

Тоғай МУРОД

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

1-жилд

Қиссалар

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент - 2008.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Абдулла Қодирий номидаги Давлат мукофоти совриндори Тоғай Муроднинг ҳикоялар, қиссалар ва романлар, сара мақолалар, кундалик дафтардан битиклар ҳамда таржималар ўрин олган тўрт жилдлик «Танланган асарлар»и адабиёт мухлисларига тақдим қилинмоқда. Мазкур нашр ёзувчининг ўзи ҳаётлигида тартиб берган тарзда чоп этилмоқда.

Тоғай Мурод қиссалари аллақачон ўзбек хонадонининг сеvimли китоблари жавонидан ўз ўрнини топган. «Танланган асарлар»нинг биринчи жилдига ёзувчининг халқимиз орасида доврқ қозониб, китобхонлар кўнгил мулкига айланган тўрт қиссаси жамланди.

Сўз боши ўрнида

ТОҒАЙ МУРОДНИНГ ҚЎШИҚЛАРИ

Кечагина ёш ёзувчи, бошловчи ёзувчи, деб юрган қаламкашларимиз эндиликда насримизнинг етакчи ижодкорлари бўлиб қолдилар.

Тоғай Мурод ана шу ижодкор авлоднинг талантли вакилидир.

Тоғай Мурод адабиётга тутаб эмас, ёниб кирди.

Тоғай Мурод қиссалари соф миллий ўзбек қиссалари. Тоғай Мурод қиссаларида тасвирланган одамларга бошқа халқ либосини кийдирсангиз ҳам ўзбекилиги билиниб туради. Уларнинг хулқ-атвори ҳам бошқа халққа асло ўхшамайди.

Шу вақтгача қиёфаси ноаниқ, бир-биридан фарқ қилмайдиган, шапка кийдирсанг рус, қорақўл папах кийдирсанг озарбайжон, телпак кийдирсанг қозоқ, ёқасига кашта тикилган кўйлак кийдирсанг украин бўлиб кетаверадиган тахминий одамлар қиссаларимизнинг асосий қаҳрамонлари бўлиб келди. Бу ўз халқининг миллий урф-одатларини, ҳис-туйғуларини билмасликдан бўлди, сўқиркўнгиллик, сўқиркўзликдан бўлди.

Биз Абдулла Қодирийни салкам етмиш йилдирки, бошимизга кўтариб келамиз. Бунга сабаб, Қодирий миллий қаҳрамонлар яратди. Отабек ҳам, Юсуфбек ҳожи ҳам, Офтоб ойим ҳам, Солих махдум ҳам асло такрорланмас образлардир. Бу кишилар тўғрисида Қодирий таъкидламаса ҳам ўзбекилигини биламиз.

Тургенев, Гоголь, Толстой рус халқини бутун бор бўйи билан тасвирлаган буюк ижодкорлардир. Нехлюдовга дўппи кийдирсанг, Каренинага паранжи ёпинтирсанг, ўзбек бўлиб қолмайди. Толстой уларни қон-қони билан, ўй-хаёллари билан, гап-сўзлари билан рус қилиб яратди.

Бундай асарлар яратиш учун адиб рассомдек ранглари бир-биридан фарқ қиладиган,

бастакордек товушларни тиниқ эшитадиган бўлиши керак.

Тоғай Мурод ана шундай рассом адибдир, ана шундай бастакор адибдир.

Мана, у "От кишнаган оқшом"да отни қандай тасвирлайди:

"Биродарлар, ўзи, Бўз от қандай бўлади? Сурпдай отиоқ бўлади. Бордию аждодида бўлса, тўққизга тўлганда Тарлон бўлади. Тўққиз ёшида Бўзнинг баданида холдай-холдай қора доналар пайдо бўлади. Шундан бошлаб у Бўз эмас, Тарлон от бўлади. Тарлон — хол хол от! Тарлон отлар сараси.

Биродарлар, Тўриқ отнинг юздан бири яхши бўлади, Тарлон отнинг юздан бири ёмон бўлади!

Биродарлар, от танимасанг, Тарлон ол!.."

Талантли адиб қаламидан тўкилган ушбу сатрларни ўқирканман, хаёлимдан бир гап ўтди.

"Дом"да яшаб умрини ўтказган шаҳарликларни ўйладим. Инсон боласининг узоғини яқин, мушқулини осон қилган бу жониворни фақат циркда, кинода кўрган шаҳарлик укаларимизга адибнинг бу сўзлари қанчалик таъсир қилишини биламан. Шаҳар болаларининг табиатдан, жониворлардан қанчалик узоқлашиб қолганликларига ачиниб кетаман.

Тоғай Мурод отни шу қадар меҳр билан таърифлайдики, адиб қўшиқ айтаётибди, деб ўйлайсиз. Адиб кўнгли китобхон кўнглига кўчиб ўтади. От миниб адирларда елдай учгингиз, от ёлларини силагингиз келади.

"Биродарлар, машина деганлари темир! Жони йўқ! Жони йўқ темир одамга эл бўлмайди! Темирнинг юраги йўқ-да! От одамга эл бўлади! Боиси, отнинг жони бор, юраги бор-да!"

Тоғай Мурод тасвирлаган чавандозлар хиёнат кўчасига кирмаган, одамларга фақат яхшилик раво кўрадиган асл ўзбеклардир.

Тоғай Муроднинг Тарлони Толстойнинг Холстомери, Айтматовнинг Гулсариси қаторига келиб қўшилди.

Бу гапимга баъзи бир танқидчилар жиндек ғашлик қилар. На илож, олдиндан оққан сувнинг кадри йўқ, дейдилар...

Тоғай Мурод ўз она тилини бениҳоя яхши билади. Билгандаям бутун ранглари билан, оҳанглари билан билади. Шу боис, соф ўзбекча битади.

Тоғай Мурод ўзбек тилини қуйлатди. Ўзбек тилининг жами жилваларини офтобга солиб кўрсатди.

"Аё Тарлон, сен менинг акамсан. Ука деса дегулик мендайин уканг бор, ака деса дегулик сендайин акам бор, нима гамим бор?"

Аё Тарлон, сен менинг биродаримсан. Менинг биродарим сенсан.

Аё Тарлон, сен менинг биродаримсан, қиёматлик биродарим..."

Ушбу сатрларни ўқиб бўлгач, хаёлга толасиз. Ҳозиргина мунгли бир қўшиқ тинглагандек бўласиз.

Бу қўшиқ олис йўл босиб, Ўзбекистонимизнинг қайноқ, жануб Сурхонидан учиб келди.

Мен Тоғай Муроднинг "Юлдузлар мангу ёнади" қиссасида Бўри полвон, Тиловберди полвон, Абил полвонларнинг курашларини завқ-шавқ билан томоша қилдим. Сурхон полвонларининг ҳалолликлари, мард, тантиликларини кўриб ғурурланиб кетдим. Ана, ўзбек полвонлари, ана, дея ғурурландим.

Тоғай Мурод тасвирлаган Сурхон полвонлари чинакам ўзбек полвонларидир.

Шарқнинг буюк дostonлари "Лайли ва Мажнун", "Фарход ва Ширин"лар, "Тоҳир ва Зухро"лар неча юз йиллардан бери яшаб келади. Уларда бир-бирига етишолмай, муҳаббат йўлида жон берган бахтсиз ошиқ-маъшуклар тасвирланади.

Тоғай Мурод ҳам дoston ёзди. Отини "Ойдинда юрган одамлар" қўйди.

Қисса номини ўқишингиз биланоқ сизни аллақандай сирли-сехрли ойдин кеча бағрига олади. Ичингизга ажиб бир нур ўрмалаб киради. Дил-дилингизни ёритиб юборади.

Қиссада Қоплон билан Оймомо фарзанд илинжида тунни тонгга, кунни ойга, ойни йилга

улаб яшайди. Қоплон хотинини Момоси, деса, Оймомо эрини Бобоси, деб чақиради. Улар йўқ боланинг бобоси, йўқ боланинг момоси бўлиб, йилларни йилларга улайди. Бир-бирига мўлтираб яшайди. Улар учрамаган доктор, улар кўринмаган табиб қолмайди. Аммо на доктордан, на табибдан наф кўради.

Тоғай Мурод чол-кампири ҳаётини ғоят нозик, ғоят шоирона тасвирлайди. Чол-кампирининг ўзаро меҳр-муҳаббатини кўшиқдек куйлаб беради.

Тоғай Мурод бир-бирини Бобоси, Момоси, дея атаб умр ўтказаетган бир жуфт покиза инсонни ойдиндаги ой нурига ўраб тасвирлайди. Оқибат, ушбу жуфтнинг ўзи ҳам, сўзи ҳам, туриш-турмуши ҳам ойнанинг кумуш нурларига йўғрилиб кетади.

Тоғай Муроднинг куйиб, ёниб, ўртаниб битган, баъзан фарёд уриб битган "Ойдинда юрган одамлар" қиссасини "Муҳаббат кўшиғи", деб атагим келди.

"Момо-Ер кўшиғи" бошқа қиссалардан фарқ қилади. Тоғай Мурод бу қиссасида бошқача йўлдан боради. Ўз йўлидан адашиб, оёғи ердан узилиб, Фарб адабиёти сояси бўлиб қолган ижодкорларнинг типик образини яратади. Шу ижодкор образи туфайли қиссага майда-чуйда тошлар отилди. Асар ютуқларидан кўз юмиб ўтилди. Ахир, қайси соя ижодкор ўзига ойна олиб қарайди дейсиз? Масалан, қиссада оригинал бир образ бор, бадий бақувват бир образ бор. Мен сержант Орзикулов образини назарда тутяпман. Сержант Орзикулов ўзбек адабиётида мутлақо янги образ.

Назаримда, Тоғай Мурод қисса битмайди, назаримда, бор овози билан кўшиқ айтади. Бу кўшиқда авж пардалар бор, нолишлар бор, савт бор.

*САИД АҲМАД,
Ўзбекистон Қаҳрамони,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси.
1994.*

ТОҒАЙ МУРОДНИНГ ИЛК ҚИССАЛАРИ

Тоғай Мурод ўзининг сара қиссалари билан ўзбек адабиётини, шубҳасиз, бойитди. Бу асарлар адабиётимизда ўз тили, ўз йўли, ўз услубини яратган катта истеъдодли ёзувчи бор эканлигидан далолат бериб туради.

Тоғай Муроднинг биргина "Ойдинда юрган одамлар" қиссасида, янглишмасам, адибга хос бўлган фазилятлар янада яққолроқ сезилади.

Асар нима ҳақида? Бир қарашда қисса адабиётимизда кўп айтилган фарзандсизлик муаммосига бағишлангандек туюлади. Аслида, ундай эмас. Аслида, услуб жиҳатидан халқ дostonларига ўхшаб кетадиган бу қиссани муҳаббат ҳақидаги бир куй, тўғрироғи, муҳаббатга суяниб, барча ҳаёт довуллари ениб ўтган икки дил, икки пок инсон ҳақидаги типик бир кўшиқ десак ярашади.

Яхши кўшиқ мунгли бўлади, бироқ бу мунг кўнгилга ғашлик солмайди, билъакс, сув ичгандай равшан қилади.

*ОДИЛ ЁҚУБОВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси.
1983.*

ТОҒАЙ МУРОДНИНГ ТУҒМА ИСТЕЪДОДИ

Қадимий бир байтда шундай дейилади:

*Ҳиди йўқ гулга чаман ҳайф,
Меҳри йўқ дилга бадан ҳайф.*

Ҳар бир гулнинг ўзига хос ҳиди ва ҳар бир дилнинг такрорланмас меҳри, айниқса, адабиёт учун қадрлидир. Чунки адабиёт - сараланган бадиийлик чаманидир. Инсон дилига йўл топган асарларгина бу чамандан ўрин ола билади. Китобхонлар қалбига "жиз" этиб тегмаган, унга завқ бермаган сўхтаси совуқ асарларга бу чаман чиндан ҳайфдир. Шу сабабли адабиётга китобхон қалби орқали йўл топиб келмаган асар унда яшаб кета олмайди. Истеъдодли қалбнинг меҳри билан йўғрилган ғоявий мазмун ва янгича бир гўзаллик хуш бўйини таратадиган бадиий шаклларгина адабиёт чаманига мос тушади, унинг бойлигига бойлик, хуснига хусн қўшади.

Тоғай Мурод қиссалари адабиётимизга Сурхон водийсининг ўзига хос нафасини олиб кирди, меҳнатсевар, камтар ва танги чорвадорлар, боғбонларга нисбатан дилимизда самимий меҳр уйғотди. "От кишнаган оқшом" қиссаси "Алпомиш" достони анъаналарини эслатадиган халқчил руҳ билан суғорилган. Тоғай Муроднинг ўзи ҳам Алпомиш ва Барчинларни берган гўзал водийлар, бепоён яйловларда ўсганлиги унинг сўз бойликларидан, ёзувчилик услуби ва ўзига хос овозидан сезилиб туради. Насрий асарга шеърий жаранг ва кўтаринки руҳ бағишлай олиш қобилияти ёш адибнинг қаламига хос энг яхши фазилатлардандир.

Қисса қаҳрамони Зиёдулла оддий бир чўпон. Унинг ўз оти Тарлонга бўлган меҳри — инсоннинг табиатга қўйган меҳридай соф. Тарлон табиат тимсоли бўлгани учун ҳам ёзувчи уни ёрқин бир образ даражасига кўтариб тасвирлайди.

Биринчи қиссанинг қаҳрамони Зиёдулла ўзи яшаётган жойдаги қаллоб ва риёкор одамларга қарши дадил курашади. У ҳатто ўзидаги жисмоний нуқсонга қарши исён кўтаради, "кал" деган маломатни маънавий устунлик - моҳир чавандозлик шуҳрати билан енгиб ўтади.

"Ойдинда юрган одамлар" қиссасида ёш адибнинг ижодий изланишлари бошқачароқ йўлдан боради. Қоплон ҳам Зиёдулла каби меҳнатсевар, бир сўзли одам, у ҳам табиатга ихлос қўйган, Оймомо деган қизни севиб қолган. Икки қалбнинг туганмас муҳаббатига фарзандсизлик балоси қарши туради. Улар умр бўйи шу дардга даво излайдилар, баъзи одамларнинг маломатларидан азоб тортадилар, бир қанча вақт ўксик ва тили қисик бўлиб юрадилар.

Фарзандсизлик муаммосига Тоғай Мурод ўз қиссасида янгича талқин берганини алоҳида айтиш керак. Муаллиф қиссанинг дастлабки бобларида Қоплон билан Оймомони "акамиз", "опамиз", деб хурмат билан қаламга олади. Ёшлари улғайган сари адиб энди уларни "бобомиз", "момомиз", деб эъзоз билан улуғлайди. Қоплон ва Оймомо дилларидаги инсоний муҳаббатнинг юксаклиги туфайли китобхонлар қалбида фарзандларча меҳр уйғотадилар. Шу билан улар маънавий жиҳатдан кўп фарзанд кўрган муҳтарам боболар ва момолар қаторидан ўрин оладилар.

Тоғай Муроднинг қалбида меҳнаткаш халқимизга аталган яхши туйғулар кўп экани унинг қиссаларидан се-зилиб турибди. Фақат ҳали бу асарлар - адибнинг илк қадамларидир. Биз унинг ижоди ҳам, маҳорати ҳам янги-янги юксакликларга кўтарилади, деб умид қиламиз. Чунки унда туғма бир истеъдод бор. Истеъдод эса асл эътибори билан меҳру оқибатдан таркиб топади. Мана шу меҳру оқибатнинг бирор зарраси зое кетмаслиги учун адиб ўз истеъдодига "Бу фақат меники эмас, халқники, адабиётники!" деб қараши керак. Ана ўшандагина истеъдод ўсган сари уни умрбоқий қиладиган масъулият ҳисси ҳам ўсиб, илк муваффақиятлардан эсанкирашга йўл қўймайди.

Чинакам катта адиб ўз халқига катта бир қўшин келтиргандан ҳам улканроқ зафар ва шуҳрат келтириши мумкин. Фақат бунинг учун адиб ўзидаги истеъдодни худди қўшин байроғини

авайлаб қўриқлайдиган яловбардор каби асраши керак, бу байроқни олдириб қўймаслиги, унга ғубор юқтирмаслиги, доғ туширмаслиги керак.

Тоғай Муродга чин қалбдан айтадиган тилагим ана шу.

*ПИРИМҚУЛ ҚОДИРОВ,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси.
1985.*

ЮЛДУЗЛАР МАНГУ ЁНАДИ

I

— Одамлар-у одамлар, тоғда битган бодомлар, эшитмадим деманглар! Бугун ха-а-амма Зулфиқор полвонникига суннат тўйига, хе-е-е-ей! Чу, жонивор!

Эгар қошига тўн солиб олмиш жарчи гузарма-гузар от ўйнатди. Хўжасоат қишлоғи аҳлини тўйга чорлади.

Хиёл ўтмади. Тўй бекаси отда эшикма-эшик юрди. Хонадонларни алоҳида-алоҳида айтди.

Хонадон бекалари:

— Қуруқ кетманг, — дея эгар қошига тўн илди. Тўй бекаси юзига фотиҳа тортди.

— Илойим, сизларнида тўйга етказсин, — дея тилак тилади.

Кейин, Зулфиқор полвон от минди.

Эл-юртни ўз номидан айтди.

Эл-юрт кўнгли нозик-да.

Тўй бекаси айтган бошқа, тўй хўжаси айтган бошқа.

II

Туш вақти аёллар бўғирсоқ, қатлама, ширгуруч кўтариб тўйлади. Эркаклар қўй, тана етаклаб тўйлади.

Том устида ёнбошлаб олмиш Наби оқсоқол тўйхонадаги воқеалардан кўз-кулоқ бўлди, тегишли йўл-йўриқлар берди.

Айниқса, келажак меҳмонларни эътибордан четда қолдирмади. Меҳмонлар кўча бошида қора бериши биланоқ, Наби оқсоқол овоз берди:

— Келинлар, меҳмонлар, кела беринглар! — деди. — Мингой байча¹, аёлларга пешвоз чиқиб, қўлларидан дастурхонни олинг! Қаранг, Зулфиқор полвоннинг ошнаси Турдибой эчки етаклаб келяпти! Анави қўй етаклаб келаётган куёви Қурбонмикин? Ҳа, шуякан! Ашурбой, қўйларни ушлаб, оғилхонага қаманг!

Тўйхонада ўйнаб юрмиш болалар эшик олдига чопиб келди.

Тўйловчи аёллар сочқилар сочди: ёнғоқ, писта, майиз...

Болалар қўлларини чўзиб-чўзиб сапчиди. Сочқиларни илиб-илиб олди. Ерга тушганларини талашиб-тортишиб қўйниларига солди.

Иккита бола юмалаб бораётган ёнғоқни қувиб кетди.

Болалар тўда-тўда бўлиб, ёнғоқ, ошиқ, шумшак, кулоқчўзма ўйнади. Дўл, ғирбойди, чиллак, зувиллатар ўйнади...

III

Холбой сурнайчи иккита доирачи билан мумтоз мусиқалар тарона этди.

Тўйхонада олти дошқозон қатор осилди.

Хизматкорлар қур бўлиб ўтириб сабзи тўғради.

Дошўчоқлардан самога коп-қора тутун ўрлади.

Дошқозонлардан зиғир мойга коврилаётган гўшт ҳиди келди.

Бир отлиқ тақимига бошсиз улоқ босиб тўйхонадан чиқди.

¹ Хон, ой, гул маъносида.

— Одамлар, Оқжарда кўпқари бўлади! — деди Наби оқсоқол. — Ана, улоқни олиб кетди! Хохлаганлар борсин! Эсларингда бўлсин, кечаси олиш бўлади, эртага яна кўпқари! Пиёда кўпқарисида бор! Эртага пиёда пойгаям бўлади, ҳа!

Эркақлар кўпқаридан кунботарда келди. Қур бўлиб-қур бўлиб ўтирди.

Тобоқ-тобоқ палов сузилди.

Учовора бир тобоқ бўлди.

IV

Хуфтонда аёллар давра қуриб гулхан ёкди.

Даврада чирсиллаб ёнаётган шувокдан буралиб-буралиб олов ўрлади. Шувок ҳиди димоғларни қитиқлади.

Болалар давра теварагида қувалашиб ўйнади.

Беш-олти бола жам бўлди. Бир уй ичида ерни айлана қилиб чизди. Айланани гир деб атади.

Болалар бир сонни белгилаб олди. Бирови болаларни уч айлантириб санади. Мўлжалдаги сонга тушмиш бола гирда қолди.

У гир ичида энгашди. Кўзларини кўллари билан яшириб турди.

Болалар ҳар тарафга сочилиб яширинди.

Гирда қолгани уларни излади. Гирданда огоҳ бўлди.

Кимда-ким унинг кўзини шамғалат қилиб, эпчиллик билан гирга чопиб кирса, шу ғолиб саналади.

У аёллар орасида бир бола мўралаб турганини сезиб қолди. Шу болани давра айлантириб қувди.

Бола гирга қараб қочиб, қўлга тушди.

Бу орада бошқа болалар гирга тўпланди.

Энди қўлга тушган бола гирда қолди. Болаларни излади.

Бу, яшинмачоқ ўйини бўлди.

V

Аёллар доирани елпиб-елпиб, ҳалқачаларни шилдиратиб-шиддиратиб оловга тоблади. Даврада чангқовуз бўзлади:

— Биёв-биёв-биёв!

Бир қиз олов гирдида бармоқларини қирсиллатиб-қирсиллатиб, чангқовуз нағмаларига хиром этди.

Даврада иккита гўзал эшилиб-эшилиб ўйнади, тўлғаниб-тўлғаниб ўйнади: бири олов бўлди, бири қиз бўлди!

Аёллар нағмаларга ҳамоҳанг чапак чалди. Жўшиб-жўшиб қийқирди:

— Киштала-киш, киштала-киш, ҳай-ҳа-а-а-ай!

— Ҳа, бўйингдан момонг айлансин, ўйнай бер, ўзим келин қиламан!

Ўйнаган ўйнаб, ўйнамаган тўн ёпди. Бўйдоқлар даврага ўғринча қараб, қайлиқ танлади.

VI

Тўйхона кунчиқаридаги қисирпояда болалар икки тараф бўлди.

Бир тараф тесқари ўгирилиб, кўзларини чирт юмиб турди.

Иккинчи тарафдан қулочи каттароқ бола бир қаричча оппоқ мол суягини қулочкашлаб отиб юборди.

Суяк бориб тушмиш ердан чанг кўтарилди.

— Бўлди, бўлди! — деди.

Шундан кейин рақиблари ўтирилди. Ҳар тарафга ёйилди. Суяк излаб кетди.

Суяк отган болалар қаторлашиб ўтирди. Рақибларини қаради.

Болалар суякни излаб-излаб, охири топиб келди.

Борди-ю, тополмаса, суяк отган болаларнинг ўзлари топиб келади. Тагин суяк отади. Суяк ота бериб-суяк ота бериб, рақибларини сарсон қилади.

Энди суяк отиш гали уни топиб келганларда бўлди. Бу, оксуяк ўйини бўлди.

VII

Тўйхона ёнидаги ҳовлида эркаклар давра қурди.

Бу даврада олиш бўлади.

Давра узра симчироклар осилди.

Полвонлар оёғига зах ўтмасин учун даврага сомон сепилди.

Давра четида ёниб бўлмиш олов чўғи яшнади.

Полвонлар совуқ қотса, ана шу чўққа исинади.

Тун совуқ бўлди. Совуқдан қор ҳиди келди.

Давра жунжикиб-жунжикиб: — Уҳ-ух, қорнинг совуғи-я, — деди.

Дарҳақиқат, Керагатокқа биринчи қор тушди.

Қорли чўккилар ойдинда элас-элас оқариб кўринди. Тоғ ўнгирида телевизор станцияси чироғи ёнди. Адоғроқдаги тўда чироклар — Тўхтамиш, Чуқуробшир, Чинор, Лўкка, Зардакул, Бодаво дея аталмиш Вахшиворнинг қишлоқлари бўлди.

Ой қишлоқ узра осилиб қолди.

Юлдузлар ғуж-ғуж ёнди.

Давра айланасига гилам тўшалди, кўрпача тўшалди.

Меҳмонлар ҳали келмади.

Тўрда ўтирган колхоз раиси:

— Қулмат-ай! — деди. — Қўшхоналарга² бор-да, меҳмонларга хабар бер! Олиш бошланди, де! Чоп, зувиллаб бориб, зувиллаб кел!

Хиёл ўтмади, меҳмонларда келди.

Олам-жаҳон одам бўлди.

Давра лик тўлди.

Жойсиз қолмишлар тик турди. Давра сиртидаги машиналарга чиқиб ўтирди.

Даврага қараш учун бўйи етмовчи болалар дарахт шохлари айрисига чиқиб ўтирди, деворларга миниб ўтирди.

Колхоз раиси бош баковул бўлди.

Баковул олдида турли-туман рўмол, гилам, калиш, чопонлар бўлди.

Баковул кетида тўй хизматкорлари ғунажин, қўй, эчки ушлаб турди.

Булар совринлар бўлди.

VIII

Давра сукутда бўлди.

Бош баковул ўрнидан турди. Даврага мурожаат этди:

— Одамлар, узоқ-яқиндан келган азиз меҳмонлар! Мана, жамоа жам бўлди. Энди олишни

² Олисан келмишлар кўнган хонадон.

бошласак бўла берар. Бугунги даврамизда воҳамизга донғи кетган Бўри полвон ўтирибди. Даврага баковуллик қилишни шу кишига топширсак, нима дейсизлар?

— Маъқул, полвон бованинг суяклари даврада қотган! — деди давра.

— Қани, полвон бова, даврага чиқинг!

Одамлар орасида ўтирган Бўри полвон ўрнидан турди. Қўлларини кўксига қўйди.

— Одамлар, шунчалик иззат қилдиларинг, куллуқ! — деди. — Энди, биз қариб қолдик...

— Полвон бова, элнинг сўзини ташламанг!

— Эл атайлаб сизга юз солди-я! Бўри полвон чиқа бермади. Шунда, раис ўзи бориб олиб келди. Бўри полвонга Ҳотам полвон чиқди.

Улар бош баковул қаршисида чўккалаб ўтирди. Баковул соврин айтди:

— Сизларга энг яхши тўн қўйилди, омин, оллоҳу акбар!

Оқсоқол полвонлар гўё чиппа-чиндан олишиб, даврани бошлаб беришлари лозим.

Бўри полвон калишини ечди. Маҳсичан бўлди. Қора чопони ўнгирларини қайириб, белбоғига қистирди. Телпагини бостириброк кийди.

Кенг ҳам дўнг пешонасини, туртиб чиққан ёноқларини силади. Така соқолини силади. Кафтларини туфлаб-туфлаб ҳўллади.

Давра айланди.

Ҳотам полвонга қараб кулочини узун очди. Ҳотам полвон ёқасидан ушлади. Бир-икки силкиди. Авайлаб чил³ берди.

— Ё, пирим! — деди.

Давра қарияларга қараб жўшиб кетди.

— Ҳа-ҳа, бўш келманг, полвон бова! — деди.

— Э, бўлди-е, чарчаб қолдиларингиз!

— Полвон бова, ундай чил берманг-э. Ҳотам полвонга танисоғлик керак!

Оқсоқоллар бир-бирини қўйиб юборди. Бош баковул олдига келди.

Баковул оқсоқоллар белига биттадан тўнлик беқасам бойлади.

— Бали, кучларингиз баробар экан! — деди. Оқсоқоллар бўш келмади.

— Эб-эй, нималар деяпсиз, раис бова? — деди Ҳотам полвон. — Ўнгимга келиб эди-ю, тагин, Бўри полвоннинг бирон ери лат емасин дедим-да!

— Нима-нима? — деди Бўри полвон. — Уккағар Ҳотам полвон-э! Сизга ўхшаганларни манави чиначоғим билан йиқитаман, ҳа!

Шундай қилиб, аждодлар удуми бажо келтирилди. Ёшларга йўл очилди. Оқ йўл, ёшлар!

IX

Бўри полвон давра айланди. Даврага мурожаат этди:

— Халойиқ! — деди. — Даврада ҳалол олишиб, элга томоша кўрсатайлик! Ҳақ-ноҳақни мен — ўзим ажрим қиламан! Айтганим айтган, деганим деган! Даврадаги Бўри полвон сўзим: тарафкашлик, фирромлик, ошна-оғайнигарчиликка йўл қўймайман!

Бўри полвон тевааракка аланглади. Бир бурчакда қунишиб ўтирмиш беш-олти ёшли болани кўриб қолди. Бола раиснинг ўғли бўлди. Бўри полвон атайин шу болани етаклаб келди.

— Отингиз нимайди, полвон? — деди.

— Шукуй!

— Э, яшанг, Шукур полвон! Болалар, манови Шукур полвон билан олишадиган мард бўлса ўртага чиқсин!

Телпаги кулоқларини тушириб олмиш бир бола чиқиб келди.

³ Ҳадис (куч синашиш).

Кетидан отаси овоз берди:

— Полвон бова, манови Эрмат полвонни бир синаб кўринг!

Бўри полвон Эрматнингда кўлидан ушлади.

— Эрмат полвон, — деди, — сиз манови Шукуй... э, астағфирулло, Шукур полвон билан олишасизми? Ўзи, юрак уряптими? Э, бали, гап бундай бўпти-да! Қани, юринглар. Раис бова, манави полвонларга дуо беринг. Дўржироқ зот кўйинг, келбатидан икковиям катта полвонга ўхшаяпти!

Полвончалар бош баковул рўпарасига чўккалади. Баковул дуо берди:

— Сизларга ўзларингиз боп бир тўн, бир сўм пул кўйилди, оллоху акбар! Яхшироқ олишсаларинг, яна бир зот кўшамиз! Ечинмасдан олиша беринглар, кун совуқ!

Болалар давра айланди. Аммо... чаппа тарафдан айланди!

Давра гурр этиб кулиб юборди. Бўри полвон болаларни ушлади.

— Эб-эй, эб-эй! — деди. — Манови тарафдан айланинглар! Кулманг, халойиқ, полвонлар ғайратига чидай олмай, шошиб қолди, ҳа! Полвон шуйтиб-шуйтиб полвон бўлади-да!

Х

Болалар даврани икки айланди. Кўл бериб кўришди.

Шукур полвон чопони ўнгирларини қайириб, белбоғига қистирди. Энкайиб, ўнг кўлини олдинга сермаб бора берди.

Эрмат полвон иштонини юкорига бир кўтариб кўйди. Уям қулочини сермаб кела берди.

— Ҳа, қулочгинангдан, полвончалар! — деди давра. Шукур ўнг кўли билан Эрматнинг ёқасидан ушлади, чап кўли билан биллагидан ушлади. Икки оёғига кўшиб чил берди.

Шукур йиқитаётиб эди. Аммо ерга оғиш вақтида ўзини эплай олмади.

Оқибат, икковида баравар йиқилди.

— Бекор, ит йиқилиш⁴ бўлди. Бошқатдан олишинглар! — деди давра.

— Шукур полвон, қаттиқ-қаттиқ чил беринг! Ким айтади сизни раиснинг ули деб?

— Эрмат полвон, кўп шалпайманг, дадил бўлинг! Шукур йиқитдим, дея, бош баковул қошига ўтирди. Эрмат давра ўртасида чопонида илашмиш сомонларни қокди. Шукурга, кейин, Бўри полвонга анграйиб қаради.

— Ғирром, мен йиқилмадим, — деди.

Бўри полвон Шукурнинг елкасига кўлини кўйди.

— Полвон, йиқитолмадингиз, бошқатдан олишинг! — деди. — Елкангизни кўп силтаманг. Ё, отангизга ишонарми? Отангиз идорага раис! Даврага Бўри полвон раис! Туринг!

Шукур қобок-тумшук қилди. Отаси қабатига ўтиб ўтирди.

Бўри полвон Шукурни силаб-суйди. Чучук-чучук сўзлар айтди:

— Шайтонга ҳай беринг, полвон, чиқинг энди. Айланайин полвонимдан. Полвонимдан-да, полвонимдан-да...

Шукур ийиб кетди. Тағин даврага кирди. Бу сафар Эрмат энкайиб-энкайиб келди. Шукурнинг қўлтиқлари остидан кириб кўтармоқчи бўлди.

Шукур Эрматнинг бошини кўкраги остига қисди. Қўлларини қўлтиғидан ўтказиб ушлади. Ётиботарга олди: ўзи бирдан орқага ётиб қолиб, Эрматни устидан ошириб отмоқчи бўлди.

Аммо... ўзи остида қолди!

Бўлди қулги!

Шукурга алам қилди. Эрматга кўлини мушт қилиб кўрсатди.

— Сен билан янаги тўйда олишаман! — деди. Эрмат баковул рўпарасига ўтириши билан бир

⁴ Икки полвон баравар йиқилса, икковида ғолиб бўлмайди.

талай бола чошиб келиб ёнига чўккалади.

Шукурга тарафкаш болалар бир-бирига сўз бермай талашди, баковулга эланди:

— Бова, Эрмат полвон билан мени олиштиринг, у қалин ошнамни йиқитди!

— Йўқ, Эрмат полвон билан мен олишаман. Шукур холамнинг ули!

— Бова, Эрмат полвонга мени чиқаринг, Шукур бизнинг ҳамсоғамиз!

Даврага тағин бир бола — Холёр келди. Холёр Шукурнинг бир ёш катта акаси бўлди. Ҳаяллаши боиси, у тут шохида ўтириб эди. Ерга тушиб, даврага киргунча вақт ўтди.

Масалани Бўри полвон ҳал этди.

— Раис бова, Холёр полвонга дуо беринг, укасининг ори учун олишсин! Минг қилсаям эмчакдош-да! — деди.

XI

Зўрдан зўр чиқди. Олиш катталашди.

Гал мактаб ёши болаларга етди. Ундан ўсмирларга етди.

Бир полвон йиқилса, орига ошнаси ё оғайниси даврага чиқди. Қони тортди...

Ор-номус учун кураш болаликдан бошланади!

Қишлоқ одамлари олчин, тоғчи, паритўп, қовчин, гўрхов, юз... дея аталмиш уруғ-аймоқларга бўлиниб олишади.

Борди-ю, четдан полвонлар келган бўлса-чи? Унда, қишлоқ полвонлари бирлашиб, меҳмон полвонлар билан курашади.

Одамлар киндик қонлари томмиш ер шон-шарафи, орияти учун олишади.

Ватан - киндик қон томмиш ердан бошланади!

Бу даврада қишлоқнинг барча полвонлари бир тараф бўлди.

Боиси, ўзга туманлардан полвонлар кўп келди. Полвоннинг тўйи-да! Кимсан — Зулфиқор полвон тўй қиляпти!

XII

Бўри полвон қўлларини орқасига қилиб давра айланди. Четдан келмиш полвонларга назар солди.

"Манави ўтирганлар сариосиёликлар. Термизликларда бор. Булар ўзимизнинг Денов полвонлари. Пичирлашиб гаплашаётганлар ким бўлди? Ҳа-а, жарқўрғонликлар. Манавилар эса шўрчиликлар. Ўртада чордана куриб ўтирган мўйлов Рўзи полвон. Яқинда бизнинг полвонлар уларни ўз уйларида мағлуб этиб келди. Кўриниб турибди, шўрчиликлар аламзада. Демак, олиш зўр бўлади. Биринчи кимдан бошласин? Меҳмонларни бир-бирлари билан олиштирамакин? Йўғ-э, давра ўзиники, эп бўлмас. Яхшиси, ўзларидан кимдир чиқиб бошлаб берсин".

Шу вақт, девор узра рўмолли бошлар қора берди: аёллар даврага қарай берди.

Бўри полвон овозини кўтариб айтди:

— Ай, пошикасталар, девордан кўп бўйлай берма, полвонларнинг хаёлини бўласан! Бор, ўсмангни қўй!

Рўмолли бошлар ғойиб бўлди.

Бўри полвон ўйлаб қараса, воҳанинг деярли барча зўр полвонлари жам бўлибди. Кўринишидан, полвонлар катта ниятлар билан келибди. Ниятлари ўзларига эш бўлсин!

Хўш, барча меҳмонлар хўжасоатлик полвонлар билан олишадими ё туманлар ўзаро олишадими? Яхшиси, туманларни бир-бири билан олиштирган маъқул.

Турган гап, шўрчиликлар хўжасоатликлар билан олишади.

Хўжасоатлик полвонлар буни биладими?

Бўри полвон қишлоқ полвонларини излади. Улар ҳар ерда сочилиб ўтирди.

Бўри полвон зўр ачиниш билан шуни ҳис этдики... инсон қанчалик одил бўлсин, қанчалик танти бўлсин, барибир... барибир ўз юрти, ўз элига тортар экан...

У даврандан чиқди. Оқсоқоллардан Амир полвонни тирсагидан четга тортди.

— Полвонларинг ҳар ерда ўтлаб юрибди, бу нима ўтириш? — деди. — Менга қара, зўр-зўрларини бир ерга йиғ. Шўрчиликлар кепти... Тушундингми? Ўзинг бош бўл. Қурга тартиб билан чиқар. Шошма, етти ўлчаб, бир кес. Шўрчиликларнинг ўнги чапига эътибор қил. Қайтариб айтаман, фақат шўрчиликларга кўз тикинлар. Бинойими?

— Бинойи, полвон бова, бинойи.

— Бир-иккита дадилроғи билан бизнинг Тиловбердини давра охирига асра. Йўғон чўзилиб, ингичка узилганда кунимизга ярайди. Яна ким бор?

— Шу, Бакирбойнинг Самарқандда ўқиётган Жонибек ули келган. Яхши олиши бор-да. Ўтган йили келганда Сарисийени мом⁵ қилиб эди.

— Унинг келганини кўпчилик билмайди-я? Маъкул. Айт, том устига чиқиб, ўзини яшириб ўтирсин.

— Ҳай.

XIII

Бўри полвон даврага кирди.

Ана, Максим полвон, Алимардон, Шоди...

Бўри полвон беихтиёр оёқ илди.

Жуда таниш бир юзга кўзи тушди. Бу ким бўлди, эслолмади. Ҳайрон бўлиб тағин қаради. Бармоқлари билан кўзларини уқалаб тикилди.

"Ё тавба, — дея пичирлади. — Худди Насимга ўхшайди-я. Ё чини билан Насиммикин? Йўғ-э, у кўпкарида отдан йиқилиб, бир кўзи ожиз бўп қолган, деб эшитиб эдим. Бунинг икки кўзиям... Тағин бир қарайин-чи..."

Ҳа, бу Насим полвон бўлди!

Насим полвон даврага қараяптими ё олисларга назар соляптими, билиб бўлмади. Бошини тик тутиб, кўзи ожизларга хос ўтирди, шоирона ўтирди.

Бўри полвоннинг кўнгли уюшиб-уюшиб кетди. Насим полвонга жуда-жуда раҳми келди. Қулочини кенг очиб: "Насим ошна!" дегиси келди.

Аммо кўнгли туб-тубида яшириниб ётмиш нимадир... нимадир бу истагини рад этди.

Бўри полвон маъюс бош эгди. Изига бурилди. Бир-икки қадам босди. Тағин елкаси оша қаради.

Даврадаги овозларни эшитмай қолди, одамларни деярли кўрмай қолди.

Кенг елкаларидан бир нима босди. Нима бўлса-да, жуда оғир бўлди. Зилдай оғир бўлди.

Мадори қуриди, кўзи тинди. Қур четида чўк тушди.

Хиёлдан кейин қабатидаги одамга ўгирилди.

— Тўраоқсоқол, — деди. — Насим полвоннинг кўзи...

— Бечора отдан ёмон йиқилган экан, зарбидан бу кўзиям оқиб тушибди.

— Ё пирым-э, эшитмаган эканман, туф-туф-туф...

— Фалокат-да.

Бўри полвон ўнг кафтини тиззасига қўйди. Чироқ ёруғида йилтираётган сомонга тикилиб қолди.

Беғубор болалик, бебош ёшлик яқин олисларда... яқин олисларда — сочларнинг оқи,

⁵ Даврани қойил қилган ғолиб.

юзларнинг бужури, кўзларнинг нури, кўнгилнинг туб-тубида қолди...

1

Олам кўм-кўк. Фалак зангори.

Қишлоқ этагидаги подаётоқ тумонат одам.

Пода йўлига чикмиш эркаклар тўда-тўда бўлиб гурунглашди.

Тошларга чўнқайиб ўтирмиш момолар урчуқ йигирди.

Аёллар — аёллар ғийбатини қилди.

Ўсмирлар давра куриб кураш тушди.

Болалар кўнгилларига ёққан ўйин ўйнади.

Бир гуруҳ бола мояк уриштирди.

— Тут нишини, тут! — деди бир бола.

— Сен тут-да, ютдинг-ку! — деди иккинчи бола. Бўри кўйнидан мояк олди. Тишига уриб-уриб эшитиб кўрди: тик-тик-тик...

Йўк, бунинг жони йўк, деди. Бошқа биттасини тишига уриб эшитди. О, буниси зўр экан, деди.

Бўри моякни ўнг кафтида юмди. Бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғи орасидан нишини кўрсатиб тутди.

Болта мояк ниши билан унга урди. Болтаники зўр экан, Бўрининг моягини ёрди. Бўри ёрилган моякни Болтага берди.

Борди-ю, Болтаники ёрилганда, унда, мояк Бўриники бўларди.

Бўри бир мояк поянагини — йўғон тарафини эшитиб кўрди. Поянаги зўрдай бўлди. Дарров Болтага юзланди:

— Тут поянагингни! — деди. — Ана, сеники ёрилди, чўз буёққа! Бўлди, энди сен билан уриштирмайман. Насим, моягининг белини тут! Бекор, поянагинг билан урдинг! Шу ғирромлигинг учун поянагингни тут, мен ниш билан ураман. Ана, ёрилди, чўз буёққа!

Адир тарафдан келаётган қўй-эчкилар маъраши билан чўпонлар овози тобора ёрқинроқ эшитилди.

Адир устида шохдор серка кўринди. Йўлбошчи серка қоматини ғоз тутди. Олға қараб турди. Изидан тизилишиб турмиш қўй-эчкилар шохдор серка йўл бошлашини кутди.

Пода адирдан энди.

Одамлар эрмакларини бўлди қилиб, подага пешвоз чикди.

Чимзорни одамлар овози билан қўй-қўзилар маъраши босди.

Улоқлар тошдан-тошга сакраб чопди.

Қўй-эчкилар туёғи кўм-кўк ўтда кўкариб кетди. Қоп-қора тумшуклари йилт-йилт этди.

Баҳор подасидан сут ҳиди анқиди.

Насим қўйларини Бўриникига қўшиб ҳайдади.

Бўриларникига етиб, қўйлар айрилди. Бўриларники дарвозага кирди. Насимларники йўлида давом этди.

Насим кўлидаги хивични қўйлари кетидан отиб юборди.

— Ўзларинг бора қолинглар, уйни биласизлар, — деди.

Ўзи Бўриларникида қолди. Бўридан айрилгиси келмади.

Бўрининг онаси қўй-эчкиларни кўганлади. Бировини бўйнидан етаклаб, саёз чуқурча устига олиб келди.

Бўри эчкини кучоқлаб турди, Насим улоқни кучоқлаб турди.

Бўрининг онаси кадини чуқурчага яхшилаб жойлаштириб қўйди. Улоғи эмиб қўймасин учун эчки елинига кийдириб қўйган дока халтани олди. Тирсиллаб турмиш елинни уқалади.

Насим энгашиб, елинга қаради. Кейин, Бўрига қараб кулиб қўйди.
Бўрининг онаси Насимга имо қилди.
Насим улоқни эчкига искатди.
Бўрининг онаси димоғида куйлаб-куйлаб эчки соғди:

*Эсли молим, оқилим, чурия-чур-эй,
Елкамдаги кокилим, чурия-чур-эй,
Шунча молнинг ичида, чурия-чур-эй,
Богда очилган гулим, чурия-чур-эй.*

Насим юзини улоқ пешонасига қўйди. Илжайди. Ма-за қилди!

*Тогларда бор гулхайр, чурия-чур-эй,
Оқ сутингни қил хайр, чурия-чур-эй,
Келар йили туққанинг, чурия-чур-эй,
Бўлсинда Зухра-Тоҳир, чурия-чур-эй.*

Шу вақт дарвоза тарафдан:

— Ойхол хола-ю, хув-в Ойхол хола! — демиш овоз келди.

Куйлаб соғар Бўрининг онаси миқ этмади. Насим бир сесканиб тушди: чақираётган онаси бўлди.

Бўри худди онасига тақлид қилиб овоз берди:

— Хувв!

— Ит қопмайдими?

— Қопмайди, кела беринг. Ит боғлоғлиқ, — деди. Бўрининг онаси ўғлининг тақлидидан мийиғида кулиб-кулиб соға берди:

*Турткиласам иясан, чурия-чур-эй,
Бир кади сут берасан, чурия-чур-эй,
Яшириб қолган сутингни, чурия-чур-эй,
Қай бир кимга берасан, чурия-чур-эй.*

Бўрининг онаси қаддини кўтарди, жойидан турди. Насим улоқни қўйиб юборди. Улоқ диркиллаб чопди, улоқ диққиллаб чопди. Чопқиллаб бориб, елинни миқ-миқ эмди. Дарвозадан Насимнинг онаси кириб келди.

— Кўргилигинг кўп бўлгур, бу бола бўлмади, куйдиргилик бўлди! - деди. - Уйда мояк қолдирмайди! Подага юборса, қўйларнинг ўзи келади! Қаёққа кетди у? Юр, уйга!

— Қўя беринг, уёқда ётди нима, буёқда ётди нима, — деди Бўрининг онаси.

Онаси Насимни қарғай-қарғай кетди. Бўри билан Насим кечаси уйқулари келгунча бир-бирини қитиқлаб ўйнади.

— Сенга бир нима айтайинми, Насим ошна? Энам сомонхонага мояк яшириб қўйибди. Тонг отсин, сенга ўғирлаб бераман...

2

Ўтовда улпи-томирлар, ҳамсоя-қўллар жам бўлди. Дастурхонда турфа ноз-неъматлар, палов-нишолда, ҳолва... бўлди.

Кун қиём бўлди.

Ўтов чанғароғидан дастурхонга тафтли нур тушди.

Суюн оқсоқол эшикка овоз берди:

— Бўрикул, чанғароқни ёп-э, офтоб тушиб қолди! Бўри чанғароқ ипини тортиб ёпди.

Ўтов ичи қорайиб қолди.

Насим ўтов чипталарини йиғиб қўйди.

Ўтов тагин ёришди.

— Сув олиб келинглар, қўлни чайқайлик, — деди Суюн оқсоқол.

Бўри елкасига сочиқ ташлади. Обтовада одамлар қўлига сув қуйди.

Дастурхонга алоҳида, паловга алоҳида фотиҳа ўқилди.

— Ойхол момо дейман, олиб келинг энди атаганингизни!

Суюн оқсоқол шундай дея, кабатида ўтирмиш Мамат бобо тиззасига кафт қўйди. Қироат билан гап бошлади:

— Бир ибратомуз ҳикоят эшитганим бор...

— Ҳа-а, қани-қани, - деди Мамат бобо.

— Диёнатли замонларда манави Бўрикул билан Насимга ўхшаган икки бўзбола туз-намак бўлиб, тўн ёпишиб ошна бўлибди. Икковиям ёлғиз фарзанд экан. Алқисса, икковиям бир қориндан талашиб чиққан эмчак-дошданда иноқ, меҳрибон бўлиб юрганларида уларнинг юртида ўғри пайдо бўлибди. Подшо ўғриларни кидиртира бошлабди. Икки ошнанинг ҳаминқадар қалинлигини кўрган айғоқчилар уларни ўғри гумон қилиб, подшога чақибдилар. Подшо уларни оёғини ерга теккиздирмай келтириб, тергай бошлабди. Улар айбларини бўйниларига олмабди. Аслида йўқ айбни қандай қилиб бўйинга олиб бўлади дейсиз.

— Шундай, шундай.

— Алқисса, подшонинг қаҳри келиб, уларнинг ўжарроғини дорга осмоқчи бўлибди. Шунда иккинчиси: "Йўқ, меням қўшиб осинг", дебди. Подшо бўлса: "Бор-э, мендан нима кетди", деб икковиниям осмоқчи бўлибди. Бировини дор остига олиб келиб, бўйнига сиртмоқ солибди. Шунда, униси келиб подшонинг оёғига йиқилиб: "Эй, подшои олам, аввал мени осинг", деб ёлворибди. Подшо: "Нимага ундай дейсан, фарқи нима?" — дебди. У бўлса: "Йўқ, ҳазратим, биринчи мени осинг, мен ошнамнинг ўлимини кўрмайин", дебди. Подшо: "Ҳа, майли. Менга барибир", деб қўл силтабди. Уни қўйиб юборишни буюрибди. Бунисининг бўйнига сиртмоқ солибдилар. Энди ҳалигина озод қилингани келиб подшога ёлворибди: "Аввал мени осинг, биринчи мен ўлайин", дебди. Подшо ажабланиб: "Сенинг муддаонг нима?" — дебди. У: "Ҳазратим, мен ошнамнинг ўлишини кўриб қандай чидаб тура оламан? Ундан кўра биринчи мени осинг", дебди.

— Ҳай-хай! Қаранг, ана қаранг! — дея кўзларини катта-катта очди Мамат бобо.

— Алқисса, жаллодлар дор остига унисини олиб борса, буниси подшога ёлворармиш: "Аввал мени осинг", дермиш. Бунисини олиб борса, униси... Жам бўлган жамоат ичида йиғламагани қолмабди. Подшо икки ошнагада қойил бўлибди. Ҳар икковинида озод қилиб юборибди.

— Офарин, офарин! — дея, бошини сарак-сарак қилди Мамат бобо.

— Қиссадан ҳисса шулки, Бўрикул билан Насим ҳам шу кундан эътиборан худди ўша икковидай қиёматли дўст бўлсин...

Бўрининг онаси Насимнинг елкасига бекасамдан тўн ёпди. Пешонасидан чўлп-чўлп ўпди:

— Энди сен ҳам менинг улим бўлдинг! — деди. Бўрида Насимларникида шундай тўн кийиб эди. Насим онасида Бўрига шундай дея, пешонасидан ўпиб эди.

XIV

Бўри полвон бош кўтарди. Насимга қаради.

"Қарибди, жуда қарибди, — дея хаёлланди. — Ё, мен ҳам шундай қаридимми? Йўғ-э, одамлар, юзларингиздан қон томади, дейишади-ку..."

Бўри полвон руҳида илиқ кайфият пайдо бўлди.

Тагин хаёлга чўмди...

1

Тик қир. Ёлғизоёқ йўл.

Қирга ўрлаб бораётган ханги чарчади. Қулоқлари ости терлади.

Юк оғир-да: эгаси бўлди, хуржунда икки кўзача сув, икки боғ қиёқ ўт бўлди.

Бўри хангини ерга тушиб хайдади.

Ханги бўйнини чўзди. Бор кучи билан ўрга ўрлади.

Ниҳоят, Ҳолвачининг қирига чиқдилар.

Ханги ўрқачларда арқонланмиш эшакларга тумшуғини чўзиб-чўзиб хангради.

Иккита хўкиз қўшиғлик чиғана буғдой дасталари оралаб юрди. Чаначи паншаха билан дасталарни чиғанага ортди.

Қизлар ўрқачларда сочилиб-социлиб буғдой ўрди.

Бир қиз кўшиқ айтди. У, Момоқиз бўлди.

Офтоб қирни қиздирди. Ҳавода бир нима кўзни қамаштирди. Жимир-жимир мавжланди.

Бу — ҳил бўлди.

Олтин бошоқлар тўлғонди.

Буғдойзор чайқалди, буғдойзор шовуллади.

Ўнлаб қизлар Момоқизга жўр бўлди:

*Ғужмоқи буғдой,
Донгинанг тўқ-ай,
Тўп бўл, ўрайик,
Хўнда кўрайик.*

Ҳолвачининг қирларидан буғдой ҳиди келди. Гала-гала чумчуқлар ўрқачма-ўрқач учиб донлади.

2

Қизлар Бўрини ўзлари тарафга имлади.

— Бўри, берман хайда! — деди.

Бўри хангини Момоқиз тарафга хайдади. Қизлар шу ёққа қараб чопди.

Бўри қиёқни қизларга гартдак-гартдакдан берди; Момоқизга мўлроқ берди.

Қизлар Бўрини кунилаб-кунилаб кетди.

— Хасис, Бўри хасис! — деди.

— Эгачим элакли бўлди, элаги тилакли бўлди! — деди.

— Бўридан ит ҳам барака топмайди! — деди.

Бўри сувни чайлага туширди. Хангини арқонлаб келди.

Момоқиз буғдойбоғ соясида ўтирди. Ўроғини ерга қадаб қўйди. Рўмолини бошига елвагай қилиб ўради. Бир учини қайириб оғзига тишлади. Чўп билан ер чизди. Энсиз қошлари, киприклари хиёл эгилди... Бўридан нимадир кутди.

Бўри иягини қашиди. Турди-турди, чайлага қараб юрди. Ярим йўлда елкаси оша қаради. Дарров кўзини олди. Қараганларига пушаймон бўлди.

Боиси, Момоқизда Бўрига қараётган эди!

Бўри чайлада ухлаётган Насимни туртди.

Насим ғудурлаб, у ёнига ағдарилди.

Бўри Насим кўлидан тортди.

Насим эснади. Нима дейсан, дегандай Бўрига қаради.

— Насим ошна, бир гап айтсам, бировга айтмайсанми? Ошна, Момоқиз яхши, эшитяпсанми, у яхши... - деди Бўри.

Насим сергак бўлди. Бўрига синовчан тикилди. Бўри кўзларини пирпиратди. Гапида давом этди:

— Насим ошна, сен Момоқизга айт, Бўри сени тушларида кўради, де. Сенга қиёқни дўржироқ беришида гап бор, де.

— Ўзинг айта бер.

— Мен? Бор-э, қайтиб айтаман?

— Ўзинг биласан.

— Кўрқаман-да, Насим ошна. Сен билмайсан, неча марталаб айтаман дедим, бўлмади. Кўзига кўзим тушса... гаранг бўп қоламан. Ҳалиям айтаман деб бориб, нима дейишимни билмай қайтиб келдим. Насим ошна, сен менинг қиёматли ошнамсан-ку, сен айт.

— Кўрамиз.

Бўри Насимни бағрига босди. Қувончидан, ҳалигина олиб келмиш сувдан бир коса қуйиб берди.

3

Қош қорайди.

Қизлар қаторасига тўшак солиб ётди.

Ёз чигирткалари чириллади.

Эшаклар тарсиллатиб ер тепинди.

Гулхан милтирамиш олис камардан дўмбира овози келди, элас-элас қўшиқ келди.

Осмонда ой балқиди.

Насим қизлар тарафга юрди.

"Ҳозир чақириб келса-я?" — ўйлади Бўри.

Бўри кўрққанидан эшаклар ётган ёққа кетди. Эшак жабдуғига чўнқайиб ўтирди.

"Чақиргани билан барибир бормайман. Ошнам бўлса, ўзи айтсин", — кўнглидан ўтказди.

Ўтирди-ўтирди, тагин қайтиб келди. Чалқанча ётмиш Насим олдига чўккалади. Қўлини ушлади.

— Насим ошна, у нима деди-а? — дея сўради. — Кўзингни очиб айт, нима деди? Ё, уялиб индамадимми?

Насим Бўрига ўтирилди.

— Бўри, мен гапларингни оқизмай-томизмай айтдим. Бўри ошнамга сенсиз кундуз ҳам қоронғи, дедим.

— Ух, бормисан, ошна! У нима деди?

— Жўра, у, бети қурсин, деб қўл силтади. Сенга кўнгли йўқ экан, жўра. Ишонмаяпсанми? Мана, қиблага қараб айтаман: агар ёлғон айтсам, кўр бўлайин!

Бўрининг дили хуфтон бўлди. Бир маҳалгача хўрсиниб ётди.

Азонда кўрпа-гўшагини ҳанги устига ташлаб минди.

Насим ҳанги ёлидан ушлади. Бўрини йўлдан қайирмоқчи бўлди.

Бўри бош силкиди. Кўнглидан шундай гаплар ўтди:

"Э, қўй, ошна, кетаман. Қизлардан қачон ёруғлик чиқиб эди-да, энди чиқади. Мен уларни

одам деб, қиёқ ташиб юрибман-а".

Насимнинг бурни терлади. Тиниқ юзлари қизарди.

— Бўри, ўлай агар, хундисан, хунди! — деди. — Ичимдагини топ, деб безрайиб тура берасан! Бир Момоқиз учун шунчами? Ана, қир тўла қиз!

Бўри ханги яғиридан кўзини олмади.

"Насим ошна, ҳеч бўлмаса индамай кўйсин эди, — деди ичида. — Э, бўлди, кўрмайин ҳам, куймайин ҳам..."

Бўри хирмонга йўл олди.

4

Хирмончи чоллар Бўрига галагов⁶ ҳайдаттирмади.

Авваламбор, ҳўкизлар Бўрига ўрганмоғи лозим бўлади. Бўлмаса, бегонасирайди, юрмайди.

У майда-чуйда юмушларни бажариб юрди.

Бир куни офтоб қайтиб, ҳўкизларни сувлатиб келди. Ўнг кафтини пешонасига соябон қилиб, қирга қаради.

У... Момоқизни кўргиси келди!

Ҳангини қирга бурди. Соё ёкалаб бораётиб эди, эшакли Насим қирдан эниб кела берди.

Бўри изига қайтмоқчи бўлди, аммо сир бой бермади. Йўлида давом этди.

Юзма-юз бўлиб тўхтади.

Гарчи Насим сўрамаса-да, Бўри боши билан қирга ишора қилди.

— Шу ёққа... хирмончилар бир иш билан юбориб эди, — деди.

— Юр, чайлага, — деди Насим.

— Йўқ, ишим зарил.

Насим айёрона илжайди. Хушрўй кўзлари ўйнади. Тишлари орасидан "чирт" этиб тупурди.

— Момоқизнинг олдигадир-да? — деди. Бўри ловиллаб кетди.

— Ҳа, Момоқизнинг олдига, ҳа! — деди. — Сенга шу гап керакмиди?

— Э, бор, менга деса, оёғига йиқил!

— Йиқиламан! Мен шундай оёқости одамман! Бўлдими? Пойига йиқилиб, Момоқиз, мен сенга нима ёмонлик қилиб эдим, дейман! Бўлдими?

Бўри хангига ходачўп урди.

Насим таҳликага тушди. Изидан етиб келиб, йўлига кўндаланг бўлди. Бўри хансиради.

— Қоч йўлдан, қоч! Мен Момоқизга ёлворгани кетяпман! — деди.

— Бўри, борма!

— Нега ҳукм қиласан? Нима, ҳосилотмисан?!

— Бўри, мени жўрам десанг бормайсан.

— Сенга нима?!

— Бўри, мен... сени алдаб эдим. Бир-бирига тикилди.

Насим кўзларини олиб қочди. Сўқмоқ четидаги турнақатор кумурсқаларга тикилиб қолди...

5

Бояги тун. Чўпонлар гулхани. Элас-элас кўшиқ.

— Айт айтгичингни, Насим, қизлар ёмон хаёлга боради.

— Момоқиз, Бўри сенга бир гап айтаман, деб юрибди.

— Биаламан, айтолмаяпти.

⁶ Ҳўкизларни матаб хирмон янчиш.

- Момоқиз, у менга кўнглини ёрди, тайин айт, деди.
- Ўзимга айтишга уялган гапни сенга асло айтмас.
- Айтишга бет чидамайдиган гап-да, Момоқиз. Айтайинми, нима деди? Момоқиз билан... ўйнагим келяпти... кўйнига кираман, деди.
- Ё пирим, чини билан шундай дедими?
- Алдасам, кўр бўлайин!
- Унда, Бўрининг бетига қарамаганим бўлсин! Бетини мурдашуй кўрсин!
- Тағин, унга айтиб юрма, ошна деган отимиз бор...

6

- Бўри хангини олға қимтиди.
Ёнларидан одам бўйи қуюн чарх уриб ўтди.
- Айт, нима деб алдадинг?
 - Айтмайман.
 - Мен сенга гапиряпман!
 - Бўри жўра, урсанг ур, барибир айтмайман.
 - Айт деяпман!
 - Бўри, жўра, Момоқиз менгаям ёқади... Бўри изига бурилди. Хирмонга келди. Қоронғи тушгач, супага тўшак ташлаб ётди. Чоллар уйқулари кела бермагач, чўпчак айтди, матал айтди. Бўри бошини кўрпа остига яширди. Кўзларини юмди...
 - Бўрининг кўнглида ўз достони бўлди. Бу дoston хали куйланмади. Достонни уч одам билди: Момоқиз, Насим, ўзи билди. Дoston давом этди...

XV

- Аёз зўрайди.
Полвонлар оғзидан чиқмиш буғ қуюқдан-қуюқ бўлди.
Олиш қизигандан-қизиди.
- Полвонлар, ўйнаб-ўйнаб олишинглар! — деди давра.
 - Ҳа-ҳа-а-а, гардкам!
 - Э, қўйма!
 - Омон полвон, чил бер!
 - Шу, Бобоқул билан Мамат полвон жуда ланж экан, нима дедингиз, Бўри полвон?
 - Э, сиз сўраманг, мен айтмайин! — деди Бўри полвон. — Мағзава, ланж ҳам гапми, мағзава! Халойиқ, кўрдиларинг, Бобоқул полвон билан Мамат полвон не вақтдан буён олишиб, на йикитади, на йикилади! Ерга қараб суяшиб юргани юрган! Мен уларни қурдан ҳайдаб юбораман, майлингизми?
 - Давраинг фикриям шу!
 - Бўлмаганга бўлишма деган!
 - Бобоқул, кўп чакчайма, Бўри полвон тўғри қияпти!
 - Олиш — санъат, ҳа!
 - Минглаб одам уйқудан қолиб сенга қараб ўтирибди! Шундай экан, санъатингни кўрсат-да, баччағар!

XVI

- Халойиқ, — деди Бўри полвон, — манави икки полвон даврага гаплашиб чиқибди экан!

Бировимиз астагина йиқилиб, олган қўйни сўйиб еймиз, деб келишибдилар. А? Буни менга айғоқчилар етказди! Қолаберса, олишлариям кўрсатиб турибди! Халойиқ, мен буларниям даврадан бадарға қиламан!

— У-у, ола желак, ундан кўра бўйнингга тўрва осиб тиланчилик қил!

— Ўл-э, шу кунингга-эй!

— Кўй ейсан-а, кўй ейсан, захаримни е! Полвонлар қурдан бош эгиб, қуруқ чиқиб кетди. Жума полвон Шер полвон ичидан чил берди. Шер эса уни белидан маҳкам кучоқлаб турди. Борди-ю, Жуманинг оёғи чиқиб кетса, Шер полвон уни кўтариб, орқага қайириб уради.

— Шер полвон, кўтар осмонга, кўтар!

— Ё-ё-ё!

Жума полвоннинг оёғи илондай чирмашган экан, чили чикмади.

— Шер полвон, бу кўтаришинг бекор! Даст кўтариш керак, даст!

— Қўркма, йиқилсанг изингдан ўзим чиқаман!

— Кўтараётганингда орқага кўп чалқайма, бу хавфли! Кўта-а-ар!

— Ё-ё-ё!

— Чилини чиқариб юбор, чилини!

— Ё-ё-ё!

— Бали-бали-и-и! Гурс!

— Баракалла, Шер полвон, бундан зиёд йиқитиб бўлмайди!

— Тўнни тўрдаги чолларга бериб кет, олқайди!

— Намоз полвон, ерни тавоф қил, қўллайди! Алимардон полвон...

— Ё-ё-ё...

— Бали, полвон, бали! Менинг қўлим эмас, отамнинг қўли, деб олиш, ха!

— Полвон, пирингни ҳаминиша ёд эт, мадад беради!

1

Бўри уйғониб, теваракка аланглади.

Тонг отди.

Хўкизлар мудраб-мудраб, вазмин-вазмин кавш қайтарди.

Тўрғай ханги яғирига қўниб чулдиради.

Файзиёб еллар елди.

Бўри эрталабки таътилдан кейин уч хўкизни бир-бирига бўйнидан матаб, галаговга қўшди. Оёқларига чориқ кийди. Толхивични олиб, хирмонга кирди.

Хирмончи чол паншаха билан ёйилиб кетаётган сомонларни хўкизлар оёғи остига ташлаб турди.

Хўкизлар хирмон янча бериб ўрганиб қолди. Ҳамиша бир йўлдан юрди.

Хўкизларга эргашиб юрган Бўрининг чориқлари сомонга кўмилиб-кўмилиб кетди.

Хирмончи чол:

— Ҳай баракалла! Майдалаб ҳайда, майдалаб! — деди.

Бўри чолга қараб кулиб қўйди. Томоғини қирди.

Боботоғ чўққилари ёришди.

Қирга ўрлаб кетадиган сўқмоқда бир эшакли борди. У Насим бўлди. Насим ўроқчиларга қиёқ олиб борди.

Бўри тишларини-тишларига қаттиқ босди.

Гаврон билан хўкизлар сағрисиға сўкди. Бор овози билан қўшиқ бошлади:

Йўртиб-йўртиб ҳайдагин-а, майда-ё, майда-ё,

*Дон сомондан арисин-а, майда-ё, майда-ё,
Айни саҳар бўлганда-ё, майда-ё,
Хўжайи Хизир дорисин-а, майда-ё, майда-ё.*

Хўкизлар қадамидан чуқур из қолди. Сомон тагидаги буғдой ғижир-ғижир этди. Бўрининг овози дардли бўлди:

*Айри-айри туёгинг, майда-ё, майда-ё,
Олмос бўлсин жонивор-а, майда-ё, майда-ё,
Сени боққан деҳхонлар-а, майда-ё, майда-ё,
Сармаст бўлсин жонивор-э, майда-ё, майда-ё.*

Жонивор, анови кетаётган эшаклини кўряпсанми?

У менинг қиёматли ошнам Насим.

Жонивор, менинг на отам, на ака-укаларим бор. Ёлғиз ўғилман. Отам ҳам, ака-укаларим ҳам ана шу ошнам...

Ҳайда, жонивор, ҳайда, темир туёғим, ҳайда!

*Мўл хирмондан олдим сомон, майда-ё, майда-ё,
Ошиққа қоронгидан ойдин ёмон, майда-ё, майда-ё,
Ошиқлар муродини берсин худо, майда-ё, майда-ё,
Кечалар ёмғир ёғар, кундуз туман, майда-ё, майда-ё.*

Бировга айтма, жонивор, ҳай анави қирда бир қиз бор, шу қиз менинг кўнглим эди.

Қиёматли ошнам кўнглимга чанг солди! Ух, кўргилик!

Мен ошнамга ишониб эдим, жонивор. У ишончимни оёқости қилди.

Қиёматли ошнангдан шу иш келгандан кейин ўзгалардан нима умиду нима хайр?

Бировга айтма, жонивор, айтгилиги йўқ...

Яна-тагин қасам ичди, жонивор, эшитяпсанми, қиблага қараб қасам ичди! Қасам ёмон, жонивор, ёмон...

Ҳайда, жонивор, йўртиб-йўртиб ҳайда!

Во ажаб, бу қандай дунё бўлди, жонивор?

Ўртада бурун бўлмаса, у кўз бу кўзни ўйиб олади шекилли?

*Момо ўзи яхши қиз, майда-ё, майда-ё,
Майда билан тўқмиз биз, майда-ё, майда-ё,
Буғдой кирса омборга, майда-ё, майда-ё,
Тўй қилардик эрта куз, майда-ё, майда-ё.*

Ўзинг ўйла, жонивор, Насим кўриб-билиб туриб, Момоқизга кўз олайтирди-я! Жондай ошнаси суйганига-я?..

Жонивор, мен Насимнинг онасини онам, деб эдим. Онаси қўлларида туз еб эдим...

Оналаримиз, ўла-ўлгунча содиқ дўст бўлинглар, дея, бизга оқ фотиҳа бериб эди...

*Бўз-бўзига — бўзига, майда-ё, майда-ё,
Қўйлар келар қўзига, майда-ё, майда-ё,
Эркак ҳазил қиларми, майда-ё, майда-ё,
Ошнаси суйганига, майда-ё, майда-ё!..*

*Ошиқ бўлдим, арпанинг сомониға, майда-ё, майда-ё,
Ўлим берсин, қизларнинг ёмониға, майда-ё, майда-ё!..*

Жонивор, бўлди, мен энди Насим билан юз кўришмайман.
Бўлди, мен энди Насим билан бир умр гап кўшмайман...

XVII

Тун яримлади.

Полвонлар сийраклади.

Карим пўстак билан Раҳмат полвон қолди.

Карим пўстак? Ойдинким, пўстакни қаёққа отиб юборса, ерга албатта тескариси билан бориб тушади.

Каримни ҳам қаёққа отиб юборса, ерга тескариси — кўкраклари билан бориб тушади.

Эл Каримни пўстак дейишининг боиси ана шунда.

Карим пўстак Раҳматни қўл чилга олди: ўнг қўлини унинг қўлтиғидан ўтказиб, ёқасидан ушлади.

Раҳмат полвоннинг чап қўли кетига қайрилди.

Давра қичкириб юборди:

— Ай-ай, пўстак, қўйиб юбор!

— Қўйиб юбор деса! Карим пўстак қўйиб юборди.

Қайтадан олишганларида тагин қўл чилга олди. Бўри полвон уларни ажратиб қўйди.

— Халойиқ! — деди. — Карим полвон қўл чилга олиб номардлик қилди! Унинг кўнглида ёвузлик боракан! Мен уни даврадан бадарға қилмоқчиман, сиз нима дейсиз?

— Тўғри-тўғри!

— Бундайчикин полвонни яна қайтиб даврага ёнош-тирмаслик керак!

— Карим пўстакнинг кўнгли кир экан! Бўри полвон Карим пўстакка юзланди.

— Ана, эшитдингми? — деди. — Халқ ҳукми — Ҳақ ҳукми! Чик! Э, садқаи давра кет! Қани, раис бова, Раҳмат полвонга ҳақини беринг! Карим пўстакни йиқилди, деб ҳисобладман!

Қўл чил азал-азалдан ман этилади. Боиси, қўл чилга олинмиш қўл ё чиқиб кетади, ё синиб кетади.

Қўл лат егач, қўл ўйнама бўлиб қолади.

Оқибат, полвоннинг яна қайтиб даврага чиқиши амри маҳол бўлиб қолади.

Бўри полвон даврада йиллаб олишди. Аммо бирон мартада қўл чилга олмади.

Ҳа, дарвоқе...

1

Бу, Қобил шўронинг тўйида бўлди.

Колхоз катталари шўронинг иззати учун хизматда бўлди.

Катталар орасида Бўри полвонда бўлди.

У яқинда бригадир бўлди.

Бригадирликка тайинланиши қизиқ бўлди: колхоз раиси бир неча полвон билан қўшни Регар туманига тўйга шайланди.

Бўри полвонга одам юборди.

— Боролмайман, мазам йўк... — деди Бўри полвон. Аслида, бормаслиги боиси бошқа ёқда бўлди. Бўри полвон раисни ёмон кўрди. Бўри полвон раисдан ҳазар қилди.

Ҳазар боиси, раис бузуғоёқ бўлди...

Шу боис, Бўри полвон раис билан тўй-маъракаларга юрмади.

Бўри полвон раис билан ош-қатиқ бўлмади.

"Наҳс босган одам билан бир ёққа юриб бўладими? Бўлмайди! Тағин, йўлда бирор-бир фалокат юз беради-да, баримиз жувонмарг бўлиб кетамиз..."

Бўри полвон ана шундай ўйлади!

Бўри полвон, раисимиз ўзи келиб қолмасайди-ёв дея, бошини сочиқ билан ўраб-ўраб олди. Кўрпа-тўшак килиб ётди.

Дарҳақиқат, раис бир бригадир билан келди. Девордан йўталиб-йўталиб бўйлади. Қабатидаги бригадирдан:

— Кампирнинг оти нима эди? — дея сўради.

— Ойхол момо, — жавоб берди бригадир.

— Э, ҳа, Ойхол момо... Ойхол момо! О, Ойхол момо! — дея чақирди раис.

Бўри полвон миқ этмади. Дераза пардаси бурчидан бир кўзлаб қараб ётди.

Бўри полвон онаси молхонадан чиқиб келди. Онаси қўллари... қоп-қора таппи юқи бўлди!

Раис афтини буриштирди. Юзини четга ўгирди.

— Тфу! — дея тупурди. — Қўлингизни нарёққа қилинг-е, кампир! Фаҳм-фаросат борми ўзи!..

— Тирикчилик, иним, тирикчилик, — деди онаси.

— Тирикчилик бўлса, одамга ўхшаб ўтин олинг, кўмир олинг!..

— Кўмирни пулга беради-да, иним. Нафақани оширсаларингиз экан, кўмир олсак.

— Қиладигайи касбингиз таппи ёпиш бўлса, нафақангизни ошириб бўладими! Бу... полвон қани?

Онаси Бўри полвон тайинламиш гапни айтди:

— Кўчага чиқиб кетиб эди, — деди. Раис алам билан деворга тупурди;

— Тфу! — деди. — Ҳозиргина уйда дейишди-ку?

— Чин, уйда эди. Боянагина дўхтирга бораман, деб кетди.

Раис елкасидан нафас олди.

— Уф-ф! — дея, тағин тупурди.

Раис пешонаси тиришди. Раис кўзлари қисилди. Раис лаблари чўччайди.

Раис... аламини Бўри полвон онасидан олди:

— Беш кунлигингиз борми-йўқми, нафақани нима қиласиз! — дея жўнади.

"Ҳе, энағар наҳс..." — дея сўқди Бўри полвон.

2

Бўри полвон бормаган Регар давраси катта бўлди.

Даврада Тожикистон бир тараф бўлди, Сурхондарё бир тараф бўлди.

Даврага Денов тумани катталарида келди.

Сурхондарё полвонлари Денов катталарини қора тортиб, катталар теварагида жам бўлди.

Катталар Сурхондарё шон-шарафи учун талашиб-тортишди!

Ҳай бир катталар бор эди-да! Ор-номус учун куйиб-пишарди, шон-шараф учун куйиб-пишарди!

Эндиги катталар мажбурият билан мажлисдан бошқа нарсани билмайди!

Барибир, сурхондарёликлар йиқилди! Ёппасига!

Регардан Ўтан полвон деган чиқиб, Сурхондарёнинг суянган тоғларигача териш ташлади!

Баковул Денов катталарига қараб илжайди.

— Бўлганларингиз шуми, оқун? — деди. Катталар улай-булай изза бўлмади! Ижрокўм раиси

кетига ўтирилди.

— Бўри полвон қани? — дея дўклади.

— Мазаси йўқроқ экан, келолмади, — жавоб берди колхоз раиси.

Ижроқўм раиси афсусли қўл силтади. — Э-э-э! — дея ижирғанди.

Катталар даврага дуо берилмасданок этакларини қоқиб туриб кетди.

Издан полвонлар жўнади.

3

Аламзада катталар Регардаги яна бир даврага Бўри полвонни олиб борди.

Давра охирида ўша Ўтан полвон деганига чақиртирилди.

Денов катталари Бўри полвонни даврага туширди.

Курашни асл зўр полвонларга чиқарган-да! Ё йикитади, ё йиқилади! Чўзиб ўтирмайди!

Ўтан полвон биринчи қўлдаёқ Бўри полвоннинг ичидан чил солди.

Бўри полвон Ўтан полвонни чўнқаймага олиб урди! Сурхондарёнинг шон-шарафини кўтарди!

Катталарнинг оғзи қулоғига етди.

Деновда Бўри полвон шарафига зиёфатлар берди. Совға-саломлар берди.

Бўри полвонни бригадирликка қўйди.

Шу-шу, туман катталари давраларга Бўри полвонсиз бормайдиган бўлди.

4

Шўронинг тўйида Насим полвоннинг омади келди.

У тоғчи уруғидан икки полвон билан олишди. Икковиниям биринчи қўлдаёқ йиқитди.

Ўзга полвонлар писиб-писиб қолди.

Насим полвон баковул рўпарасида ўтирди. Навбатдаги полвонни кутди.

Баковул даврага чорлади:

— Насим полвонга талабгор бўлса чиқсин!

Бўри полвон жойидан бир кўзғалиб олди: у бор даврада ҳали бирон мартада бундайин чақирик эшитилмаб эди-да...

Оғир вазият бўлди!

Боиси, даврада ғолибданда зўр полвон ўтирибди! Бўри полвон ўтирибди!

Баковул полвонлар кўнглига қўл солди-қўл солди, фавқулодда хатоликка йўл қўйди.

— Отанга раҳмат, Насим полвон! — деди тантанавор. — Бўпти, кета бер, сендан зўр полвон йўқ экан!

Бўри полвонга ботиб-ботиб кетди!

Бўри полвон пешонаси тиришди. Баковулга ўқрайди. Ичида мана бундай деди:

"Ҳе, уккағар лоппи! Насим ҳаммани қойил қилди? Насимдан зўр полвон йўқ? У ўзи ким?"

Бўри полвон ўзининг даврада ўтирганини билдириш учун қириниб-қириниб йўталди.

Қабатида ўтирмиш Сана полвонга зўрма-зўраки бош ирғаб қаради. Зўрма-зўраки илжайиб қаради. Бу бош ирғашда, бу илжайишда манави киноя бўлди:

"Каранг-а, Сана полвон, шундай зўр полвон бор экан, биз билмабмиз-да..."

У, Сана полвон баковулга бориб, мана бундай дейди, дея умид қилди:

"Баковул, гапингизни қайтиб олинг. Гапингиз Бўри полвонга ботиб кетди".

Аммо Сана полвони тушмагур, Бўри полвон кўнгидагини уқиб ололмади.

Бўри полвон ичини ит тирнади.

"Ҳе, калланг курсин, сендайчикин Сана полвоннинг! — деди ичида. — Бу полвон эмас,

говкалла! Сана говкалла!"

Бўри полвон Сана полвондан юз ўгирди. Чап оёғига қайрилиб ўтирди.

Давра четида лов-лов ёнмиш машъалага қараб ўтирди.

Ерга суқиғлик одам бўйи темир учида лўпчик лов-лов ёниб турди.

Бир бола лўпчикка ермойи сепиб турди.

Бўри полвон қобок-тумшук қилиб ўтирди-ўтирди... Энди, ўзини-ўзи овутди:

"Баковул лақилласа лақиллай беради-да! — деди ичида. — Насим менинг олдимда ўзининг ҳеч ким эмаслигини яхши билади!"

Аммо Насим полвон қурдан чиқа-чиқа, даврага шундай ғолибона қаради, шундай ғолибона қаради!

"Барингни қойил қилдимми!"— дегандай бўлди!

Бўри полвон сабр-тоқати тоқ бўлди! Бўри полвонни полвонлик қони кўзғади!

— Э, шошма! — дея, сапчиб даврага кирди. Буни кутмаган баковул довдираб қолди.

— Сизни ошнаси деб ўйлаб...— дея тавалло қилди. Бўри полвон — Бўри полвонлигини қилди! Азалдан полвон халқида сал... камроқ бўлади, деган гап бор, Йўқ, полвонларда кам бўлмайди! Полвонлар вужудида ҳовур бўлади! Полвонлар кўпқарига боқилмиш отдай асов бўлади!

Полвонлар мисоли оғир тош бўлади. Оғир тош унча-мунчага кўчмайди. Борди-ю, фалокат босиб кўчса, ёмон кўчади! Оғир тош кўчса, ёмон бўлади!

Ана, кўчди, оғир тош кўчди!

Бўри полвон давра айланди. Алп-алп одимлар отди. Насимда давралади. Бўри полвон изидан юрди.

Бояги дағдағалар қаёқда! Елкалар қисик бўлди, қадамлар омонат бўлди...

Зўрдан зўр чиқса, оёғи типир-типир! Бўри полвон Насим юзига қарамади. Даврада кимдир саросима билан деди:

— Икки ошна-я. Охир замон бўляптими дейман.

— Ошна бўлгани билан иккови гапиришмайди.

— Бирор гап ўтгандир-да.

— Ким билади дейсиз... Бўри полвонга алам қилди.

"Уҳ, қизбет! — деди. — Ақалли бир оғиз чиқмайман, демади-я!"

Жуда-жуда алам қилди.

"Қизбет! Итдан бўлган, қурбонликка ярамас! Қараб тур, сен қизбетни даврага қайтиб чиқмайдиган қилмасам кўрасан".

Бўри полвон тўхтади. Иштонини тиззасигача липпа урди. Кўкрақларини очди. Ёвуз ният қилди:

"Қизбетни бирдан қўл чилга оламан".

У важоҳат билан Насим полвонга қараб юрди.

Насим полвон важоҳатида ундан кам бўлмади...

Бу, Бўри полвон ўз ниятини амалга ошириш учун бўлган иштиёқини янада зўрайтирди.

"Баковул сезиб қолиб қичқирса-да, барибир қўл чил қиламан! Ўзимни эшитмасликка оламан".

Шундай қилиб, тагин бир неча дақиқадан кейин Насим полвон қўли ё чиқади, ё синади!

Бўри полвон ўйнаб-ўйнаб, узил-кесил ҳамлага ўтди. Қўл узатиб олға талпинди.

Насим полвон чаққонлик билан ўзини орқага олди.

Худди шу дақиқада кўзлар учрашиб қолди!

Бўри полвонга ўша қоп-қора кўзлар тик-тик боқди.

Ўша маъносиз кўзлар, ўша без кўзлар Бўри полвон учун қанчалик жирканчли бўлса, шунчалик қадрдонда эди!

Қадрдон кўзлар Бўри полвон қалбида кўпириб-тошаётган қаҳрни сўндириб юборди.

Бўри полвон беихтиёр бўшашди. Қўлларини туширди.

— Ҳақини беринглар, у зўр экан! — деди-да, даврадан чиқди-кетди.

Давра пичир-пичир қилди.

— Бўри полвоннинг бир жойида оғриқ турди, — деди.

— Бўри полвон кўрқди... — деди.

"Бўри ошна, ёмон бўлди, жуда ёмон бўлди. Бошингга ёмон кунлар солдим. Мен буни олишда кўзларингдан билдим.

Кўзларинг тўла дард бўлди, кўзларинг тўла ўпка-гина бўлди.

Ошна, сен мени юрувсиз қилдинг! Бундай зўр бўлгандан кўра ўлганим яхши эди! Одам деб дардингни менга айтдинг-а! Ошна, сенга раҳмим келади...

Момоқиз менгада ёққани чин. Лекин мен барибир Момоқизни деб сенчалик қайғурмайман, дард чекмайман.

Ошна, менга бир оғиз, ақалли бир оғиз қаттиқ гапирмадинг. Менинг кимлигимни билсанг-да, юзимга айтиб солмадинг.

Момоқизгада айтмадинг!

Ошна, буни биров эшитмасин. Эшитгилиги йўқ...

Мен ўзим бор гапни Момоқизга айтаман. Майли, мени лаънатласин, мендан нафратлансин.

Сен қиёматли ошнам бўлмаганингда ҳам сендай одам учун шундай қилардим.

Ошна, Момоқизнинг олдига бор. Кўнглингни тўқ қил: Момоқиз олдида юзинг ёруғ.

Ошна, мени фақат бир нима қийнайди: энди, иккалангнинг юзларингга қандай қарайман? Энди, мендан бир умр юз ўгириб кетарсизлар?

Йўқ, ошна, мен сендан айрилиб қолгим келмайди. Бўлмаса, нима қилайин? Билмайман, ошна, билмайман..."

Бўри полвон Насимдан шу гапларни умид қилди!

"Насим ўрнида мен бўлсам, шундай қилардим, — ўйлади Бўри полвон. — Келиб, шундай дердим".

6

Бўри полвон интиқ бўлиб яшади. Момоқиз олдига боришга юраги бетламади. Фавкулудда Насим Момоқизга... одам қўйди! Нон синдирилди! Буни эшитган Бўри полвон ярасига тиғ теккан бемордай сесканиб, инграб юборди!

7

Насим полвон яшашни билди.

У Момоқиз билан бошқа бригадага ўтиб кетди.

Олча гуллаётганда тўйлари бўлди.

Насим Бўри полвонларнида тўйга айтди.

Тўйга Бўри полвоннинг онаси борди.

Бўри полвон:

— Мажлис бор эди... — дея, туман кетди.

8

Насим полвон янги бригадага эл бўлмади.

Бригадир билан ади-бадидан боши чиқмади.

Тағин бошқа бригадага ўтди. Нимагадир, бунисигада сиғмади.

Буғдойпояда ўқариқ қазишдан эрта қайтди.

Белбоғини остонада серрайиб турмиш Момоқиз қўлига отиб юборди.

— Биламан, бунинг ҳаммаси Бўрининг иши! — деди. — Насим қаерга борса кун берманглар, деб айтиб қўйган! Ундан яхшилик чикмайди! Ичи қора унинг! Қовоғидан қор ёғиб юришиям айтиб турибди! Ранг кўр, ҳол сўр, деган! У бизни қўймайди! Кетамиз, дунёнинг колхозии битта эмас! Э, сендай жўрамнинг...

Насим полвонлар кўчди.

Насимлар кўчиб кетишини эшитмиш Бўри полвон том устида олисларга термулиб-термулиб ўтирди. Хўрсиниб-хўрсиниб ўтирди.

Кўч-кўрон ортмиш уловлар кишлокдан чиқиб, Шўрчи йўл олди.

Бўри полвон кўнгли ўртаниб-ўртаниб қолди, талпиниб-талпиниб қолди.

Кўнгил яқинлари Бўри полвондан тобора олислаб-олислаб кетди...

9

Шундан кейин Насимларни кишлокдаги уруғ-аймоқлари тўй-маъракасида кўрди.

Бўри полвон Насимдан ўзини олиб қочди. Насим билан юзма-юз бўлмади.

Момоқизни бўлса, кўрмади. Аммо... кўргиси келди!

Бир тўйда ўзини қоронғига олди.

Олов теварагида давра бўлиб ўйин қилмиш аёлларга назар солди. Диққат билан назар солди... Момоқизни излади!

Билди, шу қатор аёллар орасида Момоқиз бўлди. Билди, Момоқизда чакагини рўмол билан ўраб, оловга қараб турди.

Ана, Момоқизда даврага кирди!

Қулочини омонат очди. Рўмолини юзига пардалар қилиб-қилиб ўйнади.

Ўзи ўйнаб, ўзи қўшиқ айтди:

Яхши қизнинг нозини

Ким кўтаради-ё,

Теккани қобил бўлса

Шул кўтаради-ё.

Бўри полвон бир энтиқди! Тағин бир тўйда Момоқизни олисдан кўрди. Кундуз куни бўлди. Момоқиз бағрига бола босиб турди. Боласи Момоқиз рўмолини тортқилаб-тортқилаб турди...

Бўри полвон икки энтиқди!

Оҳ — юракдан, ёш — кўздан бўлди...

10

Шу-шу, Момоқизни ўйласа, кўнгли туб-тубида парокандалик кечар бўлди. Дунё кўзига тор кўринар бўлди. Кўнгли ўксир бўлди.

Оқибат, Момоқизни ўйламас бўлди. Момоқизни эсламас бўлди.

Момоқиз тилга олинса, эшитмас бўлди. Индамай туриб кетар бўлди.

Бошқа нимада қилсин, Момоқиз энди бировлар аёли бўлди!

XVIII

Бўри полвон даврадан хурсанд: жанжал-араз йўқ. Полвонлар сени менга бормай олишяпти. Ўзини ойнага солмай олишяпти. Ўзини тарозига солмай олишяпти.

Ана, хўжасоатлик Садир полвон шўрчилик Рўзи полвонни елкасидан ошириб урди.

Рўзи полвон орига Максим полвон деган чикди.

Садир полвон:

— Э, у спорт мастери, чикмайман, — дея туриб кетди. Максим полвон самбо кураши бўйича спорт устаси экани чин бўлди. Баковул рўпарасида талаб қилиб ўтириб-ўтириб кетди.

Бўри полвон хўжасоатликларга оғиз солди: — Чикингларда энди! — деди.

Уёқдан Амир полвон:

— Полвон бова, Садирнинг кўли лат ебди! — деди. Бу шунчаки баҳона бўлди.

Шўрчиликлар пичинг қилди:

— Нимага бир полвонни йикита солиб қочасизлар!.. Сизга, даврага чикингизлар-да! — деди.

Илкис пичинг Садир полвон баҳона бутун давра эгаларига қарата айтилди.

Бўри полвон "ялт" этиб шўрчиликлар тўдасига қаради.

Кейин, Амир полвонга юзланди.

— Ундай бўлса, бошқасини чиқар! — деди. Амир полвон:

— Э, полвон бова, мастер спортга тенг кеп бўладими? — деди.

Бўри полвон меҳмонлар олдида изза бўлди. Хивич учи билан чироқда йилтирамиш сомонларни титкилади.

Шунда, даврага ёши ўтиб қолмиш Нормурод полвон чиқиб келди. У дуч келмиш одам рўпарасига чўкди. Қўлларини кетига тиради. Орқасига чалқайиб, оёғини узатди.

— Маҳсини торт, торт маҳсини! — деди.

Торта бермагач, Нормурод полвоннинг ўзи маҳсиларини тортиб-тортиб суғурди. Пайтаваларини чувалатиб-чувалатиб ташлади.

Жойидан сапчиб турди. Ўз полвонларига қахр билан қўлини шоп қилди.

— Чикмайсанми-а, чикмайсанми? — деди. — Элга эшиттириб айт! Чикмайман, де! Қўлингни кўтариб айт! Унда, мана мен чиқаман!

Нормурод полвон баковул рўпарасига бориб чўккалади. Шўрчиликларга қўлини силкиб айтди:

— Қани, мастер спортигни берман юбор! — деди. Аммо шўрчиликлар Максим полвонни даврага туширмади. Боиси, Нормурод полвоннинг соқоли оппоқ эди...

Шўрчиликлар тўпидан овоз келди:

— Сизга қойил бўлди, Нормурод полвон, бизга анави полвонларингизни чиқаринг!

Нормурод полвон давра айлана берди.

— Бизда полвон йўқ, бўлса чиқарди! — деди. Бўри полвон домангир бўлди:

— Полвон, кўтарилма, кўп кўтарилма! — деди. Нормурод полвон Бўри полвон қўлидан юлқиниб чикди. Яна даврага айланди.

— Э, мастер спорт тугул, дев бўлсаям чиқаман! — деди.

Бўри полвон Нормурод полвон тирсагидан маҳкам ушлади, даврадан етаклаб чикди.

Нормурод полвон тагин даврага талпинди:

— Нормурод полвоннинг кўзи очиқ бўп туриб, унинг эли ерга қарайдими? - деди. — Ушламанг мени, полвон бова, ушламанг! Э, ерга киргизиб юборсаям чиқаман!

Бўри полвон қалбинида айна шундай туйғулар тирнади. Аммо кексаларга хос вазминлик билан ўзини босиб турди.

Даврага кириб, хўжасоатликларга овоз берди:

— Амир, Тиловбердини берман юбор! Тиловберди, мунда ке! — деди.

Шунда, даврага Бўри полвоннинг ўғли Тиловберди чиқиб келди. Бўри полвон ўғлини тирсагидан етаклаб, баковул рўпарасига ўтирғизди. Шўрчиликлар кўнишга кўнди-ю, Максим

полвон рози бўлмади.

— Тиловбердининг вазни оғир, чиқмайман, — деди. Бўри полвоннинг зардаси қайнади.

— Нима, энди даврагада тарозига тортиб чиқарайликми? — деди. — Кўриб турибсан, бўйи басти сендан зиёд эмас, чиқа бер-да! Чик-э, ота-бовамиз тарозисиз олишган!

— Э, чик-е, Максим-э, йиқилсанг ер кўтаради-да! — деди шўрчиликлар.

Полвонлар фотиҳа олиб кетди.

XIX

Бўри полвон ич-ичидан зил кетди. Ўзи билан ўзи гапиришди.

"Биз полвонлик мактабида ўқимадик. Полвонлик бизга отамерос. Пуштдан-пуштга, қондан-қонга ўтиб келяпти.

Полвонликнинг кўзга кўринмас, тил билан тушунтириб бўлмас шундай сирлари борки, буни фақат томирида полвонлик қони борларгина билади. Биз биламиз!

Бу сирлар ҳеч бир китобда йўқ!

Мана, менинг ўзим. Сурхон воҳасида мендан йиқилмаган полвоннинг ўзи йўқ! Ўша мактаб кўрган спорт мастерлариям яғринимдан ошиб кетди!

Халқ нимаси билан халқ?

Ўзининг урф-одатлари билан халқ! Ота-бобосидан қолган миллий анъаналари билан халқ!

Кўп урф-одатларимизни бировлар... бировлар ўзиники қилиб олди! Биз қўлимизни бурнимизга тиқиб қолдик.

Шундай кета берсак, ҳадемай... ўзимизнида бой бериб қўямиз!

Буёғи камдай, не-не нималаримизни эскилик сарқити деб йўқ қилдик. Хиёл бўлмаса, халқнинг ўзини-да... эскилик сарқитига чиқариб юборайин, дедик! Бугун буни йўкота берсак, эртага уни йўкота берсак, адирдаги... подадан нима фарқимиз қолади?..

Биз ҳадемай бу дунёдан кетамиз. Ўзимиз кетсак-ку, гўрга-я. Ўзимиз билан... Буни раис биладимиз?.."

Бўри полвон раисга қараб-қараб қўйди.

Тағин нималардир... нималардир йўқолиб боряпти...

Бўри полвон ўйлади-ўйлади... Ўйлаб ўйига етди...

"Авлодлар алмашган сайин... ё, пирим-э, туф-туф-туф... авлодлар алмашган сайин... юрак йўқолиб боряпти!

Жасад бор! Ақл бор!

Юрак йўқ!

Тўрт мучал бор! Куч-қувват бор!

Юрак йўқ!

Кўкракда жон бор!

Юрак йўқ, юрак!..

Фарзандлар ҳаётга бепарво қарайди. Мусибат билан хурсандчилик фарқига бормади.

Фарзандлар ўзлари минаётган машинага ўхшайди! Одам ким, машина ким, билиб бўлмай қоляпти..."

XX

Максим полвон енгсиз, ёқасиз желак кийиб чиқди. Бўри полвон бармоқлари учи билан желадан ушлади.

— Эб-эй, эб-эй, Максим иним, бу қандай либос? Мабодо майкамасми? — деди.

Максим полвон ўзича тушунтирган бўлди, Бўри полвоннинг энсаси қотди.

— Шу гапингга номаъкулнинг нонини ебсан! — деди. — Ўзингни иззат қилмасанг ҳам даврани иззат қил! Бор, ўзимизнинг кийимдан кийиб чиқ.. Бунингни на ёқаси бор, на энги бор, қаеридан ушлаб бўлади? Манави бренжангни қара... Иштонбоғиям резинкадандир-да? Тортганда узилиб кетса нима бўлади? Э, бор, калинроқ иштон кийиб чиқ! Попукли иштонбов бойла, белни ушлайди!

Максим полвон олифтачилик қилди.

— Мусобақаларда шундай кийиниб олишади! — деди.

— Ай, Максим-ай, Максими тушмагур-ай! — деди Бўри полвон. — Кўп катта янгилик айтдинг-да! Шу янгилигинг учун суюнчисига иштонимни ечиб берайинми?

Давра кийкириб-кийкириб кулди!

Максим полвонда оғзини ушлаб-ушлаб кулди.

— Ай, Максим полвон! — деди Бўри полвон. — Сен Бўри полвон билан ўрлашма! Қайтариб айтаман, кўп ўрлашма! Ўша самбонгдада энгли желак кийиб олишади! Бўри полвонни билмайди дема! Бўри полвон...

Бўри полвон ўз даврида турли мусобақаларда катнашди. Кубоклар олди...

Кубокни умрида биринчи бор кўриб, айлантириб қаради-қаради...

— Хушрўй самовар экан, — деди ўзича. — Яхши бўлди, чой қайнатиб ичамиз...

Уйига келиб, сўраб-суриштирди. Биладиганлар:

— Йўқ, бу самовар эмас, бу кубок, Бўри полвон, кубок! — деди.

— Эбо-эй, эбо-эй! — деди Бўри полвон. — Унда, буни нима қиламан-ай?

— Сандикқа солиб қўйинг.

— Сандикқа сиғмайди-да.

— Унда, шкаф устига қўйинг.

Бўри полвон кубокни шкаф устига қўйди.

Бўри полвон кубокни кунда кўриб турди. Лекин кубок номини эслаб қололмади. Борди-ю, эсласа, кубок номини яхши айтолмади. Кубок сўзи тилига ўтирмади.

Шу-шу, кубокни самовар дейдиган бўлди.

— Бўри полвон катта мусобақаларда олишиб, самовар олган! — деди Бўри полвон. — Иккита, ҳа, иккита! Ишонмасанг ана, уйга бориб кўр — шкафнинг устида турибди!

Давра гурр-гурр кулди!

Бўри полвон ўзида даврага қўшилиб кулгиси келди! Аммо тентакка ўхшаб, ўзим гапириб, ўзим кулмайин, деди-да, мийиғида кулиб қўя қолди.

— Ҳай, уркағар полвонлар-е, куласан-а, куласан! — деди.

Максим полвон даврага мос кийиниб келди. Бўри полвон разм солди-разм солди-да:

— Ҳа, бали, бу бошқа гап! — деди.

Кейин, собит қадамлар билан давра айланиб жар солди:

— Халойиқ, сўзимни эшитинг! Болалар, кўп талатўп қилма, гапни гапга қўш! Халойиқ... Ай, Хумор момонинг невараси, тек ўтир дейман, бўлмаса,... кесиб оламан! Халойиқ, манави тик желак кийган хўжасоати Тиловберди полвон! Буниси шўрчилик Максим полвон! Айтиб қўйганим яхши, Максим полвон мастер спорт! Самовар ҳам олганмисиз, полвон? Эшитдингиз-а, халойиқ? Максим полвоннинг самовари йўқ экан! Бу икки полвонга бир гўсам серка, бир жуфт учламчи калиш, беш сўм пул қўйилди!

Тиловберди полвон одатй бўйича белбоғини бўйнига ташлаб давра айланди.

Бўри полвон ўғлини зимдан кузатди. Бирон-бир нуқсон тополмади.

Хотири жам бўлиб, бош баковул олдига ўтирди.

— Бир пиёла чой беринг, — деди. Ўғлига тикилиб қолди...

Сариосиё бир давра Тўполон дарёси ёқасида бўлди.

Дарё ўз оти ўзи билан шовқин солиб оқиб турди. Тўполон билан оқиб турди.

Бўри полвон ўшанда умрида биринчи бор фарғонача кураш кўрди.

Давра эгаларини кўпчилиги Фарғона водийсидан эди-да. Улар Сурхон воҳасида колхоз тузиш учун Йўлдош Охунбобоев ташаббуси билан кўчиб келиб эди-да.

Водийликлар олишни кураш, деди.

Водийликларда ўз курашларини намоёниш қилди: икки полвон бир-бирлари белидан қўлларини ўтказиб ушлаб, суяшиб юра берди..

Бу орада воҳа полвонларидан бирови оёғи осмондан келиб ерга тушди. Бирови рақибини елкадан ошириб отди.

Давра гурсиллаб турди, давра хайқириб турди!

Бўри полвон водийликларга қаради.

Водийликлар ҳамон суяшиб юрди!

Бўри полвон ҳафсаласи пир бўлди.

Водийликларга эътибор бермай қўйди.

2

"Ўзи улар мулойим халқ-да, — деди Бўри полвон ўзича. — Жуда мулойим. Олишлариям ўз табиатидан кеп чиқади. Мана, биз ўлгудай қўпол элмиз. Олишимиздаги мардоналик-да, ботирликда шундан. Ҳай, майли. Халқ турли-туман бўлса яхши. Бу — улканлик, улуғлик аломати бўлади. Мана, фарғонача кураш. Буям ўзимизники! Демак, иккита курашимиз бор экан! Қандай яхши! Бойлик, бойлик!

Аммо-лекин уққағар водийликлар кўп ашулачи халқ бўлади-да! Худо ашулани водийликлар учун яратган-да! Ҳалиги... биттаси бор эди-ку, оти нима эди..."

Бўри полвон ўйлади-ўйлади, тополмади. Раисга ўгирилди.

— Қайси бир йили Сталин колхозидан бир бола ашула айтиб чиқиб эди, оти нима эди? — деди.

— Қайси? — деди раис.

— Ҳалиги...бир дехқон бола бор эди-ку, асли қўқони? Қайси бир йили раҳматлик Маъмуржон Узоқов кеп, Тошкентга эргаштириб кетди-ку?

— Ҳа-а, Ҳасан Султонов денг. Ашула айтиб юрибди, нима эди?

— "Фигонким, гардиши даврон..." Во уққағар, ана ашула! Одамнинг кўнглини бузиб юборади-я!

— Ҳа, полвон бова-е, Ҳасан Султонов полвон бўлганда отини эсдан чиқармасдингиз-а...

Бўри полвон мийиғида кулди.

3

Дарҳақиқат, Бўри полвон умрида жуда кўп одам кўрди. Мулоқотда бўлди.

Аммо жуда оз одам отини билди. Фақат полвонлар отини тўлиқ айта олди.

Боиси, Бўри полвон даврага чиқиб курашмаган эркакни... эркак демади!

Бирор одам ҳақида гап бўлса, Бўри полвон:

— Полвонми-йўқми? — дея сўради. Йўқ, жавобини эшитса, қўл силтади.

— Эркакнинг султони олишади, ҳа! — деди. — Ана, Хидир полвон, кези келганда даврани гурсиллатиб олишиб кета беради. Мен раисман, деб ўтирмайди. Бўлмаса кимсан — Ботиров-а! Арбоб, ҳа, арбоб! Ана уни чин эркак деса бўлади! Чунки ота-бовасининг ҳунарини ерда

қолдирмаяпти!

Борди-ю, одамлар эътироз билдирса, Бўри полвон гапни чўрт кесди:

— Нима десанг, де, мен ўйинни билмаган аёлни — аёл демайман, даврада олишмаган эркакни — эркак демайман!

Бўри полвон бешикдаги чақалоқдан тортиб, нуроний чолгача барча-барчаси исмига полвон сўзини кўшиб айтди. Даврада курашганми-йўқми, барибир — айта берди.

Айтганда-да, оғзини тўлдириб айтди, ғурур билан айтди!

Ҳамсоёлариникига олишдан меҳмон келди.

Ҳамсоёлар Бўри полвоннида чақирди.

Бўри полвон меҳмон билан бир қўллаб кўришди. Иримига ҳол-аҳвол сўради.

Бегонасираб ўтирди.

Шунда меҳмон курашдан гап очди.

Ана шунда Бўри полвон яйраб кетди!

— Э, бали! Ўзимизнинг одам экансиз-ку! — деди. Меҳмон олдига силжиброқ ўтирди. Қайта бошдан кўшқўллаб-кўшқўллаб кўришди.

Куюқ-куюқ сўрашди.

Бўлиб ўтмиш давралардан гапирди. Қандай қилиб самовар олганларидан гапирди.

— Ўйнаб бориб, уккағарнинг полвонини мана бундай ушладим...— деди. — Қаранг-қаранг, қўлимга эътибор беринг, қўлимга!..

— Биздада олишиб эдик...— деди меҳмон. Бўри полвон гапни илиб кетди.

— Самоварда олганмисиз? — деди.

— Ҳа-да!..

Бўри полвон меҳмон бўлмиш тиззасига тапиллатиб бир урди.

— Э, бормисиз! — деди. — Отангизга раҳмат! Полвоннинг хўрози самовар олади, ҳа!

4

Сариосиёдаги ўша даврада Бўри полвонга тенг топилиши қийин бўлди.

Давра эгалари талвасада қолди.

Борди-ю, Бўри полвонга талабгор бўлмаса, сариосиёликлар деновликлардан қойил бўлди, бўлади.

Ўз уйида қойил бўлиш, мағлуб бўлишданда ёмон бўлади!

Шунда, даврага ёшгина бир йигит чиқиб келди. Бўри полвонга талабгор бўлди. Давра эгалари шундагина енгил нафас олди.

Бўри полвон ёш полвонга менсимай-менсимай қаради.

"Лайлакнинг юришини қиламан деб, чумчуқнинг пути йиртилган экан! — дея ўйлади Бўри полвон. — Бу ёш бола-ку! Ўйлаб иш қияптими? Ё, кайфи борми?"

Бир ёш бола Бўри полвон шон-шавкатини назарга илмай қурга югуриб чиқиши, Бўри полвон иззат-нафсига тегди.

Бўри полвон дарғазаб бўлиб даврага кирди.

Бош баковул олдига ғоз юриш қилиб борди. Давра одати бўйича талабгор ёш полвон қабатига бориб ўтириши лозим бўлди.

Аммо Бўри полвон давра қоқ ўртасига бориб чўк тушди. Бўри полвон бу билан ўзини анави ёш бола ёнида ёнма-ён ўтиришга ор қилишини билдирди.

Анави ёш болага, кўрпангга қараб оёқ узатсанг-чи, деган қараш қилди.

Бўри полвон билан Исмоил отли бу ёш полвонга бир ғунажин, яна бир қанча майда зотлар қўйилди.

Бўри полвон Исмоилни кўзга илмай-кўзга илмай давра айланди.

"Тайёр ош-ку"... — дея ўзидан кетди.

Оқибат... Бўри полвон... Полвон номини олгандан буён умрида биринчи марта елкаси ер кўрди!

Қандай йиқилди — ўзида билмади!

Кўзларини очса... осмон тўла юлдуз бўлди!..

Оҳиста-оҳиста жойидан турди. Бош эгиб-бош эгиб даврадан чиқди.

Ҳамроҳлари ҳамдард бўлиш учун қўлтиғидан ушлади.

Бўри полвон ҳамроҳлари қўлини зарда билан силтаб-силтаб ташлади.

Чопонига чўнқайиб ўтирди. Тиззаларини кучоқлади. Пешонасини билаклари устига қўйди...

Хўнг-хўнг йиғлаб қўя берди! Ҳамроҳларига жавдираб-жавдираб қаради.

— Чиниминан йиқилдимми-а, чиниминанми-а?... — деди.

Сел-себор йиғлаб қўя берди...

5

Бўри полвон елкаси ерга теккани элга ёйилди. Бўри полвон номи билан ғурурланиб юрмишлар ичи ачий-ачий бош чайқади.

— Ёмон бўпти-да... — деди.

Давраларда Бўри полвон дастидан рўшнолик кўролмай юрмишлар хушвақт-хушвақт бош ирғади.

— Бўри полвонда тамом бўпти... — деди.

Бўри полвон эл орасида бош кўтаролмай қолди. Уйидан кўчага чиқмай қолди.

Кейин, ўша ёш полвонни таъқиб этиб бошлади. Қаерда тўй бўлса, пойлаб борди.

Аммо ёш полвон Бўри полвон номини эшитиб, рад қила берди.

Исмоил отли бу ёш полвон довуғи бутун воҳага ёйилди.

Кимсан — Бўри полвон елкасини ерга теккизган Исмоил полвон!

Исмоил полвон бу номни умрбод сақлаб қолмоқчи бўлди. Шу боис, Бўри полвон даврага келибди, деса бўлди, индамай кетиб қола берди.

6

Шўрчидада шундай бўлди.

Бўри полвон бошлиқ хўжасоатлик полвонлар Шермат мерган деганникига кўнди.

Тўйхонадан меҳмонлар улуши келди. Дастурхон тўкин бўлди.

Уй хўжаси ўзининг мерганлик саргузаштларидан гурунг берди. Шўрчилик полвонларга таъриф берди. Абил полвонни улуғлади.

— Насим полвоннинг бўйнига чипқон чиққан, бу даврада олишмаса кераг-ов, — деди.

Уй хўжаси бирдан сергак тортди.

— Айтгандай, — деди. — Насим полвон асли хўжасоатлик-а? Чақириб келайинми? Гурунглашиб ўтираминиз?

Бўри полвон безовта бўлди. Бир қимирлаб олди.

— Йўқ, мерган, овора бўлманг, ўтиринг, — деди.

— Ҳа, майли, ихтиёрларингиз. Лекин кўнгилларингизга олмангизлар-у... айта берсам майлими? Шу, Насим қурғур ҳеч кўнглимга ўтирмайди-да. Ўта шум! Кўзингизни лўқ қилиб, фириб беради! Билмайман, ўзидан бошқани нодон деб ўйлайдими. Шунинг учун у билан ошқатик бўлгим келмайди. Ўзи, у кимлардан? Э, ҳа, бўлди-бўлди, гап тамом. Мерган жўра, дейишидан билиб эдим-а... Асли қонида бор экан-да...

— Ўзи яхши одам... — деди Бўри полвон.

Насим полвон бўйнига чипқон чиққани чин бўлди. Ушбу даврада олишмади.
Бўри полвонга шўрчилик Абил полвон чиқди.
Бўри полвон Абил полвонни яхши билади. Абилнинг чўнқайма усули бор.
Кейин... жини бор! Даврага кирса, тутиб қолади...
Шу боис, эл Абил полвонни Абил тентак, дейди.
Бўри полвон давра айланаётиб, Насим полвон Абил тентакни гиж-гижлаётганини эшитди.
— Дадил бора бер, юраги йўқ, — деди Насим полвон. — Қайси бир йили менга ўзи талаб қилиб, кўрққанидан қойил бўлиб эди...
Абил тентак гўё давра торлик қилаётгандай хурпайиб-хурпайиб юрди.
Бош баковул олдидаги сатилдан ҳовучлаб-ҳовучлаб сув олди. Билакларини сувлади. Оғзига сув тўлдирди. Юлдузларга қараб, ғарғара қилди.
Кўлларини ўйнатиб, жойида бир-икки ирғишлади. Бошини сарак-сарак қилиб айқирди:
— Буввв! Буввв! Ҳа, кишта! — деди.
Абил тентак Бўри полвон авзойида тарикдай бўлса-да, хайиқиш кўрса бўлди, дарҳол ҳамлага ўтади.
Аммо хайиқиш кўрмади.
Бўри полвон дағдағалардан хайиқиш тугул, мижжа қоқмади. Аксинча, ўйнаб кела берди.
Абил тентак лалми-лалми дағдағалари ўтмаганини билди. Диркиллаб-диркиллаб ўйнаб, яна давра айланди.
Абил тентакни энди кўраётганлар хайратдан кўзлари олайди. Биров бош чайқади. Биров лабини бурди.
— Ё пирим-э, уриб кетган тентак, — дея кулди.
— Жайрахонадан⁷ қочган, — дея кулди.
Икки зўр тўқнашса, чакмоқ чиқади...
Бўри полвон ўнг қўли билан Абил тентак ёқасидан ушлади. Чап қўли билан эса билагидан сиқиб ушлади. Шиддат билан ичидан чил берди.
Абил тентак чўнқаймага олди: ғоят тезликда ўнг қўли билан Бўри полвон ёқасини гижимлаб, ҳалқумига тиқиб борди. Чап қўли билан эса Бўри полвон яғрини усти желагидан буклаб ушлади. Ўзи орқага хиёл чалқайди. Бўри полвонни даст кўтарди-да, зарб билан орқага отиб юборди.
— А-а-а-а! — дея айқирди.
Бўри полвон ерга ёнбоши билан гурсиллаб тушди. Абил тентакда шундай йиқилди.
— Бекор, ёнбош йиқилди! — деди давра.
— Бир баҳя етмади!
Чўнқайма ғоят нозик санъат: борди-ю, полвон чўнқайма қилишни эплай олмаса, ўзи мағлуб бўлади.
Чўнқайма ғоят қалтис санъат: борди-ю, чўнқаймага олинмиш полвон чили чиқиб кетса, ерга... ҳароммағизи билан бориб тушади.
Чўнқайманинг қалтис тарафлари тағин кўп...

7

Хўш, Бўри полвон нега ҳароммағизи билан эмас, ён-боши билан тушди?
Боиси, чўнқаймага олмиш Абил тентак катта хатоликка йўл қўйди.
Абил тентак ерга оғаётиб-ерга оғаётиб, ўз гавдасини ўзи ўнглаб олиши, йўл-йўлакай Бўри полвон устига ўзини ташлаши лозим эди.

⁷ Термиздаги жинниларни даволайдиган даргоҳ.

Абил тентак шошдимиди ё довдираб қолдимиди, ишқилиб, бунинг уддасидан чиқолмади...
Хатоси эвазига Бўри полвон остида қолайин-қолайин деди.
Буни ўзида билди шекилли, ердан тура-тура, шукрона-шукрона бош чайқади.

8

Давра полвонларга ҳайбаракаллачилик қилди:

— Чаққон-чаққон олишинглар!

— Ў, Бўри полвон, белбоғингни яхшилаб бойла, бўшаб кетяпти!

— Абил тентак, эҳтиёт бўл-ов!

Эндиги олишув аввалгисиданда шитобли бўлди.

Бўри полвон Абил тентакка имконияти борича холисрокдан чил берди. Қўлларини чўзиб ушлаб, Абил тентакни ўзидан холис тутди.

Абил тентак тагин чўнқаймага олиш учун чоғланди: гўё анойилик қилиб, чап оёғини Бўри полвонга яқин тутди. Ичидан чил беришга имкон яратди.

Бўри полвон Абил тентак макрига учмади. Қармоқдан ўзини олиб қочди.

Кураш ланж бўлди.

Полвонлар бир-бирини таъқиб этиб юра берди.

Полвонлар бирови бўшроқ бўлса-ку яхши, йиқилмаганига шукур қилиб юра беради. Борди-ю, икковида ғолибликка баб-баробар даъвогар бўлса-чи? Унда... асаблар олишади!

Бўри полвон-да, Абил тентакда асабийлаша бошлади. Асабий чил беришиб, бир-бирини мақсадсиз силкилай берди.

Хўп олишдилар!

Бўри полвон қўлларини ёнларига кенг ёйди: мен олишаётганим йўқ, ишорасини билдирди.

Бу ҳолатда полвонга ҳамла қилиш қатъиян ман этилади!

Абил тентак бўлса, Бўри полвонни икки оёғига қўшиб тепиб, ерга урди!

Абил тентак йиқитдим, дея ўйнаб-ўйнаб, баковул қошига бориб ўтирди.

Бўри полвон ўзидан беш-олти одим олисга бориб тушмиш дўпписини олди. Кафтларига тарс-тарс уриб қоқди. Асабий-асабий қоқди.

Хўжасоатликлар бақира кетди:

— Бўри полвон қўлини қўйиб юбориб эди, бекор!

— Абил тентакнинг эси жойидами ўзи?

— Баковулнинг олдига бориб ўтиришини қаранг!

— Юз бўлмагандан кейин шу-да! Шўрчиликларда хўжасоатликлардан қолишмади.

Насим полвон бошини чипқон чикқан ёғига қийшайтириб ўрнидан турди. Баковулга қўлини шоп қилиб шанғиллади:

— Қўлини қўйиб юбормасдан олдин йиқитди! Абил тентакка ҳақи берилсин! Уҳ-ух, вой бўйним-э...

Бўри полвон Насимга ўқрайиб-ўқрайиб ерга тупурди.

Баковул жанжални ҳал этиш учун ўнг қўлини кўтарди.

— Биродарлар, жим! — деди. — Яхшиси, ана, даврада бетараф меҳмонлар ўтирибди. Шулардан сўраймиз. Маъқулми? Сариосиёликлар, қани, сиз холисанлилло гапиринг!

Сариосиёликлар тўпидан овозлар келди:

— Ғирром-э, ғирром! Бўри полвон қўлини қўйиб юбориб эди!

— Абил тентак номардлик қилди!

— Яна-тагин Насим полвоннинг жириллаши кимнинг газагига дори денг!

— У-ку бир қасами, худодан нўхтасини юлган... Насим полвон музтар бўлиб қолди.

9

Бўри полвон даврани полвона-полвона айланди!

Бўри полвон қизиди! Тентакка ёмон-ёмон қаради!

Бўри полвон Абил тентак ёқасидан ушлаб, ўзига тортди. Оёғи учини тентак чап тўпиғига илдириб тортиб кўтарди.

Абил тентак оғирлигини оёғи кўтарилаётган тарафга ташлади. Кўтарилаётган оёғини бор кучи билан кетига тортди.

Айнан шуни анғиб турмиш Бўри полвон тентак оёғини бирдан қўйиб юборди. Тентакнинг бирдан қўйиб юборилган оёғи кейинга силкинди.

Бўри полвон товони билан тентакнинг кейинга силкинмиш оёғи ичидан тепиб юборди.

Абил тентак бир айланиб тушди!

Бўри полвон Абил тентак кўксига тиззасини тиради.

— Йиқитиш мана бундай бўлади, полвон! - деди. Бу, полвон зоти учун энг оғир хўрлик бўлди!

10

Бўри полвон Исмоилни тинмай таъқиб эта берди.

Бўри полвон давраларга ўзига хос дабдаба билан борди.

Яна-тағин, элбурутдан борди.

Оқибат, Исмоил Бўри полвонни кўрди. Даврага чикмади.

Бўри полвон ўйлаб қаради: бундаин дабдабали юришлари билан ўз ниятига етиши амримаҳол бўлди.

У энди муғамбирлик йўлига ўтди.

Термизда бўлмиш бир тўйга жуда кеч борди. Машина кабинасида даврага қараб ўтирди.

Давра охирида баковуллар бошқа катта полвон йўқ, дейишиб, кимсан, Бўри полвондай полвон елкасини ерга теккизган Исмоил полвонга жар солди.

Исмоил полвон даврани бир айланиб, ўзини кўрсатди. Худди шу вазиятни икки ойдан буён анғиб юрмиш Бўри полвон кабинадан сакраб тушиб, даврага кирди.

Бўри полвон худди осмондан тушгандай фавқулудда пайдо бўлиши, барча-барчани ҳайрон қолдирди.

Ўзаро шивир-шивир бўлиб, давра гап нимада эканини билди.

Исмоил полвон аросатда қолди.

Чиқайин деса — Бўри полвон, чиқмайин деса — баковул жар солиб бўлди.

Исмоил полвон чиқишга мажбур бўлди.

Бўри полвон вазоҳати барча-барчани сескантириб юборди.

Бўри полвон ғалабага ташна бўлди!

Ғалаба қозониш эса ҳамиша қийин! Айниқса бугун!

Негаки, Бўри полвон фақат зафар қозониш учун олишади!

Фақат, фақат ғалаба учун курашилса, ғалабага етиш жуда-жуда мушкул бўлади! Баъзан, етиб бўлмайди!

Йўқ, полвон зафарни эмас, зафар полвонни қидирсин! Зафар полвонни топсин!

Полвон хоҳиш-ирода билан олишса, ўзининг нималарга қодирлигини намойиш этса, санъатини намойиш этса, зафар ўз-ўзидан келади!

Полвон ўз курашидан ўзи завқланса, зафар ўз-ўзидан ёр бўлади!

11

Олис олишдилар.
Бўри полвон-да, Исмоил полвонда қўйиб юборди.
Бўри полвон дамани олиш учун даврандан чиқди.
Ҳамроҳлари уюшиб қолмиш билакларини уқалади.
Бўри полвон мағлуб бўлишини тасодиф деб юриб эди. Ўзини юқори олиб, Исмоил полвонни писанд қилмаганлигида, деб юриб эди.
Йўқ, Исмоил полвон ҳақиқатан ҳам зўр экан!
Бўри полвон ўзидан бўлак зўр бўлишини хаёлига-да келтирмади! Зўр фақат битта — у, мен, ўзимман, деб юриди!
Ўғил бола гап... ўзидан бўлак зўр чиқишини хоҳламади!
Йўқ, Бўри полвон хоҳлагандай бўлмади!
Вақт, вақт!
Шафқатсиз вақт ҳар даврнинг ўз зўрларини яратади! Инсон буни хоҳлайдими-йўқми, вақт учун барибир — ярата беради!
Ана, вақт ўзининг кенжа зўрини яратди! Ана, кенжа зўр, ана!
Кенжа зўр даврада ўз мавқеини талаб қиляпти, кенжа зўр даврада ўз шон-шуҳратини талаб қиляпти!

12

Бўри полвон ўпкасини босолмади. Оғзи каппа-каппа очилди. Ҳансираб-ҳансираб нафас олди.
Ўз ажодларидан мадад сўради. Отасининг пирига сиғинди...
"Отагинам, мен ҳамиша сизнинг насиҳатларингизга амал қилиб келдим. Сиз айтар эдингиз: полвон ўзини уч балодан асрасин, энг биринчиси — аёлбозлик, дердингиз.
Отагинам, ёшим ўттизга етибдики, оёғимни қийшиқ босмадим. Ҳаром-ҳариш йўлларга юрмадим. Ҳали уйланмадим ҳам!
Иккинчиси — ичкиликбозлик, дердингиз.
Отагинам, мен ҳалигача оғзимга ароқ олмадим, ароқдан ҳазар қиламан!
Учинчиси — полвон ўзини нафс балосидан асрасин, дегувчи эдингиз.
Отагинам, мен, мол-дунё учун олишмадим. Мол-дунё ҳирсидан ўзимни ҳамиша сақлаб келдим.
Бўлмаса, нимага бундай бўляпти, отагинам? Гуноҳимни айтинг, гуноҳимни?
Мен Исмоил полвондан оримни олмоқчи эдим. Бўлмаяпти, отагинам, бўлмаяпти...
Ушлаган бармоқларим бўшашиб кетяпти. Оёғимда дармон йўқ. Ўпкам оғзимга тиқилиб қоляпти...
Бу қандай кўргилик бўлди, отагинам? Ё... қаридим-ми-а?..
Уҳ, қисмат, қисмат, зулминг курсин, қисмат!..
Отагинам, мен энди давраларни мағлуб бўлиб тарк этаманми-а? Келиб-келиб, Исмоил деган бир япалоқ боладан-а?
Йўқ, отагинам, йўқ, мен давраларда ҳамиша зўр эдим — давраларни зўрларча тарк этаман!
Отагинам, охириги даврамда мени бир қўлланг! Сўнгги, сўнгги бор қўлланг, отагинам!.."

13

Бўри полвон даврага кирди.
Исмоил полвонда сакраб даврага тушди.

Исмоил полвон юриш-туриши, авзойидан осонликча жон берадиганга ўхшамади!
Бўри полвон Исмоилга егудай-егудай хўмрайиб қаради.
Исмоил полвон курашни иложи борича чўзиш пайида бўлди.
Шунда, Бўри полвон нафаси қайтади. Бўри полвон ҳолдан тояди. Ёш — ёшлигини, қари — қарилигини қилади...
Бўри полвон Исмоил полвон ниятини пайқаб қолди.
Ижирғаниб-ижирғаниб, бир-икки телба-тескари чиллар берди. Кам куч сарфлаб, кўп таҳдид қилиш йўлига ўтди.
Бўри полвон нимаики қилмоқчи бўлса, Исмоил полвон худди билиб тургандай, ниятларини чиппака чиқара берди.
Бўри полвон ана шунда кўзга яқин, ягона зўрга жуда-жуда қийин эканлигини билди.
Боиси, ҳамма ҳавас билан қарайди. Зўрнинг санъатини, ўнги, чапини миридан-сиригача синчиклаб ўрганади. Зўрга тақлид қилиб, ўшандай зўр бўлгилари келади!
Зўр-чи? Зўр ўзгаларни билмайди. Айниқса, ўзидан кучсизларни билмайди!
Билгисида келмайди! Боиси, кўзга илмайди!
Зўрнинг тагин бир фожиаси — зўр мағлубият аламини кам тотди.
Зафар кетидан зафар... Зўр — зафар оғушида яшайди!
Йўк, зўр мағлубиятлар аламинида тотиб туриши лозим!
Ана шунда ўзи ҳақида ўйлаб кўради! Ана шунда сергаклик билан яшайди!
Зўр учун мағлубият зафар қатори баб-баравар зарур!
Айниқса, ўзига ишонган зўрга! Мағрур зўрга! Бўри полвон ана шундай зўр бўлди!

14

Бўри полвон бундай олишуви фойдасизлигини билди. Шундай олиша берса, Исмоил полвон қўймиш қопқонга тушишини билди.
Бўри полвон олиш давомида Исмоил полвон чап тарафи билан деярли олиша олмаслигини сезиб қолди.
Шу боис, энди Исмоил полвон учун бегона бўлмиш кураш бошлади: Исмоил полвон чап тарафидан бориб олишди.
Чиндан-да, Исмоил полвон боши берк кўчага тушиб қолмиш одамдайин довдираб қолди. Нима қилишини билмайин эсанкираб қолди.
Шундай бўлса-да, Бўри полвон ўнгидан — яғринга олишидан эҳтиёт бўлди!
Бўри полвон билди: яғридан умид йўқ.
У энди Исмоил полвон учун фавкулудда бир хунарини қўлламоқчи бўлди.
Ҳа, ҳар бир полвонда зўр хунаридан бўлак тагин бир яхши хунари бўлади. Полвон бу хунарини ўзининг зўр хунаричалик зўр бажара олмаса-да, ҳар ҳолда яхши билади.
Бўри полвоннинг бу хунари — бир оёғини тўғоноқ қилиб тўшаб, ғанимини орқага сермаб юбориш бўлди.
Бу, ғоятда қалтис хунари бўлди.
Боиси, бир оёғини ёнига тўшаганда бор оғирлиги ғанимига яқинроқ бўлмиш оёғига тушади. Ғаними айнан ана шу оёғига қоқиб юборса... Бўри полвон сўзсиз юлдуз санайди!
Майли! Ё, жон чиқсин, ё, ном чиқсин!
Бўри полвон давра айланди-айланди, ниятини қандай қилиб амалга ошириш йўлини ўйлади.
Ушлашиб, Исмоил полвоннинг гоҳ ўнг, гоҳ чап сонига ошириб-ошириб тепди. Исмоилни забт билан елкага олмоқчи бўлди.
Шунда, Бўри полвонни худо бир асради!
Исмоил полвон айна шу вазиятни анғиб турмишдай, Бўри полвонни забт билан кетига

қайириб отиб юборди.

Бўри полвон ерга кўкраклари билан бориб тушди.

Бўри полвон зўр, Исмоил полвон унданда зўр бўлди!

15

"Хўш, кучи-ку, камайиб қолибди, — умид билан ўйлади Бўри полвон. — Нахотки, қуруқ кучига ишонаётган шу ёш боланинг бирор корини қилиб бўлмаса?"

Хаёлига ўзига маъқул бир фикр келди...

Кўлларини сермаб, Исмоил полвонга қараб юрди.

Исмоил кетига тисланди. Ўзини гоҳ чапга олиб қочди, гоҳ ўнгга олиб қочди. Бўри полвон мўлжалига бормади.

"Фақат қўйиб юбор дегунча қиладигаи ишни қилиш керак, — ўйлади Бўри полвон, — бўлмаса фирром бўлади".

Бўри полвон Исмоилга қаради.

Исмоил полвон елкасидан нафас ола-ола давра айланди. Демак, Исмоил полвонда чарчади!

Ана, Исмоил полвон машъала яқинига бориб қолди.

Бўри полвон бўлса, давра бу четида боряпти. У ўзича мўлжал қилди: "Ҳозир олишмоқчи бўлиб ўгирилади. Исмоилда олишмоқчи бўлиб ўгирилади. Исмоилда олишмоқчи бўлиб тайёрлана-тайёрлана олов олдига келиб қолади".

Бўри полвон ўртага қараб юрди.

Исмоил полвон бир-икки қадам ташлаб, олов олдида тўхтади. Ёнига ўгирилди. Ўртага — Бўри полвонга қараб юрди.

Исмоил полвон елкалари узра машъала ловуллаб-ловуллаб турди. Машъалага тескарилиги сабабли юзлари қорайиб-қорайиб турди.

Полвонлар бир-бирига қулоч отиб кела берди!

Бўри полвон Исмоил полвон ёқасидан ушлаб, ичидан чил берди. Жон-жахди билан кетига бурди. Шундай шиддат билан сурдики, Исмоил полвон ўзини ўнгга-да, чапгада ололмади. Тикка машъала устига селтанглаб-селтанглаб борди.

— Э-э-э, олов, оло-в! Олов бор! — деди овозлар. Исмоил полвон олов тафтини олди. Таққа тўхтади.

Кетига чалқайди. Оловга йиқилмаслик учун гавдасини олдинга ташлади.

Яъни... яъни, гавдасини Бўри полвонга бериб қўйди!

Бўри полвон ғоятда тезлик билан чилини чиқариб олди. Чап оёғини ёнига тўшади. Исмоил полвонни давра ўртасига сермаб юборди.

— Ё, отам!..— дея айқирди.

Исмоил Бўри полвон тўғоноқ оёғи устидан ошиб, давра ўртасига чалқанча тушди!

Исмоил полвон юлдуз санади!..

Ҳай-ҳай-ҳай! Ёшлик — ёшлигини, кўпни кўрганлик — кўпни кўрганлигини қилди! Тажриба! Тажриба зафар қозонди!

Бўри полвон кўлларини кўтариб, даврани айланиб чопди. Оёқларини осмон қилиб дорбоз бўлди. Дорбоз бўлиб-дорбоз бўлиб давра айланди.

Даврадан чопиб чиқиб, ҳамроҳларини битта-битталаб бағрига босди. Ҳамроҳларини қучоқлаб-қучоқлаб ўпди.

— Кўрдингми мени? Кўриб қўй!..— деди. Кулаётган ёноқларидан мунчоқ-мунчоқ ёшлар оқди.

16

Эртаси уйида хўкиз сўйди.
Гапга етар одамларни чақирди. Хеш-таборларни, ҳамсояларни чақирди.
Даврани тарк этажагини айтди. Уйланажагини айтди.
— Ҳали-ҳозир уйланмай тулинг энди, Бўри полвон, — деди гапга етарлар. — Ҳар юртнинг ўз кўзга суртар полвони бўлади. Бизнинг кўзга суртар полвонимиз сизсиз...
— Йўқ, бўлди! — чўрт кесди Бўри полвон.
Гапга етарлар насиҳат қилди. Насиҳатлар зое кетди.
Бўри полвон ўз билганидан қолмади.
Бригадасида Сулув дегич қиз бўлди.
Бўри полвон ана шу қизни кўз остига олди.
Сулув Бўри полвон кўнглига ўтириб қолди.
Кўнглига ўтиргани — Сулув эркак зоти кўзига тик қарамади.
Сулув ўз оти ўзи билан сулув бўлди.
Сулув юзлар ақл ибоси билан шоиста бўлди.
Ўроқ ўришда, узум узишда Сулувдан ўтадигани бўлмади.
Бўри полвон Сулувни бегона қилмади.

17

Раиснинг суюғоёқлиги элга жория бўлди.
Колхоз мироби сув ёқалаб тоққа чиқиб кетди. Қулоқларда ҳафталаб оч-наҳор ётди. Қишлоқ сувсиз қолмасин, деди.
Бир тун яримдан оққанда мироб кўнглига ғулғула тушди. Кўнгли безовта бўлди, кўнгли ҳадик олди!
Отланиб, уйига йўл олди.
Келса, дарвоза ичидан кулф бўлди.
Мироб девордан ошиб ўтди.
Уй эшигини тортиб-тортиб овоз берди. Жавоб бўлмади. Аччиқ билан тортиб эди, эшик зулфини узилиб очилди.
Остонадан энди ҳатлаб эди, бўғзидан занжирдай бир нима қисиб олди.
Мироб жон талвасада кўлидаги қамчи дастаси билан солди. Даста бир нимага "тарс" этиб тегди. Бўғзидаги занжир узилди.
Мироб кўркув ҳам ваҳима билан шошиб бориб чироқни ёқди.
Остонада кип-яланғоч бир одам сулайиб ётди. Манглайдан қон оқиб-оқиб турди..
Бу одам... колхоз раиси бўлди!
Мироб кўрпа четини кўтариб қаради.
Кўрпа остида яланғоч аёли ғужанак бўлиб ётди!
Мироб аёлини тепиб-тепиб, чалажон қилиб ташлади.
Аёлини нақд уч талоқ қўйди!
Танача кўзини сузмаса, буқача ипини узмайди!
Кейин, раисни ташқари судради. Оёқ-қўлини танасига тортиб-тортиб бойлади.
Отда Бўри полвонни чақириб борди. Уйкудан уйғотиб, шундай-шундай, деди.
— Мен бир бригадир бўлсам, менга нима дейсан? — деди Бўри полвон.
Мироб жони ҳалқумига келди.
— Бўри полвон! — деди. — Энангни қози... додингни кимга айтасан, дейди! Юрт сўрайдиган раиси шул бўлгач, фуқаро додини кимга айтади?! Бригадирга айтади-да!
Бўри полвон кўтарилиб-кўтарилиб кетди: эл Бўри полвонни қора тортиб келди!

Бўри полвон ҳаволаниб-ҳаволаниб кетди: эл Бўри полвонни катта деб келди!
Бўри полвон ичкаридан давраларда кийиб олишмиш желагини кийиб келди.
— Ундайчикин наҳс раисни ерпарчин қиламан! — деди.
Даврага шайланмишдайин, билакларини турди. Чап-чакқон бўлди.
— Номахрам аёл қўйнига кирадиган ундайчикин наҳсни таппидай ерга ёпаман, таппидай!
— Оёқ-қўлини бойлаб келдим, — деди мироб. Бўри полвон ўйлаб қолди: унда бориб нима қилади?
Оёқ-қўли бойланмиш одамни ерга ёпадими?
— Унда мен бормайман, — деди Бўри полвон. — Наҳслар юзини кўрмайман! Касофати уради!
— Бўлмаса, раисни нима қилайин, чуқур ковлаб, кўмиб ташлай берайинми?
— Йўқ, ундай қилма. Бундай қил: наҳсни район олиб бор! Катталарга кўрсат! Бошқа наҳсларинида айтиб-айтиб ташла!

18

Мироб раисни шу алфозда отга ўнгариб, туман олиб жўнади.
Раис йўлда ўзига келди. Нима гаплигини пайқади. Хўнг-хўнг йиғлаб қўя берди.
Раис ялиниб-ёлворди. Дунё ваъда қилди.
— Эшигимда "Волга" турибди. Бор-у, миниб кет... — деди.
Мироб раис вовайлосини эшитмайин дея, оғзига от яғирига қўядиган пахта тиқиб қўйди.
Тонг таги оқара бериб-оқара бериб, туман ижроқўми олдига етиб келди.
Раисни идора олди симёғочга танғиб боғлади.
Тонг ёришди.
Идорадан қоровул уйқусираб чиқиб келди. Эрталабдан пайдо бўлмиш отлиқ ким эканини билиш учун миробга гап қўшди:
— Қани, чавандоз, Будённийга ўхшаб отда қакқайиб турибсиз? — деди.
Мироб миқ этмади.
Қоровул раисни кўрди. Кўзларига ишонмади. Эсанкираб қолди. Раисни бўшатмоқчи бўлди.
Аммо мироб йўл бермади.
Бирин-кетин хизматчилар келди. Бир аёл раисга кўзи тушиб, чаппа бурилиб қочди. Бир аёл юзларини чангаллаб, ўтириб қолди.
Бир-икки одам раисни бўшатмоқчи бўлди.
Мироб қамчи кўтариб, дағдаға қилди.
— Кўлларингни тортинглар, бўлмаса уриб синдираман! — деди.
— Ҳеч бўлмаса иштон кийгизиб қўяйлик, инсониям шунча хўрлайдими? — деди одамлар.
— У инсон эмас! Ол, қўлингни! — деди мироб. Ижроқўм раиси келди. Симёғочга боғлоқлик раисни кўрди. Бирдан тескари бурилди.
Мироб узангига оёқ тираб, от устида тикка турди. Қамчи учи билан раисни кўрсатди.
— Ай, ижроқўм! — деди. — Анави симёғочдаги жонивор, Холикулни Термизга ўқишга юбориб, ўзи унинг аёли билан ўйнади! Худди шу жонивор, Ҳамидни қаёққадир иш билан юбориб, ўзи унинг аёли билан ўйнади! Колхозни наҳс босди, ижроқўм, элни наҳс босди! Катта бўлсанг, қара-да, уқкағарнинг ижроқўми! Ана, тағин, ишонмайди деб, наҳс қандай бўлса, шундайлигича отга ўнгариб келдим!
Мироб отига қамчи босди. Раис урилиб кетди.

19

Идора олдида улкан мажлис бўлди. Мажлисда раис сайла-сайла бўлди. Тўртта эътиборли одам номзоди айтилди. Жумладан, Бўри полвон номида айтилди. Қўл кўтар-кўтар бўлди. Қўл санар-санар бўлди. Эл Бўри полвон учун қўл кўтарди. Бўри полвон колхоз раиси бўлди. Раис бўлиб иш буюриш осон, йўл-йўриқлар бериш осон, қоғозларга қўл қўйиш осон! Ижро! Ижро этиш қийин! Бўри полвон раис бўлиб, ана шундай хулосага келди!

20

Ўлим қош билан қобок орасида бўлади!

Бўри полвон фавкулудда онасини бериб қўйди.

Ай, мансаб ўлсин-а, мансаблари ўлибгина кетсин-а!

Ким вафот этди? Раисимиз волидаи мухтарамалари вафот этди! Ким қазо қилди? Раисимиз оналари қазо қилди!

Шундай одам йиғилди, шундай одам йиғилди! Бўри полвон ҳовлиси юзида оёқ босар ер қолмади! Ҳовлига кириб бўлмади қолди! Бўри полвон кўчаси одамга лик тўлди! Кўчадан ўтиб бўлмади қолди!

Тобут кетидан тизилмиш машиналар бир учи Бўри полвон уйида бўлди, бир учи қабристонда бўлди!

Бўри полвон тонг саҳарлари онаси қабрига борди. Онаси олдида ўтириб-ўтириб келди.

Орадан бир ҳафтача ўтказиб борди.

Шунда, онаси қабри бошида... оппоқ мармар сағана кўрди!

Мармар сағанада онаси исми шарифи билан таваллуди битиклик бўлди. Онаси исми шарифи бармоқдай-бармоқдай қоп-қора чизиқ билан ўраб қўйилди.

Бўри полвон ҳайрондан-ҳайрон бўлди. Мармар сағана чапидан ўтиб қаради, ўнгидан ўтиб қаради. Кўзларига ишонмай, сағанани ушлаб-ушлаб кўрди, силаб-силаб кўрди.

Қишлоққа қайтиб келиб, оғайинларига назар солди. Оғайинлари юзида бирор ўзгариш кўрмади.

Бўри полвон икки ҳафтадан кейин тағин келди.

Бу сафар ҳаминқадар ҳайрон бўлди!

Онаси қабри тевараги... мармар тоштахта бўлди! Мармар тоштахта тўшалмиш жой бир уй ичича келди! Мармар тоштахта офтобда ялт-ялт этди!

Бўри полвон ялтироқ мармар тоштахта узра оёқ босишинида билмади, босмасинида билмади. Босайин деса, мармар тоштахтани кўзи қиймади. Босмайин деса, онаси қабри мармар тоштахта қоқ ўртасида бўлди.

Бўри полвон этикларини ерга тепиб-тепиб қоқди. Мармар тоштахта узра оёқ учида юрди. Омонат-омонат юрди. Тағин, кир қилиб қўймадимми, демишдай, изига қараб-қараб юрди.

Бир амаллаб, онаси қабрига етиб борди. Қабр бошида тиззалаб ўтириб, фотиҳа ўқиди. Оёқлари остида тўшалмиш мармар тоштахтани силади.

Онаси раҳматлик бир умр лой томда яшади. Бир умр тупроқ ерда яшади. Энди эса... бош-адоғи мармар бўлди!

Бўри полвон ўйлаб ўйига етолмади: бу ишни ким қилди? Онаси раҳматликнинг Бўри полвондан ўзга ўғлида бўлмади, қизида бўлмади.

Мармар сағанани бўлса, фақат фарзанд қўяди!

Чин, оғайин-жамоалари бор, хеш-ақраболари бор. Аммо хеш-ақраболари мармар сағана қўядими? Қўймайди, қўймайди!

Ахир, ўғил тирик турибди! Кимсан, Бўри полвон!

Бўри полвон теварак-бошга аланглади: бутун қабристонда битта ҳашамдор мазор бўлди. Уям бўлса, Бўри полвон онаси мазори бўлди. Шу боис, мазорлар ичра алоҳида ажралиб турди.

Бўри полвон хеш-ақраболари олдидан ўтди. Кўнгил яқинлари олдидан ўтди. Ким бўлса-да, ўзи айтади, дея ўйлади. Жуда бўлмаса, бирор-бир ишора билдиради, дея умидланди.

Аммо бировда садо бермади! Бировда юз ифодаси бермади!

Бўри полвон ўзи сўрайин, деди. Аммо сўрашга тили бормади, нима деб сўрайди?

"Бизнинг онамиз қабрига сиз мармар сағана қўйдингизми?" — дейдими?

Идорага кўнгил яқин одамларини чақирди. Яқинларига бир-бир тикилди. Қандай қилиб сўрайди?

"Ким бизнинг онамиз қабрига мармар сағана қўйган бўлса, қўлини кўтарсин!" — дейдими?

Бўри полвон дарди ичида бўлди. Бу борада миқ этолмади, оғиз очолмади.

Унча-мунча одам бундайчикин қимматбаҳо мармар сағана қўёлмайди. Мармар сағана қўёлса-да, бир уй ичича келмиш жойга мармар тоштахта тўшаш қўлидан келмайди.

Боиси, қишлоқда мармар зоти йўқ бўлди. Мармар тоштахта туман марказида бўлди. Катта-катта идоралар олдида бўлди.

Бу ишни ким қилса-да, ўзига тўқ одам қилибди! Қўли узун одам қилибди!

"Ким бўлди бу одам?"

Бўри полвон қурилиш бригадирини чақирди. Билдирмай, омборда нима бор-йўқлигини сўради. Бригадир юз-кўзларига синчиклаб-синчиклаб қаради. Бригадир юзидан бирор нима билолмади.

"Ё тавба! — деди Бўри полвон. — Мармарлар осмондан тушдими, нима бало..."

21

Бу вақт, қурбон ҳайит келиб қолди.

Бўри полвон ҳайит арафа кунлари онасини йўқлаб борди.

Бўри полвон олисдан қабр бошида бир қора соя юрмишини кўрди.

"Тоғаларим бўлса бордир, — дея ўйлади Бўри полвон. — Ҳайит арафада йўқлаб келибди-да".

Қора соя қабр бошида юрди-юрди, кейин ўтирди.

Бўри полвон қабристон оралаб юрди. Бошини ҳам қилиб юрди. Сағаналарда битилмиш битикларни ўқиб-ўқиб юрди. Кўнгил яқин қабрлар бошида оёқ илиб, фотиҳа ўқиб-ўқиб юрди.

Бўри полвон кўнгли увишиб-увишиб кетди: шу ётмиш бандалар яқин-яқинларда тирик эди, эсон-омон эди. Энди эса йўқ...

Бўри полвон қабрлар бошида фотиҳа ўқиб-ўқиб, онаси қабрига келиб қолди. Мармар тоштахта олдида ердан бош кўтарди.

Мармар тоштахта пойида иккита калиш жуфт бўлиб турди. Калиш эгаси Бўри полвон онаси қабри бошида бўлди. Калиш эгаси тиззалаб ўтирди. Бош эгиб ўтирди. Минғир-минғир дуо ўқиб ўтирди.

Бўри полвон калиш эгасини дарров таниди!

Шундай бўлса-да, калиш эгаси юзига бир чап тарафидан қаради, бир ўнг тарафидан қаради.

Бўри полвон ўз кўзларига ўзи ишонмади!

Калиш эгаси фотиҳа ўқиб бўлгунича сабр қилиб турди.

Ниҳоят, калиш эгаси дуосини ўқиб бўлди. Оҳиста жойидан қўзғолди. Кетига бурилди. Бўри полвонни кўриб, қўлларини кўксига қўйди. Бош ирғаб салом берди. Мармар тоштахта четида турмиш калишига қараб юрди. Калишини оёғига илиб, қишлоққа равона бўлди.

Бўри полвон калиш эгаси кетидан қараб турди-турди... бирдан ўзига келди. Калиш эгаси кетидан юрди. Етиб ололмай, лўкиллаб-лўкиллаб юрди. Калиш эгаси кетидан овоз берди:

— Ай... раис бова, тўхта-ай, бир гап бериб кетинг-ай! — деди.

Эски раис оёқ илди. Кетига бурилиб турди. Қўллари кўксида бўлди.

Бўри полвон эски раис кетидан етиб борди. Бош ирғашиб салом-алик қилди.

— Қани, бундайгина юрибсиз, раис бова? — деди Бўри полвон.

Эски раис бош ирғади.

— Азачилик, Бўри полвон, азачилик, — деди. — Шу, волидаи мухтарамамизни йўқлаб келиб эдик...

Бўри полвон эски раисга тикилиб-тикилиб ўйлади.

Эски раиснинг кими қазо қилди, қачон қазо қилди, эслай олмади.

"Тавба, — деди Бўри полвон, — унда, эски раис кимни йўқлаб келди?"

Шундай бўлса-да, Бўри полвон сир бермади.

— Бинойи-да, бинойи...— деди Бўри полвон. Эски раис боши билан қабристонга ишора қилди.

— Волидаи мухтарамамиз кўзи очиклигида қадрига етолмадик,— деди эски раис. — Энди, хурматини қилмасак бўлмас. Одамзот шу-да, Бўри полвон, одамзот шу-да. Одамзотнинг кўзи вақт ўтгандан кейин очилади...

— Ҳа-а-а...— деди Бўри полвон.

— Энди, ўтган ишга салавот, Бўри полвон, — деди эски раис. — Ҳеч бўлмагандан кейин кеч бўлсаям бўла беради. Ана...

Эски раис боши билан Бўри полвон онаси қабрига ишора қилди.

— Ана, — деди. — Волидаи мухтарамамиз маконини серҳашамгина қилиб қўйдик. Ана энди, кимсан, колхоз раиси Бўри полвон волидаи меҳрибони қабри экани шундайгина билиниб турадиган бўлди...

Бўри полвон раис боши билан ишора қилмиш тарафга қаради. Анграйиб қолди.

"Ё тавба! — деди Бўри полвон. — Раис бизнинг онамизни айтаяптими дейман..."

Бўри полвон анграймиш оғзини ёполмади.

— Ҳа-а-а...— деди.

Бўри полвон нима дейишни билмади. Бир онаси қабрига қаради, бир эски раисга қаради.

"Раис бова, у менинг онам-ку!"— дейин-дейин, деди. Яна-тагин, сир бой бермади.

— Ҳа-а-а...— дея тура берди.

Эски раис бош ирғаб-бош ирғаб ичини тортди.

— Уф-ф-ф, дунё шу экан-да...— деди.

Шунда, Бўри полвон хаёлидан... онаси чиқди-кетди!

Бўри полвон эси-дарди эски раисда бўлди-қолди. Бўри полвон икки кўзи эски раисга тикилди-қолди!

Эски раис уст-боши жулдур-йиртиқ бўлди. Эски раис соч-соқоли пахмоқ-пахмоқ бўлди. Эски раис калишлари йиртиқ-тешик бўлди...

Бўри полвон эски раисга ичи ачиб-ачиб кетди!

— Ҳа-а... ҳозир нима иш қиляпсиз, раис бова? — деди Бўри полвон.

Эски раис калиши йиртиғидан кўз узмади.

— Биз бечоралар нимаям иш қилардик, Бўри полвон,— деди. — Ётибмиз-да, дуои фотиҳа қилиб. Мана шундайчикин увол-савоб ишлар қилиб...

— Бирон жойда кимирлаб турсангиз бўларди. Бола-чақа дегандай...

— Чин, Бўри полвон, чин, ўзимизни ўйламасак ҳам, бола-бақрани ўйлаб, кимирлаб турсак бўларди. Лекин бизни ким ҳам ишга оларди, Бўри полвон...

— Ишлайман десангиз, иш кўп, раис бова, иш кўп. Эски раис калиши йиртиғидан кўз узмади.

— Қани эди, иш бўлса, ишлар эдик, — деди. — Шунча яхши ичида битта ёмон ишласа ишлабди-да!..

Ана шу ерда Бўри полвон жуда-жуда таъсирланиб кетди!

— Нима иш берайин, айтинг! — деб юборди.
Эски раис худди шу гапни анғиб туриб эди! Бирдан бошини адл кўтарди!
— Бизга шу... ферма мудирликми, омбор мудирликми... бўлса бўлади, — дея минғирлади.
— Бўлди! — деди Бўри полвон. — Садқаи суханингиз!

22

Бўри полвон гапида турди.
Эски раис ферма мудир бўлди.
Эл-юрт эса, норози бўлди.
Ана шунда Бўри полвон эси жойига келди!
Бир оқшом кетмон кўтариб, қабристон йўл олди.
Мармар тоштахталарни кўпориб-кўпориб ташламоқчи бўлди. Мармар сағанани илиб-илиб отмоқчи бўлди.
Ё, алҳазар! Қабристонга қўл теккизиб бўладими? Қабрни бузиб бўладими?
Бўри полвон онаси қабрига тикилиб турди-турди... ниятидан қайтди.
"Бўлар иш бўлди, — деди. — Уккағар наҳс боплади. Боплаганда-да, улай-булай бопламади. Энди, бировга айтиб қўймаса бўлди"...

23

Бўри полвон уйидан одам аримади. Ёш-қари фотиҳага келиб-кетиб турди. Олис-олислардан фотиҳага келди.
Бўри полвон идорада иши билан бўлди. Бир сафар уйидан чопар келди.
— Олисдан одам келди, борар эмишсиз, — деди. Бўри полвон уйига йўл олди.
Дарвозадан ҳатлаб, остонада серрайиб қолди.
Супада Насим полвон ўтирди!
Бўри полвон ичкари киришинида билмади, кирмасини-да, билмади. Бир кўнгли, изига қайтиб кетайин деди. Яна-тагин ниятидан қайтди.
Боиси, Насим полвон қабатида тагин иккита меҳмон бўлди.
"Бу қизбет онамиз қазосини қаердан билибди экан?"— дея ўйлади Бўри полвон.
Бўри полвон иложсиз ичкарилади. Супага қараб юрди.
Меҳмонлар кўришиш учун жойларидан кўзғолди.
Ана шунда Бўри полвон ёмон вазиятда қолди! Кўришайин деса, Насим полвон бўлди!
Кўришмайин деса, иккита меҳмон жойидан турди. Қўллари кўксида, мўлт-мўлт қараб турди!
Бўри полвон бир кўнгли, шу иккита меҳмон билан кўришиб қўя қолайин, деди.
Аммо бўлмади!
Насим полвон кучоғини катта очиб, Бўри полвонга қараб кела берди.
Бўри полвон юзини ерга олди. Ўзини кўрмасликка солди. Ер сингалаб-ер сингалаб, супа четига бориб ўтирди.
— Кўрганимиз кўришганимиз...— деди. Меҳмонлар жой-жойига қайтиб ўтирди. Бир меҳмон дуо ўқиб бошлади:
— Аузу биллаҳи минаш шайтонир-рожим. Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим...
Юзларга фотиҳа тортилди.
Бўри полвон меҳмонлар билан битта-битталаб ҳол-аҳвол сўрашди. Гал Насим полвонга келди.
Бўри полвон Насим полвондан ҳол сўрамади! Насим полвон бетига қайрилибда қарамади!
Бўри полвон юзини уй тарафга ўгирди.

— Ай, дастурхон олиб келинглари-ай! — деди. Бўри полвон гўё, дастурхон йўлини қараб турмишдай, Насим полвондан юзини тескари буриб ўтира берди.

Кенжаси дастурхон олиб келди.

Бўри полвон учун энди дастурхон баҳона бўлди. Дастурхонга тикилиб ўтирди.

— Қани, хуш кўрдик, — деди Бўри полвон. Меҳмонлар бири қўйиб бири таъзия билдирди:

— Бандалик, Бўри полвон, бандалик.

— Биз беҳабар қолибмиз.

— Насим полвон айтиб қолди.

— Мен ҳам билмай қолибман. Газетадан кўзим тушиб қолди, — деди Насим полвон.

Бўри полвон бирдан сергак тортди. Дастурхондан бошини кўтарди. Меҳмонларга аланг-жалаң бўлиб қаради.

— Газетадан? — деди. — Қандай газетадан? Насим полвон қўйнидан рўзнома олиб узатди.

— Мана! — деди.

Бўри полвон рўзномага қўл узатмади! Индамай қараб тура берди!

Шунда, қабатида ўтирмиш меҳмон рўзномага узалди. Олиб, Бўри полвонга берди.

Бўри полвон рўзномага сер солди. Таъзия битилмиш жойни ҳадеганда топа бермади.

Шунда, қабатида ўтирмиш меҳмон бармоғи билан нуқиб-нуқиб кўрсатди.

— Ҳайла, ҳайла! — деди.

Бўри полвон бармоқ нуқилмиш жойни ўқиди: "...Ойхол Қурбон қизи..."

Бўри полвон қўлидаги рўзнома дастурхонга тушди.

Бўри полвон тўртбурчак чизикқа тикилиб қолди. Чизиклар қоп-қора бўлди. Чизиклар ўқловдай-ўқловдай бўлди. Чизиклар онаси раҳматлик исми шарифини ўраб-чирмаб турди!

Бўри полвон қоп-қора чизикларга ўроғлик онаси исми шарифига қараб ўтирди-ўтирди... онаси сағанасидаги қоп-қора тўртбурчак эсига келди.

"Ё, бунида эски раис қилдимикин? - дея ўйлади Бўри полвон. — Ундан келади. Бўлмаса, газета қаердан билади".

Меҳмонлар, Бўри полвон кўнгли бузилди, дея ўйлади.

Меҳмонларда Бўри полвондай музтар бўлиб ўтирди.

Насим полвон қўйнидан қўлрўмолчасини олди. Пик-пик йиғлаб қўя берди.

— Бечора момо, ўзимнинг энамдай кўрар эдим...— дея йиғлади.

Бўри полвон ич-ичидан ижирғанди.

"Ифлос! — деди. — Сен нимага йиғлаяпсан? Ўлган бўлса, менинг онам ўлган, сенга нима!"

Бўри полвон дастурхондан рўзноmani олди. Қабатида ўтирмиш меҳмонга юз солди.

— Энамиз бандалик қилганини бу газета қаердан билибди? — деди.

Насим полвон юз-кўзларини арта-арта:

— Билади-да, газета билмаса ким билади, — деди. Бўри полвон қабатида ўтирмиш меҳмондан сўради:

— Ўзи... бу уққағар газета нимага бундай қилади? Тағин Насим полвон жавоб берди:

— Дўст-душман билсин деган-да...

Бўри полвон қабатидаги меҳмондан кўз олмади. Насим полвонга қайрилибда қарамади!

"Ўчир-е, қизбет! — деди ичида. — Сендан ким сўраяпти!"

Бўри полвон қабатида ўтирмиш меҳмон тиззасига қўлини қўйди. Атайин шундай қилди! Насим полвон гапимга тумшуғини тикмасин, деди!

— Ўзи... шу газета қаерда? — деди Бўри полвон. Аммо тағин Насим полвон жавоб берди.

— Қаерда бўларди, Деновда-да, — деди. "Ўчир-е, итдан бўлган..."

Бўри полвон ичида шундай дея, тағин уйи тарафга юзини бурди.

— Ай, чой-пой олиб келинглари-ай! — дея овоз берди. Чой йўлини қараб турмишдай, Насим полвондан юз ўгириб ўтирди.

Меҳмонлар нималарнидир фаҳмлади. Кетамиз-кетамизга тушди.

Бўри полвон айнан шуни кутиб турмишдай, жойидан кўзғолди.

— Эса, хўш денгизлар! — деди. — Бизни иззат қилиб келибсизлар, сизларни худо иззат қилсин!

Меҳмонлар жойидан кўзғолди.

24

Бўри полвон рўзномани йиртиб-йиртиб отди. Шундада ҳовуридан тушмади. Рўзнома бўлақларини териб-териб, қўйнига солди. Денов йўл олди.

Умрида илк бор рўзномага иши тушиши бўлди. Шу боис, сўраб-сўраб топди.

Рўзномачилар жойларидан ирғиб турди. Келинг-келинг, қилди.

Бўри полвон кобоқ уюб ўтирди. Гапни нимадан бошлашни билмади.

Шунда, рўзномачилар ўзи гап очди.

— Чуқур таъзия билдирамиз...— дейишди. Бўри полвон мақсадга ўтди.

— Энамиз бандалик қилганини қаердан билдиларинг? — деди.

Рўзномачилар бир-бирларига қараб олди.

— Райком айтди, — дейишди.

Бўри полвон нима дейишини билмади. Хиёл ҳовуридан тушди.

— Райком айтса, айта беради-да... — деди.

Бўри полвон қўйнидан рўзнома бўлақларини олиб, столга қўйди.

— Райком айтди деб, бировнинг қора кунини дунёга дўмбира қилиб чала берар экан-да? — деди.

Рўзномачилар ҳайрон бўлди.

— Нима бўпти, раис бова? — дейишди.

— Ичларинг кир экан! — деди Бўри полвон. — Энамиз пошикастани худо яратиб эди, худонинг ўзи олди-кетди. Энди шуни бутун дунёга ёйиш керакмиди?

— Таъзия бу, раис бова, таъзия.

— Таъзия бўлса, уйга боради, газетага ёзадими? Ёзаман десаларинг, ана, хуш-хушвақт кунларимдан ёзинглар!

— Ҳаммагаям бундай таъзия бера бермаймиз, раис бова. Бу ҳурмат-да, ҳурмат.

— Ҳурмат деб, келиб-келиб қора кунимни ёзасизларми? Уят-е, уят!

— Раис бова...

— Қўйинглар-е, Бўри полвоннинг қора куни тўймидики, оламга айтувчилик қиласизлар? Айтиб қўяйин, қора кунларимни яна-тагин шундай дўмбира қилиб чалсаларинг, мендан ўпкалаб юрманглар!

Бўри полвон даст туриб кетди. Бир кўнгли, фирқа кўмитасигада борайин, деди. Фирқа ўз оти ўзи билан фирқа-да, юраги дов бермади.

"Газетачилар билан айтишдим, шу бўлади, — деди Бўри полвон.— Энди, райком айтса-да, газетачилар исми шарифимни қорага ўраб, дунёга дўмбира қилиб чалмайди. Райком айтса-да, газетачилар қора кунларимни ғанимларимга овоза қилмайди..."

25

Сут билан кирган, жон билан чиқади!

Бўри полвон энди ўзи билан ўзи олиша бошлади. Давраларга қараб ўтириб, бирдан чиқиб олишгиси келди.

Айниқса, ланж полвонлар олишини кўрса, Бўри полвонга бир бўлак кун туғди. Ўтиролмай,

ўрнидан туриб кетди. Қўлларини орқасига қилиб, давра сиртида асабий юрди.

— Кўғирчоқ! Полвон эмас булар, кўғирчоқ! — деди. Ўз қишлоғи полвонлари мағлуб бўлса, бутун вужудини қалтироқ тутди. Полвонлик қони қўзғади, даврага чорлади. Чиқ-чик, деди.

Начора, дард бору дармон йўк...

Бўри полвонсиз давралар файзсиз бўлиб қолди. Бўри полвон ўрни жуда-жуда билинди.

Эл Бўри полвон курашини қўмсади.

— Кураш Бўри полвонга ҳалол эди-да, — деди.

Эл тағин ёруғ юлдузни — Бўри полвондай бир зўрни қаради!

Мардона ўйинларда ёруғ юлдуз бўлса! Ёруғ юлдуз давраларга ҳамиша кўрк беради, салобат беради! Теваракдаги рангсиз юлдузлар, митти юлдузлар хиралигини билдирмайди!

Бўри полвонда давраларга интиқ бўлиб қаради. Бўри полвон ўзини излади!

Йўк, Бўри полвон йўк!

Аксига олиб, аёли топганида қиз бўлди! Тўртинчи фарзанд кўрди — тағин қиз бўлди!

Бўри полвон пешонаси тиришиб-тиришиб тўнғиллади:

— Уёққа қарасангда қиз, буёққа қарасангда қиз... ҳаммаёқ қиз! - деди.

Бешик тебратаётган аёли мийиғида кулди. Илмоқли гап отди:

— Яхши ният қилинг... — деди.

— Яхши ният қилмай нима қиляпман?

— Қуруқ ниятнинг ўзи кифоя қилмайди...

— Бўлди-е, уккағарнинг аёли!..

Шундай қилиб, Бўри полвон аёли билан ҳар ўн саккиз кунда бир марта ётадиган бўлди...

Яратганнинг ўзидан давраларни гурсиллатиб-гурсиллатиб олишадиган ўғил тилади.

Ҳартугул, бешинчи фарзанди ўғил бўлди!

Тилаб-тилаб топганим дея, отини Тиловберди қўйди.

Бўри полвон энди орзу билан овунди: ўғли Тиловберди балоғатга етяпти — от ўрнини той босади...

Ёлғиз ўғил Тиловберди тез етилди. Уни куёв қиладиганлар кўпайди. Айримлар тилга бориб айтди.

Аммо Бўри полвон рози бўлмади. Кампири қистаса-да, кўнмади.

— Полвон ўзини уч балодан асрасагина полвон бўлади. Биринчиси — аёлдан ўзини тийиш! Шошмасин, ҳали ёш, - деди.

Бўри полвон ўғлини тарбия қила берди. Ўғлини наҳорда уйқудан уйғотди. Тухум юттирди...

XXI

Бўри полвон ўғлига қаради-қаради, ҳайрат ҳам қувонч билан кулимсиради.

Тавба, худди отасидай олишади-я! Айниқса, ўйнаб-ўйнаб олиши, ҳайқириб-ҳайқириб чил бериши, отасининг ўзгинаси бўлди!

Алп — отадан, зот — онадан-да!

Отамисан — ўғлинг бўлсин экан!

XXII

Давра айланаётган Тиловберди чўккалади. Ерни тавоф қилди: икки кафтини ерга суйкаб, юзларига тортди. Давра тўрида ўтирган чоллар рўпарасига тиз чўкди. Чоллар кафтларини баравар очди.

— Омин, белингга қувват, билагингга куч, юрагингга ўт берсин, оллоху акбар! — дея дуо қилди.

Полвонлар давра айланди. Қўл бериб кўришди.

Тиловберди полвон давра четида бирдан бурилди. Желаклари этагини кетига сурди. Қўлларини туфлаб-туфлаб хўллади. Ўнг оёғини лапанглатиб-лапанглатиб олға ташлади. Қўлларини боши узра кўтарди. Бармоқларини ўйнатиб-ўйнатиб, Максим полвонга қараб борди.

— Ҳа, баракалла, ота ўғли! — деди давра. — Ўйна, отангга ўхшаб ўйна!

Бармоқлар мардона ўйнади, чакқон ўйнади. Давра жўшиб-жўшиб қийқирди:

— Ҳа-ҳа-а-а!

— Отасининг ули-да!

Бармоқ ўйини — полвонлар санъати! Бу санъатни ҳеч ким полвончалик ижро этолмайди!

— Ҳа, дў-ў-ўст!

Тиловберди полвон Максимнинг ичидан чил бериб чапга, сўнг, ўнгга кўтарди. Шиддат билан кейинга сурди. Тагин бўлмади.

Максим полвон орқасига тенгсарилиб-тенгсарилиб, жойида туриб қолди.

Полвонлар кўйиб юборишиб, яна давра айланди.

XXIII

Давра бир зум жимжит бўлиб, тагин жонланди. Давра полвонлар курашини гапиришиб ўтирди:

— Шу, Максим полвон жуда совуқ олишар экан, нима дедингиз?

— Спортчи-да, секцияда тарбия топган. Улар китобда нима ёзилган бўлса шуни қилади.

— Телевизорда Монреаль олимпиадасини кўрдиларингизми? Классик курашни олиб кўрсатди. Бир совуғ-э, шуюм олиш бўлди-ю.

— Ҳм, жуда ланж олиш. Классик курашда оёқ билан чил бериш деган гап йўқ.

— Яна-тагин жаҳон спорти эмиш денг.

— У французларники-а?

— Шу, французларгаям қойилман, ўзининг олишини бутун жаҳонга ёйган.

— Мўмин муаллим, мана, сиз ўқимишли одамсиз, уйингизда китобингиз кўп, деб эшитаман. Сиз айтинг, нега энди бир ланж классик кураш бутун жаҳон спорти бўлади-ю, ўзимизнинг олишни фақат тўйда ё "Ҳосил байрами"да кўрамиз? Ё, олишимиз спорт эмасми?

— Спорт ҳам гапми, санъат! Кўряпсизми, Тиловбердининг ўйнаб олишувини. Буни ҳеч қайси тренер, секция ҳам ўргатолмайди.

— Бали! Узоқларга қараб яшаймизу, оёғимиз остидаги гавҳарни кўрмаймиз.

— Отангизга раҳмат! Яқинда Москвада ўқиётган Жаббор бир олим ошнасини олиб келди. Олишни томоша қилдирди. Ошнаси ҳайрон бўлиб, нима деди денг, булар жисмоний тарбия мактабини битирганми, деди.

— Э, ҳа-ҳа-ҳа! Жаббор нима деди?

— Йўқ, биз ўзи шундай халқ, деди.

— Мен яқинда самбо олиши ҳақидаги китобни кўрдим. Ҳамма чилларнинг расми бор. Хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, оёқдан олишдан бошқа ҳаммаси ўзимизнинг олишда бор экан-э.

— Менгбой калнинг гапида жон бор. Китоблик Сайфиддин Ҳодиев бор-ку, яқинда ўша билан ўтириб қолдим. Тренерлар мени жаҳон чемпиони қилиб етиштирдим, деб суюнади, билмайдиларки, мен болалигимдан тўйларда олишиб юрган тайёр полвон эдим, дейди.

— Айтгандай, шу бола икки марта жаҳон чемпиони бўлди-я.

— Ҳа-да, Мўғулистонда қандай қилиб жаҳон чемпиони бўлганини гапириб берди. Олиш вақти тугашига бир неча секунд қолганда ёнбошга олиб уриб очко олдим, дейди. Бундай хунар бошқа бирор олишда йўқ, фақат бизнинг олишимизда бор, дейди.

— Ота-бовамизнинг хунарини маҳкам ушласак, жаҳоннинг энг зўр полвони биз бўламизку-

я, нима дедингиз, шўро бова?

— Кўп ношукурлик қила берманглар, ҳалиям зўрмиз. Ана, жаҳон чемпионлари Сайфиддин, Собир Қурбонов...

— Э-э, бўтам, улар ўзимизнинг олишдан чиққани билан самбо бўйича чемпион бўлган-да.

— Сизга қандайи керак?

— Шу, ўзимизнинг олиш бўйича жаҳон чемпиони бўлса экан.

— Гапингизга тушунмадим, Нурмат тоғчи.

— Нима бало, калланг шамолда қолганми дейман. Масалан, дунёдаги кўпгина халқлар ўзларининг ҳеч бўлмаганда, битта спортини жаҳон миқёсига кўтарган. Биздан эса жаҳонга кўтарилган биттаям спорт тури йўқ....

— Бу ўзимизга боғлиқ...

XXIV

Тиловберди полвон бу сафар шиддат билан бориб туя чилга олди: Максим полвонни ёқасидан кўшқўллаб ушлади, ўнг оёғини орқасидан илдириб ўради, зарб билан кетига сурди.

— Ё-ё-ё! — дея айқирди.

— Су-у-ур! — дея жўр бўлди давра.

Максим полвон заранг таёқдай экан — қайрилмади!

Аксинча, Тиловбердининг ўзини кетига товлаб юборди.

Тиловберди ўмгани билан бориб ерга тушди. Қўлларини кенг ёйди. Мен қўйиб юбордим, сиз ҳам қўйиб юборинг, деган ишорани билдирди.

Аммо Максим полвон қўйиб юбормади. Тиловбердини қайириб, чалқанча босмоқчи бўлди. Худди самбо олишидагидай судради, ерга пийпалади.

— Хай-хай, судрама! — деди давра.

— Бу қанақа полвон ўзи!

— Калласи борми бунинг, ётган одамниям судрайдими!

Бўри полвон, Тиловберди жойидан туриб, Максим полвон билан ёқалашиб кетади, деб ўйлади.

Йўқ, ўғли вазмин йигит бўлибди. Жойидан тура-тура, Максим полвонга ўқрайиб-ўқрайиб қаради. Шу билан бўлди қилди.

Бўри полвон даврага юзланди.

— Халойиқ, кўрдиларингиз, шўрчиликлар олишимизга бирмунча шак келтирди! — деди. — Биласиз, уккағар ўша самбодаям, эркин курашдаям, классик кураш, дзюдо деганидаям, барча-барчасида полвон дустаман⁸, ё ёнбош йиқилса, ё тиззалаб ўтириб қолса, иккинчиси ҳалол йиқитаман деб, бечора полвонни судраб, ерга пийпалайди. Ё бўлмаса, бирор жойини қайиради. Ерда юмалаб ётган одамни судрайди-я! Ё пирим-э, ё пирим-э... Бу эркакнинг иши эмас! Эркакмисан — оёғида тик турган эркак билан олиш!

Тиловберди полвон шиддат билан олишуви, иложи бўлса Максим полвонга ўзини ушлатмаслиги лозим. Ушлатса, Максим полвон, албатта, бирор ҳимоя йўлини қўллайди. Тиловбердини қимирлатмай кўяди.

Боиси, самбода ҳимоя ўргатилади!

Бизнинг олишимизда эса ҳимоя ҳақида гап бўлишида лозим эмас! Фақат ҳамла, ҳамла!

Шундай экан, Тиловберди полвон шундай тезлик билан олишуви керакки, Максим полвон ўйлашгада улгуролмай қолсин!

Бу фикр кўпчиликнинг, жумладан, Бўри полвоннингда хаёлига келди. Ўғлига айтмоқчи

⁸ Юзтубан.

бўлди. Яна-тағин фикридан қайтди.

"Шашти баланд, шундай олишса кераг-ов, — деди ўзича. — Менинг ўғлим бўлса, шундай олишади".

Бўри полвон Максимга ўгирилди.

— Ҳа, айтгандай, полвон, — деди, — мавриди келганда айтиб қўяй, зинҳор-базинҳор тиззадан пастдан ушлама! Буям бизнинг рисоламизга тўғри келмайди!

Тиловберди полвон шитоб билан ўйнаб борди. Ўнг қўлини Максимнинг иштонбоғидан ўтказиб ушлади. Чап қўли билан ўнг тирсагидан ўраб ушлади-да, уччога олди.

— Ё-ё-ё!..

Дикқат, Максим полвон Тиловбердининг уччосидан ошяпти! Қаранг-қаранг, Максимнинг боши ерга эгилди. Оёқлари Тиловбердининг боши узра кўтарилди. Қоқ яғрини билан ерга учиб келди!

Айқириқда ниҳоясига етди:

— ...Отамнинг пири! Гурс!

СССР спорт устаси Максим полвон юлдуз санади!

— Ҳало-о-ол!

— Э, яша, отасининг ули!

Тиловберди Максим полвонни жойидан турғазиб қўйди. Елкасига ёпишган сомонларни қоқди. Қўл бериб хайрлашди.

XXV

Тиловберди уччога олаётганда Максим полвон нима қилди?

У самбо олишидаги вазиятни қўллади: гавдасини хиёл олға эгди. Ўнг оёғини бир қадам олдинга босди. Тиззасини букди, қулочини олдинга ёйди.

Этибор беринг, биринчидан — ўнг оёғини, иккинчидан — гавдасини, учинчидан — гўё марҳамат қилаётгандай, ўнг қўлини бериб қўйди!

Яна-тағин қимирламай, ҳамлани кутди!

Тиловбердидай абжир полвон учун бу юз фоизлик имконият деган сўз бўлди!

Баковул Тиловберди полвон елкасига тўн ёпди.

— Серкани тўйхонадан оласиз, — деди.

Боиси, давра учун олиб келинган моллар совуққа чидаёлмай қочиб кета берди. Хизматчилар жонига тегди. Оқибат, яна тўйхонага олиб бориб қамаб қўйди.

XXVI

Бўри полвон тотли-тотли кулимсиди.

"Во уккағарнинг ўғли-е, отамнинг пири деди-я! — дея хаёлланди. — Шундай демаганда, йиқитолмасдиям-да! Уни менинг пирим қўллади, ха! Э, бали, ўғлим-е, бали!"

Бўри полвон ўғли эмас, гўё ўзи ғолиб бўлмишдай керилди. Теваракка керилиб-керилиб қаради.

Шўрчиликлар, Максим полвон йиқилади, деб ўйламади. Хаёлигада келтирмади. Шу боис, ханг-манг бўлиб қолди. Даврага энди қайси полвонларини чиқаришларини билмади.

Шунда, шўрчиликлар оқсоқоли:

— Тиловберди полвон бир майдон дамани олсин, биз унгача кимни чиқаришни кенгашиб оламыз! — деди.

Тиловберди полвон тўнни фотиҳа берган чоллар олдига қўйди.

Даврадан чиқиб турди.

XXVII

Бўри полвон давра айланди.

Ёнига бир полвон гурсиллаб тушди: Темир полвон Берди полвонни ит чилга олиб йиқитди.

Берди полвон орига ўрта ёшлардаги бир полвон чиқди.

Темир полвон талабгор юз-кўзига қаради. Кейин ўзига-ўзи фотиҳа ўкиди. Гап йўқ, сўз йўқ, даврадан чиқди-кетди.

Давра хайрон бўлди.

Бўри полвон бориб, гапиришиб келди.

Юзларида табассум ўйнади. Овози тўла фахр бўлди, овози тўла ғурур бўлди:

— Халойиқ! — деди. — Мен Темир полвон билан гапиришдим, ҳа! Уккағар, қойилман деяпти! Нимага дейсизми? Манави талабгор Чори полвон ўз вақтида Темир полвонга бош-кош бўп, тўйларга олиб борган, ўзининг хунарларидан унгада ўргатган экан! Шунга, Темир полвон айтяптики, у киши менга устоз бўладилар, мен устозимнинг ёқасидан ушламайман, деяпти! Сиз нима дейсиз, халойиқ!

— Отасига раҳмат ўша полвоннинг!

— Асл полвон экан!

— Шундай фарзандларнинг умри узоқ бўлсин!

— Туф-туф-туф, кўз тегмасин-э, асл ўзимизга тортбди!

Бўри полвон кўзлари олма терди. Охирги гапни айтмиш одамни излади. Аммо тополмади.

"Бали! Бизнинг аслимиз ана шундай эди! — Бўри полвон хаёлан шу гапни айтмиш одам билан гапиришди. — Инчунун, ўз аслига тортмаган, ўз аслини унутган одам — одам ҳам эмас!"

XXVIII

Полвонлар ўзларини орқага ташлади. Давра совиб қолди. Бўри полвон жар солди:

— Халойиқ, узоқ-яқиндан келган меҳмонлар! Зулфиқор полвоннинг бу даврага атаганлари кўп, ҳа! Мен сизга айтсам, тўйга эллиқдан кўп тўёна мол тушган! Зулфиқор полвон шунинг ярмини полвонларга ажратган! Оғилда чори қўй, панжи қўй, манғи қўйлар куйруғини кўтаролмай ётибди! Тортинмай даврага чиқиб, элга томоша кўрсатинг!

Сукунат бўлди.

Бўри полвон билди: полвонлар ҳал этувчи вазиятни — тобоқ қўйилишини кутяпти.

— Полвонлар, биламан, баринг тобоқ ташлашимни анғияпсан! - деди. — Уккағар писмиқлар-э! Олдиндан айтиб қўяйин, тобоқни оз ташлайман! Кўп бўлса, иккита! Даврага чиқиб олиш, бўлмаса, армонда қоласан!

Бўри полвон, боя шўрчиликлар тор вазиятда қолганини билмади.

Шўрчиликларда ҳали олишмаган ё битта, ё иккита зўр полвон қолди. Борди-ю, уларда Тиловбердидан йиқилса, унда, давра охирида олишадиган бошқа полвонлари қолмайди.

Шу боис, шўрчиликлар оқсоқоли тобоқ ташлашгача вақтни чўзиш учун муғамбирлик қилди.

Тобоқ нима? Бир вақтлар қовурдоқ гўштлик тобоқлар давра ўртасига қаторлаштириб қўйилди. Ҳар бир тобоқ бир совринни билдирди.

Ҳозир бир оз ўзгача...

Шу вақт, чироқ икки марта ўчиб ёнди.

Одатда чироқчи тўйдан бирон нима умидвор бўлса, ана шундай ҳазиллашади!

Бўри полвон тўйхонадагиларга қичқирди:

— Ай, ким бор! Анави Николай чироқчининг қорни очқабди шекилли! Бир тобоқ паловга нон бостириб уккағарнинг улушини элтиб беринглар! Ай, Жўракулнинг ули, кўп мудрамай,

олишга яхшилаб қараб ўтир! Бўлмаса полвон бўлолмайсан!

Бўри полвон бош баковул билан кенгашиб, тобоқ кўйди. Давра ўртасига иккита матони бўлак-бўлак узатиб ташлади. Ҳар бировига алоҳида-алоҳида таъриф берди:

— Халойиқ, эътиборингизни менга қаратинг! Мана, хўкиз тобоқ! Буни ким кўтарса, унга бир хўкиз, бир жуфт... Раис бова, калиш нечиламчи эди? Ҳа-е, хў-ўш, бир жуфт иккиламчи калиш, бир тўн, ўн сўм пул кўйилди! Хўкиз бўлгандаям сўйса бир қишлоқни тўйдирадиган хўкиз! Манави гилам тобоқ! Бунга бир туркманча гилам, бир уйқудан уйғотадиган соат, ўн сўм пул кўйилди! Шундай гиламки, уйни тўлдиради, чироқда ялт-юлт қилади! "Сифат белгиси" олган, ҳа! Шундайми, раис бова? Бали! Кимнинг кўнгли қайси тобоққа чопса, келиб кўтара берсин! Армонда қолманг, тобоқларга кўйилган зотларни қайтараман...

Давра бирдан жонланди. Полвонлар шивирлашди. Ўзаро маслаҳатлашди.

Бир полвон даврага бошини камтарона эгиб келиб, хўкиз тобоқни кўтарди.

Бўри полвон тобоқ кўтармиш полвонни барчага танитди:

— Кўряпсизми, халойиқ, полвонларнинг юрагига ғулғула тушди! Хўкиз тобоқни шўрчилик Абрай полвон кўтарди!

Даврада гилам тобоқ қолди.

Бўри полвон хўжасоатлик полвонларга қаради.

Хўжасоатлик полвонлар бу қараш маъносини тушунди. Ғимирлаб қолди.

Шунда, Тиловберди полвон келиб, гилам тобоқни кўтарди.

— Кўрдингизми, халойиқ, — деди Бўри полвон, — гилам тобоқни Тиловберди полвон кўтарди! Қани, тобоқни кўтарган полвонларга талабгор бўлса, даврани бир айлансин, кўрайлик! — деди.

Абрай полвонга хўжасоатлик Жонибек полвон чиқди. Талабгор давра айланиб, ўзини кўрсатиб кетди.

Термизликлар бир зўр полвонларини асраб ўтириб эди, шуни Тиловбердига чиқарди.

Издан шўрчилик Шоди полвон даврага чиқди. Буям Тиловбердига талаб қилди.

Бўри полвон ҳайрон бўлди: бирданига иккита талабгор...

Худди шу ерда келишмовчилик юз берди.

Термизликлар:

— Тиловберди полвон билан бизнинг полвон олишади, у қурга биринчи бўлиб талаб қилиб чиқди! — деб туриб олди.

Шўрчиликлар:

— Йўқ, бизнинг полвон олишади! - деди.

Масала ҳал бўла бермади.

Шунда, шўрчиликлар оқсоқоли ўрнидан турди, сўзни қалин-қалин қилиб айтди:

— Биродарлар, биз бош тобоқни қизғанаётганимиз йўқ. Аввало, гапни эшитинг. Хўжасоатликлар ўтган ҳафта Шўрчидаги даврада бизнинг яғринимизни ерга теккизиб келди! Ўз уйимизда яғринимиз ерга теккани полвонларимизга к-ў-ў-ў-п алам қилди! Шу боис, биз белимизни беш жойидан бойлаб келдик!

Даврада ғовур-ғувур бўлди:

— Во уққағар шўрчиликлар-э, қоқ миядан олди-ку!

— Булар бўш келмайди!

XXIX

Шундай қилиб, Тиловберди полвон билан шўрчилик Шоди полвон олишадиган бўлди.

"Менга дарёнинг нарёғиям бир, берёғиям бир. Бари-бир ўғлимдан зўри йўқ, — деди ўзича Бўри полвон. — Лекин Шўрчида Абрай деган бундай катта полвон йўқ эди-ку? Бу ким бўлди

экан? Ё, шўрчиликлар аламларини олиш учун бошқа ёқдан полвон ёллаб келдилармикин? Бундай воқеалар кўп бўлади..."

Бўри полвон шўрчиликлар тўпи рўпарасига ўтирди. Паст овозда сўради:

— Иним, бу, Абрай полвонларингни эшитмаган эканман, у кимлардан?

— Абрайми? Насим полвоннинг ули бўлади. Яқинда армиядан келди.

Бўри полвон бирдан сергак тортди. Жавоб бермиш одамга тикилди-тикилди, охиста жойидан турди.

Ажабтовур ҳислар оғушида қолди. Хивич ушлаган бармоқлари қалтиради. Хивич сиқувида қаҳр бўлди, нимадир қилишга чоғланиш бўлди. Титроқ чап қўли, лабларига ўтди.

Даврадан қандай чиқди, билмади. Амир полвон елкасига қўлини қўйди. Оғир энтикди. Нимадир демоқчи бўлди. Деёлмади, томоғи қуриб қолди.

Амир полвон Бўри полвон ҳолини билди. Дарров қўлтиқлари остидан олди.

— Полвон бова, нима бўлди? Тиловберди, сув опке! — деди.

Бўри полвон совиган чой ичди. Энтикди. Лабларини ялади. Жилмайди.

— Қаридик, укам, қаридик. Юрак ярамай қоляпти! — деди. — Амир, сен берман ке.

Бўри полвон Амирни қоронғига эргаштириб кетди.

— Амир, менга қара, шу Абрай деганига бизнинг Тиловбердини чиқар, хўпми?

— Э, полвон бова, давра билиб қолди-да?

— Йўқ, сен гапга кир.

— Қийин дейман-ов, шўрчиликлар кўнмас-ов?

— Кўнади, уларга барибир...

Бўри полвон давра сиртида туриб қолди. Ўзини ўнглаб олди.

Тағин даврага кирди. Синиқ овозда жар солди.

— Халойиқ, эшитмадим деманглар! Хўкиз тобоқни кўтарган Абрай полвонга Тиловберди полвон чиқадиган бўпти! Гилам тобоқни эса Жонибек кўтарадиган бўпти. А? Энди, уёғини билмадим, халойиқ! Ўзлари шундай фикрга келибди, бир билганлари бордир-да!

Дарҳақиқат, шўрчиликлар учун барибир бўлди. Боиси, Тиловберди-да, Жонибекда давра эгалари бўлди.

Даврага биринчи бўлиб Шоди полвон билан Жонибек полвон чиқди.

Жонибек полвон Шоди полвонни биринчи қўлдаёқ чап оёғига сиртидан илдириб кўтариб, тўлғаб урди.

Гилам Жонибек полвонда кетди.

XXX

— Қани, энди даврага хўкиз тобоқни кўтарган полвонлар чиқсин!

Бўри полвон шундай дея, давра айланди. Кўз остидан Насим полвонга тикилди.

"Насим ошна, ўғлингга бир оғизгина чиқма, у Бўри бобонгни ўғли экан, демадинг-а, — дея, ич-ичидан ўпкаланди. — Демайсан, деёлмайсан. Чунки сен ўша Насимсан... Сендан бундай гап чиқмайди. Мана ҳозир биласан, сенинг фарзандинг киму менинг фарзандим ким..."

Насим полвон тўғрисида оёқ илди. Соқолини силади. Томоғини қирди.

"Мени бир умр мағлуб этдим, қойил қилдим деб юриб эдингми? Ошна, адашасан".

Бўри полвон Насим юзларида бирон-бир ўзгариш кўрмади. Бундан хаминқадар ғаши келди.

"Кўп қайқайма, сенинг бу ўтиришинг зўрма-зўракилик, илжайишинг чидаёлмаслик. Биламан, ич-ичингдан зил кетяпти. Ҳозир кўрасан, менинг ким эканимни. Олдингдан салом бериб ўтаман..."

XXXI

Бўри полвон хаёл билан андармон бўлиб қолди. Бундай қаради, даврада ҳалиям полвонлар бўлмади.

— Ай полвонлар, чиқингларда энди, давра маҳтал бўп қолди! — деди.

Насим полвон тарафдан Абрай, рўпарў тарафдан Тиловберди полвон даврага тушди.

Тиловберди полвон қўлини кўксига қўйди. Абрай полвонни олдинга таклиф этди.

— Қани, полвон, тортинг! — деди.

Абрай полвон Тиловберди полвонга йўл берди.

— Йўғ-э, йўл боши сиздан, полвон! — деди. Тиловберди полвон олдинда юрди. Абрай кетидан эргашди.

Бўри полвон шуни, айнан шуни кутди. Юзларида табассум ўйнади. Олисроқда бўлса-да, Насим полвонга тағин қаради.

"Кўрдингми, Насим ошна? Ўғлинг менинг ўғлимдан олдинда юришга юраги дов бермади. Менинг ўғлим ҳамиша биринчи..."

Бўри полвон ўғилларни бир-бирига қиёслади. Айниқса, Абрай полвоннинг син-симбатига синчиклаб-синчиклаб тикилди.

"Момоқизнинг ўғли хушсуврат йигит бўпти. Аммо Момоқизга ўхшамайди. Отасига тортибди. Насимнинг ўзиям ҳусндор эди-да. Фақат бурнининг пучуқлиги Момоқизга келбат беради..."

Бўри полвон соқоли учини буклаб тишлади. Сезилар-сезилмас бош ирғади.

"Борди-ю, Момоқизга етганимда, шу Абрай полвон менинг ўғлим бўларди..."

Абрай полвонга суқим кирмасин дея, назарини кувди, ён-верига туфлади:

— Туф-туф-туф!..

XXXII

Полвонлар қўл бериб кўришди.

Тиловберди полвон желаклари ўнгирини кетига сурди. Енглари хиёл тортди. Бармоқларини тили билан хўллади. Ўйнаб-ўйнаб, Абрай полвонга қараб бора берди.

Абрай полвон кўзлари қаршисида мардона ўйнаётган бармоқлар орасида ҳеч нимани кўролмади. Кўзлари пир-пиради. Кейинига тисарилди.

Тиловберди полвон Абрай полвон кўзларига тикилди: Абрай полвон кўзлари ҳайиқди! Ана энди ҳамлага ўтса бўлади!

Тиловберди полвон ўнг қўли билан Абрайнинг ёқасидан ушлади. Ичидан чил берди. Шиддат билан кетига сурди.

Абрай полвон кетига селтанглаб-селтанглаб борди. Кимнингдир фонусига қоқилиб кетди. Одамлар устига чалқанча тушди.

Тиловберди полвон йиқитдим дея, қўлларини кўтарди.

Насим полвон қабатидагилардан ташвишли овозда сўради:

— Нима бўлди-а, нима бўлди?

Насим полвоннинг овози жуда хаста бўлди, фақат кўзи ожизларга хос овоз бўлди.

Хўжасоатликлар Тиловберди полвонни олқишлаб қичқирди:

— Ҳал-о-о-ол!

— Тиловберди полвоннинг ҳақи берилсин!

— Хайрият, одамлар устига тушди, агар шу зарб билан ерга тушганда ичаги узиларди!

Тиловберди полвон баковул қошига чўккалади.

Бўри полвон юзларида кувонч ифодаси кўринмади. Вағир-вуғур қилаётган ҳамқишлоқларига амирона қўл силтади.

— Халойиқ, жим! — деди. — Кўп жавраманг, жим бўлинг! Халойиқ, даврадаги Бўри полвон сўзим: Тиловберди полвон Абрай полвонни йиқитолмади!

Қони тез хўжасоатликлар бидиллаб кетди:

— Э, кўйинг-э, полвон бова, чалқайрамон ташлади-ю!

— Бундан зиёд қандай йиқитиб бўлади!

— Ё ерга киргизиб юборсинми!

— Халойиқ, сўзлаб бўлдингизми? — деди Бўри полвон. — Ай, Менгтўра халфа, гапни бўлмай туринг, барака топинг! Қайтариб айтаман. Тиловберди полвоннинг йиқитгани бекор!

— Нимага бекор бўлар экан?

— Чунки у, одамлар устига йиқитди! — деди Бўри полвон.

— Сизга барибир эмасми, қаерга йиқитгани!

— Йўқ! Полвон полвонни осмоннинг кўкига отсям бекор! Полвонмисан — ернинг устига йиқит! Қани, бошқатдан олишинглар!

— Тавба, тагин ота эмиш бу одам!

Тиловберди полвон отасига ўқрайди. Қобоғини уйди. Тагин давра айланди.

Бўри полвон билди, ўғли ундан норози бўлди.

"Уҳ, қанийди ўғли ҳозир йиқитган бўлса! Ўғли буни билмайди-да! Билмагани яхши..."

XXXIII

Бўри полвон ўғлига нимадир демоқчи бўлди...

Ҳа, айтгандай, Бўри полвоннинг кўпни кўрган кўзлари бир нимани сезиб қолди: Абрай полвон кўкрагини бериб олишди.

Бўри полвон бундай вазиятларда ёқадан қўшқўллаб ушлайди. Тик турганча бирдан яғринга олади. Шунда, ғаними албатта юлдуз санайди...

Абрай полвон ана шунга жуда ўнг келади! Ўғли шуни сездимикин? Айтсамикин? Айтган билан қийин-ов, Тиловбердининг ўнги яғрин эмас.

Бўри полвон ўғлига разм солди.

Ўғли қобок-тумшуғи осилиб давра айланди.

Абрай полвон оёқларини чўққа тоблади.

Бўри полвон ана шундан фойдаланди. Ўғлини имлади. Қоронғига олиб борди. Ўғли елкасига қўлини қўйди.

Тиловберди отаси қўлини пастга тушириб ташлади. Юзини тескари ўғирди.

— Нимага иддао қиласан? — деди Бўри полвон. — Нима, ҳаромни ҳалол деб имонимдан кечайинми? Полвон бўлсанг ҳалол йиқит! Кўп терсайма! Сездингми, Абрай кўкракларини бериб олишяпти! Ёқасидан жуфт қилиб ушлаб, тиккасига яғринга ол-чи. Магарам, ошиб кетса! Олаётганинда ё, отамнинг пири, де! Тайин айт, бор...

Бўри полвон ўғлининг елкасига қоқиб-қоқиб даврага юборди.

XXXIV

Тиловберди полвон тагин ўйнаб-ўйнаб ҳамлага ўтди. Абрай полвон одамлар устига йиқилиб, юрагини олдириб қўйди.

Тиловберди полвон жон-жахди билан ҳамлага ўтиб эди, тагин кейинига тисарилди. Тиловберди полвон ёқасига қўл узатиб эди, билагига уриб ташлади, ёқасидан ушлатмади.

Тагин одамлар устига келди. Шундай катта давра, торлик қилиб қолди!

Одамлар фонусларини кўтариб, ўринларидан туриб кетди.

— Ай-ай, ўртага бориб олишинглар, ўртага! — деди. Полвонлар бир-бирини тинмай таъқиб

этиб, ўртага юрди.

Абрай полвон Тиловберди полвон оёқларига ҳадиксираб-ҳадиксираб қаради.

Тиловберди полвон Абрай полвон кўзларига тик боқди. Пайт пойлади. Отасининг санъатини қўллаш йўлини ўйлади.

Ўйлади-ўйлади, юраги дов бермади.

Отаси ўнги яғрини бўлди, боласи ўнги уччоси бўлди.

Қийин, оталар санъатини ишлатиш қийин!

Бўри полвон зўр армон билан, зўр афсус-надомат билан бош чайқади.

Ай, йигитлик даври, йигитлик даври-я!..

Тиловберди полвон янада шиддат билан ҳамлага ўтди.

Оёқларини кериб ташлади. Қулочини кенг ёйди.

— Ҳаҳ-ҳаҳ-ҳаҳ! — дея, айқириб-айқириб борди. Абрай полвон кетига тисарила бошлади.

Тисарилаётганда ўзини бирдан орқага ололмади. Хусусан, чап оёғи олдинда қолиб кета берди.

Тиловберди полвон ана шу вазиятни билиб қолди. Аммо ўзини билмасликка олди. Абрай полвон кўзларига тик боқиб бора берди.

Шу ҳолат тагин такрорланди.

Ана шунда Тиловберди полвон эпчиллик билан Абрай полвон билагидан ушлади. Чап оёғига оёғини илдириб, ўзига тортди. Қўлини ёнбошига босди.

Абрай полвон чап яғрини билан йиқилаётди, қўлини тортиб қолди.

Оқибат, оёғи кўтарилиб, кўкраклари билан тушди. Жойидан ирғиб туриб кетди.

Жимжит бўлиб қолмиш давра бир қалқиб тушди.

Юзлаб юраклар бараварига:

— У-у-ух! — деб юборди.

Бу — стадиондаги футбол ишқибозларининг тўп дарвоза ёнгинасидан ўтиб кетгандаги уқиға ўхшади!

— Уфф, бўлмади, бўлмади!

— Қўлини ушлаб қололмади!

— Шошаяпти шекилли!

— Йўқ, бармоқлари яхши ушлолмаяпти!

— Унда, ана, сув билан ҳўлласин!

XXXV

Полвонлар бош баковул олдида оғизларини сув билан чайқади. Қўлларини сувлаб ҳўллади.

Полвонлар олиши бор-йўғи бир неча дақиқа давом этди. Шугина вақтда ғарқ терга ботиб қолди.

Айниқса, Тиловберди полвон юзларидан тер селоба бўлиб оқди.

Тиловберди полвон эндиғи олишда Абрай полвонни таниёлмади.

Абрай полвон ҳалигина чекинаётган Абрай полвонга ўхшамади! Дадил боқаётган кўзлари гўё кел, кела бер, олишни ана энди кўрасан, деяётгандай бўлди!

XXXVI

Тиловберди полвон ғолибона юришда давом этди.

Ўнг оёғини лапанглатиб-лапанглатиб олға ташлади. Баъзан, ҳаддан зиёд олға ташлаб юборди. Шунда, гавдаси орқада қолиб-қолиб кетди.

Абрай полвон сизди! Аммо Тиловберди оёғига атайин қарамади! Кўзларига тик боқиб, бора берди. Бор дикқат-эътибори эса оёғида бўлди.

Бўлажак вазият тўлишиб келажак сайин кўзлари янада бесаранжом бокди, янада бежо бокди.

Хўжасоатликлар Тиловберди полвон бепарволиги оқибатида рўй бераётган нозик вазиятни кўриб турди. Аммо Тиловберди полвонни огоҳ қилишга журъат этолмади.

Эҳтимол, кўзлари тик боқаётган Абрай полвон бу вазиятни пайқамаётгандир? Борди-ю, овоз берсалар, Абрай полвон билиб қолмайдими?

Хўжасоатликлар ана шу ташвишда миқ этмай ўтирди.

Жумладан, Бўри полвонда миқ этмади.

Шўрчиликлар-чи? Бу вазиятни шўрчиликларда пайқади. Аммо уларда ташвишда қолди.

Айтиб қўйсалар, Тиловберди полвон оёғини тортиб олмайдами? Қопқонга илинаётган ўлжани хуркитиб юбормайдами?

Қалтис вазият бўлди!

Давра нафасини ютди.

Теварак сув сепгандай жимжит бўлди.

Фақат Тиловберди полвон билан Абрай полвон нафаси эшитилди.

Полвонлар бир-бирини руҳан арбади!

XXXVII

Бўри полвон давра четида чордана қурди. Ўзини, жамики оламини унутди.

Фавқулудда сесканди. Ён-верига аланглади. Сомон орасида қорайиб турган гилосдай тошни олди. Гоҳ ўнг, гоҳ чап кафтига олиб ўйнади. Мисоли олма ўйнади. Кейин, ўзидан холисга отиб юборди.

Қўйнидан тасбеҳини олди. Доналаб-доналаб тасбеҳ ағдарди.

Шик!

Ичида калима қайтарди. Ўнг кафтини юзига тортди. Боши чапга хиёл қийшайди. Ўғлининг лапанглаётган оёғидан кўз узмади.

"Ўғлим, оёғингни ол!"

Шик!

Бўри полвонни зўр ҳадик босди. Қадди тобора чўкиб борди.

Томоғини қирди. Овозини ёлғиз ўзи эшитди. Оғзини анграйганнамо очди.

"Ўғлим, сенга айтаман!"

Шик!

Йўқ, зафарли юришларга ўрганиб қолган отасининг ўғли оёғини олмади. Аксинча, хуруж қилиб бора берди!

Шик!

"Ўғлим, оёғингни ол, ол!"

Шик!

Абрай полвон Тиловберди полвон кўзларидан кўз олмади. Кўз айирмади.

Тиловберди полвон оёғи ерга теккунича, зарб билан қоқиб юборди.

— Хап-а-а-а! — дея айқирди.

Ҳайқириқ ниҳоясига етмаёқ, Тиловберди полвон икки яғрини билан гупиллаб тушди!

XXXVIII

Отасининг ўғли дангал йиқилди!

Шундай зарб билан йиқилди, шундай зарб билан йиқилди! Зарбидан сапчиб туриб кетди!

Абрай полвон кўлларини осмонга чўзиб ирғишлади. Даврани айланиб чопди.

Шўрчиликлар ўрнидан туриб кетди. Бировлари телпагини осмонга отди. Бировлари кучоқлашиб кетди.

Абрай полвон баковул олдига чўккалади.

Баковул Абрай полвон елкасига тўн ёпди.

— Хўкизни тўйхонадан оласиз, — деди.

Абрай полвон тўнни баланд кўтарди. Даврани тагин бир айланиб чопди.

XXXIX

Шик!

Бўри полвон қўлидаги тасбеҳ ерга тушди.

Кўзлари юмилди, боши орқага хиёл чалқайди.

Кейин, ўзини ўнглаб олди. Насим полвонга қаради. Мунғайиб-мунғайиб қаради.

Насим полвон илжайди, Насим полвон тантана қилди!

Бўри полвон бошини ҳам қилди.

Ерда кулча бўлиб ётмиш тасбеҳини олди. Оҳиста кўзғолди.

Даврадан энкайиб-энкайиб чиқиб кетди.

Давра сиртида кийинажак ўғли овозини эшитди.

Ўғли йиғлаб-йиғлаб айтди:

— Мен йикитганда фирром деди, мана оқибати! Отамиз ниятига етди! Отамиз бор экан, бизга ғанимнинг кераги йўқ!..

Бўри полвон оёқ илди. Нимадир демоқчи бўлди. Аммо сўзлашга мадори етмади.

Оҳиста-оҳиста одимлади. Қоронғиликка кириб кетди. Дуч келмиш ғўзапоя уюмига чиқди. Елкасидан нафас олди.

"Қоронғи қандай яхши, одамлар кўрмайди..."

Чўнқайиб ўтирди. Кейин, ёнбошлади. Телпагини кетига сурди. Титраётган бармоқлари тасбеҳ доналарини суръат билан санади: шик, шик, шик...

Давра тарафдан овозлар келди:

— Даврага дуо берсаям бўлар эди, полвон бова қаёққа кетди-а?

— Чақиринглар, шу яқинда бўлса, овоз беради!

— Бўри полвон-о-о-о!

— Уйига кетди шекилли!

— Унда, раис бова, сиз дуо беринг!

— Йўғ-э, чоллар бор-ку. Қани, Мирза бова!

— Қани, илоҳи омин, юртимиз ҳамиша тинч, обод бўлсин, полвонларимизнинг белига қувват берсин, сочилган ризқ-рўзимизни териб еб, янаги давраларгача ўйнаб-кулиб юрайлик, оллоху акбар!

XL

Одамлар фонуслари пилигини кўтариб, уйларига йўл олди.

Ҳовлиларда итлар ҳурди.

Чироқлар уч марта ўчиб ёнди: чироқчи тўй хизматчиларини огоҳлантирди.

Хизматчилар чўғни тепкилаб ўчирди. Хизматчилар кетди.

Ой шом еди.

Бўри полвон кампири алағда бўлишини ўйлаб, ўрнидан кўзғолди. Тимирскиланиб, пастлади.

Чироқлар остида бир одам ҳамон ўтирди. Танимади. Кўзлари ёруғда қамашди. Кафтини пешонасига соябон қилиб қаради.

Насим полвон қаппайган тугун устида чўнқайиб ўтирди. Ёлғиз ўзи ўтирди. Ҳамроҳлари даврада айирган молларини олиб келиш учун тўйхонага кетибди шекилли.

Насим полвон юзларида ғолиблик кайфияти!

Насим полвон рўпарасида пайдо бўлмиш шарпани сизди. Қўлларини олға чўзди. Бармоқларини қимирлатди.

— Абрай, келдиларингми? — деди.

Бўри полвон Насим полвон бармоқларига тикилди-тикилди... Кўнгли юмшаб кетди. Рухиятида иликлик, раҳмдиллик пайдо бўлди.

Насим полвонни бағрига босгиси келди. Соқолларига пешонасини суйкагиси келди.

Бир қадам босиб, оёқ илди.

"Йўқ-йўқ! Асло-асло! — деди. — Мен Бўри полвон бўп туғилдим, дунёдан Бўри полвон бўп ўтаман!"

Бўри полвон йўлига бурилди. Нимкоронғиликда оёқ илди. Турди-турди, тагин қайтиб келди...

XLI

"Айтгандай, Насим ошна... Бизнинг Момоқиз омонми? Тани жони соғми? Ўйнаб-кулиб юрибдими? Вақти хушми? Уям қаридими?"

Ошна, Момоқизда қаридими? Уям қаридими? Момоқиз-а?

Ошна, мен Момоқиз қариганига ишонмайман. Хаёлимда Момоқиз ҳалиям ўша-ўша, Ҳолвачининг қирларида юргандай бўлади...

Насим ошна, мабодо сен Момоқизнинг кўнглини оғритмадингми? Момоқизни хўрламадингми?

Абрайдан бошқаям фарзандларинг борми? Бўлса, нечов?

Мендан сўрасанг, ошна, Тиловбердининг онаси билан тотув яшаяпмиз. Қиздан қизим, ўғилдан ўғлим бор.

Яратганнинг ўзига шукур!

Қизларимдан невараларим кўп. Қизларимнинг ота, деганини эшитиб бир суюнсам, невараларимнинг бобо, деганини эшитиб икки суюнаман.

Ҳадемай Тиловбердининг бошинида иккита қиламан.

Яратганга минг қатла шукур, бировдан кам жойим йўқ!

Умрим халққа хизмат қилиб ўтди, ошна!

Йигирма йилдан ошиқ раис бўлдим, ошна, йигирма йилдан! Бир колхозда шунча йил узлуксиз раис бўлиш айтишга осон!

Ошна, давраларни қандай бошқарган бўлсам, колхознида шундай бошқардим!

Катталар раислигимдан миннатдор бўлди. Йўлдош Охунбобоев шахсан ўзи келиб, елкамга қоқди! Шахсан ўзи келиб, кўкрагимга нишон тақди!

Шунда, айтишини, Охунбобоев нима деди? Баракалла, полвон раис, баракалла, деди! Ҳа, қайта-қайта айтди!

Ошна, Охунбобоев ҳамма раиснингда елкасига қоқа бермаган! Охунбобоев ҳамма раисгада баракалла, дея бермаган!

Ишонмасанг, ана, Қобил шўродан сўра!

Ўзиям, йигитмисан-йигит эдим-да, ошна. Менинг кимлигимни кундузида билса бўларди, кечасида билса бўларди.

Бир йили Тошкентдан Тамарахоним келди. Колхозимиз илғор эди-да. Ой битса-да, кун битса-да, бизнинг колхозимизга битсин эди-да.

Қолоқ колхозга Тамарахоним келармиди!

Ҳовуз бўйида ўйин-кулги бўлди.

Созандалар соз чалди, ҳофизлар хониш қилди, раққосалар хиром этди.

Ой қайрағочлар орасидан мўралаб-мўралаб турди.

Тамарахоним давра охирида ўйнади. Гир-гир айланиб ўйнади!

Тамарахоним ўзи лапар айтиб, ўзи ўйнади!

Шунда, Қобил шўро ўзидан кетиб қолди: сержун кўкракларини очиб юборди. Жундор кўкракларига гурс-гурс муштлади.

— А-а-ай!..— дея қийқирди. Белидан белбоғини олиб олдиға ёйди.

Самад ҳосилот бўлса, жўшгандан-жўшди. Қучоғини катта-катта очди. Қўлларини бураб-бураб... ўтирган жойида ўйнаб қўя берди!

— Ҳа, жо-о-он! — дея завқлана-завқлана қийқирди. Ҳосилотда олдиға белбоғини ёйди. Тамарахоним лапар айтиб ўйнай берди.

— Бўйингдан-е!..— дея лапар айтди. Барчаданда Бакир миробга хўп нашъа қилди. Мироб кетига чалқайиб-чалқайиб кулди, кўкрагига шапатилаб-шапатилаб кулди. Тамарахоним:

— Бўйингдан-е, бўйингдан-е!..— дея нақарот қилди. Шунда мироб:

— Бўйимдан-ай, ҳай, бўйимдан-ай!..— дея, ўтирган ерида ликлик ўйнаб қўя берди!

Бакир миробда олдиға белбоғини ёйиб қўйди. Катталар манмансиради!

Тамарахонимни ўз рўмолларига бир, ақалли бир... чўккалатгилари келди!

Тамарахоним бўлса, рўмолларга қиёда боқмади!

— Бўйингдан-е!..— дейишини қўймади. Тамарахоним ўйнаб-ўйнаб, менинг пешонамга келди.

Шундайгина пешонамда хиром этди!

Мен орланиб-орланиб, ерга қараб турдим.

Тагин, Тиловбердининг онаси анғиб турган бўлса-я, дея, ер остидан даврага сер солдим.

Йўқ, онаси юзига кўзим тушмади.

Шундай бўлса-да, Тиловбердининг онасидан уятдир-е, дея, ерга қараб тура бердим.

Шунда давра:

— Белбоғни ёйинг, Бўри полвон, белбоғни ёйинг! — деб қолди.

Белимдан белбоғимни қандайин олдим, ерга қандайин ёйдим... ўзимда билмадим!

Шунда... шунда, Тамарахоним белбоғимга чўк тушди!

Тамарахонимдан бойчечак иси келди!

Тамарахоним шундайгина пешонагинамда муқом этди! Шундайгина белбоққинам устигинасида муқом этди!

Тамарахоним елкаларини ўйнатди, кўзларини қисди, қошларини учирди!

— Бўйингдан-е!..— дея авж қилди. Бўлди кулги, бўлди қийқирик!

Насим ошна, Тамарахоним ҳаммагада муқом қила бермаган, ҳа! Лекин... Насим ошна, бир гап айтсам бировга айтмайсанми?

Ошна, Момоқиз ҳамон кўз олдимдан кетмайди...

Одамда покдомон туйғулар кўп бўлади, сўнмас туйғулар кўп бўлади...

Бари-бари ўз йўлига бўлади!

Аммо биринчи... биринчи кўнгил!..

Насим ошна, мен биринчи кўнгилдан ифбатлисини кўрмадим, биринчи кўнгилдан сўнмасини кўрмадим!

Ошиқ умрим мобайнида жуда кўп қизларни кўрдим.

Тагин, гапимни ёмон тарафга бурма, сенда шундай феъл бор...

Мен қизларни кўчаларда, театрларда кўрдим, тўй-маъракаларда, киноларда кўрдим. Бари қизлар хушрўй-хушрўй...

Айниқса, хинд киноларидаги қизлар! Сув билан ютгудай қизлар! Сулув-сулув қизлар!

Ҳинд қизларининг қошлари оралиғида хол, ёноқларида хол, иякларида хол!
Ҳинд қизлари тўлғониб-тўлғониб, эшилиб-эшилиб ўйнади!
Мен ана шунда, ўзимизнинг ёшлигимизни ўйладим. Момоқизни ўйладим...
Интиқ бўлдим, ҳинд киноларидан Момоқизни изладим, Момоқиз йўқ...
Ҳинд қизлари ҳар қанча эшилиб ўйнаса-да, тўлғониб ўйнаса-да, барибир... барибир,
Момоқизга келбат бермади. Ҳинд қизларида Момоқиз бўлолмади.
Насим ошна, ҳинд қизларида Момоқизнинг олдидан ўта берсин!
Ошна, Тиловбердининг онасида кўнглим кетиб уйландим. У... у, Момоқиздан хушрўй...
Ошна, уям Момоқизнинг олдидан ўта берсин!
Насим ошна, мен Момоқиздан улуғини кўрмадим!
Ҳар эр кўнгилнинг қиз кўнгилга айтажак гаплари бўлади. Кўнглида шу гапи бўлмаган йигит
— йигит эмасдир! Шу гапни қайсидир йигитдан интизор бўлиб кутмаган қизда — қиз эмасдир!
Дунёга келдим, деб юрмасинлар!
Биров, бу гапни бир сўз билан айтади. Биров, кўп сўз билан айтади. Тагин биров, айтолмай
қолади...
Насим ошна, мен ўз гапимни Момоқизга айтолмай қолдим!
Аммо ўз умримдан ўзим шукур қиламан, ошна.
Бўри полвон, сен йигит бўлиб эдинг, ана, биринчи кўнглинг бор, дейман.
Бўри полвон, сен ошиқ бўлиб эдинг, ана, биринчи кўнглинг бор, дейман.
Насим ошна, Момоқиз ҳалиям кўнглимнинг туб-тубида яшайди. Уни бировда билмайди.
Ҳатто, Тиловбердининг онасида билмайди...
Мен Момоқизни уйқуларимда кўраман: у жилмайиб-жилмайиб қараб туради...
Кўзларимни очаман: уй зимистон бўлади.
Теварагимни пайпаслайман: қабатимда Тиловбердининг онаси ётган бўлади.
Ай, онаси, тур, Момоқиз келди, дегим келади.
Ай, онаси, тур, мен Момоқизни кўрдим, дегим келади.
Демайман, демайман!..
Саҳаргача Момоқизни ўйлаб ётаман, тагин келар деган умидда кўзларимни юмиб қарайман.
Йўқ, Момоқиз энди келмайди...
Саҳармардондан тўриқни минаман. Ўзимизнинг қирларга йўл оламан!
Ҳайрондардан от соламан!
Бизнинг ғаллазорлар йўқ. Эндиги Ҳайрондара бошдан-оёқ пахтазор...
Сув тараётган сувчилар, йўл бўлсин, дейди.
Мен, шундай, тўриқни совутиб юрибман, дейман.
Мен тўриқни эмас, ўзимни совутиб юрганганимни сувчилар билмайди...
Ҳолвачига от қўйиб чиқаман!
Теваракка аланглайман: ўша-ўша ўзимизнинг қирлар...
Уккағар қирлар ҳамон юксак-юксак!
Товатошлар ёналарда йиқилай-йиқилай дея омонат туради. Тошлар кичрайиб қолгандай
туюлади. Ё, отдалигим учун шундай туюладими, билмайман.
Чаналар йўқ, энди комбайнлар бор.
Тўрғайларда сийраклаб қолибди. Унда-мунда бир чулдирайди, бўлди.
Жониворлар техникани хуш кўрмайди-да...
Ўша-ўша... фақат, Момоқиз йўқ!
Тўриқ ердаги хасларга узалади.
Мен жиловни қўйиб юбораман.
Телпагим оғирлик қилаётгандай бўлади. Оҳиста кетимга суриб қўяман.
Кўлим юзи билан пешонамни артаман. Пешонам ҳўл, тафтли...

Оғир хўрсинаман. Елкаларим бир хурпайиб тушади.
Қамчили қўлимни чап сонимга қўяман.
Олис-олисларга қарайман...
Наҳорнинг мулойим шамоли соқолимни силайди!
Олислар кўзимни толдиради. Бошимни қуйи эгаман. Эгар қошига термулиб қоламан.
Эгар қошида олислаб боради. Оппоқ туманда чайқалиб-чайқалиб боради. Бора-бора, кўринмай қолади. Туман суюк...
Ҳайрон бўламан. Бармоқларим билан пайпаслайман. Йўқ, эгар қоши жойида бўлади.
Қиприк қоқаман. Бор эс-хушим бир қалқиб тушади, кўнглим бир қалқиб тушади. Оғир-оғир тош гурс-гурс юмалайди.
Эгар қошини кўраман, қўлим юзидаги томчиларни кўраман...
Кўнглимдаги оғир тош ана шу томчилар билан оқиб тушади!
Ай, а-а-ай!..
Қамчили қўлим томчиларни артади. Аммо фойдасиз бўлади. Хиёл ўтмайди, томчилар бу қўлимгада томади.
Томоғимга нимадир тикилади. Ютинайин дейман. Бўлмайди, бўлмайди...
Бўри полвондай одамда ютинишга дармон йўқ!
Ай, а-а-ай!..
Тўриқ ҳадик олади. Жимийиб-жимийиб, бўйнини гажак-гажак қилади.
Мен тўриқ бўйнига суянаман. Бармоқларим билан ёлларини тарайман. Тўриқ бўйнини кучоқлайман. Ёлларига юзларимни суйкайман...
Ай, а-а-ай!..
Шунда... шунда, олис-олислардан рубобий қўшиқ келади, рубобий қўшиқ!
Мен сергак бўламан. Оҳиста-оҳиста қаддимни ростлайман.
Қўшиқ тобора яқин-яқин келади. Бора-бора, қирни қўшиқ олади.
Мен рубобий қўшиқ қўйнида қоламан!
Кўнглим қўшиққа тўлади! Лиммо-лим!
Яйраб кетаман! Олисларга термуламан — куламан, олисларга термуламан — тагин куламан!..
Кўнглим томчилашини қўймайди, мен — кулишимни!
Ошна, мен ўзимизнинг қўшиқни эшитаман, ўзимизнинг!
Момоқиз қўшиқ айтади, Момоқиз!
Қизлар жўр бўлади!
Насим ошна, мен ана шунда Момоқизни кўраман!
У, ўроқ ўриб-ўриб... рўмолининг учи кўкрагига тушиб-тушиб... уни тагин елкасига ташлаб-ташлаб... менга қиё боқиб-боқиб... Зулфларини тоблаб-тоблаб... Ҳам иболи, ҳам гинали кулиб-кулиб... қўшиқ айтади!"

XLII

Бўри полвон кўнгли тўлиб-тўлиб келди.
Кўнгли тўридан нималардир ўксиб-ўксиб кела берди. Ўксик зарбидан елкалари силкина берди.
Ёноқларидан маржон-маржон ёшлар оқди.
Оҳлар — юракдан, ёшлар — кўздан бўла берди...
"Насим ошна, менинг сендан ўзгада ошналарим кўп. Бари тирикчилик юзасидан. Сендан угина, мендан бугина қабилида.
Ошна, болалик ошнага... болалик ошнага келмайди!"

Ошна, тўйларимда, бетоб бўлиб қолганларимда сени кўп ёдладим. Айниқса, бурноғи йили кўп кўмсадим. Боиси, ана кетдим, мана кетдим, бўлиб қолдим-да.

Барча-барча келди. Ғанимларимда келди. Кўнгил сўраб кетди.

Сен бўлсанг, келмадинг. Мабодо келсанг, ҳалак бўлардинг: барибир гап қўшмас эдим!

Насим ошна, кўзимга кўришиб, ярамни янгиладдинг. Яна-тағин, ўғлимнида йиқитдинг.

Билиб қўй, ошна... изингдан сурганим-сурган! Қаерда давра бўлса, изингдан қувиб бораман!

Тиловбердини ўғлинг билан уч сафаргача олиштираман. Борди-ю, уч мартасидада ўғлинг ўктам келса... унда, на илож, учдан кейин пуч...

Барибир қўймайман! Ана, невараларим бор! Насиб бўлса, неварамни неваранг билан олиштираман!

Ишончим комилки, неварам бобосининг орини олади!

Сен кўрмаяпсан, ошна, ой ботиб, юлдузлар сўниб-сўниб борапти.

Ўғлим ўктамлигида юлдузлар ёнгани ёнган бўлди. Ўғлим мағлублигида сўнгани сўнган бўлди...

Ҳар банданинг кўкда ўз юлдузи бўлади, ошна. Шу юлдузнинг ёнгани — шу банданинг ёнганидир. Шу юлдузнинг сўнгани — шу банданинг сўнганидир.

Йўқ, ошна, йўқ!

Юлдузим ҳали ёнади! Давраларим ҳали давом этади!

Невараларим давраларда:

— Ё, бобомнинг пири! — дея айқириб-айқириб олиша беради!

Юлдузим мангу ёнади!"

XLIII

Тўйхона эшиги тарафдан одам овози эшитилди. Қўй маъраши эшитилди.

Бўри полвон йўлига бурилди.

"Хўш де, Насим ошна, хўш де. Худонинг паноҳига..."

1976

ОТ КИШНАГАН ОҚШОМ

1

Биродарлар, кўргилик, кўргилик!

Бир эрта уйғониб, калламга қўл югуртирдим. Сочларим орасида яра-чақалар уч берди. Парвойим фалак бўлди, юра бердим. Онамга-да айтмадим.

Чақалар кун сайин болалади. Катта-катта бўлди. Кўтир бўлиб қичиди.

Шунда, қишлоғимиз дўхтирига бордим. Дўхтир фу, дея афтини буриштирди. Юрчидаги калхонага олиб жўнади.

Йўлда машинадан ташлаб қочдим. Ушлаб келиб, яна машинага босди.

Калхонада... Ух, айтгили йўқ. Дўхтир дегани бераҳм экан. Онамни кўрдим, биродарлар, онамни...

Бари калга қайтадан жингала соч битди. Менинг каллам ялтираб қолди. Битта-да соч битмади! Дўхтирлар ажабланди, камдан кам учрайдиган воқеа, деди. Хўрлигимдан йиғлаб-йиғлаб уйга келдим.

Онамиз тап-тақир калламни ушлаб-ушлаб кўрди. Ич-ичидан куйди. Айтиб-айтиб йиғлади.

— Камбағални туянинг устида ит қопади, дегани шу-да, — деди.

Катта телпак сотиб олдим. Қишин-ёзин кулоқларимгача бостириб кийиб юрдим. Мактабда-да телпагимни олмадим.

Математика муаллимимиз оёғини тираб талаб этди:

— Бош кийимингни олмасанг, дарс ўтмайман! — деди.

Олд қаторда ўтирган синф оқсоқолимиз муаллимга бир нималар деди. Аммо муаллим ўз сўзида турди:

— Ўқувчи дарсда ялангбош ўтириши лозим! Қоида шундай!

Телпагимни калламга босиб ушладим.

— Ўқувчи Қурбонов, сенга айтяпман!

Миқ этмадим. Муаллимимиз телпагимни бошимдан юлиб олди. Деразадан ташқарига отиб юборди.

Синфимиз болалар кулгисидан зириллаб кетди. Болалар калламни офтобга менгзаб қийқирди:

— Ура-а-а, кун чикди!

Калламни қўлларим билан яширдим, хўнграб йиғладим. Сиёҳдонни олиб, муаллимнинг юзига отдим. Тегмади. Кейин, ташқари отилдим. Мактабдан қочиб кетдим.

Яна қайтиб мактабга оёғимни босмадим. Директор билан синф раҳбаримиз келиб тавалло қилди. Онамиз алдаб-авради. Барибир мактабга бормадим.

Бешинчи синф каллам билан қолдим.

2

Одамлар мени кал дейдиган бўлди! Зиёдулла кал эмиш! Э, тавба-е, тавба-е!

Аввал-аввал уятдан кулоқларимгача ловуллаб ёндим. Кўнглим ўксиди. Кейин-кейин ботмайдиган бўлди. Кал сўзи кўнглимга сингди. Кулоқларим калга ўрганиб қолди.

Энди, Зиёдулла кал, демайдиганлардан ўпкаладим. Айниқса, почтачидан ҳафсалам пир бўлди. Қачон кўрса ўртоқ Қурбонов, дейди. Гашим келади. Мени майна қилаётгандай туюлади.

Бир сафар жеркиб ташладим:

— Нимага мени ўртоқ Қурбонов дейсиз? Мен бир амалдормидимки, ё, дипломим

бормидики, ўртоқ Қурбонов дейсиз? Бор-йўғи бешинчи синф каллам бўлса. Кўп майна қилманг, сочим бўлмасаям тароғим тиллодан!

— Бўлмаса нима дейин?

— Эл қатори Зиёдулла кал дея беринг. Ўз отим ўзим билан...

Худога шукур-е, энди почтачи-да кал дейдиган бўлди! Диплом сўрамайдиган турли ишларда ишладим. Қоровул бўлдим, гўлоҳ бўлдим. Охири подачи бўлдим. Эл кўйини боқдим.

Адирларда қўй боқиб, най чалдим. Нафасим етмай қолди. Шунда, эски бир дўмбира топдим. Дўмбирамни сайратдим, бепоён адирлар, ёйилиб ўтлаётган қўйлар, чўккилар учуда узмай чуғурлаётган қушлар, паға-паға оппоқ булутларга қараб дoston айтдим. Бу дostonларни тўйлар, олис ялдо кечалари боболаримиз бири қўйиб бири айтар эди. Боболарнинг кўплари раҳматлик бўлди. Раҳматликлардай дoston айтиб бўлмайди. Бизники, баҳоли кудрат...

3

Биродарлар, сиз сўраманг, мен айтмайман... Оти Момосулув эмиш. Юзлари кулчадайми, ё, сулувми? Кўзлари қорами, ё зиғир гулидайми? Қошлари куюқми? Куюқ бўлса, қайрилмами? Кечасилигидан кўрмас эмишман, билмас эмишман.

Кўройдин эмиш. Момосулувлар кўчасида телба бўлиб юрар эмишман. Бир нима йўқотгандай тентирар эмишман. Йўл четидаги тошга чўнқайибман, кафтларимни иямгимга тирабман. Ойга махлиё бўлиб-махлиё бўлиб термилибман. Ойнинг бети кир эмиш. Ойга сонсиз ошиқлар махлиё термилди. Ой қайси ошиққа бир ўпич берди? Ой қайси ошиққа вафо қилди?

Ойга кўл силтаб, ўримдан турибман. Момосулувлар деворидан ошибман. Ити йўқ эмиш. Дарахтлар паналаб, деразасига термилибман. Олмаларидан узиб-узиб ебман. Кейин, айвонига, ундан ичкарига кирибман. Тимирскиланиб, тўшагини топибман. Момосулув уйғониб кетибди, чириллайман, кет, дебди. Мен ёлворибман. Кўлимни узатибман. У кўлимни қайтариб, ўзимга сурибди. Кейин, Момосулувнинг қўйнига кирибман!

Биродарлар-е, жамики олам бир тараф, қўйин деганлари бир тараф экан! Аҳай-аҳай!

Борига шукур қилсам бўлмасмиди? Тек ётсам бўлмасмиди? Қўйнига қаноат қилсам бўлмасмиди?

Мен тинмас, Момосулувнинг кўнглига-да кирибман! Ошиқона-ошиқона қадамлар босиб, кўнглини овлабман. Зим-зиё бир олам эмиш. Теварак хувиллаб ётармиш. Қимирлаган жон йўқ эмиш. Эркак зотининг ўзи тугул, излари-да йўқ эмиш. Беҳиштдай бир олам эмиш.

Теваракка аланглаб, кулар эмишман: ушбу беҳиштга мендан ўзгалар келмабди!

Кўнглимни зўр бир хушвақтлик қитиқлар эмиш: ушбу беҳиштга биринчи бўлиб мен қадам қўйибман! Аҳай-аҳай!

Кўзимни очсам уй зимистон, болишни кучоқлаб ётибман.

Уйқум қочди. Уйқумни қувалаб, шифтга қараб ётдим. Чин, кишлоғимизда шундай қиз бор. Оти Момосулув.

4

Эрталаб таътил қилдим. Белимга тушлик ўрадим. Заранг таёғимни олдим.

Елбурутдан подаётққа бордим. Бир тошга ёнбошлаб олдим.

Эл қўй-ечкиларини ҳайдаб келди. Шунда... шунда, у-да келди!

Мен ўрнимдан туриб қарадим. Хаёлимда, юзларим ловуллаб қизиди.

У кўлидаги хивични қўйлари кетидан отиб юборди. Изига қайрилиб кетди. Менга қайрилиб-да қарамади. Ажабо, у кеча мени кўрдимикин? Уялганидан тез қайрилиб кетдимикин?

Биродарлар, шу қиз кўз олдимдан кетмай қолди! Кечаси-да, кундузи-да! Шу қизга совчи

қўйдим!

— Тегмайман, калласи кал, — дебди.

Ё, пирим-ей, ё пирим-ей! Кал бўлса нима бўпти? Гап жундами? Жунда ақл борми, хоҳлаган ерига бита беради-да. Бировга қуюқ битади, бировга сийрак битади. Яна бировга битта-да битмайди. Бу яратганнинг иши-да!

Жун экиш дехқончиликмидики, айб бўлса! Ана, калласига жун экмади, экса-да, суғориб, парваришламади, оқибат, қуриб қолди, деса. Майли, ана унда мени камситсин. Зиёдулла калда эркаклик укув йўқ, муштдай калласига жун экиб ололмади, десин. У яхши эр бўлмайди десин...

Мен барибир шаштимдан қайтмадим. Совчини босиб қўябердим.

— Айтиб қўйинглар, мен ҳали от олиб, кўпкари чопаман! — дедим.

Момосулув ноз қилиб-қилиб, охири кўнди!

Тўй-томоша бўлди. У мастона-мастона қадам қўйиб, чимилдикқа келин бўлиб кирди. Мен мардона-мардона одим қўйиб, куёв бўлиб кирдим.

Момосулувга кўрган тушимни айтиб бердим.

— Сен ҳам шундай туш кўриб эдингми? — дедим.

— Кўриб эдим, — деди.

— Чинингни айт, — дедим.

— Чиним, — деди. — Лекин, таниёлмай қолиб эдим, чироқ ўчиқ эди, — деди.

— Ўша мен эдим! — дедим, кўкрагимга урдим.

— Сиз эканлигингизни билиб тегдим-да, — деди.

— Ахай-ахай! — дедим.

Биродарлар, Момосулув тушимда. Чўлпон эди, ҳушимда Ой эди, қўйнимда Офтоб бўлди!

5

Бир сурув қўй сотдим. Пулини белимга ўрадим. Намоз чавандозни олдимга солиб, Обоклига жўнадим.

Биродарлар, бизнинг Сурхонда мана бундай гап бор: от олсанг, Обоклидан ол, аёл олсанг, Ирғалидан ол!

Бунинг мағзи шуки, от деганлари дев! От бепоёнликни дейди. От масофа нималигини билмайди. От қаҳратон қишда-да дашт-биёбонларда чопиб ўсади. Ана шунда диркиллаган от бўлади! Қўлтиқлари чўзилади, кўкраклари энлик бўлади! Учқур келади! Бедов от бўлади!

Обокли ана шундай дашт!

Ирғали деганида қиз бор! Ирғалининг қизлари зуваласи пишиқ келади. Киймагани еттинчи калиш кияди! Барининг бели бақувват, бўлимли бўлади. Ирғалининг қизларини кучоқласа, қўйин тўлади! Ирғалининг қизлари кўрган фарзанд-да алпомиш-келбат бўлади. Боиси, Алпомиш айни шу Ирғалида ўтган-да!

Ана, билдингизми, элнинг гапи қаёққа бораяпти?

Мен икки кун от сайладим. Обокли дашти гала-гала от! Дашт чангитиб чопиб юрибди! Бир яшар кулунлар, уч яшар тойлар, тўрт яшар ғўнонлар, беш яшар дўнонлар! Сағрисига уй тикса бўладиган байталлар! Ҳайбатли айғирлар!..

Бировини ушлаб, олд туёқларини жуфтладим. Туёқлари орасидан мушт урдим. Муштим ўтмади. Борди-ю ўтса, яхши от бўлади. Қўйиб юбордим. Яна бировини кўрдим. Дурустгина-ю, фақат қорни йўқ. Бор бўлса-да, жуда тор. Буниям қўйиб юбордим, бўлмайди!

Биродарлар, от олсанг, хўкиз қориндан ол, хўкиз олсанг, от қориндан ол!

Орқа кезанаги боланинг билагидай бўлиб турадиган от яхши келади. Шундайини изладим. Йўлиқмадим. Қопқоғи энлик от-да яхши бўлади. Бундайинга-да кўзим тушмади.

Галани айланиб юрдим. Бир бўзга кўзим тушди. Шунини ушладим. Тишларини кўрдим. Ёши

еттида бўлса-да, ҳали озиқли тиши чиқмабди. Аслида, беш ёшида чиқади. Демак, энди чиқмайди. Озиқ тишсиз от хосиятли от бўлади!

Биродарлар, шу бўзга дил кетди!

Уч мингни нақд санаб бердим. Бўзни миниб келдим.

Омборхона олдидаги устахонага олиб бордим. Бўзга буров солдим: ипга таёқча боғладим, тумшуғидан ўраб бурадим. Буров таёқ бўз тумшуғига ботди. Бўзни қимирлатмай қўйди.

Уста бўз оёқларига нағал қоқди.

Биродарлар, асов отни тақа тўхтатади!

Ҳовли четида охур қилдим. Бўзни шу охурга боғладим.

Онамиз норози бўлди. Бети буришиб-буришиб оғринди. Лабини буриб мингиллади:

— Отим нима... отдан машина яхши... — деди.

— Машинам нима? Оти борнинг — қаноти бор, — дедим.

— Отга емиш қани...

— Емиш? Худо ҳар жониворни ўз ризқи рўзи билан яратади. От битди — қанот битди. Емиш топилади.

Биродарлар, машина деганлари темир! Жони йўқ! Жони йўқ темир одамга эл бўлмайди! Темирнинг юраги йўқ-да! От одамга эл бўлади. Боиси, отнинг жони бор, юраги бор-да!

6

Эл менга-да бурнини жийриб қаради, отимгада бурнини жийриб қаради. Эл, оғзини ушлаб кулди, пик-пик кулди, қўли билан кўрсатиб кулди, пана-паналарда кулди.

Билдим, эл, Зиёдулла кал, отангни кўрдим — аҳмади фориғ, онангни кўрдим — товони ёриқ, кўрпанга қараб оёқ узат, деди. Ўзинг бир сағир бўлсанг, сенга ким қўйибди отни, деди. Яна тагин кал бўлсанг, калга отим нима, деди. Калга эшак ҳам бўлади, деди.

Биродарлар, эл шундай! Эл оғзига элак тутиб бўлмайди! Одамзот шундай! Бор бўлса, кўролмайди, йўқ бўлса, беролмайди!

Шундай экан, одам бўламан десангиз, эл оғзига эътибор берманг! Одам бўламан десангиз, эл гапига парво қилманг! Аммо бепарво-да бўлманг!

Биродарлар, от аззанча хосиятли бўлса-да, аззанча фаҳм-фаросатли бўлса-да, аззанча хушсуврат бўлса-да, барибир, от, ўз оти ўзи билан от! Тўрт оёқли жонивор! Думли ҳайвон!

Дунёда нима мўл, тўрт оёқли жонивор мўл! Дуч келмиш тўрт оёқ жониворни қандай бўлса, шундайлигича эл орасига олиб кириб бўладими? Бўлмайди! Қандай бўлса, шундайлигича эл қилиб бўладими? Бўлмайди! Авваламбор, тўрт оёқли жониворни от қилмоқ лозим!

Тўрт оёқли жониворни от қилишнинг ўзи бўлмайди. Думли ҳайвонни одамга эл қилиш барчанинг-да қўлидан келмайди!

Тўрт оёқли жониворни от қилиш учун, авваламбор, кўнгилда бўлмоғи лозим! Авваламбор, баданда бўлмоғи лозим!

Баракалла! Бор-да, баданда бор-да! Кўнгилда бор-да! Шу боисдан от олдим-да! Аҳай-аҳай!

Достончи достон айтади. Хато айтса, шартта бас қилади. Бошқатдан, тузатиб айтади.

Шоир китоб битади. Китобида бир жойи ёқимсиз бўлса, шоир қалам билан шартта-шартта ўчиради, ёқимли қилади.

Расмчи сурат чизади. Суратда одам қоши қошдай бўлмади. От ёли ёлдай бўлмади. Қиёмига келмади. Расмчи дарҳол одам қошини қошдай қилади, от ёлини ёлдай қилади.

Чавандоз бўлса, отни тузатолмайди!

Тўрт оёқли жонивор от бўлаётиб... ҳа-ҳа, от бўлаётиб... нима феъл-атвор топса, шу феъл-атворида қолади. Нима қилиқ топса, шу қилиғида қолади. Нима кўрса, нима билса, нима ўрганса, барча-барчаси танасида қолади, миясида қолади.

Ана шундан кейин чавандоз отни тузатаман деса, ўзига жавр қилади. Отни тузатиб бўлмайди!

Биродарлар, сара от, чавандоз ақл-заковатидан бино бўлади! Сара от, чавандоз қалб қўридан бино бўлади!

Шу боис, бўзни тарбиялай бердим, кеча-ю кундуз тарбияладим. Зўр бериб тарбияладим. Қандай қилиб тарбияладим? Айтмайман, бировлар билиб қолади, айтмайман...

7

Биродарлар, бўз от қандай бўлади? Сурпдай оппоқ бўлади! Борди-ю, аждодида бўлса, тўққизга тўлганда тарлон бўлади. Тўққиз ёшида бўзнинг баданида холдай-холдай қора доналар пайдо бўлади. Шундан бошлаб у бўз эмас, Тарлон от бўлади. Тарлон — хол-хол от! Тарлон — отлар сараси!

Биродарлар тўриқ отнинг юздан бири яхши бўлади, тарлон отнинг юздан бири ёмон бўлади!

Биродарлар, от танимасанг, Тарлон ол!

Бизнинг бўз тўққизга тўлди, тўққизда бўлди. Шунда... шунда, бир орзум, ўн орзу бўлиб болалади. Бир қувончим ўн қувонч бўлди!

Биродарлар, бўз отим — Тарлон бўлди! Мен Тарлон отли бўлдим!

Отнинг сараси менда, қулинг ўргилсини менда!

8

Тарлонни қора ишларга солмадим. Адирларда ўйноқлатиб миндим. Ўйноқлатиб-ўйноқлатиб қўй боқдим.

Шундай бир кунда колхоз раиси шофёри от чоптириб келди. Уни раис юборибди. Бориб, Зиёдулла кални олиб кел, дебди. Радиодан одам келибди. Энг яхши подачини айтинг, радиода чиқараман, дебди. Шунда, раис мени айтибди.

Аввал-аввал ишонқирамадим. Шофёрга синчиклаб қарадим. Чин гапга ўхшади. Шундан кейин қўйларни шу яқиндаги Асад чўпонга тайинлаб келдим.

Ўзимда йўқ хушвақт бўлдим. Э, яшанг-е, раис ака-е, дедим. Бизга ўхшаган калларнинг ялтироқ бошига-да офтоб чиксин дебсиз-да, дедим. Э, шоп мўйловингиздан-е, дедим.

Йўлда уйимизга тушдим.

Ҳали тугилмаган беқасам чопонимни кийдим. Телпагимни кийдим...

Бинойидай ораста бўлдим.

9

Тарлонни идора олдига боғладим.

Дўмбира, тушлик солинган хуржунни елкамга ташладим. Аста-аста ичкариладим.

— Ассалому алайкум! — дедим.

— Аха, келинг ука, келинг.

Гиладан авайлабгина юрдим. Тўрдаги нимкатда ялпайиб ўтирган одам билан қўшқўллаб кўришдим.

Дарров танидим, бу ўзимизнинг қишлоқлик Рихсиев бўлди.

Мен қаерга ўтиришимни билмай каловландим. Рихсиев бармоғини ниш қилиб жой кўрсатди.

Хуржунимни деразага қўйдим. Омонатгина ўтирдим. Сўрашайин деган мақсадда Рихсиевга қарадим.

— Аха, фамилиянгиз нима эди, ука? — сўради Рихсиев.

— Зиёдулла кал! — дедим.

— Аҳа, ҳа-ҳа-ҳа! Йўқ, фамилиянгиз? Қурбонов? Аҳа, яхши, яхши! Соғлиқ қалай, ўртоқ Қурбонов? Отдай бўлиб юрибсизми?

— Шукур мухбир ака, шукур. Отдай бўлмасакда, юрибмиз. Ишқилиб, бирнави. Ўзингиз қандай, бардамгинамисиз? Болалар чопқиллаб юрибдими? Қачон бўлса, сизни мақтайман. Мана, биздан-да ёзадиганлар чикди дейман.

— Раҳма-а-ат, раҳма-а-ат. Гап бундай, ўртоқ Қурбонов, мен, сиз ҳақингизда радиоочерк ёзаман!

— Эб-ей, у нима деганингиз, мухбир ака?

— А? Ҳа-ҳа-ҳа! Ҳа, ўртоқ Қурбонов, ўртоқ Қурбонов! Шунақа жанр бор! Аҳа, публицистик жанр! Бунда қаҳрамонлар мадҳ этилади!

— Ҳа-а, хайрият-е. Мен ёмон гапмикин дебман. Энди, мен сизга айтсам, биз унга арзимаемиз-да, мухбир ака.

— Аҳа, йўлини қилиб арзиттирамиз-да, ўртоқ Қурбонов. Ўзимизнинг кўлимизда-ю. Мана қоғоз, ёзинг. Ручка йўқ? э, чатоқ-ку.

— Бизда таёқдан бошқа нимаям бор, мухбир ака.

— Хўп, мана, ручкаям бердим. Қани, бўлинг. Унгача репортёрни тайёрлаб тураман.

— Шу, мухбир ака, хатимиз бундайроқ. Бешинчи синф калламизга яраша. Сиз сўранг, мен айтайин.

— Йўқ, ёзинг. Оғзингизга келганини пала-партиш гапирасиз, уни бориб, монтаж қилишни айтсангизчи! Ёзинг: «Куёш заррин кокиллари ёйиб, уфқдан бош кўтарди...» Йўқ, ўчиринг. Бадиий қисмини ўзим ёзаман, сизга оғирлик қилади. Аҳа, бошладик: «Болалигимдан чўпон бўлиш орзум бор эди. Шу орзу мени чўпонликка чорлади. Мактабни битириб, қалб амри билан колхозда қолдим. Мана, ҳозир жавлон уриб меҳнат қилмоқдаман...» Аҳа, энди план, мажбуриятларни ёзинг. Ким билан сотсиалистик мусобақа ўйнагансиз? Ана шуни ёзинг. Кейин, ҳар бир совлиқдан кўшимча қанчадан кўзи олмоқчисиз? Ана буни ёзинг!

— Мухбир ака, мен эл кўйини боқаман, чакана чўпонман.

— Аҳа, шундайми? Оббо-о, раис дўппи олиб кел деса, бошни олиб келадиганлардан экан-да. Хўп, ёзаверинг-чи. Меҳнатларингиз тақдирланганми?

— Эса-чи, мухбир ака, эса-чи. Раисимиз ҳар кўрганда тўхтаб, кўришиб-сўрашади. Раҳмат, ука, раҳмат, дейди. Элнинг хизматини қиляпсан, дейди. Елкамга қоқиб-қоқиб кўяди.

— Ҳа-ҳа-ҳа! Бори шуми? Ҳа, ўртоқ Қурбонов, ўртоқ Қурбонов! Булар абстракт гаплар! Радиоочеркка конкрет фактлар керак! Орденлар! Медаллар! Ёрликлар!... Ҳмм, бўпти, ўртоқ Қурбонов, сизга рухсат.

Қаламни Рихсиевга узатдим. Қулоғимнинг кетини қашидим. Магнитофонга қарадим.

— Мухбир ака, хабарингиз борми-йўқми, унча-мунча дoston айтиб тураман.

— Аҳа, шундайми?

— Ота-бовамизнинг ҳунарини ерда қолдирмайин дейман-да. Калнинг нимаси бор, темир тароғи бор. Ана, ана, дўмбирам бор.

— Аҳа, хунарни асрабон нетгумдур охир, олиб тупроққа кетгумдур охир! Алишер Навоий!

— Ўлманг!

Жўшиб кетдим. Дўмбирамни олиб дostonимни бошладим. Дostonимда бир ҳовлига келин келди. Ҳовлида гулхан ёқилди, чанқовуз чалинди. Келин отда келди. От оловни бир айланди. От дoston бўлди.

*Боли боли болинг бор,
Минг туморли норинг бор,*

*Жасадингга қарайман
Чопадиган ҳолинг бор.*

— Маладес, ўртоқ Қурбонов, маладес. Аҳа, энди, чанқовуз, гулхан... эски гаплар, ўртоқ Қурбонов. Достон, ҳа, достон! Замон, давр нафаси йўқ. Интеллектуаллик йўқ, интеллектуаллик! Кўриб турибсиз, ҳозир атом асри. Мана, космонавтлар яна ойга учди... Хўп бўлмаса, ўртоқ Қурбонов.

Хайр-маъзурни эшитиб эшитмасликка олдим, билиб билмасликка олдим. Дўмбирамни чулдиратиб, достон айтиб қўявердим.

*Отларди боқсанг қашиб боқ,
Олисдан сувини ташиб боқ,
Сира узмагин емини,
Емини емига қўшиб боқ.*

Бир қиё боқ, эй, умидли дунё!

— Аҳа, яхши, яхши! А-а-ауф, чёрт, уйқу босаяпти. Нима десак, экан... отлар... отлар патриархал ҳайвон, ўртоқ Қурбонов. «Отни боқсанг қашиб боқ, сувини ташиб боқ!» Хўш, нима бўпти? Маълум гап-ку! Албатта отга сув беради-да, бўлмаса бензин берармиди? Қуп-қурук дидактика! Халқ оғзаки ижоди, ҳа, халқ оғзаки ижоди! Примитив, примитив! Интеллектуаллик йўқ, интеллектуаллик! Интеллектуал проблемалар кўтарилиб, ижобий ҳал қилинмаган! Ижодингизга муваффақият, ўртоқ Қурбонов. Изланинг, кўпроқ классикларни ўқинг. Айтайлик, Бетховен, Чайковский, Ашрафий...

Рихсиев қўзғолди. Кетар бўлди.

Шунда, Рихсиевлар қўйи эсимга келди. Балки, қўйлари юзхотирини қилар, деган умидда қўйларидан гап очдим.

— Мухбир ака, қўйларингиз яхши! — дедим. — Диркиллаб-диркиллаб ўйнаб юрибди!

Рихсиевнинг юзлари ёришди.

— Аҳа, айтгандай, бизнинг қўйлар яхши юрибдими, ўртоқ Қурбонов? — деди.

Кўнглимда умид учкун берди. Қўлимни кўксимга қўйиб, бош ирғадим.

— Шукур, мухбир ака, шукур. Яхши юрибди! — дедим. — Ўзлариям... қўймисан қўй-да!

— Аҳа, қўй!..

— Ўлманг!

— Қўй, қў-ў-ўй! Қўй яхши!

— Ўлманг!

— О-о-о, қў-ў-ўй! Қўй яхши нарса!

— Ўлманг! Айниқса сизнинг қўйларингиз! Минг қилса-да, хи-хи-хи, минг қилса-да, мухбирнинг қўйлари-да.

— Аҳа, раҳма-а-ат, раҳма-а-ат!

— Анави тўнғич акангизнинг қўйлари бўлмайди! Бари ўзидай калтафаҳм! Сизнинг қўйларингиз шундай доно, шундай ўқимишли... Ҳай-хай-хай, садағаси кетсанг, мухбирнинг қўйларининг!!

— Аҳа, раҳма-а-ат, раҳма-а-ат!

— Бир куни денг, ҳайт-ҳайт, дея қўйларни сойга ҳайдадим. Қўйлар ўзини кирга урди. Факат сизнинг қўйларингиз сойга қараб юрди. Мен, ҳа, омон бўлгурлар-е, минг қилса-да, мухбирнинг қўйларисан-да, дедим.

— Аҳа, раҳма-а-ат, раҳма-а-ат! Қўйларни тарбияланг, ўртоқ Қурбонов, қўйларни тарбияланг!

— Бай-бай-бай, қўйларингиз мухбирнинг қўйлари эканлиги шундайгина билиниб туради-я!
Мол эгасига ўхшайди, деганлари шуда...

— Аҳа, раҳ-ма-а-ат, раҳма-а-ат!

Рихсиев ташқарилади.

Хуржуними елкалаб, изидан юрдим. Тарлонни миниб, адирга йўл олдим.

Биродарлар, кўнглим оғрияпти...

10

Тарлонни бойловга ташладим.

Отхонадаги баланд охурга боғладим.

Гўнг чиқариладиган тешикни жанда билан кечалари ёпиб қўйдим, кундузлари очиб қўйдим.

Тарлонга арпа ем бериб бошладим.

Азонда тўрт кило арпа ем бердим.

Тушда олти кило арпа ем бердим.

Окшомда беш кило арпа ем бердим.

Кафтимда туз бердим.

Тарлон тузни капалаб-капалаб еди.

Кафтимда оқ қанд тутдим.

Тарлон қандни лаблари билан олди. Қарс-қарс еди.

Энди сўйилган қўй қўйруғини тузлаб-тузлаб бердим...

Биродарлар, от усти беҳишт, оғзи дўзах!

11

Роса қирқ кеча-ю қирқ кундуз бўлди.

Ана шунда Тарлонни отхонадан олиб чиқдим. Тарлонни совута бошладим.

Ҳовли этагида арқонини узун ташлаб боғладим. Тарлон бўйнини кўзойнакли илон мисол гажак-гажак қилди. Қозикни айланиб чопди. Олд оёқларини кўтариб кишнади. Арқонини селкиллатди. Дирк-дирк ўйнаб кишнади. Тарлон маст бўлди!

Арқон етадиган ерларга оз-оздан хашак ёйдим. Тарлон гоҳ у уюмдан, гоҳ бу уюмдан хашак еди.

Кунига биттадан хом тарвуз бердим. Тарлон тарвузни қарсиллатиб-қарсиллатиб еди.

Файзи саҳар вақти Тарлонни жабдуқлаб миндим.

Катта кўчада оҳиста-оҳиста қадамлатиб юрдим.

Тонг оқарди.

Хўрозлар кичқирди. Итлар ҳурди.

Кўча юзидаги радиокарнай нағма чалди.

Ариқларда жилдираб-жилдираб сувлар оқди.

Саҳар еллари хур-хур эсди. Бизларни силаб-сийпади...

Тарлон вазмин-вазмин қадам ташлади. Туёқ товушлари бир мақомда тикиллади: тик-тик-тик...

Олдимиздан ариқ келди.

Оёқ илдим. Тарлонни ариқдан сапчитмадим. Сапчитсам, ичидаги мойи узилиб тушади. Кейин, бир йилча кўпқарида чополмайди.

Шу боис, ариқни айланиб ўтдим.

Тарлонни сувладим. Изимизга қайтдим.

Тарлон тагин териб-териб қадам ташлади: тик-тик-тик!

Тарлонни қирқ кун совутдим. Тарлон бир ерда туролмай қолди, туёқлари ерга тегар-тегмай юрди. Ўйноқлаб-ўйноқлаб, осмонга сапчиди. Қуюндайин учгиси келди!

Пахта терими тамом бўлди.

Тўйлар бошланди.

12

Биродарлар, от билмайдиган нима йўқ!

От қор-ёмғирни, довулни олдиндан билади.

Айниқса, тўй-маърақани дарров билади. Боиси, тўйда кўпкари бўлади-да!

Бизнинг Тарлон кечаси билан пишқирди.

Алағда бўлдим, чопонимни елкамга ташладим, ташқариладим.

Ой ёруғ, осмон очиқ бўлди.

Тарлон қозикни айланиб чопди.

Тарлонни ушладим. Ёлларини силадим.

Бир ерда тўй бор-ов, дедим.

Айтганим бўлди.

Эртаси куни шундайгина ёнимиздаги Обшир қишлоғидан тўйхат келди.

Омборхонада от абзалларини — терлик, беллик, чирги, боз, жаҳанник, жул, пуштон, қуюшқон, юган, кўпчик, узангили эгарни қўлтиқлаб келдим.

Тарлонни қашилаб-қашилаб эгарладим. Оғзига сувлиқни солиб, юганладим. Пешонасига дўлана шохидан бўлган кўзтумор илдим.

Егар қошидан олдим. Узангига оёқ солдим.

13

Обширга йигирма отлик бўлиб бордик.

Сурнай навоси чиқаётган, осмонга қуюқ тутун ўрлаётган тўйхона остонасида оёқ илдим.

Бизга Турди подачиникидан жой тегди.

Телпаги қулоқларини тушириб олган бир одам бизни тор кўчалар бўйлаб эргаштирди. Подачиникига олиб борди.

Подачи дарвозаси хийла паст бўлди. Оти мўминлар остонадан эгарга энкайиб ўтди. Оти боқилиқлар ерга тушиб, етаклаб ўтди.

Биродарлар, отга минсанг — бошингни ўйла, ерга тушсанг — отингни ўйла!

Чавандозлар отларини яланғочлади. Эгар-абзалларни дарахт шохлари айрисига илди. Супалар, деворларга қўйди.

Чавандозлар отларни шамоллатди.

Тарлон ерга ағнади. Гоҳ ўнг, гоҳ чап ёғига ағнади. Бадани қичиғини қондирди. Ўзини ўзи қашиди! Тағин оёғида турди. Оёқларини кериб-кериб силкинди. Бадан-ёлларига илашган хас-чангларни қоқди.

Тарлон устига гилам ташладим. Пуштонини салқи қилиб тортдим. Қозигини тепиб-тепиб қоқдим.

Сафар чавандоз қора тўриғи қозигини Тарлон ёнидан қоқди.

Ғашим келди. Энсам қотди.

— Сафар ака, — дедим. — Тўриғингизни холисроққа олинг, барака топинг.

— Ҳеч нима қилмайди, ер кенг.

— Мен ерни қизганмаяпман. Тўриғингиз тепонғич, шуни ўйлапман.

— Кўнгилни кенг қилинг, от тепкисини от кўтаради.

Тўриқ бизнинг Тарлонга ёмон-ёмон қаради.

Мен, ана, кўряпсизми, демоқчи бўлдим. Аммо Сафар чавандоз меҳмонхонага жўнади. Изидан қўл силтаб қолдим. Кейин, мен ҳам бордим.

Тўйхонадан улушимиз — турли ноз-неъматли дастурхон, иккита шиша келди.

Уй бекаси қозон осди. Паловга уринди.

Чавандозлар давра бўлиб ўтирди. Сабзи тўғраб берди.

Шу вақт отлар аччиқ-аччиқ кишнади. Тарлон овозини дарров танидим, чошиб чиқдим.

Сафар чавандоз тўриғи олд оёқларини кўтариб пишқирди, Тарлонга ёпишди.

Мен олисдан қўл силтадим. Тарлонга дўқ урдим:

— Бўлди, бас! — дедим.

Тарлон ўзини кейинга олди. Олд туёқлари билан ер тирнади. Тишларини иржайтириб кишнади. Тўриқни огоҳ қилди. Яқинлашма, деган бўлди.

Тарлон нўхтасидан ушладим. Тарлонни тинчланттирдим:

— Бўлди! Так-так-так! Так дейман! Сафар ака, ана, айтмадимми, тўриғингиз одам эмас деб! Мана, Тарлоннинг кўнглини оғритди!

— Одам сўзлашиб топишади, йилқи кишнашиб топишади, Зиёдулла чавандоз! Шундай-шундай топишади-да!

Сафар чавандоз тўриғини Тарлондан холис олди. Отлар тинчиди.

Палов едим. Кечаси олишни* томоша қилдим.

14

Эрталаб таътилланиб, отландим. Лалми даштга йўл олдим.

Дашт бир-бирига улашиб кетган адирлар оралиғида бўлди. Кунботар кўнғир тусли қирлар бўлди. Дашт четлари йўғон-йўғон тутлар бўлди.

Кўпқари томошага келганлар шу тут шохларида, деворларда чумчукдаин тизилиб ўтирди. Теваракдаги адирларда тўда-тўда бўлиб ёнбошлаб ётди.

Адир бетларида чавандозлар отларини яланғочлади, отларини кўпқарига шайлади.

Мен ҳам адирнинг бир четини олдим. Тарлонни яланғочладим, ерга юмалатдим. Кейин эгар босдим.

Оёғимга пайтава ўрадим. Хуржундан кўпқари этигимни олиб кийдим. Этик баланд пошналик этик, таканинг терисидан бўлади. Тери тескариси ичига қаратиб тикилади. Тескариси ялтироқ, сирпанчиқ бўлади. Юзаси терининг ўнг тарафидир. Этикни мол чарвиси билан мойлаб тураман. Шунда сув, қор, совуқ ўтмайди, йиртилмайди.

Бутлари бир қаричча йиртиқ чолворимни кийдим. Чолворимни атайин йиртиб кўйибман. Бўлмаса, кўпқарида бутимга бирон нима илашади, чолворимни оғигача айириб юборади.

Телпагим қулоғини туширдим. Узангига оёқ илиб, эгар қошидан олдим. Даштга қараб эндим.

Чавандозлар теваракни айланиб чопди. Чавандозлар отларини пишитди.

Одамлар қишлоқ тарафга қаради.

— Ана, улоқ келаяпти! — деди.

Қишлоқдан икки отлик келди. Бирови олдида қора улоқ. Ўнгариб олди. Отлик улоқни олдимизга олиб келиб ташлади.

Чавандозлар улоқни отларига искатди. Улоқ ёнверини, теварагини айланттириб кўрсатди.

Отлар тўп бўлди.

Юзлари тандирдан энди узилган нондай қизил, мўйловли бир одам улоқ бошига келди.

Ана шу мўйлов баковул бўлди. Қамчи сопини боши узра кўтарди. Жарангдор овозда айтди.

— Чавандозлар-ов! Гапимни ўнг қулоғинг билан-да, чап қулоғинг билан-да, эшитиб ол!

Чилвир солма — бир! Бир-бировингни ёмон гап билан сўкма — икки! Қамчи солма — уч!
Йиқилган чавандоз устига от солма — тўрт! От қочганда ушлашга ёрдам бер — беш! Ол, ҳа-ол!

Баковул шундай деди-да, ўзи тўдадан четга чопиб чиқди. Тўдани айланиб чопиб, жар солди:
— Биринчи зотига бир рўмол, ўн сўм пули бор! Эшитмадим деманглар!

Чавандозлар тўдага от солди. Отларини қимти-ди, отларини тиззалари билан ниқтади,
отларини қамчилади, отларини улоққа ҳайдади.

Улоқ сонсиз от туёқлари орасида қолди.

Кўллар улоққа талпинди, аммо ололмади.

— Ҳа-ха-ха!

— Чу-чу-чу!

— Бос-бос-бос!

Талпинишлар самара бермади. Улоқ ердан кўзғолмади. Ўзини улоққа ураётганлар ўзи-да,
отлари-да ғарқ терга ботди. Чавандозлар дастлабки шаштидан қайтди, отлар шаштидан қайтди.
Айрим чавандозлар тўда четига чиқди, пешоналарини артди, томошагўй бўлди.

Энди, тўда теварагида юрган чавандозлар ўзини улоққа урди.

Мен Тарлон боши узра қамчи ҳаволатдим. Тарлонни қимтиб-қимтиб, тўдага ҳайдадим.
Тарлон отлар сиқувида туртиниб-буртиниб улоққа етиб келди. Улоқни бир айланиб тўхтади.

Мен қамчини сопидан тишлаб олдим. Ўзим улоққа узалдим. Энди кўтариб эдим, бир от
туёғи босиб қолиб, улоқ кўлимдан тушиб кетди.

Тарлонни отлар тўдаси сурди. Тарлон қалқиб-қалқиб, улоқ нарёғига гандираклаб ўтди. Четга
чиқиб қолди.

Тарлон шашти қайтмасин, руҳи тушмасин, дея бир чақиримча ерга чопиб бориб, чопиб
келдим. Гўё улоқни олиб чиқдим!

15

Улоқ ердан кимирламади.

Шунда баковул зотни оширди.

— Чавандозлар-ов, эшитмадим деманглар, устига яна бир гўсам серка қўйилди!

Чавандозлар чух-чух, дея отларини улоққа чорлади. Сағриларига тарс-тарс қамчилар урди.

Отлар пишқирди, отлар кишнади.

Ниҳоят, улоқ ердан кўтарилди. Тўда аста-аста жонланди. Отлар қулоғи лик-лик этди. Тўда
пастга силжиди.

Баковул жар солди.

— Улоқ кўтарилди, улоқ кўтарилди!

Тўда бирдан жонланди. Отлар ёппасига чопди. дупур-дупур-дупур... отлар улоқ теварагида
чопди. Бор эътиборлари улоқда бўлди.

— Улоқ кетди! Улоқ Бурноч билан Саманда бораяпти!

Нимага бурноч от деймиз! Боиси, бурноч от пешонасида қашқаси, бурни учида олмаси
бўлади. Бутлари-да ола бўлади. Бурноч отнинг хили кўп бўлади. Кўк бурноч, қора бурноч,
тўриқ бурноч, жийрон бурноч!

Саман от бўлса, сариқ, ёллари, думлари қора бўлади. Ёл-қуйруғи оқлари-да бўлади.

Бурноч билан Саман кулоқларини куён кулоқлари мисол чимириб чопди, зинкийиб чопди.
Улоқ ораларида шалвираб борди. Улоқнинг бир бути Бурночда, бир бути Саманда бўлди.

Чавандозлар ўз тарафларига чалғайиб, тортишиб борди. Теварагида ўнлаб кўллар улоққа
узалди, аммо етолмади. Етганлари улоқни юлиб ололмади.

Отлар Бурноч билан Саманни ўраб чопди, дупур-дупур-дупур...

— Улоқ Бурноч билан Саманда бораяпти! Улоқ Саманга ўтди, улоқ Саманда! Бос!

Дарҳақиқат, Саман чавандози эпчиллик билан улоқни тақимиға босди. Ўнг тарафига қийшайди. Жиловни ўнгга бурди. Саман йўлини ўнгдан солди.

Чавандозлар талашини фойдасизлигини билди. Бирин-бирин орқада қолди.

— Ҳало-о-ол! Саманники ҳалол! Ташла, Саман, ташла! Э баракалла-е! Саман, кел, ҳақингни ол!

Саман улоқни ерга ташлади. Баковулга қараб юрди.

Чавандозлар ерга тушган улоққа қараб юрди. Яна улоққа ёпирилди. Улоқ бу гал майдагина бир тўриқда кетди.

Биродарлар, тўриқ от малла бўлади. Бўйни худди кўзойнакли илон мисол гажак-гажак бўлади!

16

Янаги улоқ менга насиб этди.

Мен улоқдан умид қилмадим, тўда четида турдим. Улоқни Яратганнинг ўзи етказди.

Бир қизилкўк улоқни ердан судраб чиқди. Қизилкўк шундайгина ёнимизга келди. Шунда чавандози улоқни от тиззаси бўйи кўтарди.

Мен энкайиб, улоққа ёпишдим. Қаддимни кўтардим, Тарлон биқинига тиззамни нуқиб айқирдим.

— Ҳа-а!

Тарлон бир юлкиниб, тўдадан узиб чиқди. Кетимдан чавандозлар от солди. Кўплари менга етиб келди, улоққа узалди.

Шунда Тарлонга қамчи босдим. Аммо Тарлон жадалламади, аксинча, тобора секинлаб чопди.

Ҳайрон бўлиб, олға қарадим. Ана шунда нима гаплигини билдим. олдинда бир одам бўйи сой бўлди...

Нима қилишимни билмадим. Жиловни бураман дегунимча сой лабига келиб қолдим. Тарлон сой ёқалаб чопди. Улоқ сой тарафда бўлди. Шу сабабли-да улоққа биров келолмади.

Шундай бўлса-да, кўли узун чавандозлар Тарлон сағриси, Тарлон бўйни оша улоққа узалди. Мен улоқни бермадим. Айниқса, Тарлон улоқни бергиси келмади.

Сой ёқалаб чопдим. Шунда-да баковул овозидан дарак бўлмади. Энди жиловни кўйиб юбордим. Тақимимдаги улоқни кўшқўллаб ушладим. Тарлон энди ўз билганича чопди. Сойда эса, адоғ бўлмади...

Чавандозлар кетимдан қолмай таъқиб этди.

Шунда Тарлон бирдан... сойга қараб зинкийди. Олд оёқларини кўтарди, ўзини сойга ташлади.

Етларим жимир-жимир этди. Кўзларим отилиб чиқиб кетаётгандай бўлди. Оёғим ердан узилганини туйдим. Ўзимни муаллақ сездим. Кўнглимдан, ўлган шундай ўлар экан-да, деган гап ўтди. Кўзларимни чирт юмдим, улоқни кўйиб юбордим...

Зўр бир зарбдан қалқиб кетдим. Юрагим товонимга тушиб кетгандай бўлди. Ҳушим бошимдан учди. Жонҳолатда Тарлон бўйнига ёпишдим. Маҳкам кучоқлаб олдим...

17

Кўзларимни очдим. Ё, тавба, Тарлон ҳамон чошиб бораяпти. Энди сойда чошиб бораяпти.

Тарлон бир-бир босиб, оёқ илди. Бошини эгди. Пишиллаб нафас олди.

Мен қаддимни ростладим. Ўзимга келдим. Мен тагин кўзимни юмдим.

Юқоридан баковул овоз берди.

— Зот жойида! Зот жойида қолди!
Юқорига ўғирилдим. Отлиқлар сой лабида қатор бўлиб қаради. Узалиб, жиловни олдим.
Юқорига чиқадиған йўл қидириб, сой ёқаладим.
Юқорида чавандозлар салмоқлаб-салмоқлаб гапиришди.
— Одамнинг боши айланиб кетади-я!
— Шу Тарлонда иккита юрак бор!
— Борди-ю, битта бўлса, ўзининг калласидай!
— Тарлон диловар от экан!
Баковул тайинлади:
— Тарлон-ов, улоқниям олиб чик! — деди.
Мен ўзимни эшитмасликка олдим. Улоққа қайтиб боргим келмади. Бир нишаброқ ердан юқориладим.
Егар-абзаллар олдиға бордим. Тарлонни яланғочладим. Тарлоннинг бор вужудини қараб кўрдим. Оёқларини силадим. Худоға шукур, лат емади. Ерга юмалатиб-юмалатиб совутдим. Бош-адоқ қашиладим. Бўлди, энди Тарлонни улоққа солмайман. Бўлди, Тарлон ғолиб бўлди...

18

Кейин... кейин, ўзимнинг-да, араз феълим тутди...
Биродарлар, сизға бир нима айтайинми? Мен араз уришни яхши кўраман! Ўлайин агар-а!
Ой туғади, ўттизида тўлади. Шу ойда бирор бир нимадан, ақалли бир мартагина бўлса-да, аразламасам бўлмайди. Шу ойда кун кўргандай бўлмайман!
Кўнглим ғаш бўлиб юради. Бир нима йўқотгандай тевааракка аланглаб қоламан. Баҳонаталаб бўламан. Бирон-бир баҳона излайман. Қилдан қийиқ чиқараман. Игнадай нимани тоғдай қилиб кўнглимга оламан. Тумшук қилиб оламан!
Ўзимни ўзим хўрланган деб биламан. Кўнглим чўкиб... отам бечорани эслайман! Одамлар мени сағирлигимни билиб хўрляпти, дейман. Сағир бўпмиз, айбдор бўпмизми, дейман.
Ундан кейин... калламдан ўпкалайман! Хўрланишим боисини кал калламдан кўраман. Каллам кал-да, бўлмаса, мени шунчалик хўрлармидилар, дея ўксинаман.
Шунда: узанги йўлдошларим ораға тушади. От жиловини ушлаб, тавалло қилади:
— Бир мартагина шайтонға ҳай беринг, Зиёдулла чавандоз! — дейди.
Аразлашимнинг ана шу ерлари кўнглимға ёғдай ёқади! Қобоғимни уюб-уюб, олисларға қарайман. Миқ этмайман!
Узанги йўлдошларим янада ғайрат қилади.
— Зиёдулла чавандоз, сиз кўп улуғ чавандозсиз, шу сафар бизни ўйланг! — дейди.
Аҳай-аҳай! Жоннинг хузури-я! Вужудим хузур қилади, вужудим роҳат қилади!
Ана шунда мойиллик бераман! Ўйчан-ўйчан бош ирғайман.
— Майли, кўп қўймадиларингиз, юзларингиздан ўтолмадим, — дейман.
Кўпдан буён араз уриш хумор қилиб юриб эди. Мана, кулай вақт келди! Яратганнинг ўзи суйган бандасига юборди! Баҳона-да бинойидай бўлди: от инсонни деб жонини аямади, баковул бўлса, от фидойилигини тақдирламади! Ана баҳона!

19

Мен аразлаб ўтира бердим.
Бир жийрон от селдананг отиб келди. Баковул олдиға борди.
Биродарлар, жийрон — малла от бўлади. Оёғи олапайча. Айримлари пешонасида қашқасида бўлади. Бунисида йўқ бўлди.

Жийрон чавандози соқолдор чавандоз бўлди. Чавандоз овози нордон-нордон бўлди, аммо хушталкин бўлди:

— Ай баковул, мўйловинг бўлган билан, инсофинг йўқ экан! — деди. — Қара, Тарлон ўзини қаердан ташлади! От сендан, мендан кўрққанидан ташламади, йўқ, одамзотга фидойилигидан ташлади! Бундайин ботир от бошидан зар сочсанг-да, ҳақинг кетмайди! Бер ҳақини!

— Улоқ кўлидан тушиб кетди! — деди баковул.

— Берсанг бердинг, бермасанг, шу Тарлонга уйимдан бир кўй олиб келиб бераман! Айт, бўларини айт!

Баковул аросатда қолди. Нима қилишини билмади, нима дейишини билмади. Ҳақ берайин деса, боятдан буён бот-бот бекор, деди. Энди гапидан қайтиш бўлади. Ҳақ бермайин деса, тагин бўлмади. Соқолдор чавандозда авзой ёмон, уйидан кўй олиб келиб беради. Ёмон-ёмон, ана унда ёмон! Баковул номига ёмон, тўй номига ёмон!

Баковул ўйлади-ўйлади, охири гапини қайтиб олди. Соқолдор чавандозга юзланди.

— Чавандоз бова! — деди. — Ошингни еса-да мард есин, бошингни еса-да мард есин! Бундай тантилиқдан кейин, ҳақ сиздан айлансин! — деди.

Баковул менга бир серка билан йигирма беш сўм пул берди.

20

Кўпқари охиригача ёнбошлаб ётдим.

Узанги йўлдошларим бир марта-да улоқ ололмади.

Кўпқаридан кўлини бурунларига тикиб қайтди.

Шунда, узанги йўлдошларимга юз солдим.

— Энди қайси юз билан элга рўпара бўламиз?— дедим. — Йигирмадай чавандоз-а! Олганимиз бор-йўғи битта серка бўлса! Шуниям тилаб олдик!

Чавандозлар боши эгик бўлди. Билмадик, дея елка қисди.

— Яхшиси, бундай қиламиз. Йўлда оёқ иламиз. Қишлоққа қоронғилатиб-қоронғилатиб кириб борамиз. Бинойими?

— Бинойи, бинойи, — деди чавандозлар.

Қишлоққа бир адир қолди.

Чавандозлар отдан тушди. Адирда ёнбошлаб ётиб олди.

Тошдай қоронғи тушди.

Чавандозлар тагин отланди.

Биров-ярим дуч келади, деган ҳадик билан мен олдинда юрдим. Олдимда серка бор-да. Эл кўзи...

Айтганим бўлди. Тошлоқдан ўтиб, бир қорага йўлиқдим. Йўлни буриб солдим.

Қора олисдан овоз берди:

— Ҳай, ўша ёқда бир ола мол кўрмадиларингизми?

— Кўрмадик.

— Зиёдулла чавандоз? Сенмисан? Кўпқаридан қайтдиларингми?

— Шундай, шундай!

— Қалай, қуруқ қайтмадиларингми, ишқилиб?

— Эса-чи!

— Билинмаяпти-ку!

Мен олдимдаги серка жунини оғритиб-оғритиб тортдим. Серка узиб-узиб маъради.

— Эшитяпсизми, овозини?

— Ҳа, яхши-яхши! Ишқилиб, бўш келманглар! Сизлар, элнинг эътибори-да!

— Ана шундай овозли жонлилардан баримизда бор! Хуржундаги қат-қат тўнларни

айтмасак-да бўлади!

21

Бойсунга тўйга жўнадим. Ер билч-билч лойлигидан, от думини тугиб қўйдим.

Биродарлар, бойсунликлар китмир эл, бахил эл, ичикора эл! Бировга бир нима қиймайди! Ўзлари бўлолмади, бўлганни кўролмади! Бизнинг омадимизни камситади! Бизнинг муваффақиятимизни ерга уради! Парокандалигимизни кўриб қувонади! Яйраб кулади, мириқиб кулади! Вой бечора-е, вой бечора-а, дейди! Начора, биродарлар, начора, сут билан кирган, жон билан чиқади!.. Бугунги кўпкарида-да шундай бўлди.

Шўрчидан Файзулла чавандоз келди. Во укағар, ана чавандоз! Беш кетдим! Остидаги оти қизбел! Сув илондай чопди! Улоқни кетма-кет икки бор айирди!

Учинчиси менда кетди.

Улоқ гоҳ шўрчиликларда, гоҳ бизда, гоҳ вахшиворликларда юрди. Бойсунликларга тегмади.

Файзулла чавандоз улоқни учини бор ердан узиб олди!

Ана шунда бойсунликлар куйиб кетди! Бир бойсунлик Файзулла отининг жиловидан тортиб қолди. Яна бир бойсунлик улоқни юлқиб-юлқиб тортди, Файзулла чавандоз қўлидан тушириб юборди!

Файзулла чавандоз яна улоққа узалди. Яна улоқни олиб жўнади. Қизбели тозидай чопди!

Бойсунликлар кейинда қолиб кетди. Аммо улкан бир айғир изма-из етиб борди. Айғир чавандози улоққа узалмади. Йўқ, узалмади. Айғир, Файзулланинг Қизбелини кўкраги билан уриб ўтиб кетди! Қасддан қилди, қасддан!

Файзулла чавандоз Қизбели умбалок ошиб йиқилди. Файзулла Қизбел оти бошидан ерга айланиб тушди.

Қизбел сапчиб турди, беш-олти одим қўйди. Кейин, чавандозига қараб юрди. Чавандози олдида оёқ илди.

Файзулла чавандоз йиқилиш зарбидан ирғиб туриб кетди. Уст-бошларини қоқди.

Е, тавба-е, тавба-е! Чавандоз девордан ағнаса, албатта бир ери лат ейди. Майдагина эшакдан йиқилса, хиёл вақт қимирламай ётади. Ўқдай учиб бораётган отдан йиқилса, ҳеч нима кўрмагандай, сапчиб туриб кетади!

Биродарлар, эшак йиқитса, туёғини тўшайди, от йиқитса, ёлини тўшайди!

Файзулла чавандоз Қизбел олдига борди. Қизбел баданига ёпишган лойларни артди. Қорнига сидирилиб тушган эгарни олди. Қайтатдан эгарлади.

Тагин тўдага от қўйиб келди. Улоққа қаҳр билан ёпишди.

Бу сафар бойсунликлар улоқни от туёқлари остига бостириб олди.

Файзулла чавандоз улоқни туёқлар остидан тортиб ололмади. Тўдадан энтикиб-энтикиб чиқди.

— ... сиғса от мин-да, баччағар! Ўл-е, шу кунинга-е! Тфу! — деди.

Файзулла чавандоз тупиги улкан айғир сағрисиغا сачради.

Файзулла чавандоз араз уриб кетди. Изидан узанги йўлдошлари жўнади.

22

Бойсунлик чавандозлар улоқ ололмаслигини билди. Энди қинғирлик йўлига ўтди.

Улоққа чилвир солди! Чилвир ярим кулочча келадиган арқон бўлади. Йўғонлиги бошмалдоқдай бўлади. Учлари билан билан эгар қоши сиғадиган қилиб тугилади. Чавандоз чилвирни улоқ кезанагидан ўтказиб олиб, билагига ўрайди. Ана ундан кейин улоқни тортиб олиб бўлмайди!

Улоққа чилвир солишнинг зўр бир хили бор.

Бойсунликлар айна шу зўрини қўллади: бирови бир амаллаб улоқни ердан узди. Чилвирни кезанақдан ўтказиб олди. Учларини эгар қошига илди. Кейин, улоқни тақимиға босиб чопди.

Шу улоқни олиб бўладими? Ё, чавандозни эгар-абзали билан ағдариб олиб бўлади, ё, оти билан қўшиб йиқитиб олиб бўлади. Бўлмаса, олиб бўлмайди!

— Чилвир! Чилвир солди!

— Ай баковул, тўриқ чилвир солди!

— Ҳаром, тўриқнинг улоғи ҳаром!

Баковул барини кўриб турди, барини эшитиб турди. Аммо елкасини қисди, лабини бурди, талмовсираб туриб олди.

— Чилвир? Қанақа чилвир? Оқун, меҳмони азизсиз, бўҳтон қилманг! Тўриқ, кел, ҳақингни ол!— деди.

Чавандозлар гапи бесамар бўлди. Кўплар кўпкаридан қўлини ювиб, қўлтиққа уриб кетди.

Шўрчилик Ҳамдам чавандоз кетаётиб, мана бундай деди:

— Ай баковул, шундай ҳақ олиб егандан кўра, кўчадан... териб есаларинг бўлмайдами? Бир мўмин банда ўзи емай, ўзи ичмай йиғинди, элга тўй берди. Ўйла-да, имонсиз! Шу ҳаромлигинг ўзингга, ўзингга бўлмаса, бола-чақангга уради, мана кўрасан!

Баковул ерпарчин бўлди. Аммо гапидан қайтмади:

— Оқун, чилвир солмагани ҳақиқат! — дея чиқиллади.

— Э, тупурдим, шу ҳақиқатингга!

Ҳамдам чавандоз этагини қоқиб кетди.

23

Биродарлар, чавандозлар нимага этагини қоқиб кетаяпти? Адолатга! Нимага тупуриб кетаяпти? Адолатга! Кимдан аразлаб кетаяпти? Адолатдан! Бир тўда номард, имонсизга аччиқ қилиб, адолатни ўтга ташлаб кетаяпти!

Биродарлар, биз ҳамиша адолат, адолат деймиз. Тилдан қўймаймиз. Адолатсизликни кўриб, хуни-бийрон бўламиз. Ҳаётдан, тақдирдан нолиймиз. Адолат йўқ, адолат осмонда, деймиз.

Йўқ, биродарлар, адолат ерда! Оёқларимиз остида! Адолат тупроққа қоришиб ётибди! Адолатни ким бундаин хор қилаяпти? Биз — ўзимиз! Мен, сиз, Файзулла чавандоз, Ҳамдам чавандоз! Ана, улар қочиб кетди! Шу-да, адолат жафо чекаётганда қочамиз! Адолатдан юз ўгирамиз! Кўриб, кўрмасликка оламиз!

Бир имонсиз адолатни бўғса, йўлимизни чап соламиз. Ёмондан қоч-да қутул, ё, тон-да қутул, деймиз. Ёмон билан тенг бўлмайин, деймиз. Ўзимизни билмаганга олиб ўтирамиз. Тилимизни тишлаймиз. Обруйимиз кетиб қолишидан, ё, амалимиздан айрилиб қолишдан кўрқамиз. Ўзимизга ғаним орттиришдан кўрқамиз. Қўй-қўя бер, тўғри гап тукқанингга ёқмайди, дея қўл силтаймиз.

Ана, бари қочиб кетди! Қочиш, бизнинг узанги йўлдошларга-да юқди.

— Юринг, кетдик! — деди.

Мен жеркиб бердим:

— Ҳеч қаёққа кетмайман! Кўпкари охиригача чопаман! — дедим.

— Нима қиласиз, шулар билан тенг бўлиб! Буларнинг жазосини худо берсин!

— Нимага энди бари нимани худога соласизлар?! Ўзларингиз одам бўлиб нима қилиб юрибсизлар?! Худо бўлса, шундай имонсизлик бўлармиди!

Узанги йўлдошларим кўнглимга қаради.

Бир бойсунлик чавандоз ёнидагига шивирлади:

— Яхши бўлди, бари кетаяпти. Улоқ энди ўзимизга қолади.

Қаҳрим кўзигандан кўзиди. Тарлонни Самад чавандозга бердим. Ўзим Самаднинг чеккагир кўк саманини миндим. Тўда гирдини пойлаб юрдим.

Бир бойсунлик улоққа яна чилвир солди. Лип этиб ёнидан бордим, улоқ бутидан ушладим. Улоқдан кўлимни олмадим.

Охири бойсунликнинг оти ҳолдан тойди. Ўзинингда ҳафсаласи пир бўлди. Улоқни кўйиб юборди. Улоқ ерга тушиб кетди. Мен ушлаб қололмадим.

Кўк саманни олисдан қайириб келдим. Пешонамни енгим билан артдим. Ёкамни кўтариб-кўтариб, кўкрагимни шамоллатдим. Шундай роҳатландим, шундай роҳатландим. Шундай роҳатландим, шундай роҳатландим! Тани жоним яйради! Савоб иш қилгандай бўлдим!

Эндиги улоқ вахшиворлик Йўлдош чавандозда бўлди. Йўлдош улоқни чилвирсиз, ҳалол олиб кетди.

Йўлдош чавандозга зиён бермадим, ошига шерик бўлмадим.

Тагин тўда четига бориб турдим. Остимдаги кўк саман оғирлигини орқа оёқларига солди. Кетига хиёл чайқалиб турди.

Энди Жийрон отли бир бойсунлик улоқни олиб жўнади.

Мен дарров кўк саманни ёнидан кўшдим. Улоққа ушлашдим. Басма-бас ушлашдим. Тенгма-тенг ушлашдим.

Бечора чавандоз чап бериб, чап бериб, кўп чопди.

— Кўйиб юбор, ҳақнинг ярмини бераман, — дея шивирлади.

Ўзимни эшитмасликка олдим, улоқни ушлаб чопдим.

Бойсунлик алаmidан ёмон-ёмон ўқрайди, ёмон-ёмон чакчайди. Бураб-бураб сўкди. Охири улоқни ташлаб юборди.

Ишқилиб, бойсунликларга улоқ бермадим. Бойсунлик чавандозлар улоқ ололмади.

Баковул барини кўриб турди, барини билиб турди. Ана энди... ана энди, қитмирнинг бориб турган қитмири қиладиган ишни қилди: улоқни тўдадан четга олиб жўнади. Сўраганларга:

— Бутлари шалвираб қолибди, — дея жавоб берди.

Чавандозлар баковул йўлига қараб турди. Баковул тўдага янги улоқ сўйиб келади, дея умид қилди.

Хиёл ўтди, баковул қайтиб келди. Улоқни тўдага олиб келиб ташлади.

Улоқни кўриб, ёқаларимни ушладим. Ё, тавба, ё, тавба! Ўша-ўша улоқ. Лекин бўйни йўқ! Бутлари йўқ! Ҳалигина бор эди, баковул қирқиб ташлабди! Бундай улоқни ердан кўтариб бўлмади! Боиси, ушлайдиган ери йўқ! Жунидан ушлаб кўтарайин деса, жуни юлиниб кетади!

Шундай бўлса-да, чавандозлар ноумид шайтон дея, улоққа талпинди. Аммо ердан узиб ололмади.

Баковул кўнглидагидай бўлди! Ана энди баковул кўпкарининг охирини айтди:

— Эшитмадим деманглар, олган-олгани! Олган-олганига шу улоқнинг ўзи, бир кило ёғ, бир кило гуруч, сабзиси бор! Ол!

Бундай улоқни ердан узиб олишнинг бир йўли бор. Лекин жуда-жуда қийин...

Бахташ таваккал! Ўзимизнинг Тарлонни миниб олдим. Узанги йўлдошларимга, бот-бот тайинладим. Ўзим улоққа қараб юрдим. Узалдим, узалдим... тагин узалдим... улоқ жунини эти билан кўшиб ушладим, ғижимлаб ушладим. Бор кучим билан силтаб кўтардим, эгар қошига ўнгариб олдим! Кўкрагим остига босдим, билақларим билан босдим!

Кўз илашмай қолди!

Қолган иш, Тарлон иши бўлди! Тарлон тулкидай чопди!

Кўпкари охири менда кетди. Мен зафар қозондим!

Биродарлар, ўзбек эли ўр келади, ўзи ўжар, зўр келади!

25

Рихсиев қишлоққа кўчиб келди.

Биров урилиб келди деди, биров шаҳардан безор бўлиб келди, деди. Урилиб келдимиз, сурилиб келдимиз, ишқилиб келди. Мактабда муаллим бўлди.

Биздан икки ҳовли нарида ота мерос кўхна ҳовлиси бор эди. Ана шу ҳовлида яшади. Қиш бўлсада, хашар қилди, ҳовлисини созлади.

Бир куни мени-да хашарга айтди. Ўлмайиннинг кунидан бордим. Ҳамсоячилик, қош бор, қобок бор-да.

Рихсиев супада ёнбошлаб олди. Қўлини лойга урмади. Хашарчиларга гап бериб турди.

Биродарлар, Рихсиев қулоқ-мияни қоқиб, қўлга берди! Бидир-бидир... Оламда гап қолмади! Қаерда уруш бўлаяпти, қаерда сургун, қайси мамлакат подшоси қаерга борди, нимага борди, нима деди, поездда бордимиз, самолётда бордимиз, мезбонлар билан кучоқлашиб кўришдимиз, ё, қўл учида кўришдимиз, ҳеч нима қолмади!

Бошим ғувиллаб қолди. Тишимни тишимга қўйиб чидадим.

Рихсиев эртага-да хашарга айтди.

— Келолмайман, эртага кўпқари бор, — дедим.

Шу вақт уйдан одам келди. Паловга қарамадим, ҳадаҳалаб уйга бордим. Уйимизда чақалок инга-ингалади.

Биродарлар, мен ота бўлдим, ота! Ўғил! Хумор холамиз ўғлимизга момочи бўлди!

Тонгни кўз юммай оқладим.

26

Эрталаб Тарлонни сувлатмадим. Емни камроқ бердим. Қишлоқ машриғидаги чимзорга бордим.

Отлар сийрак бўлди. Борлари-да ўзимизнинг отлар бўлди. Меҳмон отлар тахчил бўлди.

Тарлонни тўдага солдим. Тарлон тўдага кирмади! Кейинига тисарилди. Сувлиғини чайнади, бошини сарак-сарак этди.

Тиззам билан биқинига ниқтадим, сағрисига қамчиладим.

Тарлон сесканди, Тарлон турган жойида ер депсинди.

Кўз кўрқитар учун боши узра қамчи ҳаволатдим.

Тарлон урсанг ур, мана, дегандайин қулоқларини чимириб турди.

Билдим, Тарлонда кайфият йўқ, билдим!

Биродарлар, ҳар бир отнинг ўз феъл-атвори, кайфияти бўлади. От кайфияти йўқ кунлари инсонга бўйин эгмайди. Ана шу кунлари инсон кўп ғашига тегса, инсон елкасидан ғарчиллатиб тишлаб олишдан-да, ковуғига тарсиллатиб тепишдан-да қайтмайди!

Бундай вақтларда айрим чавандозлар қамчи дастаси билан отнинг бошига уради. Оқибат, от жон аччиғида чавандозини йиқитиб қочади.

Ана шунда от инсондан беади. От инсондан қайтади! Ўзининг девлар аждодига тортади! Аждодларини кўмсайди, адирларга қараб қочади. Галаларга бориб кўшилади. Айғирлари билан кўришади, биялари билан суйкашади. Аждодларининг ҳавосини олади! Бир-бирлари билан искашади. Инсон зотидан нолиб-нолиб бошлайди, кўнглини ёриб-ёриб бошлайди, дардини тўкиб-тўкиб бошлайди... Дев бошим билан инсонга бош эгдим, дейди, таъзим қилдим, дейди, кул бўлдим, дейди, аммо эл бўлмадим, дейди...

Йўқ, кайфияти йўқ кунлари отга индамаслик лозим бўлади, кўнглига қараш лозим бўлади!

Шу боисдан Тарлонни ошиқча зарбаламадим. Тўда теварагини айланиб юрдим. Шунчаки томошагўй бўлдим.

Чимзорда ер ёриб чиққан чўқир тошлар кўп бўлди. Шу боис, чавандозлар кўзига қараб чопди. Отларини қоқилиб кетишдан авайлайди.

Оқтуёқ отлар бир четда томошагўй бўлди. Боиси, оқтуёқ отлар тошли ерда чополмайди. Тошлар туёғини уриб ташлайди.

Кўпқари охирида баковул жар солди:

— Чавандозлар дейман-ов, бугун от кам келди! Узоқ-яқиндагилар тўйнинг икки кунидаям кўпқари бўлишини билмаган-да! Шу боисдан қобил полвон эртага катта кўпқари беради! Армонда қолма!

Уйда Тарлонни илиқ сув билан ювдим. Қашилаб-қашилаб парваришладим.

Хуфтон вақти-хуфтон вақти тўйхона теварагини айлантирдим. Карнай-сурнайлар овозини эшиттирдим, тўйхона ҳавосини олдириб-олдириб келдим. Кейин, ҳовли этагига солқи қилиб бойладим.

Ярим кечада Тарлон кишнади.

Ташқариладим, Тарлондан хабар олдим.

Тарлон олд оёқлари билан ер тирнади. Қозикни айланиб-айланиб чопди. Пишқариб-пишқариб чопди.

Тўй ҳавоси Тарлонни кўзғади. Тўй ҳавоси Тарлонни кўпқарига чорлади!

Тарлон тушқун кайфиятдан фориғ бўлди!

27

Эртаси куни отлар сероб бўлди. От кўплигидан бинойидай отлар-да тўдага тумшуғини тиколмади.

Бир ош пиширим вақт ўтди. Улоқ ердан қимирламади. Қимирласа-да, беш-ўн одим судралиб бориб, тагин тушиб қолди.

Охири бир Чўбир от энлик кўкраги билан тўдани ёриб-ёриб, улоқни олиб чиқди. Тўда четида чағир отлиқ бир чеккагир чавандоз улоқни пойлаб туриб эди, шу чеккагир чавандоз чағир отини Чўбир ёнидан солди. Жипслашиб келди-да, улоқни юлди-кетди. Эллик-олтмиш қадамча чопиб борди.

Катта-катта кўпқариларда улоқ тўдадан сағал чиқса бўлди, ҳалол бўлади. Шу боис баковул дарров қамчисини боши узра кўтарди:

— Ҳало-о-ол! Ташла, Чағир, ташла! — деди.

Биродарлар, чеккагир чавандоз ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир чавандоз бўлади!

Чеккагир чавандоз тўда чеккасида гир бўлиб пойлаб юради! Шу сабабли-да уларни чеккагир дейдилар. Ўзлари-да, отлари-да чеккага ўрганган бўлади. Чеккагирлар тўдадан улоқ ололмайди. Чеккада туриб, тайёр ошни пойлайди. Улоқ тўдадан чиқдими, бўлди, чеккагир улоқни тулкидай илиб кетади.

Улоқни тўдадан олиб чиққан чавандоз эса, меҳнатига куйиб қолади!

Мен минг азоб билан улоқ олиб чиқдим. Менинг улоғимни-да шу Чағир чеккагир юлиб кетди. Мен сонимга урдим, аттанглаб қола бердим.

Чағир чеккагир бошга битган бало бўлди.

Шунда мен, бир усталикни қўлладим. Улоқни олдим-да, кун тарафга қараб от солдим. Кунга юзма-юз чопдим.

Ёнимда келаётган Чағир от йўлда қолиб кетди. Боиси, Чағир отнинг кўзи кўк бўлади! Кунга қараб чополмайди! Кўзлари шафақланади!

— Тарлонники ҳалол, Тарлонники ҳалол! Тарлон, ма, ҳақинг! Чавандозлар, энди қоралик

қўрман! Мана! — деди баковул.

Баковул шундай дея бир йиртим қизил матони кўз-кўз этди. Матони ярим қулочча чўп учига илдириб, байроқча қилди. Байроқчани чимзор четидаги каттароқ ўчоқдай чуқур лабига қадади.

— Мана шу чуқур қоралик! Кимки улоқни шу чуқурга олиб келиб ташласа бир қўй, эллик сўм пул, бир тўн олади! Қулоғи оғирлар бўлса, қайтариб айтаман...

Қоралик — кўпкарининг энг мушқули, энг қийинидир. Шу сабабли-да кўпкари ғуруридир, кўпкари юзидир. Қораликни ҳалоллаш чавандозга-да, отга-да фахр! Улоқни қораликка бир марта олиб бориб ташлаш, тўдадан уч марта улоқ айиришдан зиёд!

28

Кўпкари қизигандан-қизиди.

Шу вақт, Жўра бобо от йўрттириб келди.

— Зиёдулла чавандоз, бизнинг тўриқниям бир кўринг, укам, — деди.

Жўра бобо шундай дея, отдан тушди. Жилонни менга узатди. Мен Тарлон жилонини унга бердим. Бобонинг қора тўриғини миндим.

Жўра бобонинг гапини ерда қолдириб бўлмайди. Жўра бобо олтмишдан ошиб қолди. Аммо фарзанди йўқ...

Икки марта уйланди. Икковида-да фарзанд бўлмади. Учинчисига уйланди. Бундан-да бўлмади. Қўйиб юборган аёллари бошқаларга тегиб-тегиб кетди. Болалик бўлиб-бўлиб кетди.

Шунда, Жўра бобонинг боши эгилиб қолди. Юзи кўксига қараб қолди. Давраларда дастурхондан кўз олмади. Кўчаларда этиклари учига қараб юрди. Овозини қўйиб гапиролмади...

Жўра бобо бир нимага эътибор берди. Жўра бобо, деган от элдан қолди. Эл ўзини, ё, уйини кўриб, Жўра бобони эслади. Кўришиб, бардамсиз, Жўра бобо деди. Бу уй Жўра бобоники, деди.

Бошқаларнинг оти бўлса, ҳамиша эл оғзида бўлди. Айтайлик, ҳамсоясининг ўғли мактабга боради. Муаллим йўқлама қилади. Муродов, дейди. Ҳамсоясининг ўғли сапчиб туради, мен, дейди. Синфга бир кунда олти муаллим киради. Демак, ҳамсояси Муроднинг оти олти бор жаранглайди. Ҳамсоясининг саккиз боласи бор. Бари мактабга боради. Ҳар бирови отасининг отини кунига олти марта жаранглатади! Демак, ҳамсояси бир кунда қирқ саккиз бор эл оғзига тушади!

Яна тагин, кўчаларда неча марталаб оти айтилади. Бу кимнинг ўғли? Муроднинг ўғли? Бу кимнинг қизи? Муроднинг қизи!..

Жўра бобо жонига тўйди. Бир тушда қорадори еди. Устидан совуқ сув ичди. Ёрилиб ўлмоқчи бўлди!

Бир чинни коса сувни оғзига олиб борди. Лабларига теккизди. Шунда, бирдан айнади. Мардона-мардона, аччикма-аччиқ иш қилиш феъли тутди! Сувни зарда билан отиб юборди. Коса чил-чил бўлди...

Мол-қўйларини сотди. Пулига қаймоқранг «Жигули» олди. Рулни ҳамсоясининг тўнғич ўғлига берди.

— Айтган еримга миндириб бориб келсанг бўлди, — деди. Асл мақсади бошқа бўлди. Асл мақсади — машинаси кўчани чангитиб юрсин, одамлар бу Жўра бобонинг машинаси, десин. Жўра бобонинг машинаси қаймоқранг, десин. Йўлда ГАИлар ушлаб ушжат кўрсин, Жўра бобо, деган номни ўқисин...

Жўра бобонинг бундан-да кўнгли тўлмади. Машинасини пуллади. Пулига ана шу Тўриқни олди. Фарзандлар насибасини-да, фарзандлар ризқи рўзини-да ана шу Тўриққа едирди...

Қариди, ўзи улоқ чопмади. Шундай бўлса-да, тўриқни кўпкариларга бокди, кўпкариларга шайлади. Чавандозлар билан олислардаги кўпкариларга борди. Бировнинг оти толиб қолса, ё

ярамай қолса, ана-шу чавандозга Тўриғини берди.

Жўра бобонинг дарди ёлғиз бўлди, дарди эзгу бўлди: тўриғи улоқни айирсин. Баковул улоқни Жўра бобонинг оти айирди, дея жар солсин. Жўра бобонинг оти, кел, ҳақингни ол, десин. Кўпқари аҳли Жўра бобо деган номни эшитсин. Қулоғи оғирлар улоқни ким олди, дея қайта сўрасин. Шунда баковул, улоқни Жўра бобонинг оти олди, дея қайта-қайта жар солсин. Жўра бобо деган номни олам-жаҳон одам эшитсин...

Баковуллар-у чавандозлар Жўра бобо дилидагини дарров илғаб олди.

Кўпқариларда Жўра бобо тўриғини марҳамат этса, чавандозлар йўқ демади. Кўнглига қаради. Жўра бобо тўриғини берса берди, бермаса, атайин сўраб олди.

Баковуллар Жўра бобо кўнглидан борди.

29

Жўра бобонинг тўриғига қораликни кўрсатиб келдим, қораликни искатиб келдим.

Хиёл ўтди, тўда гувиллаб қўзғолди. Улоқни бир Чил от олиб чиқди.

Биродарлар, Чил отнинг бир ери кўк, бир ери оқ, яна бир ери қора бўлади. Шу боисдан чил-да!

Чил йўлини чап солиб-чап солиб чопди. Чағир чеккагир Чилга яқин-да боролмади. Чеккагир армонда қолди.

Баковул қамчисини боши узра силкиди.

— Бекор, Чилники бекор! Қораликка тушмади! — деди.

Чин, улоқ чуқур лабида илашиб олди. Улоқ чуқур ичига тушсагина ҳалол бўлади.

Баковул улоқни қораликдан холисга олиб бориб ташлади.

— Чавандозлар, кўйилган зотлар жойида қолди! Ол-ха, ол! — деди.

Боянаги чил от улоқни тагин олиб чиқаман деди. Бир ҳавасим келди, бир ҳайратим келди. Нимага энди фақат шу чил от олаяпти? Ҳатто чеккагирларни-да доғда қолдираяпти?

Фаросат билан қарадим. Бир талай узанги йўлдошлари Чил от теварагини ўради. Чил чавандози улоқни хотиржам узалиб олди. Тўдадан суғурила бошлади. Узанги йўлдошлари ўзга отларни Чилга йўлатмади, йўл бермади. Гўё улоққа талашаётган бўлиб, Чил отни ўраб-ўраб чопди. Чил сағрисиға қамчилаб-қамчилаб, мадад бериб-мадад бериб чопди.

— Дарбанд! ҳайда, Дарбанд! Ғайрат қил, Дарбанд! — дейишиб чопди.

— Бос, бўш келма, Дарбанд! — дейишиб чопди.

Демак, булар дарбандлик чавандозлар бўлди. Дарбандлик чавандоз улоқни тақимиға босиб олди. Айқириб-айқириб от кўйди:

— Оҳо-ҳай, оҳо-ҳай, оҳо-ҳай! Ҳай отам, ҳай отам-а, ҳай отагинам-а! Ҳайда-я!..

Биродарлар, Дарбандлик чавандоз отни отам деяпти, отам! Аҳай-аҳай!

Чил от бу сафар улоқни дангал ташлади.

— Ҳало-о-ол! Чил, чил дейман-ов! Улоқни олган ерингга олиб бориб ташла! Чавандозлар, эндиги зотга катта бир хўкиз кўйилди. Сўйсанг бир тўйни тўйдиради! Ол, армонда қолма!

Тўда яна қораликка қараб от кўйди. Улоқ бу гал «8-Март» колхозилик Саманда бўлди.

«8-март»ликлар ҳайбаракалла қилди:

— Кўйма, «8-Март», кўйма!

«8-Март», эҳтиёт бўл, кетингдан Чағир бораяпти!

— Бос, жонинг борича бос!

— «8-Март», отни қамчила!

Хўкиз «8-март»ликларда кетди.

30

Эндиги улоқни мен олиб чиқдим. Отлар олдимни олди. Йўлимни ёпиб чопди, ёнларимни ёпиб чопди. Отлар мени қораликка йўлатмади.

Биродарлар, ёлғиз отнинг чанги чиқмайди, чанги чиқса-да, донғи чиқмайди!

Аламимдан хуноб бўлдим. Ўзимизнинг чавандозларга бақирдим:

— Жонларинг борми?! Келинлар-да энди!

Шундагина бизнинг чавандозлар ўзига келди. Гапни бир ерга қўйди.

Мен яна улоққа кирдим. Узалиб, улоқни ердан уздим. Жўра бобонинг тўриғи олға юрди.

Баковул жар солди:

— Улоқни жўра бобонинг оти кўтараяпти, Жўра бобонинг!

Беш-олти қўл улоққа узалди. Аммо мен куч бермадим. Улоқни бор кучим билан ушлаб олдим. Тўдадан суғурилиб чиқдим.

— Улоқ Жўра бобонинг отида! Эшитмадим деманглар, Жўра бобонинг отида!

Узанги йўлдошларим теварагимни олиб чопди. Ўзга отларга йўл бермади. Жўра бобонинг Тўриғини камчиладим, хайбаракалла қилдим.

— Ҳа, бос, Жўра бобонинг оти!

— Ҳа, селкиллаган ёлингдан айланайин! Ҳайда-я, Жўра бобонинг оти!

— Ий-ий-ий, ий-ий-ий!..

Дупур-дупур-дупур... Отлар пишқирди, отлар кишнади. Ёллар селкиллади. Думлар товус пати мисол ёйилди. Туёқлар остидан чанг ўрлади. Дупур-дупур-дупур...

Жўра бобонинг оти қораликка забт билан келди. Чуқурдан сапчиб ўтди. Шунда улоқни кўйиб юбордим.

— Ҳал-о-ол! Жўра бобонинг тўриғиники ҳалол! Жўра бобонинг тўриғи, кел, ҳақингни ол!

Ҳақни олиб, Жўра бобонинг олдига бордим. Жўра бобо жилмайиб, бош ирғади. Тевараққа голибона ҳам хушвақт қаради. Кўрдиларингми, улоқни бизнинг отимиз олди, деган бўлди.

31

Қиш қариди.

Ҳавода кўклам иси анқиди. Бойчечаклар кетидан қорақошлар очилди.

Кўкламни бағримга босдим, тўйиб-тўйиб искадим.

Бир гап эшитиб, кўклам кайфиятим қиш бўлди. Кўклам рангим синди.

— Жамики отлар гўштга топширилар эмиш.

Колхоз радиоузели шундай деди.

Бригадир уйма-уй юриб айтди. Важини сўрадим. Бригадир елка қисди. Кўрсаткич бармоғи билан шипни кўрсатди.

— Бари юқоридан, бизда гап йўқ, — деди.

Бригадир айтган юқоридан одам келди. Идора олдида кўрдим. Ёнида иккита милитсионериди бор.

Катталар уйма-уй юриб, от олди.

Эл от бермайин деса — катталар! Эл ёқалашайин деса — ёнида шапкалар!

Эл остонагача отларига эргашиб борди.

Эл қонқора қақшади.

Эл дарди ичида бўлди.

32

Ҳа-е, дедим, пешонада борини кўрамизда-е, дедим.

Ҳофиз қассобдан икки кило қўй гўшт олдим. Белбоққинамга туғиб, уйга келдим. Супада чордана қуриб, гўшт нимталадим. Лаҳимни бир ёқли, суякни бир ёқли қилдим. Уккағар Ҳофиз қассоб серсуяк қилиб берибди. Хийла овора бўлдим.

Шу вақт, Тарлон пишқирди.

Кўзимни гўштан олиб қарадим.

Тарлон жойида телбаларча ирғишлади. Ўзини уёққа урди, буёққа урди. Тасир-тусур ер тепди. Олд оёқлари орасига тумшук тикди. Қорнига тумшук чўзди. Сағринига тумшук чўзди. Тумшуғи сағринларига етиб-етмади.

Думлари билан сағринларини урди, қоринларини урди.

Орқа оёқларини кетига силтаб-силтаб пишқирди. Гўё бир нимани тепган бўлди.

Мен аввал-аввал, Тарлон шўхлашиб ўйнапти, деб ўйладим.

Йўқ, Тарлон шўхлашиб ўйнамади.

Тарлон дингиллади! Динг-динг этди!

Шу Тарлон ё яъжуж-маъжуж кўрди, ё олабўжи кўрди, дея ўйладим.

Ҳадаҳалаб бордим. Теварак-бошни қарадим. Яъжуж-маъжуж-да кўрмадим, олабўжи-да кўрмадим.

Ҳайрон бўлдим. От арқонини ушладим.

— Так-так, так дейман! — дедим.

Тарлон шунда-да дингиллади. Дингиллаб, арқонини юлқиди. Дингиллаб, арқонини силкиди.

Кетимга чалқайиб оёқ тирадим. Арқонни қўшқўллаб тортдим. Шунда-да бўлмади. Далбанглаб-далбанглаб кетдим. Бор-е, дея арқонни қўйиб юбордим.

Бор эътиборим билан қарадим. Бор фаросатим билан ўйладим. Қараб-қараб топдим, ўйлаб-ўйлаб топдим.

Бизнинг Тарлонга гўбалак дориди!

Гўбалакда бингак пишидай захар ниш бўлади. Шу нишини от баданига суқиб-суқиб ола беради.

Гўбалак осмондан тушмайди, ердан чиқмайди. Четдан-да учиб келмайди.

Унда, гўбалак қаердан келади? Гўбалак отнинг ўзида бўлади! От деб аталмиш ҳар бир жониворнинг ўз гўбалаги бўлади!

Гўбалак отнинг қаерида бино бўлади? Гўбалак отнинг думи остида бино бўлади!

Шу боис, гўбалак отпашша дейилади!

Бир қўлим билан от арқонидан маҳкам ушладим. Бир қўлим билан калламдан телпагимни олдим. Телпагимни шайлаб турдим.

Гўбалак от думи остидан чикди дегандан, телпагим билан тапиллатиб уриб ўлдирдим.

Жойимга қайтиб бориб ўтирдим.

Тарлон тағин қозиғини айланиб-айланиб чопди. Дирк-дирк ўйнади. Ўйнаб-ўйнаб пишқирди.

Тарлон гўбалакдан халос бўлди-да! Энди, ўйнайди-да!

Тарлон думлари ёйилди, ёллари хурпайди. Ёллари бир чап бўйнида, бир ўнг бўйнида ўйнади!

Бир қўлим гўштда, бир қўлим пичоқда қолди. Кўзим Тарлонда қолди! Ё, пирим-ей, ё, пирим-ей! Гўштга топширади? Шундай зотни-я? Шундай хушрўй зотни-я? Гўшт қиладиган бошқа жонивор қуридимми? Ўзи, қандай қилиб гўшт қилади? Мана бундайми?

Дастурхондаги гўштга тикилдим. Ана шундай-да? Тарлон хадемай шундай бўлади-да? Лаҳими бир ёқли, суяги бир ёқли бўлади-да? Эб-ей, эб-ей!

Кейин, калла-пойчаси алоҳида бўлади. Туёқларини итга отиб юборадилар. Итлар туёқларни ғажиб ейди. Фақат туёқдаги нағаллар қолади.

Ёллари билан думларини кўмиб ташлайдилар. Ёллар тупроқ остида чириydi. Шундай ёллар-а? Бу ёл эмас, ипак, ипак! Бу ёл эмас, дўмбира тори, дўмбира тори!

Тарлон от эмас, Жуманбулбул куйлаган «Қунтуғмиш»! Фозил Йўлдош куйлаган «Алпомиш»!

Гажак-гажак бўйинлар бўйин эмас, дўмбира, дўмбира!

«Қунтуғмиш»ни гўштга топшириб бўладими? «Алпомиш»ни гўшт қилиб бўладими?

Тарлон диркиллаб-диркиллаб ўйнади. Бирдан оёқ илди. Орқа оёқларини кенг ёйди. Бошини сарак-сарак қилди. Олд оёқларини кўтарди! Тағин, тағин-да кўтарди. Олд тиззаларини хиёл букди. Олд туёқлари ерга эгилди. Қулоқлари олға динг бўлди.

Тарлон орқа оёқларида тик турди!

Девор узра олис-олисларга қаради. Боботоғ чўққиларига қаради. Қаради-қаради... бор овози билан кишнади!

Қишлоқ узра кишнаш таралди. Хаёл қилдим, адирлардан акс садо келди. Хаёл қилдим, кишнаш Боботоғгача борди.

Биродарлар, тани жоним роҳат қилди! Жоним энтикди, таним яйради! Кўнглим хўрсинди, кўнглим жўшди.

— Ахай-ахай! Ҳа, овозгинангдан-а! — дедим. Ўзим кулиб, ўзим айтдим!

— Ҳа, жон! — дедим.

Кишнаш эмас, рубобий мусиқа эшитгандай бўлдим! Дўмбира сози эшитгандай бўлдим!

Биродарлар, от — рубобий мусиқа, от — кўркам суврат!

Бали-е, Тарлонбой-ей, бали-е!

Кўзим яна кўлимдаги гўшт билан суякка тушди...

Йўқ-йўқ, ўлсам-да йўл кўймайман...

33

Ярим кечаси Тарлонни жабдуқлаб миндим. Обширға от қўйдим.

Обшир қишлоғи кунботарида оқ тупроқли адирлар, тепалар мўл. Ана шу тепалар нишабида камарлар мўл. Тарлонни ана шу зимистон камарлардан бировга олиб кириб боғладим.

Кун ёйилди, олам мунаввар бўлди. Ана шунда уйга қайтиб келдим. Таътилланиб, подаётққа бордим.

Оқшом вақти ўн кило арпа билан бир қоп самонни аралаштирдим. Қош қорайтириб, қопни орқалаб жўнадим. Йўлда терладим. Дам олиб-дам олиб бордим. Қопни камарга суяб қўйдим. Кафтимда гугурт чакдим. Тарлон кўрсин, мени танисин дея, оловни юзимга олиб келдим. Тарлон емсираб, илтижоли пишқирди.

Тарлонни етакладим. Шу яқиндаги ариқдан сувлаб келдим. Тўрвасида ем бердим. Баданларини қашиладим. Тарлонга қараб-қараб кетдим.

Уйда тамадди қилдим, ёнбошладим. Оёқларимни ёздим. «Вақт» эшиттиришлари-да адо бўлди. Шунда, тўшакка ўтиб ётдим. Кўзим илинди, кўзим кетди.

Бир маҳал, аёлимиз туртди.

— Турсин, биров чақираяпти, — деди.

Уйқусираб, кўзғолдим. Чопонимни елкамга ташлаб, ташқариладим.

Олапар итимиз дарвозага тармашиб-тармашиб ҳурди. Олапаримизга дўқлаб-дўқлаб бордим. Олапар думини ликиллатиб-ликиллатиб, ўзини четга олди.

Дарвозани очиб қарадим. Остонада раисимиз, ундан кейин дўппили одам билан иккита милитсионер бўлди.

Раисимиз боши билан дўппили одамга ишора қилди.

— Бу киши раён вакили, қишлоқ хўжалик бошқармасидан, — деди.

— Бинойи, бинойи. Қани, ичкарилангизлар.

Дўппили одам ичкарилади. Кетидан бошқалари эргашди.

Катталарга синчиклаб-синчиклаб қарадим. Дўппили катта мендаин бир кал бўлди. Ўзимиздан экан, дедим.

Кал катта теваракка аланглади.

— От қани? — деди.

— Қандай от? — дедим.

— От қандай бўлади? Тўрт оёқли, икки қулоқли от-да.

— Менда ундай от йўқ, катта. Калдан тароқ сўрама, дейдилар. Сиз бўлса, от сўраб ўтирибсиз.

— Топ, топ, каллани гаранг қилма! Ади-бади айтишиб ўтиришга вақт йўқ. Сенга ўхшаганларнинг сони мингта!

— Менда от нима қилади, катта. Ана, қарангизлар. Бўлса олиб кета берингизлар.

Кал катта бармоқларини ўйнатиб, милитсионерларга имо қилди.

— Тинтинглар! — деди.

Милитсионер билакдай хитойи фонарларини ёқди. Молхона, отхоналарни қараб келди.

— Ўзи йўқ, тезаги бор экан, — деди.

Кал катта менга юзланди.

— Ана, тезаги бор деяпти-ю? — деди.

— Мен сизга айтсам, катта, эшикли уй, меҳмонларнинг оти тезак ташлагандир-да. Ташлама деб бўлмайди, меҳмон от.

— Фамилиянг нима? Хў-ўш, Қурбонов, та-а-ак, Қурбонов Зиёдулла. Мана, рўйхатда турибсан, отинг бор. Гап шу, эртага яна келамиз. Отни топсанг топдинг, топмасанг, ўз ўпканг ўзинг билан бўлсин!

Кал катта дарвозага қараб юрди. Кетидан милитсионерлар шахдам одимлар отиб жўнади. Раисимиз катталар кетидан пилдираб эргашди.

Шунда, ичкаридан онамиз чиқиб келди.

— Айт, улгу бериб кетсин, — деди.

Катталарга дарвоза остонасида етиб олдим.

— Катта, уйда чақалоғимиз бор, отини Иброҳимбой дейдилар.

Кал катта елкаси билан гапирди:

— Нима қилай шунга?

— Чақалоқли уйга бемаҳалда келиб бўлмайди. Мабодо биров билмасдан келиб қолса, ундан улгу олиб қолиш лозим.

— Қаердан оласан?

— Бизга барибир. Ўнгилингизнинг учидан майдагина бир ип бўлса-да майли. Аёллар чақалоқли уйда ипни исирикка қўшиб тутатадилар.

— Энди, шунгаям этагимни йиртайми?

— Йўқ, йиртиш даркор эмас, катта. Кийимингизга илашган бирон-бир қил бўлса-да бўлади.

Кал катта қўл силтади. Йўлига бурилиб кетди.

Мен қайтиб келдим.

— Улгу бермади, — дедим.

Онамиз қарғаб-қарғаб ичкарилади. Тайпоқ тобоқда исирик тутатди. Чақалоқли уйни уч айлангирди. Зиён-заҳматларни қувди.

Катталар хўжакўрсинга лалми дўқ уриб кетди, деб ўйладим.

Йўқ, эртаси куни тагин келди.

Искаланиб-искаланиб отхонани қаради, чақалоқли уйни қаради.

Катталар қилиғи ҳамиятимга тегди. Тишимни тишимга зўрға босиб турдим.

— Хўш, қани? — деди кал катта.

— Нима қани?

— От!

— От? Катта, сиз менга қайси бозордан от олиб бериб эдингиз? Деновнинг бозориданми, ё, Шўрчининг бозориданми?

— Тишингни кўп ғижирлатма, биз сендан қўркмаймиз! Яхшиликча отни чиқар! қўша қўша мол, кўй, товук, от... бунча ҳайвонни нима қиласан? Ана, магазинда ҳамма нарса муҳайё. Гўшт дейсанми, сут, кефир дейсанми...

— Катта...

— Нима, ё, капиталист бўлмоқчимисан? Кечириб қўясан! Биз сотсиалистик жамиятда яшаймиз! Ҳадемай коммунизмда яшаймиз! Тўғрими, ўртоқ раис?

Раисимиз лаббайгўй бўлди.

— Тўғри, коммунизм сари бормоқдамиз! — деди.

— Ё, от миниб босмачи бўлмоқчимисан? Кечириб қўясан! Ўзи, аждодингда босмачи ўтмаганми? Бир текшириб кўриш керак...

— Катта, ундай деманг. Отам бечора Совет тузумини деб қурбон бўлди. Отга келсам, от — йигитнинг йўлдоши, катта. Қолаберса, от билан кўпкари чопамиз.

— Ия-ия, сен ўзи қайси жамиятда яшайсан, мия? Шу пайтгача эшакнинг қулоғига танбур чертяпманми? Кўпкари — эскилик сарқити! Кўпкари — ёввойилар ўйини!

— Катта... ўзи, кал калла — калла эмас экан-да! Бир менинг каллам шундаймикин десам, сизникиям меникидан қолишмайди!..

— Ўчир-е...

— Катта, энамни сўкманг. У бечора ичкарида неварасига қараб ўтирибди. Сизга бундаин бепошна гаплар эп бўлмайди.

— Ўчир дейман-е...

— Эса, мен ҳам сизнинг...

Гапим охирига етмай қолди. Кал катта қулочкашлаб жағимга урди. Қўли аёлнинг қўлидай экан, жағим оғримади. Гапимни охиригача етказиб айтдим.

Шунда кал катта кетимга тепмоқчи бўлиб шайланди. Мен ўзимни четга олдим. Чап бериб қолдим.

Кал катта ўз шашти билан, ўз забти билан супадан учиб кетди. Чуқурга бориб тушди.

Раисимиз довдираб қолди.

— Эб-ей, эб-ей!.. — деди.

Чуқурга сақраб тушди. Кал каттани суяб олиб чиқди.

Кал катта ҳансираб-ҳансираб нафас олди. Қўли билан мени кўрсатди.

— Ушланглар, бандитни ушланглар! — деди.

Икки милитсионер икки ёнимдан келди. Қўлларимни кетимга қайирди. Кетимга бир тепди. Колхоз идорасига олиб борди. Майдагина машинага босиб жўнади.

Йўлда қусиб-қусиб бордим.

Биродарлар, бензин исини ёмон кўраман! Бензин бошимни айлантиради. Кўнглимни айнитади, қустиради. Осмондан тушгандай бўлиб қоламан.

Раёнга келдим. Орган олдида машинадан тушдим. Кал катта кетидан чап тарафдаги ойнаванд хонага кирдим.

Телефон олдида ўтирган милитсионерлар ўрнидан турди. Кал катта милитсионерларга кийимларини кўрсатди, дардини айтди.

— Ҳамкасбларнинг билан давлатга гўшт олиш учун бориб эдик, — деди. — Мана бу типга отни бер, десам бермади. Мени тутиб сўқди. Онам ҳам қолмади, хотиним ҳам қолмади. Кейин,

бир уриб чуқурга ағанатиб юборди. Мана факт — уст-бошим лой! Ҳамкасбларинг жонли гувоҳ!
Ана, раис ҳам бор. Тўғрими, раис?

— Тўғри! Тўғри! Чуқурга юмалатиб юборди! — маъқуллади раис. Бир милитсионер сўкиниб, олдимга келди.

— Ух, ҳайвон, ух бандит! Сен ҳали раҳбарларга қўл кўтарадиган бўлдингми? — деди.

Милитсионер ичимга урди. Мен ичимни ушлаб, бошим билан деворга суяндим. Кўнглим озди, кўз олдим қоронғи бўлди. Одамлар гоҳ учта, гоҳ тўртта бўлиб кўринди... Хона бир юмалаб, яна жойига келди.

Милитсионер кал катта олдига қоғоз қўйди.

— Мана, рапорт ёзиб, бошлиққа олиб кириб. Буни бир тиқиб қўяйлик, кўзи очилади.

Кал катта қоғозни тўлғазиб, олиб кетди. Хиёл ўтиб, яна қайтиб келди.

— Туш олдимга! — деди.

Мен олдига тушдим. Тор йўлакдан ҳовлига чиқдим. Кейин яна бир хонага кирдим.

Хона тўрида бақалокли бир одам ўтирибди. Ўтиришидан катта одам кўринди. Елкасидаги юлдузлари-да катта-катта бўлди.

Кал катта қўли билан мени кўрсатди.

— Мана бандит! — деди.

Тўрдаги катта вазмин овозда сўради:

— Нега раҳбарларни урасиз, ўртоқ Қурбонов?

Мен бор гапни қўшиб-чатмай айтиб бердим. Тўрдаги катта энди нима дейсиз, деган бўлиб, кал каттага қаради. Кал катта ўрнидан туриб кетди.

— Ёлғон! У ўзини оқлаяпти! Биз раҳбарларга ишонасизми, ё, мана шунга ўхшаган подачига ишонасизми?

— Албатта раҳбарларга ишонаман. Раҳбарлар ёлғон гапирмайди.

— Бўпти-да!

Ўпкам тўлиб-тўлиб келди. Димоғимда минғирладим:

— Катта бова, мени мелисаларингиз урди...

— Нима-нима? Урди?

— Эшик олдида урди. Ҳушдан кетиб қолдим....

— Ундай бўлиши мумкин эмас, ҳозир чақирамиз.

Остонада ичимга урган милитсионер қора берди. Қўлини чеккасига теккизиб ғўдайди.

— Буйруғингизга биноан келдим, ўртоқ полковник! — деди.

— Лейтенант Исматов, айтинг-чи, нега бу кишини урдингиз?

— Кимни? Қўлимниям теккизганим йўқ, ўртоқ полковник!

— Урди деяпти-ку.

— Соф лейтенантлик сўзим, қўл кўтарганим йўқ! Ана, сержант Халилов ҳам бор, чақириб сўрашингиз мумкин.

Ўнг қўлимни қорнимга қўйиб кўрсатдим.

— Манави еримга урди... — дедим.

Шунда кал катта гапга суқилди.

— Қўлиниям теккизгани йўқ, ўзим устида эдим! — деди.

Тўрдаги катта менга юзланди.

— Ана, эшитдингизми, ўртоқ Қурбонов? — деди. — Биз урмаймиз! Совет милитсияси урмайди!

Хужрада кун-да бир бўлди, тун-да бир бўлди.
Бир маҳал темир дарвоза шарақлаб очилиб, шарақлаб ёпилди.
Биров ичкарилади.
— Кал, қаердасан? — деди.
Ичимга урмиш милитсионер овозини дарров танидим.
Жойимдан турдим. Дарвоза тараф юрдим.
Милитсионер ёқамдан бир қўллаб ушлади. Бир-икки силкилади.
— Нимага мени бошлиққа сотдинг? — деди.
— Сотмадим, биродар, бор-йўғи урганингизни айтдим, — дедим.
— Урдим? Қачон урдим?
Милитсионер чотларим оралатиб тепди.
— Мен урдимми?
Милитсионер созлаб тепди.
— Сени урдимми?
Милитсионер ёмон тепди!
— Мен-а? Сени-я?..
Чотларим уюшиб-уюшиб оғриди. Ачишиб-ачишиб оғриди.
Кетим билан шилқ этиб тушдим..
Тонг-сахарлаб бадрабхона тозаладим. Ҳовли супурдим. Кўча супурдим.
Онамиз билан аёлимиз хўрак олиб келди.
Онамиз йиғлаб-йиғлаб ҳол сўради.
Аёлимиз куйиб-куйиб кўнгил сўради.
Онамиз билан аёлимиз бири қўйиб бири қарғади:
— Сенлар менинг болагинамни оёқости қилган бўлсанг, сен шапкаларни худойим худовандо оёқости қилсин!
— Худойим худовандо, болагинангнинг ўлганини кўр, сендайчикин шапкалар!
— Худоё, шу отлар билан қўшилиб, ўзинг ҳам гўшт бўлиб кет, сендайчикин шапкалар!
— Худоё, қирғиннинг олдида қирилиб кет, сендайчикин шапкалар!
— Илоҳи омин, худо бандам деса, Муҳаммад пайғамбар умматим деса, шул шапкалар элга эрмак, халққа шалоқ бўлсин, оллоҳу акбар!
Онамиз билан аёлимизга Тарлонни айтмадим.
Аёл зоти оғзи бўш бўлади. Биров-яримга айтиб қўяди.
Қолаберса, Тарлонни ёлғиз ўзимга ўргатиб эдим. Шу боис, Тарлон мендан ўзгани ўзига йўлатмайди. Ўзгалар қўлидан ем-да емайди.

36

Роса ўн кунда озод бўлдим.
Йўлда кўнглимга ҳадик тушди. Ҳадик танамга-да ёйилди.
Уйим қолиб, Обширга йўл олдим.
Адирга ўрладим. Камар олдида серрайиб қолдим. Кетимга чалқайдим. Кўкрагим отилиб кетадигандай бўлди.
Камарда... камарда тўрт таёқ устида бир нима турди. Жони борми, йўқми, билиб бўлмади. Иккита нима йилтиради. Кўзлар бўлдимикин?
Ичкари кирдим. Тарлон бўйнига осилиб-осилиб йиғладим. Тўйиб-тўйиб йиғладим..
Тарлонни камардан олиб чиқдим. Адирдан пастга етакладим. Тарлон охиста-охиста пастлади. Пастлаётиб, олд оёқлари букилди. Йиғилиб кетайин-йиқилиб кетайин, деди.
Ариқдан сағал сувладим. Ариқ ёқалатиб етакладим. Оёқларини ёздим. Қашилаб ювдим. Яна

сувладим.

Камарга қайтариб олиб келдим. Бурчакда турган қопдан тўрвада ем олиб келиб осдим.
Тарлон жонлангандай бўлди.

37

Биродарлар, неча-неча қорабайирлар кетига қараб-қараб кетди.
Неча-неча жайронлар кишнаб-кишнаб кетди.
Неча-неча саманлар гўшт бўлиб кетди!
Қишлоқда отлар кишнамай қолди.
Саҳарлари кўчаларда от туёқлари тикилламай қолди.
Окшомлари отлар тарсиллатиб ер тепинмай қолди.
Адирларда отлар дупур-дупур чопмай қолди...
Чавандозлар чемакдоши урушдан қайтмаган бўзбола мисол мунғайиб қолди.
Келинлар отда эмас, машинада келадиган бўлди.
Оламни машина овози бузди: дут-дут-дут...
Қишлоқда от номи ўчди.

38

Ора совиди. Қишлоқ тинчиди.
Ана шунда Тарлонни уйга олиб келдим.
Чавандозлар белига пул ўраб, Обоклига йўл олди. Обоклидан от олиб келди.
От билан ажаб гапларни-да топиб келди.
Гўштга от олиш кўпга келган тўй эмас эмиш. Обокли тарафларда отлар бус-бутун эмиш,
тус-тугал эмиш...

39

Бу гап қишлоқдаги беш-олти аризабоз қулоғига етди.
Аризабозлар қулоғи динг бўлди. Аризабозлар кечалари уйма-уй юрди, ариза тўплади.
Бир кеча бизникига келди. Аризабозлар султони бўлмиш Ботир мироб сирли овозда тайинлади:

— Дарвоза ичкаридан тамбалансин. Ҳовли чироғи ўчирилсин. Бола-чақа бу уйга яқин йўлатилмасин. Ичкари эшик зичлаб ёпилсин. Дераза пардалари туширилсин. Сўнг, қаршимизга келиб ўтирилсин!

Ботир мироб айтганларини бажариб келдим. Даврага қўшилиб ўтирдим.

Аризабозлар бошимдан кечган савдони гапириб беришимни сўради.

Мен сир бермадим, талмовсирадим. Боиси, ўшанда ўн кун ётганим элга дoston бўлди. Эл орасида юрувсиз бўлдим. Мана, дostonим деярли унут бўлди. Кўнгилсиз дostonимни яна кўзгагим келмади.

— Ботир ака, бўлган иш бўлди, буёғи синди. Қўйинг, шу аризабозликни, — дедим.

— Ия-ия! Ҳей, оғизга қараб гапирилсин! Ким аризабоз? Бизми? Биз ёзувчимиз, билиб қўй, ёзувчи! Халқ йўлидаги, ҳақиқат йўлидаги ёзувчилармиз! Анави ғазал, роман... ёзувчилар яна нима ёзади, ўртоқ Ҳамидов?

Қабатидаги адабиёт муаллими ўз улушини қўшди:

— Поема, баллада...

— Ҳа-ҳа! Поема, баллада ёзувчиларинг ёзувчи эмас, биз ёзувчи! Мана, биз!

Ёзувчиларнинг асарларида факт йўқ, адрес йўқ! Масалан, мана ўзимизнинг Тоғай! Бўри бечоранинг ўғли! Ўлишни китоб қилиб ёзди. Энди кўпкариниям китоб қилаётган эмиш. Ёзишга ёзди, лекин текширтмади, чора кўрдирмади. Халққа нафи тегмади. Халқ ёзувчиларнинг китобини пул сарф қилиб олади. Вақтини исроф қилиб, эринмай ўқийди. Кейин... қайғули асарни нима дейди, ўртоқ Ҳамидов? Ҳа-ҳа, трагедия! Трагедия бўлса таъсирланиб йиғлайди. Агар... ўртоқ Ҳамидов? Во-во-во, сатирик бўлса, қаҳ-қаҳ уриб кулади. Бари қуруқ сафсата! Халқнинг бирон-бир ишини битказиб бермайди. Халқнинг кам-кўсти эса ачиб ётибди. Халққа ким амалий ёрдам беради? Биз! Демак, асл ёзувчи биз! Тўғри, ёзганларимизни китоб қилиб чиқармаймиз. Асарларимиз турли идораларда қолиб кетади. Лекин китоб қилиб чиқарамиз десак, чиқарамиз. Ана, сандикда юзлаб шикоят асарларимиз нусхаси тахланиб ётибди. Иккинчи марта оғиздан аризабоз деган гап чиқарилмасин, ҳа!

— Тавба қилдим ака, тавба қилдим.

— Шундай бўлсин! Энди гапирилсин. Бошидан бошлансин.

— Шу, бир кечаси мендан бешбаттар ийиғи чиққан бир кал келди. Ёнида иккита шапка-да бор...

— Менга қаралсин, нима, дунёнинг иши кўпкарими? Кал дейилмасин! Ўртоқ Фалончиев деб айтилсин! Шапканг ким? Милитсионер? Менга қаралсин, шапка инсон эмас! Шапка — латта! Шапка — картон қоғоз! Шапкани жавобгарликка тортиб бўлмайди! Лейтенант Фалончиев, сержант Фалончиев деб айтилсин!

— Хўп. Ой ҳамсоямиз Қулмат полвоннинг тераклари учига осилиб қолган-да...

— Уф-ф, мабодо шоир-поир эмасмисан? Бўлмаса нега ойдан, юлдуздан гапирасан? Ойдан пастга тушилсин! Ердан гапирилсин! Лирика сувга бориб айтилсин! Бизнинг ишимиз жиддий, халқ аҳамиятига молик иш! Судларда қатнашилганми? Йўқ? Унда, колхоз ҳисобот мажлисида каминанинг нутқ сўзлагани кўрилганми? Ана, камина мажлисда қандай гапирган бўлса, ана шундай гапирилсин!

Ботир миробнинг колхоз умумий мажлисида гапиришини ёдладим. Худди миробдай қўлларимни қорнимга қовуштирдим. Бошимни тик тутдим. Киприк қоқмадим. Дона-дона қилиб айтиб бердим.

Мироб олдимга қоғоз билан қалам қўйди.

— Энди қандай айтилган бўлса шундай ёзилсин. Нимага? Бешинчи синф? Маълумотинг мендан бир синф юқори бўлатуриб ёзолмайсанми? Ҳа, майли. Ўртоқ Ҳамидов, сиз ёзинг, бу киши қўл қўйиб беради.

Биродарлар, аризабозлардан Денов қолмади, Термиз қолмади, Тошкент қолмади. Идорама-идора чопди.

Аризабоз дегани ажабтовур эл бўлди. Бўлмаса, аризабозларнинг отини олмади. Аризабозларга ел-югур, деб, биров бир чақа бермади. Аризабозлар ўзлари ёнидан ўзлари чопди.

40

Бир сафаргисида мени-да эргаштириб жўнади.

— Бошингдан ўтган савдони ўз тилинг билан ўзинг айтиб берасан, — деди.

— Ўзи, қаерга бораяпмиз? — дедим.

Ботир мироб шаҳодат бармоғини лабига босди.

— Тиш-ш-ш! — деди.

Аризабозларга эргашдим. Душанбега йўл олдим. Йўлда автобус деразасидан икки марта қусдим.

Душанбедан Москвага учдим.

Умримда биринчи марта самолётда учдим. Қани, кўрайин, қани, самолёт деган улов

қандайчикин экан, дедим.

Самолёт бир пасайди, бир кўтарилди. Юрагим товонимга тушиб кетгандай бўлди.

Кейин, жойида туриб қолди. Нағмаси кўп бўлди. Одамнинг юрагини ёрди. Улов бўлсанг, сидирға юр, уккағарнинг самолёти, дедим.

Самолётдан кўнглим қолди. Уловлиги йўқ экан, ҳа, демадим.

Самолёт деразасидан қараб хайрон бўлдим. Шундайгина остимизда пахта уюлиб ётибди! Самолёт тегайин-тегайин дейди.

Қабатимдаги Ҳамидов муаллимга юзландим.

— Эҳ-хе, пахтани қаранг, пахтани! — дедим.

Ҳамидов қаради. Кейин, кетига чалқайиб кулди. Телпагимни юлиб олди. Тақир калламга шапатилади! Калламга шапатилаб-шапатилаб кулди.

Калламни елкаларим орасига олдим. Кафтим билан бекитдим. Телпагимни тортиб олиб кийдим. Тагин деразадан қарадим. Ана энди билдим. Кўринаётган пахта эмас, оппоқ булутлар бўлди.

Москвада тушдим, аризабозлар кетидан эргашдим.

Москвада нима кўп, машина кўп бўлди. Битта-да от бўлмади!

Автобусда юрдим-юрдим, бир жойга келдим. Йўл четида турдим, ўткинчи-кеткинчи машиналарга кўл кўтардим. Ғуж-ғуж машиналардан бирови-да тўхтамади. Кўтарабериб, кўлларим чарчади. Турабериб, оёқларим толди. Қорним қур-қур қилди. Тоқатим тоқ бўлди.

Шунда узун бир машина жиринг-жиринг этиб келаберди. Тезлаб келаяпти-да, деб бўлмайди, оҳисталаб келаяпти-да деб бўлмайди. Яқин келиб, янада оҳисталади. Фаросат қилдим, кўл кўтарсам, тўхтайдиган кўнгли бор.

— Ай, Ҳамидов муаллим, бу қандай машина бўлди? — дедим.

— Трамвай, — деди муаллим.

— Кўча юзида симёғочдай бўлиб турамизми? Ана шу трамвайни кира қиламиз! Харажати мендан! — дедим.

Ҳамидов муаллим кулди.

— Трамвай қиммат, — деди.

— Қиммат бўлса бўлар! Кетса, бир қўйнинг пули кетар! — дедим.

— Унда, ўзингиз кира қилинг.

Чопқиллаб бордим. Трамвай олдини олдим. Ўнг қўлимни бошим узра кўтардим.

— Ай, трамвай, остановка! — дедим.

Трамвай жиринг-жиринг этиб оёқ илди. Трамвайчи деразадан қаради. Менга ияк қокди. Ҳа, нима дейсан, деган бўлди.

Мен ўнг қўлимни олға сермадим.

— Тўғрига! — дедим. — Айтган пулингни берамиз! — дедим.

Трамвайчи бош-адоғимга қаради-қаради-да, бош ирғади. Майли, деган бўлди. Бошмолдоғи билан трамвай эшигига ишора берди.

— Айда! — деди.

Шунда эшик тарақ этиб очилди. Мен лип этиб трамвайга миниб олдим. Кетимдан аризабозлар минди.

Аризабозларга ҳаволаниб-ҳаволаниб қарадим.

— Ана, бир оғиз гап! — дедим.

— Ҳа, кучингдан, Зиёдулла кал! — деди Ботир мироб.

Трамвай бир юрди, бир тўхтади. Чайқалиб-чайқалиб хийла юрди.

Бир жойда Ҳамидов муаллим:

— Ҳозир тушамиз! — деди.

Биринчи бўлиб мен тушдим. Трамвай кира қилишга қилдим, энди кира ҳақини тўлайин, дея

қўйнимни қовладим.

Шунда Ботир мироб:

— Мен тўладим, — деди.

— Ҳа-а, бинойи, — дедим.

Шу, Ботир мироб кўпга тушиб кетдиёв. Тўрт одамга кира ҳақи тўлашнинг ўзи бўладими. Тушса тушар! Нима, миробга мени эргаштириб кел, дедимми! Эргаштириб келдими, тўласинда!

Аризабозлар катта бир идорага кириб кетди. Мен остонадаги қоровул олдида қолдим. Аризабозлар ўргатган гапларни ичимда бот-бот қайтариб ўтирдим.

Ниҳоят, аризабозлар чиқиб келди. Катталар мени йўқламабди. Аризабозлар гапига ишонибди. Яхши бўлибди. Тагин катталар салобати босиб, дудуқланиб қоламанми, дея қўрқиб эдим.

41

Эртаси куни Душанбега учдим. Ўтирганлар шаҳодат бармоғини ликиллашиб, ўртада лайлакқушдай лўкиллаб юрган қизни имлади. Қиз уларга майда идишда сув олиб келди.

Менинг бошқалардан қаерим кам? Каллам кал бўлган билан, телпакнинг остида кўринмайди.

Дадил бўлдим, ўзимни бир синаб кўрмоқчи бўлдим. Шаҳодат бармоғимни ликиллашиб, қизни имладим. Сув, дея оғзимни кўрсатдим. Қиз бош ирғади, сув олиб келди. Сувни бир ютишда йўқотдим. Бошқалардай бош ирғадим.

— Ўлманг! — дедим. — Катта қиз бўлинг.

Кўкрагимни кердим, бақалоғимни шишириб ўтирдим.

Ойнадан пастга қарадим. Паст ўзимизнинг Вахшиворсойга келбат бериб кетди. Қатор-қатор уйларни кўрдим. Майда-майда қораларни кўрдим. Ҳамидов муаллимга, шу бизнинг қўйлармикин, дегим келди. Тагин калламга шапатилашидан кўрқдим. Гапимни ичимга ютдим.

Самолёт Душанбеда гурс этиб тушди.

42

Таксида қишлоққа келдим.

Мен қаерга бориб келдим? Одамлар буни билладими? Ана шуни одамларга билдиргим келди. Қаерга бордим, қаерда бўлдим, барини айтиб, мақтангим келди. Уйга бормадим. Катта кўчада оҳиста-оҳиста вазмин-вазмин қадамлар босиб юрдим. Одамларга қуюқ-қуюқ саломлар бердим. Дуч келган одам билан қалин-қалин сўрашдим. Қозон-тобоғигача қолдирмай сўрадим.

Эл оғзига маҳтал бўлиб қарадим. Эл, кўринмай кетдингиз, Зиёдулла чавандоз, дея сўрамади!

Кўчани тагин бир айланиб келдим. Эл ақалли, камнамосиз, Зиёдулла кал, демади! Уч кун-а, уч кун қишлоқда бўлмадим! Яхшими-ёмонми, шу элнинг молини боқаяпман. Одамнинг қадриям шундай бўладими. Қадримга куйдим. Ай, қадрим-а, бечора қадрим-а!

Елдан хафа бўлиб, уйга келдим. Чой ичиб, ёнбошладим. Ўнгимга ағдарилдим — бўлмади, чапимга ағдарилдим — тагин бўлмади! Тарс ёрилиб кетгудай бўлдим!

Москвада йўл-йўлакай бир килоча қанд-қурс олиб эдим. Бола-чақа кўлимга қарайди, дедимда.

Ана шундан бир сиқимини қўйнимга солдим. Тарлонни миниб, Мамат ошнализникига йўл олдим. Девордан бўйлаб овоз бердим.

— Мамат! Мамат уйдади, келин? Уйғот, гап бор! — дедим.

Мамат ичкаридан уйқули кўзларини уқалаб-уқалаб келди.

Мен, теваракдаги ҳамсоя-қўллар эшитсин учун, овозимни қўйиб гапирдим:
— Яхшимисан, димоғинг чоғми? Ма, манави қандни невараларимга бўлиб бер, есин! Мозор босиб келган-да, табаррук!
— Қаерлардан сўраймиз?
— Москва!!!
— «Москва» колхозими?
— Колхоз? Қандай колхоз? Сен ўзи, мени ким деб ўйляяпсан? Мен унча-мунча жойларга бормайман! Борсам, фақат Москва шаҳри азимларга бораман, ҳа! Фақат Москва!! Жуда паст кетсам, Душанбеларга шунчаки, йўл-йўлакай оёқ илиб ўтаман! Менга қара, кун қиём вақти-қиём вақти уйингнинг устидан бир самолёт учиб ўтди? Қанотларида парраги-да бор?
Мамат сергак тортди. Осмонга бир қараб олди.
— Учиб ўтгандай бўлди, нима эди?
— Ўлма! Мен сенга бир нарса айттайинми? Шу самолётнинг ичида мен бор эдим!
— Ҳа, кучингдан!
— Ўнг ёғида ўтириб учдим! Парракнинг шундай ёнида, ҳа!
— Во уққағар, Гагарин бўл-ей!
— Ким? Эб-ей, Гагарининг ким бўпти! Осмонга лип этиб учган-да, қайтиб тушган. Мен тўрт ош пиширимдан-да кўп учдим!
— Эҳ-е-е! Ёрил-е, баччағар-е, ёрил-е!
— Кўриб турибсан, чакана одам эмасман! Энди мен билан ўйлаб гапириш!
— Бўлди, бўлди, тараф йўқ.
— Яна бир гап. Самолёт осмонда варракка ўхшаган билан майда эмас экан, ҳа! Ичи Обширнинг камаридай келади!
— Кир уйга, чой ичамиз.
— Йўқ, ишим зарил. Шундай ўтаётиб, бир ҳол-аҳвол сўрашиб кетайин дедим...
Жиловни бўшатдим. Тарлон йўл олди.
Биродарлар, пардай енгил бўлдим!

43

Биродарлар, Москвадан одам келибди. Шляпаси бор эмиш!
Шляпали одам раён катталарини йиғибди. Кал каттани ўртага олибди. Ана шунда масала ойдин бўлибди.
Ойдин бўлишича, ҳукумат, ҳамма ўз имкониятига яраша гўшт топширсин, дебди. Буйруқ раёнга келибди. Раён катталари кал каттани бизга вакил этиб юборибди.
Кал катта бир зина юқори ўсмоқчи бўлибди. Ўсиш учун гўшт топширишдан фойдаланмоқчи бўлибди. Қайси йўл билан бўлса-да, гўшт топширишни муддатидан олдин, ошириб бажариб, катталарга яхши кўринмоқчи бўлибди, елкасига қоқтирмоқчи бўлибди. Шу йўл билан кўзлаган амалига минмоқчи бўлибди.
Биродарлар, бир калнинг хийласи — қирқ кишини чарчатади!
Кал катта ўз ниятига элни талаб эришмоқчи бўлибди, элни хўрлаб эришмоқчи бўлибди.
Шляпали катта кал каттани уришиб-уришиб, амалидан олибди. Партиядан ўчирмоқчи бўлибди.
Шунда, кал катта ҳўнг-ҳўнг йиғлаб қўя берибди. Шафқат қилибди.
— Эркак одамнинг йиғлагани — ўлгани, — дебди.
Биродарлар, ҳақ сакласа бало йўқ, ҳақ қарғаса даво йўқ!
Айни кунларда кал катта чойхонада ёнбошлаб ётар эмиш.
— Ҳақиқат йўқ, бу дунёда ҳақиқат йўқ... — дер эмиш.

Биродарлар, ўзинг яхши — олам яхши, ўзинг ёмон — олам ёмон!
Чойнагидаги чойи оқ эмиш! Ўзи қуйиб, ўзи ичар эмиш.
Елга эрмак, халққа шалоқ эмиш!

44

Биродарлар, шукур-шукур, аризабозларнинг борига шукур!
Аризабозлар ноҳақликка йўл қўймайди. Ҳаром-томоқларга кун бермайди. Элнинг ҳақини бировга едирмайди.

Аризабозлар бўлмаса, катталар биз авом элни бозорда сотиб ейди! Аризабозлар бўлмаса, катталар биз авом эл оғзидаги ошни юлиб олади!

Аризабозларга меҳрим тушиб қолди!

Бозор оқшоми барча аризабозларни уйимга айтиб келдим. Боқиб ётган бир қўйимни сўйиб бердим.

45

Қишлоқ тагин отларга тўлди.
Чавандозлар отларини бойловга ташлади.
Тарлонни-да бойлаб боқдим.

46

Қарлуқда тўй бўлди.

Шу тўйга йўл олдим. Йўлда Тарлон тезак ташлаб-ташлаб борди. Ажабо, бундайчикин қилиғи йўқ эди...

Бир муаллимниқига тушдим. Қозикни молхона ёнига қоқдим.

Тарлон қулоқлари шалпайди. Боши эгилди. Девор қавагига мунис термилиб қолди. Ем емади. Иримига лабини-да тегизмади.

Кўнглим ҳадиксиради. Томоғимдан туз ўтмади. Тарлондан кўз узмадим.

Узанги йўлдошларим-да оромини йўқотди. Қарлуқда отни зўр биладиган бир синчи чол бўлди. Ана шу чолни айтиб келди.

Чол Тарлонни айланиб кўрди. Энкайиб, кўзларига қараб кўрди. Ўзича, бош ирғади. Кейин, тирсагимдан ушлади. Мени меҳмонхонага эргаштириб борди. Елкамга қўлини қўйди.

— Менга қара, эл чавандози, — деди. — Шу отни менга сотмайсанми? Йигирма қўй бераман. Гапнинг эркагини айт.

Зардам қайнади. Мен нима ғамда-ю, чол нима ғамда!

— Бова, — дедим, — эрта биров айтган экан, мен ўз ғамим билан, мулла менинг... деб! Ўзи нима гап, аввал айтинг-да!

Чол мужмалтоб бўлди.

— Сен бўларини айт, эл чавандози. Кейин мен айтаман, — деди.

— Йўқ! Қиёматда-да сотмайман! Бўлдими?

— Ҳа, майли. Унда эшит, эл чавандози. Отинг, зўр от. Кўргандан беш кетдим. Адашмасам, яқинда оғир бир дардни бошидан кечирган дейман-ов!

Тарлон камарда ўн кун оч ётди, ана шу хаёлимдан ўтди. Аммо чолга сир бермадим.

— Ҳа, дардга чалиниб эди. Кейин, фориг бўлиб эди.

Чол маҳобат қилди.

— Бали, эл чавандози, — деди. — От ҳозир шуни эслаяпти, эртага бўладиган кўпкарини

ўйлаяпти. Дарддан аввалгидай чополаманми, йўқми, деган ғам отни ўйга солаяпти. Мен буни кўзларидан билдим. Мениям айтди дерсан, эл чавандози.

Чол кетди.

Мен бемаҳалгача гурунглашиб ўтирдим. Тарлоннинг қайғуси кўнглимдан кўтарилмади. Қайғу юзимга-да урди шекилли, уй хўжаси кўнглимни кўтарди.

— Кўп қайғура берманг, чол синчи, билонғич, — деди. Кейин, чол кимлигини айтиб берди.

Эмишки, отлар бир йилда бир марта кавш қайтаради. От кавш қайтарганда ёнади! Баданлари товланади, кўзни қамаштиради! Айниқса, кўзлари порлаб ёнади! От — дев-да! От кавш қайтариши ҳориқуллодда* ерда, хориқуллодда вақтда кечади. Кўз очиб, кўз юмгунча бўлиб ўтади! От кавш қайтаришини кўрган одам, ё телбанамо бўлади, ё шўрпешона бўлади, ё бахтли, ё доно, ё нуқтадон бўлади!

Эмишки, чол от кавш қайтарганини кўрган эмиш...

47

Кўпқари экинсиз қисирпояда бўлди.

Мен Тарлонни қизитдим. Қисирпояни айлантириб чопдим. Тарлон хиёл ўзгарди. Бошини тик тутди, дирк-дирк ўйнади. Сувлигини шиқирлатиб-шиқирлатиб чайнади. Тарлон тўдага талпинди, Тарлон мени улоққа чорлади!

Айни қишнинг илк кўпқариси-да, от мўл йиғилди.

Демак, кўпқари яхши бўлади. Боиси, оз отли кўпқарида ердан улоқ олиш мушкул бўлади. Сабаби, бари от ўзини зўр деб билади. Оқибат, ёппасига улоққа ёпишади. Талашиб-тортишади. Улоқни на ўзи олади, на бировга беради. Бир-бирига халакит беради, бир-бирига зиён беради. талашиб ёта беради.

От мўл бўлса, аксинча бўлади. Бунда зўрлар зўри, отлар оти улоққа талпинади. Бундайроқ отлар тўда четида томошагўй бўлади. Борди-ю, улоққа интилса, тўдадаги ўзр отлар йўл бермайди, кетига суриб юборади.

Шу боисдан мўл отли кўпқарида тўдадан улоқ олиб чиқиш осон бўлади.

48

Улоқ келди.

Тарлонни гижинглатиб-гижинглатиб бордим. Улоқни искатиб-искатиб олдим. Улоқ бутидан кўтариб-кўтариб кўрдим. Улоқ бир тана бўлди. Эллик-олтмиш килолар келди. Улоқ жикқа ҳўл бўлди. Боиси, кечаси билан сувга пишиб қўйилган бўлди. Бунинг нафи — улоқ зилдай оғир бўлди. Ана энди торта-тортда улоқ териси айрилмайди, бўлак-бўлак бўлиб кетмайди. Бўлмаса, торта-торта улоқ бутун қолади- ми?

Баковул зотларни айтди:

— Бир жуфт калиш, ўн сўм пули бор! Ол!

Тўда улоққа талпинди. Улоқни бир жийрон олиб чиқиб кетди.

Кейинги зот қўйилди:

— Бунисида бир қўй, бир тўн, ўн сўм пули бор! Зот каттарди, армонда қолма!

Тарлонни улоққа солдим. Тарлон пишқириб-пишқириб қимтинади. Улоққа мен ўйлаган, мен хоҳлагандан-да вақтлироқ, осонроқ борди. Одатича улоқни бир айланди. Улоқ бошида оёқ илди.

Бир чавандоз Тарлон ўктамлигидан ғашланди. Тарлон сағрисиغا қамчи урди.

Тарлон бир сесканди. Лекин жойидан қимирламади. Икки кўзи улоқда бўлди.

Мен улоққа тесқари ёқдаги товонимни узангидан олмай, эгар корсонига илдирдим. Улоқ тараф узангидаги оёғимни букдим. Тиззамни Тарлон биқинига босдим.

Тарлон менга кифт берди, кифт!

Мен энкайдим, улоқни бир қўллаб ушладим. Қоматимни кўтараётиб, букилган оёғимни узангига тик тирадим. Бор қийинчилик, шу оёғимга тушди. Бусиз улоқни кўтариб бўлмайди.

Шунда, бир муғамбир от улоқни туёқлари билан босиб қолди.

Мен тағин улоқ бутидан ушладим. Тағин от тиззаси баравар кўтардим.

Тарлон улоққа қараб-қараб олға юрди.

Улоқни атайин ерда судраб бордим. Бирдан кўтарсам бўлмайди, пойлаб турганлар ёпишади.

— Улоқ кўтарилаяпти, улоқ кўтарилаяпти!

Сағал очикқа келдим. Улоқни даст кўтаришга шайландим.

— Улоқ Тарлонда кетаяпти, Тарлонда!

Улоқни зарб билан кўтариб олдим. Кўтараётганимда Тарлон созлаб бир силкинди. Мадад берди, кўтаришиб юборди!

Тарлон билан олға чопдим. Отлар кейинда қолиб кетди. Аммо бир тўриқ қолмади. Чавандози улоқ бутидан ушлаб, биз билан баравар чопди.

— Йўқ, улоқ Тарлон билан Тўриқда кетаяпти! Улоқ Тарлон билан Тўриқда!

Улоқни тақимимга босиб олдим. Ёнимга чалқайдим. Жилонни қўйиб юбордим. Улоқни қўшқўллаб ушлаб олдим.

Кўп отлар аввал-аввал аста-аста чопади. Кейин-кейин тезлаб чопади.

Бизнинг Тарлон бўлса турган жойидан забт олади. Биринчи кадамиданоқ шиддат билан, бирдан отилиб чопади. Ўзга отлар бундайин забтли шиддатга ҳозирланмаган бўлади. Оқибат, ўзга отлар ўзларини ўнглаб олгунларича, Тарлон ўзиб кетади. Ҳозир-да шундай бўлди.

Тарлонда яна бир фазилат бор. Борди-ю, бирор бир от етиб олса, Тарлон шу от билан баравар чопади. Ўзиб-да кетмайди, кейин-да қолиб-да кетмайди. Гўё, охириги холи шундай, бир меъёрда чопади. Қабатидаги от шу меъёрга кўникади. Баравар чопиб бораётгани билан қаноатланади. Шунда, Тарлон бирдан забт олади, шиддат олади! Бундай бўлишини хаёлига-да келтирмаган қабатидаги от кейинда қолиб кетади.

Айни шу вазиятда чопаяпмиз! Мендан Тарлон учун бир сўз кифоя бўлди.

— Ҳа-а!

Тарлон, тарлонлигини қилди, хориқулудда юлқинди, забтини бирдан оширди.

Қабатида келаётган тўриқ чавандознинг қўли улоқдан узилди. Тўриқ кейинда қолиб кетди.

Мен жўшиб кетдим:

— Ху-у-уй, ху-у-уй, ху-у-уй!..

Тарлон юлдуз учгандай чопди!

— Ҳало-о-ол. Тарлонники ҳалол! Ташла, Тарлон, ташла!

Еллик-олтмиш килолик улоқни ердан қандай қилиб кўтариб олдим? Белим баробар деворда ўтириб, эллик кило юкни ердан бир қўллаб кўтариб ололмайман. Эллик кило юкни қўшқўллаб кўтариб, отга кучана-кучана ортаман. Кўпкарида бўлса, отда энкайиб, эллик кило улоқни бир қўллаб кўтариб оламан! Бунинг сири нимада?

Биродарлар, отнинг шамоли бор! Улоқни ана шу шамол олиб кетади! Эътибор этган бўлсангиз, от улоқдан кўз узмади! От менга кифт берди! Атайин, мен учун қулайлик яратди! Улоқни кўтараётганимда эса, елкасига юк олаётган одамдайин бир силкинди! Ана шунда мен улоқни ерга ташлаб юбормасам бўлди, бировга бериб юбормасам бўлди. Чавандозлигимни қилсам бўлди! От — отлигини қилади!

Билаяпсиз, кўпкарининг саксон-тўқсон фоизи от бўйнида бўлаяпти. Шу боисдан-да кўпкарида чавандоз эмас, от номи айтилади! Кўпкари бошидан-адоғигача от номи жаранглайди! От номи шарафланади! От номи улуғланади!

Тарлон эллик-олтмиш килолик улоқ билан, яна тағин мен билан қандай қилиб чопди? Атайин, отга олтмиш кило буғдой ортиб олдим, дейин. Яна тағин, ўзим-да миниб олдим, дейин.

Ана шундан кейин от ана шундай шиддат билан чополадими? Чополмайди! Улоққа келганда эса, куюндай учади!

Биродарлар, улоқнинг ҳавоси бор! Отга ана шу ҳаво қувват беради, қанот беради!

Тарлон ғайрат қилди. Яна икки марта улоқ айирдим.

Шунда, ғуж одамлар орасидан кимдир биров овоз берди.

— Тарлон, буёққа бир қаранг! — деди.

Бордим, овоз берган кечаги чол бўлди. Чол кафтини қошига қўйиб қаради. Бошини ирғаб-ирғаб қаради. Кулимсиб-кулимсиб қаради.

— Энди қандайсиз, эл чавандози? — деди.

— Қуллук, қуллук.

— Энди менга қаранг, эл чавандози, отга дам беринг, ҳа. Бўлмаса, кўзиқтириб қўясиз...

Тарлон ҳалоллаган тўнлар билан пулларни чолга узатдим.

— Олмайман, йўқ, олмайман!.. — деди чол.

Кўярда-қўймай бердим. Кейин, жабдуклар тарафга юрдим.

49

Биродарлар, ҳамсоямиз Қулмат полвон бозорлаб келди. Майиз сотиб келди.

Деворимиздан авайлаб бўйладим. Нарх-навони сўрадим.

— Қани, полвон, — дедим, — майиз қанчадан бўлди?

Полвон қўлларини кўкси баробар қилди. Кафтларини катта-катта очди. Ўнта бармоғини ёйиб кўрсатди. Оғзини тўлдириб:

— Ўн сўм! — деди.

— Йўғ-е?

— Чиним, ўн сўмдан бўлди. Майизингиз бўлса, армонда қолманг!

Майиз бизда бор-да! Олти унхалта! Саратондай сариқ майиз!

Кўчқордай-кўчқордай ўғилларим бор! Катта бўлса отнинг Тарлонини минаман деяпти! Майизни шуларнинг тўйига босиб ётибман! Бу қиш кучим етмайди, келаси қишда катта тўй бераман! Насиб бўлса!

Шанба оқшоми омбордан бир халта майиз судраб чиқдим. Супадаги гиламга ёйдим. Ғалвирда элаб-елаб, чангдан покиза этдим.

Субҳи содиқда Тарлон билан бозорладим.

Қизилсувга дохил бўлдим. Дарёдан кечиб ўтиб, юқориладим.

Мол бозори олдида тевараги сим билан ўралган ер бўлади. Бозорлаб келувчилар от-уловларини ана шу ерга боғлаб қўяди. Тарлонни-да шу ерга боғлаб қўйдим.

Майизимни орқалаб, бозор ораладим.

Димоғим манти ҳидини туйди.

Букилиб-букилиб юрдим.

— Пўшт-пўшт! — деб юрдим.

Бозорчилар қаторидан жой олдим. Майиз халтамни очдим. Майизимни мақтаб-мақтаб ўтирдим. Ўн сўмдан пастга тушмадим!

Чипор гулстукли бир одам майизимни кафтига олиб кўрди. Салмоқлаб-салмоқлаб кўрди.

— Сал тушинг, деҳқонсиз-ку! — деди.

— Нима, деҳқон майизни кўчадан топиб оладими? — дедим.

— Ток тугган ноз-неъматни ўн сўм деб ўтирибсиз-а!

— Ноз-неъмат дегани деҳқоннинг пешона тери дегани!

— Кўп миннат қилманг! Шусиз ҳам ой битсаям, кун битсаям, деҳқонга битиб ётибди!

— Битади-да! Уст-бошларингдан тортиб, еган-ичганларинггача деҳқоннинг пешона теридан

келаяпти! Идорада ўтириб қоғоз қоралаганларинг билан осмондан ейдиган, ё, киядиган бирор нима тушмайди! Дехқон топганининг тўқсон фоизини сизларга жўнатиб, қолган ўн фоизинигина ўзи ейди!..

Чипор галстукли одам ундай деса, бундай дедим, бундай деса, ундай дедим. Ишқилиб, галстуклидан қолишмадим!

Биродарлар, сочим бўлмаса-да тароғим тиллодан!

Қарадим-қарадим, савдонинг маъкули бўлмади.

— Бор-е, етти сўмдан бўлди! — деб юбордим.

Шу заҳотиёқ бир майизжаллоб диконглаб келди. Кўтарасавдо килиб олиб кетди.

Халтамни тиззамга уриб қоқдим. Буклаб-буклаб кўлтиғимга қисдим.

Бозор оралаб, бозорлик қилдим. Ноз-неъматлар олдим. Жийдага бошқоронғи аёлимизга Хоразм жийдаси олдим. Ўғилларимизга хўрозқанд, қоғозида кучуги бор қанд, тешиккулча олдим. Барини халтамга солиб, чойхонага йўл олдим.

50

Остонадан ичкари мўраладим.

Чойхона тўла одам бўлди.

Чойхона ҳавоси дим бўлди. Нафасим қайтиб кетди.

Ташқари сўриларда-да одам мўл бўлди. Бировлаб санаса юзлар бўлди.

Халтамни сўри устунига суяб қўйдим. Бўш жой изладим. Бир одам туриб кетди, жойи бўшаб қолди. Халтамни олдим. Яқинимдаги одамга:

— Сўраганларга бу жой эгалик денг, — дедим.

Чой билан кулча олиб келдим. Кўчанинг нариги юзида бир сермўйлов одам катта қозонда балиқ қовурди. Ана шу мўйловдан икки кило балиқ олиб келдим.

Чордона қуриб, балиқ туширдим. Балиқ серқилтиқ бўлди, хўп хуноб қилди.

Шунда, бурчак сўрида иккита милитсионер пайдо бўлди.

Оғзимдаги оғзимда, бўғзимдаги бўғзимда қолди. Кўнглим айнади, иштаҳам бузилди.

Кўрмайин-да, куймайин-да, дедим. Чаппа бурилиб ўтириб олдим. Тағин, ўшалар бўлса-я, дея ҳадиксирадим. Кўз қирим билан қараб-қараб олдим. Йўқ, улар эмас, бошқалар бўлди.

51

Шу вақт, бозор дарвозаси тарафдан овозлар келди.

— Ушла, ўғрини, ушла! — деди овозлар.

Ғуж-ғуж одамлар орасидан бир бола чопиб чиқди. Кетидан бир беқасам чопонлик одам қувиб келди.

Бола кўчани кесиб чопди. Юқоридан келаётган қизил машинага бел бўлди. Машина «шиғғ» этиб, тойиб келиб тўхтади. Бола ўзини йўлнинг бериги бетига отди. Қоп-қора сувли ариққа шалолаб тушди. Лой бўлмаган ери қолмади.

Қувиб келаётган одам машина кетидан ўтди. Боланинг лой ёқасидан жуфтлаб ушлади. Бола типирчилади, аммо беқасам чопонлик чангалидан чиқолмади. Беқасам чопонлик, боланинг оёқларига кўшиб, қоқиб, ерга юмалатди.

— Пулни чиқар! Қани пул?! — деди беқасам чопонлик.

— Мен эмас! — деди бола.

— Сен! Қўлингни киссамда ушладим-ку! Яхшиликча чиқар, бўлмаса энангни Учқўрғондан кўрсатаман!

— Мен эмас деяпман-ку!

— Унда ўзим топаман! Торт қўлингни! Манави киссангни кўрсат!

Йўлдан ўткинчи-кеткинчилар оёқ илди. Чойхонадагилар бориб қаради. Тумонат одам бўлди. Мен сўрида тик туриб қарадим.

Беқасам чопонлик боланинг киссасини ковлади. Қўйнига қўлини тикди. Қўйнидан бир даста пул олди. Боланинг тумшуғига олиб борди.

— Бу нима, энангнинг қалиними? — деди.

Бола бошини елкалари ичига олди. Юзини лой кафтлари билан пана қилди.

Беқасам чопонлик боланинг кулоқ-чаккасига кулочкашлаб солди. Бола балчиқ сувга шалоп этиб тушди.

Беқасам чопонлик боланинг ёқасидан жуфтлаб ушлади. Сувнинг оқишига қараб судради.

— Сенга киссавурлик қилишни кўрсатиб қўяман! Юр мелисага!

Бола оёқларини тиради, гавдасини орқасига ташлади.

Шу вақт, оломон орасидан иккита новча бўзбола суғурилиб келди. Икковининг-да сочлари елкасида бўлди. Уст-бошлари баданларига чиппа ёпишиб турди. Ботинкалари товони от туёғидай-от туёғидай калин-калин бўлди.

Бўзболалар беқасам чопонлик кетидан келди. Бир бўзбола беқасам чопонлик тирсагидан ушлади. Беқасам чопонлик, болани кўйиб юборди. Кетига қайрилиб қаради. Шунда, бўзбола беқасам чопонлик иягига кулочкашлаб бир урди.

Беқасам чопонлик зуваласи пишиқлардан бўлди. Кетига гандираклаб-гандираклаб борди. Аммо йиқилмади.

Оломон ҳайбаракаллачи бўлди:

— Ур! Сол, тумшуғига!

— Ур! Мушт турганда муомала нима керак!

Беқасам чопонлик бир бўзболани қўшқўллаб бир урди. Бўзбола чалпак бўлиб тушди.

Омон турган бўзбола беқасам чопонлик кетидан келди. Биқинига созлаб бир тепди.

Беқасам чопонлик энкайди. Биқинини ушлаб-ушлаб, энкайиб қолди.

Оломон ҳайбаракаллачи бўлди:

— Ур! Калла қил, калла!

Шунда, майдагина бир қора кучук вангиллаб-вангиллаб чошиб келди. Келди-ю, беқасам чопонликни ураётган бўзбола бутига ёпишди. Бўзбола кучукка оёғини сермади.

Кучук кетидан сермўйлов балиқпаз чопқиллаб келди. Кучугини уришиб-уришиб, олдига солиб ҳайдаб кетди.

Чалпак бўлиб йиқилган бўзбола жойидан сапчиб турди. Беқасам чопонликни тепа кетди. Лойга белангани-да қўшилиб тепди. Бўзболалар кўзларига қарамай тепди. Беқасам чопонлик юзлари буришди. Бир ичини, бир биқинини ушлади. Кейин, ерга чўк тушди.

Мен олазарак бўлдим. Теварак-атрофимга алангладим. Бурчакда ўтирган милитсионерларга қарадим.

— Ай, анавиларни орача қилинлар-ай! — дедим.

Милитсионерлар парвойи фалак бўлди. Беғам-беғам чой ичди. Бошларини сарак-сарак этди.

— Бизга алоқаси йўқ! — деди.

— Бу ер бошқа бировнинг участкаси! Бизнинг участкамиз винзавод тарафда! — деди.

Оломон якун ясади:

— Тамом, нокдаун!

Йўқ, тамом бўлмади.

Беқасам чопонлик чўккалаб ўтирди-ўтирди-да, бирдан сапчиб турди. Биқинига тепган бўзбола юзига калла қилди.

Бўзбола юзларини кафтлари билан ёпди. Хиёл энкайди. Бармоқлари орасидан қон сизиб чиқди.

Шунда, бирови кафтига бир қора нима қўйди. Шу қора нима билан беқасам чопонликнинг пешонасига кулочкашлаб бир урди.

Беқасам чопонлик:

— Воҳ, ўлдим-а! — дея бақирди. Пешонасини ушлади. Талтанглади, гандираклади. Ана йиқиламан, мана йиқиламан деди.

Калла еган бўзбола турган жойида сапчиб, беқасам чопонликнинг кўкрагига тепди.

Беқасам чопонлик баргдай учиб тушди. Қўлларини ёнларига ёйиб, қимирламай қолди.

Бўзболалар беқасам чопонликни ўртага олиб тепди. Оёқлари остига олиб тепди. Кўзларига қарамай тепди.

Биродарлар, эзилиб кетдим, ич-ичимдан эзилиб кетдим! Жоним ҳалқумимга келди!

Алам ҳам армон билан бурчакка қарадим. Йўқ, милитсионер йўқ. Теварак-атрофга алангладим. Милитсионерлар олдинма-кейин бўлиб, чойхона ёналаб писиб-писиб кетаяпти.

Қаҳр билан, нафрат билан сўридан таппа ташладим. Беқасам чопонлик билан бўзболаларни орача қилайин, дедим. Оломонни кулочларим билан ёриб, ўртага кириб бордим.

Бир бўзболани билагидан қўшқўллаб ушладим. Кетига сермаб юбордим. Бир бўзболани сочларидан ғижимлаб ушладим. Сочларидан четга тортдим.

— Имонинг куйгурлар! Бир мўмин бандани ўлдирасанми! — дедим. Сочларини ғижимлаб тургандим, юлқинди. Бўлмади. Тағин юлқинди. Яна бўлмади. Кейин, чотларим орасига ўхшатиб бир тепди.

Биродарлар, орачига — олти таёк!

Есанкираб қолдим, довдираб қолдим. Жон ширин-да! Жон аччиғида қўлим юзаси билан бўзбола кўзларини оралатиб бир солдим.

Бўзбола чинқириб юборди.

Шу вақт, машина овози эшитилди. Катта кўчадан беморхона машинаси келди.

Оломон ўзини четга олди. Кўча юзида тўп бўлди.

Машинада ўтирган оқ кийимлик одам кўзойнагини устидан қаради. Сулайиб ётган беқасам чопонликни кўрди.

— Нима бўлди бунга? — деди.

Хўрлигим келиб... йиғлаб юбордим...

— Бечорани қаранг... Улар учов бўлса, бу бечора биров бўлса! — дедим.

— Тушунарли! Дам олиш куни деб, ўзидан кетиб қолмай, камроқ ичсин!

— Буни олиб кетинг, биродар, ўлиб қолади...

— Бизнинг заказимиз бор! Бошқа «Скорий помош» чақиринглар! Кетдик, ҳайданг!

Беморхона машинаси шундай олдимдан ўтиб кетди. Кетидан қараб қолдим. Кейин, қонига беланиб ётган беқасам чопонликка қарадим. Қарадим-қарадим...

Биродарлар, ўпкам тўлиб келди. Тўлиб-тўлиб келди... Енгларибга йиғладим, чопонимнинг ёқаларига йиғладим, ўнгирларимга йиғладим...

Оломонга алангладим.

— Ай, биродарлар, бир бечора инсон шундай ўлиб кета берса яхшими? Уйида бола-бақраси бордир! — дедим.

Биров овоз берди:

— Танишингиз бўлса, олиб кетинг! — деди.

Шундай кўча юзида турган майдагина машина хўжасига эландим. Бир амаллаб кўндирдим.

Беқасам чопонликни елкасидан судраб келдим. Кучоқлаб кўтариб, машинага солдим. Ерда шалвираб қолган оёқларини ичкари олдим. Ўзим қабатида ўтирдим. Бир қўлим билан билагидан ушлаб олдим.

Биров энди келиб, шу ердагилардан сўради:

— Нима бўлди-а, нима бўлди? — деди.

— Зўр томоша бўлди! Уччаласи биттасини шунақанги солди! Пақ-пақ! Нокдаун!

52

Беқасам чопонликни беморхонага олиб жўнадим.

Беморхона беқасам чопонликни олмади. Оппоқ кийимлик бир аёл:

— Бу судебний иш! — деди.

Милитсияга сим қоқди.

Бир милитсионер келиб, беқасам чопонликни айлангириб кўрди. Сурагга туширди. Дафтар тўлдирди.

Кейин, мени сўроқ қилди. Зот-маконимни сўради. Ўзимни айтиб бердим. Милитсионер ёзиб олди. Ундан кейин, нима бўлди, деб сўради. Мен оқизмай-томизмай айтиб турдим. Милитсионер ёзиб борди.

— Ҳозирча бўшсиз, кейинчалик участкавойингиз орқали чақирамиз! — деди.

Машина хўжасига уч сўм узатдим. У олмади.

— Куллуқ, куллуқ! — деб кетди.

53

Чойхонага қайтиб бордим. Бозорлик халтамни қарадим. Йўқ. Сўри остини қарадим. Йўқ, бозорлик халтам йўқ.

Чойхоначидан сўраб-суриштирдим.

— Мабодо, бизнинг халтамизга кўзингиз тушмадими? — дедим.

— Йўғ-а, кўзим тушмади-я! — деди чойхоначи. — Шунга кўзим тушмади-я! Қандай, беқасам чопонлик ошнагинангиз қандай?

— Бир бало қилиб жойлаштириб келдик...

— Ия-ия...

Чойхоначи анграйиб қолди. Юзлари бўзарди. Қўлларини этагига артди. Фотиҳа ўқимокчидай, кафтларини ҳозирлай бошлади.

— Бандачилик қилдим-а, — деди. — Вой, бечора-е, вой, бечора-е...

— Йўғ-е, беморхонага жойлаштириб келдик, деяпман.

— Э, ҳа-а, шундай денг...

Бозор оралаб, бошқатдан бозорлик қилдим. Барини белбоғимга тугиб олдим.

Тарлонимиз олдига бордим. Тугунимни эгар қошига илиб олдим. Дарвоза олдида ўтирган чолга бир сўм узатдим. Ўзимга ўзим оқ фотиҳа бердим. Отланиб, бозордан қайтдим.

Биродарлар, осмондан тушгандай бўлиб қолдим, дунёни энди кўраётгандай бўлиб қолдим...

54

Во дариғо, шундай кунлар-да бўлади!

Босган қадамимиз кетимизга кетади. Жамики ишларимиз чаппасига юради. Омад деганлари саломини-да бермайди. Оғзимиздаги ошимизни-да олдириб қўямиз.

Биродарлар, насиб этса, келар Шом-у Ироқдан, насиб йитса, кетар қош-у қабоқдан!

Хуррам солиқчининг кўпқарисида шундай бўлди. Тўдага киролмадим, кирсам, улоқни ололмадим. Борди-ю олсам, биров ё кўлимдан юлиб кетди, ё ерга тушиб кетди. Тақимимдаги улоқларни-да олдириб қўйдим.

Биродарлар, давлат-да эгиз-егиз, меҳнат-да эгиз-егиз!

Тарлон мендан хайрон бўлди, мен Тарлондан хайрон бўлдим.

Ундай қилдим бўлмади, бундай қилдим, бўлмади. Пуф сассиқ, дея кетиб қолмоқчи бўлмадим. Яна тағин шайтонга ҳай бердим. Элан-қаран келдим, энди кетмайин, дедим.

Тарлонни қамчилаб-қамчилаб тўдага солдим.

Отлар ғиж-ғиж бўлди. Осмондан телпак ташласа ерга тушмади.

Тўдани ёриб, улоққа келдим. Улоққа ҳар алвонда узалдим. Қўлим етмади. Яна-да узалгани, отлар кўймади.

Қуюқ чангда кўриб турдим, бир қўл улоқни ушлади. Шунда, Тарлон улоқни ўнг туёғи билан таппа босиб қолди. Тарлон буни илкисдан қилмади. Йўқ, билиб-кўриб қилди. Улоқни бергиси келмади!

Улоққа ҳавойиларча ёпиша бериш Тарлонимиз жонига тегди. Тарлон улоққа ташна бўлди!

Мен қамчи сопидан тишладим. Тарлон қопқоғига шапатиладим. Тарлон бошини сарак-сарак этди. Теварагидаги отлар бошини ўзидан холислатди. Ўзига кенглик яратди, эркинлик яратди.

Кейин, Тарлон олд тиззаларини букди. Улоқ олдида чўк тушди! Тарлон улоқ олдида чўккалади!

Қуюқ чангда кўзларимни аранг очдим. Тарлон кўкраги олдида ётган улоқни қўшқўллаб ушладим. Панжаларимни ботириб ушладим.

Тарлон кўз кири билан қараб турди. Барини кўриб турди, билиб турди. Улоқни маҳкамлаб ушлаганимга амин бўлди.

Шундан кейин, бир силкиниб, тиззаларидан турди. Сонсиз отлар пойлаб турган олдига эмас, йўқ, кетига тисарилди. Кетига тис бўлиб, тўдадан суғурилди. Очиқликка чиқиб олиб, бирдан олдига бурилди. Жойидан зарб билан учди, елдай учди! Кўрганлар кўриб қолди, кўрмаганлар армонда қолди!

Тарлон қоралик чуқурчани ёнлаб келди. Улоқни тақимимдан ташлаб юбордим. Қўлларимни кўтариб чопиб кетдим.

Аммо баковул овозидан дарак бўлмади. Ҳайрон бўлдим.

Қоралик жойга қайтиб келдим. Чуқурчага қараб... тарс этказиб тиззамга урдим. Улоқ чуқур ичига эмас... лабига тушибди!

Аламимдан, аразлагим келди!

Барчага, инчунун, баковулга эшиттириб айтдим:

— Биз кетдик! Бизга қачон ҳақ берилиб эди-да, энди берилади! — дедим ўзимча, кўпқарига қўл силтаб жўнадим. Тарлонни тарс-тарс қамчиладим.

— Кетдик, Тарлон, кетдик, одамлар биз сағирларга қайишмайди! — дедим.

Тўдадан олислаб бордим. Тарлонни тағин тарс-тарс қамчиладим.

— Кетдик, Тарлон, кетдик, бизнинг калламиз кал! Биз калларга ҳақ йўқ! — дедим.

Кетимга қайрилиб қарадим. Узанги йўлдошларим йўлдан қайирав, дея умидландим. Тарлонни имиллатдим. Тағин ўгирилиб қарадим. Изимдан биров-да келмади!

Деворда тизилиб ўтирган томошагўйларни ёнлаб юрдим. Бирови йўлдан қайирав, дея ўйладим. Шунча одам олдидан ўтдим, қани энди бировгинаси миқ этса! Ақалли, йўл бўлсин, Зиёдулла чавандоз демади! Шулар ҳам одам бўлди-ю! Суф-е!..

Энди томошагўйлардан аразладим!

— Кўр бўлиб кўпқарини томоша қилиб ўтира беринглар, мен уйга бориб, маза қилиб ётаман, — дея пичирладим.

Қишлоққа олиб борадиган йўлдан юрдим. Йўлни кесиб ўтадиган ариқ бўйида оёқ илдим.

Тарлон сувга талпинди. Сув ичирмадим. Шокиркулнинг томидан чиқиб турган дастак учига боғладим.

Уст-бошларимни қоқдим. Юзларимни ювдим. Қўшҳовучлаб-қўшҳовучлаб сув ичдим. Энтикиб-энтикиб сувга термулдим.

Шунда, ариқ бўйида сувга куча ботириб еб ўтирган болага кўзим тушди. Эътибор бериб

қарадим. иштони хўл.

— Кимнинг ули бўласан? — дедим.

— Отамнинг.

— Отанг ким?

— Шокиркул.

— Ҳа-а, отинг нима? Карим? Ўлма! Бу, иштон хўл-ку, Каримбой?

— Энам тўйда.

— Ҳа-а, ўзим киёлмайман денг. Биздан сўрасангиз, Каримбой, биз кўпкаридан қайтдик, ха! Кўпкарیدا адолат қолмади, Каримбой. Бари ошна-оғайнигарчилик бўлиб кетди!

— Кўпкари тамом бўлдимми?

— Йўқ, хали бўлаяпти.

— Унда, боринг-да.

Мен сергак бўлдим. Болага эътибор бериб қарадим.

— Бир нима дегандай бўлдингизми, Каримбой?

— Сув ичиб бўлдингиз-ку.

— Ҳа, сув ичиб бўлдим, Каримбой. Энди нима қил дейсиз, Каримбой?

— Кўпкарига боринг.

— Борсам деган эдим, Каримбой. Бизга ҳақ йўқ!

— Бормасангиз адо бўлади.

— Кўп қўймадингиз-қўймадингиз-да, Каримбой. Борсам-борайин, садқайи суханингиз.

Тарлонни ечиб, тагин отландим.

— Каримбой, сизнинг сўзингиздан ўтолмай қайтаяпман. Бўлмаса қайтмас эдим, — дедим.

Қайтишимда томошагўйларни қоралаб юрдим. Томошагўйларга хўмрайиб-хўмрайиб қарадим.

— Сенлар ҳам одам бўлдинг-у, ана, ҳақиқий одам Каримбой экан, — дея пичирладим.

Тўда четига бориб турдим. Баковул менга ажабланиб қаради. Билдим.

Баковул менга қараб-қараб қўйди. Кейин, ёнида турган чавандозга бир нима деди.

— Итга ўхшаб, ўзи кетиб, ўзи келди. — Билдим, шундай деди. Бошқалар-да шундай деди.

Энди, мен нима десам экан?

Каримбой қайтарди десам, қайси Каримбой десалар-а? Шокиркулнинг иштони хўл ўғли дейманми? Ҳа йўғ-е... суриштириб бораяптими. Борди-ю, суриштирсалар, Карим муаллим, дейман...

Самад чавандоз узанги йўлдошимга айтдим, барча-барчага эшиттириб айтдим:

— Йўлда Каримбой жиловни ушлади! Қайтинг-чи қайтинг, деб қўймади! Одамнинг юзи иссиқ-да, юзидан ўтолмадим!..

55

Отар адирда ёйилиб ўтлади.

Тўдалагунимча кеч бўлди. Уйга қош қорайганда келдим.

Участка милитсионеримиз бир парча қоғоз ташлаб кетибди. Аёлимизга қайта-қайта тайинлабди.

— Эртага соат ўнда органда бўлсин, — дебди. Шеригимизникига бориб узримни айтдим.

— Эртага қўйни сен боқ, зарил ишим чиқиб қолди, бирор кун қайтарарман, — дедим.

Саҳар-мардонда Тарлон билан шаҳар жўнадим.

Ешик олдида ўтирган милитсионерга қўйнимдаги қоғозни олиб кўрсатдим. Милитсионер мени эшиги ғилофли хонага киритиб борди.

Тўрда ўтирган йигит ўрnidан турди.

— Келинг, келинг, — деди.

Мен билан қўл бериб кўришди. Ўзини капитан Рўзиев, деди.

Капитан катта бахмал пардани тушириб қўйди, кўрсатди. Мен капитан катта кўрсатган жойга ўтирдим.

— Хўш, фамилиянгиз Қурбонов-а? Нега кечикиб юрибсиз, ака? Соат ўн икки бўлди-ю? — деди капитан катта.

— Мен сизга айтсам, капитан катта, Тарлоннинг оёғига қарадим.

— Хўш, Тарлонингиз ким?

— Бизнинг отимиз-да, капитан катта.

— Хўш, ҳали отда келдингизми? Шунча техника туриб-а!

— Эса-чи, капитан катта. Техника бизга бўлмайди, капитан катта. Бензин исини хуш кўрмайман, капитан катта.

— Хўш, бандитларни излаяпмиз, ака. Шубҳали типларни жабрланувчига юзма-юз қилдик. Булар эмас, деди. Сиз эса келмадингиз. Энди бошқа кун чақирамиз.

Тарлон билан қишлоққа қайтдим.

56

Кечкурун телевизорга қараб ўтириб эдим, Рихсиев келди. Болишни буклаб ёнбошлади, даммини узун олди.

— Радиоузел орқали ўқиган докладимни эшитдингизми, ўртоқ Қурбонов? — деди.

— Йўқ, қачон ўқидингиз?

— Ана холос, ҳозиргина ўқидим-ку. Йигирма минут, қирқ секунд!

— Мен телевизорга қараб қолибман. Нима деб ўқидингиз?

— Халқаро аҳвол хусусида!

— Ҳа-а, оламда нима гап экан?

— Аҳа, халқаро аҳвол чатоқ, ўртоқ Қурбонов, жуда чатоқ. Вазият тобора кескинлашиб бораяпти. НАТО мамлакатлари Европада қанотли ракета жойлаштираяпти. Салвадорда қонли жанг бўлаяпти, Никарагуада вазият тобора мураккаблашаяпти, Фаластин халқининг аҳволи аянчли. Аҳа, ҳаммасига империалистлари айбдор, ўртоқ Қурбонов. Империализм провокатсия билан шуғулланаяпти. Аҳа, масалан, АҚШ империалистлари Полша давлатида диверсия-провокация ташкил қилди. Халқни мафкуравий заҳарлади, аҳа. Полшада сотсиалистик жамиятни қўпориб ташламоқчи бўлди. Лекин империалистларнинг ёвуз планлари фош бўлди. Полша Бирлашган Ишчи партияси сотсиализмни ҳимоя қилди...

Гапнинг бировига-да тушунмадим. Телевизорга қараб, ҳа-ҳа, деб ўтирдим.

57

Икки кун деганда участка милитсонеримиз тагин қоғоз олиб келди.

Тарлон билан азонда йўл олдим. Бу сафар Тарлонни қичаб ҳайдадим. Вақтида етиб келдим.

Капитан катта тўртта бўзболнани рўпара қилди.

— Йўқ, булар эмас эди, — дедим. — Уларнинг сочи узун-узун эди, — дедим. Капитан катта кулди.

— Хўш, эслай олмайсизми, ака, уларнинг юзида бирон жароҳат изи йўқмиди?

— Эса-чи, капитан катта. Изиям гапми, яранинг ўзи бор эди, капитан катта.

— Хўш, қанақа жароҳат?

— Икковининг юзидан қон оқди. Беқасам чопонлик калла қилиб эди-да.

— Э-е-е, шуни эртароқ айтмайсизми, ака. Ана бу бошқа гап!

- Кейин, бир майдароғининг уст-боши лой бўлди, капитан катта.
Капитан катта ёза-ёза, бош чайқаб кулди. Нимага кулди — фаросатим етмади.
- Хўш, айтинг-чи, ака, шу воқеани кўрганлардан ақалли биронтасини танийсизми?
— Мен сизга айтсам, капитан катта, лоф бўлсада, юздан ошиқ одам бор эди. Қайси бирини танийман. Ҳатто иккита мелиса-да бор эди.
- Ким-ким? Мелиса? Хўш, формадами?
— Эса-чи, капитан катта. Мелисалар шундай бурчакда ўтириб чой ичди.
— Хўш, улар шу воқеани кўрдими?
— Эса-чи, капитан катта. Барини кўриб турди, капитан катта.
— хўш-хўш!
- Капитан катта темир сандиғидан бир қалин қоғоз олиб ёйди. Ичи тўла ғиж-ғиж сурат бўлди.
- Қаранг-чи, ака, шунинг ичида сиз кўрган мелисалар борми.
Суратларга бармоғимни югуртириб қарадим. Охири, кўрганларимдан бировини танидим.
Пешонасига бармоғимни нуқиб турдим.
- Ҳайла, анави! — дедим.
- Капитан катта энкайиб қараб, бош ирғади. Суратларни тахлаб, яна сандиғига солди.
Ташқарилаб қайтди.
- Хўш, сиз, ака, мана бу хонага кириб турунг. Ўзим чақираман.
Ён хонага кириб ўтирдим. Хона эшиксиз бўлди.
Капитан катта бахмал пардани тушириб қўйди. Ўзи, ўз хонасида қолди.
Хиёлдан кейин капитан катта олдига биров кириб келди. Капитан катта ундан сўради.
- Хўш, сиз йигирма тўртинчи январ якшанба куни соат ўн иккиларда қаерда эдингиз? — деди.
- Қайси январ, бу йилги январми? Участкада эдим, — деди келган одам.
- Хўш, аниқроқ айтинг!
— Винзавод атрофини назорат қилиб юрган эдим!
— Хўш, демак, заводда?
— Ҳа, заводда!
— Хўш, шу куни чойхона олдида бўлган воқеадан хабарингиз бўлмадими?
— Қанақа воқеадан?
— Ўша ерда бўлган тўполондан?
— Ўлимдан хабарим бор, бундан хабарим йўқ!
— Хўш, буёққа бир қаранг, Қурбонов ака!
- Капитан катта олдига қайтиб чиқдим. Келган одам худди ўша милитсионерларнинг бирови бўлди. У мени кўрди-ю, ранги оқариб жўнади. Капитан катта мени кўрсатиб сўради:
- Шу одамни бирон марта кўрганмисиз?
Милитсионер менга тикилиб турди-турди-да, елкасини қисди.
- Эслаёлмаяпман, — деди.
- Кулгим келди. Балки танир, дея чойхонани эслатдим. Милитсионер шипга қараб ўйлаб-ўйлаб, кўрсаткич бармоғини чаккасига нуқиди.
- Э, ҳа! Бўлди, бўлди! Энди эсладим. Ўша ердан участкамга ўтиб кетаётган эдим. Кўчада одамлар тўпланиб турган экан. Бирон нима сотаётган бўлса керак, деб ўйладим.
- Эб-ей, икковимиз гапиришдик-ку, иним! Мен сизга...
— Мен билан-а? Бекорни айтибсиз! Тухмат! Соқолингиз бор, оғзингизга қараб гапиринг!
- Сиз мени бошқа одамга адаштираяпсиз!
Капитан катта бахмал пардани тушириб қўйди.
- Ана, бўлмаганман деяпти-ку? — деди.
Мен ёқамни ушладим.

- Ё тавба, ё тавба! — дедим.
- Хўш, яна бирон кишини эслай олмайсизми, ака?
- Эса-чи, капитан катта. Шу гапларни чойхоначи-да кўрди.
- Чойхоначи? Яна?
- Кейин, балиқпаз-да билади.
- Хўш чойхоначи, балиқпаз... Бугунча бўлди, ака, қолганини бошқа кун гаплашамиз.

58

Эндиги қоғоз келишида бормадим.

Боиси, Доно момо бандалик қилди. Жанозасига бордим. Момони ўраб-чирмаб, йиғлаб-йиғлаб кўйиб келдим.

Уйда азали кайфиятда ёнбошлаб ётиб эдим, Рихсиев келиб қолди.

- Ахай, чой кўйинглар! — дедим аёлимизга.
- Кайфиятингиз йўқ, ўртоқ Қурбонов? — деди Рихсиев.
- Доно момони кўйиб келдик, — дедим.
- Қаёққа кўйиб келдингиз?

Шунда, Рихсиев жанозада бўлмаганини билдим.

- Доно момо оламдан ўтди, шуни айтаяпман, — дедим.
- Аҳа, дафн қилдик денг. Кўйиб келдик деганингизга бирор нимани кўйиб келибдими дебман.

Юзимни ўгириб, кўзларимни юмдим. Ўзимни босолмадим. Тагин ўнг бўлдим. Кўнглимга қай бир гаплар келди. Гап келганда гапирмаса, шу гап ўлдим, деб кетади. Шу боис, умримда биринчи марта Рихсиевга оқсоқолчилик қилишга журъат этдим:

— Рихсиев ака, — дедим, — сиз ўқиган одамсиз, оламдаги бор гапни биласиз. Сизга ўргатиб бўлмайди. Ҳеч қачон элдан қолманг, ака. Хусусан икки вақт элнинг ёнида бўлинг. Бири — тўйида. Элнинг тўйини белингизни беш жойидан бойлаб хизмат қилиб, ўйнаб-кулиб, хуш-хушвақт ўтказиб беринг. Тўй кўпники, ҳа. Яна бири — азасида. Йиғлаб-сиқтаб элнинг кайғусига ҳамдард бўлинг. Ўлим кайғусини бир одам кўтаролмайди. Оғирлик қилади. Шунда сиз ёнида бўлиб, кайғусига шерик бўлинг. Одам ана шу икки вақтда одамлигини билдиради.

— Мен ундай момони танимаيمان, у ким?

— Ўзимиздай одам. Фақиргина бир момо эди. Умри колхозда ишлаб ўтди. Қариган чоғида магазинда қоровул бўлди. На қизи бор, на ули бор эди. Бечораҳол момо эди. Йиғлайдиганлари-да бўлмади. Ўзимиз момолаб, холамлаб йиғлаб жўнатдик. Эл кўмди...

— Аҳа, қулоғимга бир чалингандай бўлди. Мактабга дарсга кетаётган эдим, кимдир, биров ўлибди, деди. Эътибор бермабман.

— Ана шу-да. Шу сабабли-да жанозада одам тахчил бўлди. Кўнглим ярим бўлиб қайтдим. Одамзотнинг кадри энди шу бўлдими, дедим. Рихсиев ака, бир кун келиб биз ҳам кетамиз. Ўлим баримизнинг бошимизда бор савдо. Шундай кунда бир-бировимизнинг кунимизга ярамасак, одам бўлиб нима қилиб юрибмиз...

Рихсиев гапимни оғзи билан эшитди.

— Ҳамманинг бориши шартми, ўртоқ Қурбонов, — деди. — Қариндош-уруғидан тўрт киши борса бўлди-да. Тобутнинг тўрт ёғочидан ушлаб кўтариб боради. Тўрт кишидан ортиғи ортиқлик қилади. Аҳа, хўп, олти киши ҳам бўлсин. Иккитаси гўр казиб туради.

— Рихсиев ака, одам ит бўлса экан, оёғидан судраб олиб бориб, чуқурга ташлаб кела берса. Одам ўз номи ўзи билан одам. Одамдан улуғ жонзот борми...

Рихсиев гапимни оғзи билан эшитди.

— Ҳа, энди, бир кампир экан-да. Бор-йўғи қоровул! — деди. — Халқаро аҳамиятга, ақалли

маҳаллий аҳамиятга молик шахс бўлса экан, билагимизга қора лента тақиб фахрий қоровулликда турсак! Мотам тутсак, нутқ сўзласак!

— Рихсиев ака, одамнинг катта-кичиги бўлмайди. Бариям одам. Бир одам яхшими-ёмонми бир умр яшади. Кўлидан келганча тирикчилик қилиб, ўзини одам санаб юрди. Биз билан бетмабет бўлди, елкама-елка бўлди, даврма-давр бўлди. Энди қайтмас бўлиб кетаяпти. Одам қайтмас бўлиб кетаётганда бормаган одам одамми...

Рихсиев гапимни оғзи билан эшитди.

— Кампирларнинг ўлими маҳаллий гап, ўртоқ Қурбонов, — деди. — Эътиборга молик эмас. Ана, халқаро аренада қанчадан қандай трагедиялар содир бўлмоқда. Эрон шоҳи Паҳлавий яширин буйруқ бериб, бир кинотеатрни ёқиб юборибди. Ичида беш юз инсон бор экан. Аҳа, трагедия деб буни айтади! Даҳшат! Мен Эрон халқига чуқур таъзия билдираман. Мен халқаро аҳволдан ташвишдаман, ўртоқ Қурбонов, қаттиқ ташвишдаман! Халқаро вазият кун сайин кескинлашиб бормоқда...

59

Эртаси эрталаб участка милитсионеримиз келди.

Салом йўқ, алик йўқ, остонада туриб сиёсат қилди:

— Совет органи сизга ўйинчоқми? — деди.

— Эб-ей, биз нима қилдик? — дедим.

— Нега чақирган вақтда бормайсиз?

Зардам қайнаб кетди:

— Боргим келмади! Аёлимиз билан кинога бордик! Бўлдими? — дедим.

— Машинага чиқинг!!

Ҳайрон бўлиб, девордан бўйладим. Эб-е-еб-е! Дарвозамиз олдида милитсия машинаси турибди! Сап-сарик!

Кўнглим, «шиғғ» этди. Этларим увишди. Ичимда нимадир бир нима ўпирилиб тушди.

— Участковой биродар, — дедим, — бу ишинг бўлмайди! Машинангни тез эшикдан ол!

— Нима, машинани елкангизда кўтариб юрибсизми?

— Биродар, ҳеч банданинг эшигига дўхтирнинг машинаси билан мелисанинг машинаси келгулик қилмасин! Тез кет, биров кўрмасин!

— Бўлинг, бўлинг, фалсафа сотманг!

Милитсионер тумшуғи остига тикилиб бордим. Юз-кўзларига ўқрайиб-ўқрайиб қарадим. Милитсионер нияти қатъий бўлди.

Ўқрайиб турдим-турдим, кейин, чопоним ёқаларини очдим. Милитсионерга кўкрагимни тутдим.

— Мана, отиб ташла! Лекинг мелисанинг машинасига чикмайман! Жуда зарил бўлса, автобусда бораман! — дедим.

— Унда, тез изимиздан етиб боринг!

Тағин, милитсия машинасини биров-ярим кўриб қолган бўлса-я, деган ҳадикдан девордан кўчага қарадим. Бовужуд, кўчада одам бўлмади.

60

Автобусда раён жўнадим. Йўлда деразадан қусиб-қусиб бордим.

Ўша ғилофли эшикни очдим. Капитан каттага Доно момони айтиб бердим. Капитан катта бош ирғаб, ҳамдардлик билдирди.

Хонага бир милитсионер кириб келди. Капитан катта олдига борди.

— Айримлар, Фурқат кўчасида турадиган Мўминдан кўраятти, ўртоқ капитан, — деди.

— Хўш, қаерда экан, бу бола?

— Кўринмаяпти. Билдирмай, ҳамсояларидан суриштирдим. Уйда юзларига дори суртиб ётган эмиш.

— Унда, ҳозирча кўз-қулоқ бўлиб турунг, ҳидланмасин. Мен айтганда олиб келасиз. Ҳозир бориб бозорнинг оғзидаги чойхоначи билан балиқпазни олиб келинг.

Хиёл ўтиб, милитсионер қайтиб келди.

— Олиб келдим, ўртоқ капитан, кирсинми? — деди.

— Олиб кириг.

Остонада чойхоначи билан балиқпаз кўринди. Чойхоначи эгилиб салом берди.

Капитан катта қалами учини чойхоначига ниш қилди.

— Аввал сиз кириг. Сиз эса коридорда ўтириб туриг, — деди.

Чойхоначи қўллари кўксида гиламдан юриб келди. Капитан катта билан кўришмоқчи бўлди.

Аммо капитан катта қоғоздан бошини кўтармади. Қалами учи билан чойхоначига жой кўрсатди.

Чойхоначи довдираб, қаламни кўшқўллаб ушлаб олишга бир баҳя қолди. Қўлларини тез тортиб олиб, қалам учи тарафга ўтирди. Менга рўпара бўлди. Мен билан бош ирғаб сўрашди.

Капитан катта бир даста қоғознинг уёғига қаради, буёғига қаради. Кейин, чойхоначига юзланди. Чойхоначининг кимлигини ёзиб олди.

— Хўш, энди бизга чойхонангизда бўлган урушни гапириб беринг, Сатторов ака, — деди.

— Уруш? Қанақа уруш?

— Йигирма тўртинчи январ, якшанба куни бўлган урушни.

— Қанақа уруш? Туш маҳали? Э, ҳа-а, бўлди, бўлди! Бу бизнинг чойхонада эмас, кўчада бўлган, капитан ука.

— Ишқилиб, чойхонангиз олдида бўлган-да.

— Энди, капитан ука, бозор куни одам кўп бўлади. Қўлим кўлимга тегмайди. Ҳатто қулоғим эшитмайди...

— Хўш, оддий чойхона шовқини билан ур-тўполон шовқинининг фарқига борарсиз?

— Бормайман, капитан ука, бормайман. Ҳамма гап шунда! Мана шу қулоқларим ости «ғувв-ғувв» этади. Ким гапираятти, нимани гапираятти, фарқига бормайман. Сизга ёлғон, менга чин. Манави бармоқларим билан санаб айтаман: овозларнинг ичида чолникиям бор — бир! Ёшникиям бор — икки! Момоникиям бор — уч! Қизникиям бор — тўрт! Чақалоқникиям бор — беш! Хў-ўш, бешта бўлдими? Энди бошқаларниям санаймиз. Булардан бошқа кўчадан ўтаётган «Жигули»никиям бор — бир! Бозордан қайтган сигирникиям бор — икки...

— Бўлди, бўлди. Сиз менга кўрган воқеангизни гапириб беринг!

— Ия, эшитмагандан кейин қандай қилиб кўраман, капитан ука?

— Кўзингиз бор-ку, ана-ку.

— Тўғри, кўзим бор. Яратганнинг ўзи бизга кўз берган, кўриб турибсиз. Лекин биласизми, капитан ука, чойхонамизнинг бир пиёла чойи насиб этганда кўзингиз тушгандир, самовар чойхонанинг ичида, ҳа! Майдагина туйнуги бор. Мана шунча! Шу туйникдан чой бераман. Туйнук кўкрагим баравар келади. Мана шундай энкайиб карамасам, ташқарини кўрмайман. Эгила бериб-егила бериб, белларим оғриб кетди, капитан ука.

— Хўш, шу воқеадан сал бўлсаям хабарингиз бордир?

— Бор, капитан ука, бор. Бир эгилиб қараб, кўча юзида одамлар тўдалашиб турганини кўрдим. Бошқа ҳеч нимани кўрмадим.

— Бўпти, боринг. Зарил бўлса, яна чақирамиз. Ҳамроҳингизга айтинг, кирсин.

Чойхоначи қўллари кўксида капитан каттага бош ирғади. Гўё биров қувиб келаётгандай пилдираб, эшикка қараб юрди.

Балиқпаз кириб келди.
Капитан катта балиқпазнинг-да кимлигини ёзиб олди.
Балиқпаз ёйилиб ўтириши, эшитамиз, дегандай капитан каттага қошларини чимириб қарашидан димоғдор, кўпни кўрган одам бўлди.
Биродарлар, мен шу одамдан умид қилдим!
— Хўш, энди сиздан эшитамиз, Шукуров ака?
Балиқпаз пинагини-да бузмади. Мижжасини-да қоқмади.
— Нимани эшитасиз? — деди.
— Хў-ў-ўш...
— Эшитдим, участкавой айтди. Мен ҳеч нимани кўрганим йўқ. Шу! Ёзиб беришим ҳам мумкин. Шу! Кетсам майлими? Уёғда иш қолиб кетаяпти. Шу!
— Гап энди бошланди, шошилманг. Ўрнингизга одам қўйиб келгандирсиз.
— Ўғлим қолди. У ҳали ёш, хўрандаларни ранжитиб қўйиши мумкин. Шу!
— Хўш, кўп шушуламанг! Гапга жавоб беринг! Бир инсон тақдири ҳал бўлаяпти! Тушундингизми?
— Сиз ҳам мансаб столингиздан фойдаланиб, халққа бақирманг! Шу!
— Мен халққа эмас, сизга гапираяпман!
— Халқ бир кишидан бошланади! Шу! Мен халқнинг бир бўғиниман, шундай экан, менга кўп бақирманг! Шу!
— Бақираётганим йўқ, гапираяпман.
— Бақиряпсиз! Шу!
— Хўш, ана бақирмадик. Ўзи бугун чап ёгингиз билан турганга ўхшайсиз, Шукуров ака. Боринг, сизга рухсат, яна чақирамиз.
— Ихтиёрингиз! Барибир, шу гапим гап! Шу!
Балиқпаз ғўдайиб чиқиб кетди.
Капитан катта менга-да жавоб берди.
— Яна келасиз, — деди.
— Капитан катта, уйда ишларим қўқиб ётибди. Буёғи кўпкарилардан қолиб кетаяпман. Бошимни қашигани фурсатим йўқ...
— Хўш, мен нима қилай, ака? Бу ишга ўзи гувоҳнинг кераги йўқ, ана медитсина хулосаси бор. Сизлар фақат жинойтчиларни аниқлашга ёрдам берсаларингиз бўлди. Ҳалиги балиқпаз билан чойхоначи жинойтчиларни танийди. Уларнинг гапини эса эшитдингиз...

61

Йўл четидан юрдим. Шу гап бўлган ердан ўтдим.
Бир маҳал оқ халатлик бир одам йўлимни тўсди. Бу ўша балиқпаз бўлди. Балиқпаз тирсагимдан ушлаб, мени балиқхонасига етаклади. Қозондан холисроқ бир жойга ўтирғизди. Тиззамга кафтини қўйиб сўради:
— Мени сиз чақдингизми, ака?
— Чаққаним йўқ.
— Чақибсиз-да! Шу! Чақиш бундан зиёд бўладими?
— Мен кўрганимни айтдим, биродар.
— Ака, чақиш — аёлнинг иши! Шу! Сиз бинойидай эркаксиз-ку! Кўрганимни айтдим, дейсиз. Нимани кўрдингиз? Хўш, қани?
— Энди, биродар, мен сизга айтсам, ўзингиздан ҳам ўтди-да. Кўриб туриб бормадингиз-а. Ит боши билан кучугингиз чошиб келди.
— Энди у — ит! Шу! Ўзи оти ўзи билан — ит! Бўлган-бўлмаганга аралашиб, хуриб ётади!

Бўлмаса, биров билан нима иши бор? Ўзини билиб ётмайдами? Ит — ит-да! Итлигига боради-да! Ахир, сиз билан биз одаммиз-ку, одам! Келиб-келиб, итга тенг бўлиб ўтирамизми! Итга тенг бўлмаслигимиз керак! Шу! Ўзи, қариндошингиз ажаб одам экан. Болалар уриб йиқитади, яна туради, яна йиқитади, яна гандираклаб туради.

— Нима қилсин бўлмаса?

— Ёта берсин! Шу! Уч йигитга ёлғиз ўзи бас келармиди! Мен бўлганимда биринчи мушт келиб тушдим, бўлди, ўзимни ерга таппа ташлардим. Қайтиб жойимдан турмасдим! Шу! Турсам, барибир, яна уради-да! Улар кетгунча ўзимни беҳушликка олиб ётардим. Қарабсизки, бир мушт билан қутулиб қолардим! Бирон ерим ҳам шикаст емасди! Шу! Ана, оқибат, қариндошингиз чалажон бўлиб, касалхонага кетди! Шу! Ҳолидан хабар олиб турибсизми? Қалай энди?

— Борганим йўқ!

— Ия, нега?

— Мен уни танимасам, билмасам...

— Ия, ҳали танимайсизми?

— Эса-да.

Балиқпаз юзимга энкайиб қаради.

Гапим жиддийлигини билиб, тиззасига уриб кулди.

— Э, ака-е, ака-е! Афанди экансиз-ку!

Балиқпаз ёғоч панжара олдида ётган кучугига қаради. Ўзича бошини чайқади. Тағин кулди.

— Э, ака-е, э, ака-е! Қариндошингиз бўлмаса, ақалли танишингиз бўлмаса, сизга нима? Қип-қизил Афанди экансиз! Шу! Ё, ундан бирон нима ундирдингизми!

— Нима ундирардим, биродар...

Балиқпаз бармоқларини бир-бирига ишқаб кўрсатди.

— Пулми? Ундай деманг, биродар, ундай деманг...

— Бўлмаса нимага бунча куйиб-пишасиз? Э, ака-е! Афанди! Шу! Ҳали яна борасизми? Унда, бундай, ака, сиз мени кўрганингиз йўқ, мен сизни кўрганим йўқ. Агар яна чаксангиз, қаттиқ хафалашамиз! Шу!

Автобусга ўтирдим. Кўзим илиниб-илиниб кетди.

Биродарлар, бошим оғрияпти, бошим...

62

Назир жувозкаш кўпқарига Олмакўз байталини миниб келди.

Ўзиям, байтали Олмакўзмисан, Олмакўз бўлди-да! Кўзлари бўталоқ кўзларидай катта-катта, дум-думалоқ, олмадай-олмадай келади! Яна тағин, чукур-чукур, қоп-қора! Сағринлари энлик-енлик! Сағринлари лўмбиллайди, билиқ-билиқ этади!

Тарлонимиз кўзи ана шу Олмакўзга тушди! Тарлонимиз бир бошқа бўлиб қолди! Тарлонни улоққа солдим — Тарлон Олмакўз тарафга юрди. Жиловни тортдим — Тарлон Олмакўзга қараб талпинди. Тарлонни улоқчи от кетидан қўйдим — Тарлон Олмакўз тарафдан чопди! Нима қилишимни билмадим.

Назир жувозкашга айтгичимни айтдим:

— Ай биродар, шу байталингизни кўздан пана қилинг, барака топинг!

Чавандозлар ҳингир-ҳингир кулди. Шўхчан-шўхчан гаплар отди.

Назир жувозкаш кўпқаридан кетди.

Шукур қилиб, Тарлонни улоққа солдим. Тарлон тағин тайсаллади. Бўлмаса, кайфияти бинойидай бўлди.

Тоқатим тоқ бўлди. Зардам қайнади. Қамчи дастаси билан Тарлон бошига солдим.

— Падарингга лаънат, мана сенга, мана! — дедим.

Тарлон олд оёқларини кўтариб-кўтариб фалакка сапчиди. Бўғилиб-бўғилиб пишқирди. Олисларни айланиб чопди. Фарқ терга ботди. Пешонасидан терлар окди. Балиқ оғзидай каппа-каппа очилиб-ёпилаётган бурнига сизиб тушди.

Чоти аралаш қамчи солиб-солиб, тагин улоққа қўйдим. Тарлон тагин ўзини кейинига олди!

Бу сафар қамчи дастаси билан қулоқлари орасига урдим, юзларига урдим...

— Ҳали камми? Мана бўлмаса, мана! Еганинг бурнингдан чиккур! — дедим.

Тарлондан эгар-абзалини, юганини шилиб олдим. Калласига бир урдим.

— Кет, ҳайвон, кет! Қазисан, қартасан, асли наслингга тортасан! Тортдинг, аслингга! Кет!
— дедим.

Тарлон ёллари селкиллаб-селкиллаб қочиб қўя берди.

Биродарлар жаҳл келганда ақл кетади, деганлари шу-да!

Кўпкари охирини қарамадим. Эгар-абзалларни қўлтиқлаб, уйимизга жўнадим.

Аёлимиз алағда бўлиб, Тарлонни сўради.

— Сўрама аёл, сўрама, — дедим. — Термиздан артистлар келиб, клубда театр қўйгани эсингдами? Ўша театрда Алишер Навоий нима деб эди? Ҳайвонни қанча тарбия қилма, ит бўлади, эшак бўлади, асло одам бўлмайди, деб эди! Навоий ҳақ экан, аёл! Бекорга Навоий, Навоий, демас эканлар! Кўкайим куриб от боқдим. Ўзим емадим, Тарлонга едирдим, ўзим ичмадим, Тарлонга ичирдим. Болалар ризкидан-да уриб, Тарлонга едирдим. Тарлон барибир одам бўлмади! Уриб-уриб ҳайдаб юбордим! Баҳридан ўтдим! Тарлон кўр бўлади, Тарлонни тузим кўр қилади...

— Бекор қилибсиз-да, кўп пуллик мол эди, — деди аёлимиз.

— Э-е, пули бошимдан садақа! Аёл зоти бошдан адоқ зарга ўралган билан, шойи-шомилага беланган билан, ўзи ёмон бўлса, ундай аёлнинг кимга кераги бор? ундай аёлни зари билан қўшиб, шойи-шомиласи билан қўшиб, уч талоқ қўймоқ лозим! От ҳам шу-да! Ёмон от — ёмон аёлдай гап! Эркакни эл орасида шарманда қилади! Мана, Тарлон юзлаб чавандозлар олдида юзимни ерга қаратди!

Шундай дейишга дедим. Ана, дедим. Аммо кўнглим туб-тубида нимадир... нимадир бир нима майда-майда ушоқ бўлиб-бўлиб кетди. Тарлон учун ич-ичимдан раҳмим келиб-келиб кетди...

63

Кечаси бир маҳалда катта дарвоза дўқ-дўқ этди.

Елкамга чопонимни ташлаб, ташқариладим.

— Ким у бемаҳалда келган? — дедим.

Ташқаридан овоз бўлмади. Дарвоза занжири шилдир-шилдир этди. Ошиқ-мошиғи ғийқ-ғийқ қилди.

— Ҳозир, мана ҳозир! — дедим.

Бориб, дарвоза тамбасини олдим. Занжирини ечдим. Дарвозани ланг очдим.

— Эб-ей-еб-ей!

Остонада ўзимизнинг Тарлон турибди! Бир ўзи!

Камбағал илтижоли пишқирди, камбағал тумшугини чўзди, камбағал мўлтайиб қаради.

Нима дейишимни билмадим, нима қилишимни билмадим.

— Келибсан-да... Келмасанг, оқ бутум қора куярмиди... — дея тўнғилладим.

Тарлон билан гап қўшмадим. Юзига-да қарамадим. Юзимни тескари бурдим.

— Сен ҳам одам бўлдинг-у... — дея тўнғилладим.

Биродарлар, эшикдан келган одамни кет, деб бўладими? Бўлмайди, бўлмайди!

Шу боис, миқ этмадим. Гапсиз-сўзсиз ичкари юрдим.
Тарлон кетимдан эргашиб келди.
Бориб, отхона эшигини очиб турдим.
Тарлон мўмингина бўлиб келиб, отхонага кириб олди. Ичкари кириб олиб, пишқирди.
Эндиги пишқиришида кўнгли тўқлик бўлди.
Устидан занжирлаб келдим.

64

Эртаси эрталаб Назир жувозкаш келди. Девордан бўйлаб овоз берди.
— Зиёдулла чавандоз, берман бир каранг! — деди. Бир-бир босиб бордим. Девордан қўл узатдим. Кўришиб-сўрашдим.
Назир жувозкаш бола-бақрани сўради, томи тошни сўради. Кейин, мол-холга ўтди.
— Ҳа-а, — деди. — Бизнинг куёв қандай? Хўп дамлигинами?
Ўйлаб турдим-турдим. Назир жувозкаш нима деди, тушунмадим.
— Қандай куёв? — дедим.
— Қандай куёв бўларди, Тарлон куёвимиз-да.
— Э, ҳа, Тарлонми? Шукур, шукур.
— Ўзи, куёв келдими?
— Келди, ҳа, келди. Нима эди?
— Шундай, алағда бўлиб сўраяпман-да.
Назир жувозкаш бўлиб ўтмиш гапни бир бошидан айтиб берди.
Эмишки, бизнинг Тарлон ўша кетишида тўғри Назир жувозкашникига борибди. Дарвозадан кишнаб-кишнаб кирибди.
Бу вақтда Назир жувозкаш Олмакўзини яланғочлаётган бўлибди. Тарлонни кўриб, хайрондан хайрон қолибди. Нима қилишини билмабди, нима дейишини билмабди.
Назир жувозкаш нима-да қилади, нима-да дейди? Куёв ўз оёғи билан ўзи кириб келди. Эшикдан эгилиб келиб турган куёвга бир нима деб бўладими? Бўлмайди, бўлмайди!
Назир жувозкаш ўйлаб қолибди. Куёв-ку уялмади, куёв-ку, ор қилмади. Энди мен уялайин дебди, энди мен ор қилайин, дебди. Чапони ёқаси билан юзларини беркитибди, ерга қараб-қараб, уйига кириб кетибди.
Биродарлар, куёвни пайғамбарлар-да сийлаган! Аҳай-аҳай!
Мен деворга тирсақларим билан суяниб эшитдим. Бошимни сарак-сарак этиб эшитдим.
Тарлон Олмакўзга бўй бериб-бўй бериб борибди.
Олмакўз хурпайибди, қулоқларини диккайтирибди, ёлларини хурпайтирибди, думларини тикрайтирибди. Тўлғониб-тўлғониб кишнабди. Орқа оёқларини сермабди. Тепиб юбораман-тепиб юбораман, дебди.
Тарлон бир сапчиб четланибди. Олмакўзни айланиб чопибди. Дирк-дирк ўйнабди. Олмакўз теварагида доира ясабди.
Тарлон Олмакўзга кифт бериб-кифт бериб борибди.
Олмакўз зинкийиб-зинкийиб пишқирибди. Тишларини иржайтириб-иржайтириб фижирлатибди. Тишлаб оламан-тишлаб оламан, дебди.
Тарлон эпчиллик билан четланибди. Олмакўзни айланиб чопибди. Дирк-дирк ўйнабди. Олмакўз теварагида доира ясабди.
Тарлон Олмакўз билан юзма-юз борибди. Юзларини юзларига теккизибди.
Олмакўз пишқириб-пишқириб, юзларини четга бурибди. Юзларини олиб қочибди.
Тарлон Олмакўзни айланиб чопибди. Дирк-дирк ўйнабди. Олмакўз теварагида доира ясабди.
Тарлон Олмакўз билан тумшукма-тумшук келибди. Олмакўз билан тумшукларини теккизиб-

теккизиб искашибди. Пишқириб-пишқириб искашибди. Олмакўзининг оғзига пишқириб искашибди, бурнига пишқириб искашибди. Олмакўзга бир нималар дебди, бир нималар айтибди. Нималар дебди, нималар айтибди — унисини ёлғиз ўзи билибди, ёлғиз Олмакўз билибди...

Тарлон кўнгил берибди, Олмакўз кўнгил олибди! Аҳай-аҳай!

Охир-оқибат... Олмакўз дилдорлик берибди!..

— Йўғ-е? — дедим.

— Ҳа-да! — Энди куда бўлдик, Зиёдулла чавандоз, куда-кудағай бўлдик!

— Ҳазиллашманг-е, жувозкаш, ҳазиллашманг-е!

— Беҳазил, куда, беҳазил! Ўзиям қайлиқ ўйинимисан, қайлиқ ўйини бўлди-да... О-о-о!..

Куёвни нима бериб боққансиз, Зиёдулла чавандоз?

Бошимни чайқаб-чайқаб кулдим. Қўлимни силтаб-силтаб кулдим.

— Гапингиз курсин-е, жувозкаш-е, гапингиз курсин-е!

— Эбо-е, ана қайлиқ ўйини, мана қайлиқ ўйини... О-о-о!..

Юзларимни ушлаб-ушлаб кулдим, юзларимни беркитиб-беркитиб кулдим.

— Бўлди-е, жувозкаш-е, бўлди-е!

— Эбо-е... Қаранг-а! Эбо-е... қаранг-а!

— Астароғ-е, аёл эшитади-е!

— Эбо-е... Қаранг-а! Биз ҳам юрган эканмиз-да... О-о-о, ана мана!..

— Қандай-қандай?.. Бўлди-е, аёл эшитади-е!

— Сиз билан биз ҳам... юрган эканмиз-да, Зиёдулла чавандоз! О-о-о, ана... мана...!

— Астароқ дейман-е, аёл эшитади-е!

— О-о-о, ҳалолинг бўл-е, куёв-е, ҳалолинг бўл-е!..

Хандон-хандон отиб кулдим.

— Э, тавба-е, э, тавбангдан-е! Шўхлашманг-е, жувозкаш-е, шўхлашманг-е!

— Бешўхи, куда, бешўхи! Ана куёв, мана куёв! О-о-о, ана... мана!..

Қаҳ-қаҳ уриб келдим.

— Бўлди-е... Бизнинг Тарлон шўх экан-да, а, шўх экан-да?

— Ҳа-да! Эгасига торгганми, билмайман! Мол эгасига ўхшайди, дейди-ку...

Кетимга чалқайиб-чалқайиб кулдим.

— Нима-нима? — дедим.

— Мол эгасига ўхшамаса, ҳаром бўлади...

Девордан буғдойдай кесак олиб, Назир жувозкашга отган бўлдим. Жувозкаш билаги билан бетини пана қилган бўлди.

— Астароғ-е, аёл эшитади, астароғ-е! — дедим. Кафтларимни кафтларимга қарс-қарс уриб кулдим.

— Бизнинг Тарлон шўх эканми-а, шунчалик шўх эканми? Ай, Тарлон-е, ай, Тарлони тушмагур-ей! Қўлларимни бир-бирига ишқаб-ишқаб кулдим.

— Бизнинг Тарлон шўх-да, шўх! Бир шўхлашибди-да! Ўтадиган дунёда бир шўхлашайин, дебди-да! — Кула бериб-кула бериб, ичларим оғриб қолди. Кула бериб-кула бериб, кўзларим ёшланиб қолди.

— Мол эгасига ўхшайди, дейсиз-да? Ай, уккағарнинг қудаси-е! — дедим. — Айниқса, от эгасига ўхшайди, дейсиз-да? Ай, уккағарнинг қудаси-е!..

Гарчи қўлимга бир нима илашмаса-да, девордан кесак олиб отган бўлдим. Гарчи бир нима отилиб бормаса-да, жувозкаш пушиб қолган бўлди.

— Ай, кучингдан Тарлон-ей, кучгинангдан-е! — дедим.

Мириқиб кулдим, хузурланиб кулдим, маза қилиб кулдим!

Бир амаллаб ўзимни босиб олдим. Юз-кўзларимни артдим.

— Ҳа-е, шундай-шундай бўлади-да-е! Иссиқ жонда-е, иссиқ жон! — дедим. — Қани, ичкариланг, куда, чой ичамиз?

— Йўғ-е, куда, йўғ-е. Эсимнинг борида жувозхонамга кетайин. Бўлмаса, куёв бўлмиш келинни кўриб қолади-да, тагин ҳикиллаб ёпишади!

— Шундайми, унда, майлингиз. Ўзи, келин қаерда, куда?

— Ана келин, ана!

Девордан узалиб қарадим.

Назир жувозкаш остидаги отини кўрсатди.

65

Самад чавандоз кўпкарининг олган-олганини— охирини олди.

Қайтишимизда баримизни уйига айтди. Самад чавандоз уйи олдига келганимизда ўйлашиб қолдим. Мендан бўлак чавандозлар уйи яқин бўлди. Чавандозлар отларини боғлайди-ю, келади.

Бизники хийла олисда бўлди. Тарлонни уйимизга боғлаб келаман дегунимча, қозон икки қайнайди. Чавандозлар менинг йўлимга қараб ўтирмайди. Гўштни ейди-кўяди!

Яна тагин, эриниб, келолмаслигим-да бор.

Ўйлаб-ўйлаб, қоладиган бўлдим. Нафс қурғур ёмон-да!

Тарлонни дарвоза устунига боғладим. Кўпкаридан олган гилам, тўнларни эгардан олдим.

Шунда, кўчадан кенжа қайнимиз Қоракул ўтди.

— Йўл бўлсин? — дедим.

— Сизникига, — деди қайним.

— Ма, Тарлонни-да ола кет, — дедим.

Қайнимни оёғидан олиб, отга миндириб юбордим.

Самад чавандозникида ёнбошлаб олиб, тана илик сўрдим.

Чавандозлар бўлиб ўтмиш кўпқари гурунгини қилди. Отларга таъриф берди. Ўзларидан ўтган хатоликларни бетларга айтди. Яхшиликларини ёдлади. Бир-бирлари елкаларига қоқди, тиззаларига шапатилади.

— Ай, яша-е, яша! — деди.

Чавандозлар ҳамроз бўлди. Бир-бирига ақл бўлди.

Самад чавандоз миҳда осиглиқ дўмбирасини олди. Тинқиллатиб-тинқиллатиб созлади. Чертиб-чертиб бошлади.

Хаёлларга ғарқоб бўлиб ёнбошлаб ётиб эдим, гал менга келди. Мен чордона куриб ўтириб олдим. Билакларимни турдим. Дўмбирани созимга солдим. Ҳаккалабосим-ҳаккалабосим нағмалардан чалдим. Чавандозлар кўнглини қитиқладим.

Самад чавандоз ўтирган ерида елкаларини қоқиб-қоқиб ўйнаб кўя берди!

Сўзни сўзга чўқиштирдим, гапни гапга уриштирдим, отларни нағмаларга солдим. Отлар ашула бўлди! Аҳай-аҳай!

*Бул сағринга қарайман
Куёвли қиз ётгудай,
Бурнингдан чиққан дамнингга
Каррак босса ёнғудай,
Қулоқларинг орасидан
Кўштегирмон сув ўтгудай!..*

Биродарлар, ашула ичидаги от бор-ку? Ўша ўзимизнинг Тарлон, ҳа!

Ана, Тарлон дирк-дирк ўйнади. Бепонён Вахшивор адирларига қараб кишнади. Залворли

адирлардан акс садо келди...

Ё, сизнинг отингиз-да бизнинг Тарлондайми? Бизнинг Тарлонга келбат берадими? Унда, сизнинг отингиз-да ашула бўлибди-да? Аҳай-аҳай!

Ҳадеб отни ашула қила бериш бўлмас! Энди чавандозларга-да ўтайин! Кимни ашулага солсам экан? Шу бурчакда ўй суриб ўтирган Одина чавандозни ашулага солсаммикин? Ўттизни уриб қўйди, хали-да уйланмади! Бир қитиғига тегайин! Зора, йигитлик ғурури ваража қилса! Аҳай-аҳай!

*Қидириб чопсанг бирор кун
Кенг Кўнғиротнинг тўйини,
Олиб ётсанг, жўражон
Қора уйнинг тўрини,
Олиб қучсанг найлайин
Бурни кулган бир парини,
Шу чиқарар куйган юрак черини!*

— Ҳа, дў-ў-ўст!

— Қўйма, Зиёдулла чавандоз, қўйма!

Чавандозлар гап қаёққа бораётганини билди.

Гап эгаси-да ўзини билди, ўзини таниди. Кўзлари пир-пир этди. Кўзлари ерга қадалди.

Биродарлар, бўйдоқнинг ақли икки кўзида бўлади!

Мен эндиги гапимни нағмаларсиз айтдим:

— Одина чавандоз дейман-ов! Йигитнинг боши иккита бўлмагунича, моли иккита бўлмайди! Уйлан-да энди, биродар! Оғзингга толқон солгандай миқ этмай юрасан! Айт-да, ўзи нима гап? Биз сенинг узанги йўлдошларингмиз! Яхши кунингга-да, ёмон кунингга-да яраймиз!

Чавандозлар гапимни қувватлаб турди, маъқуллаб турди.

Охири, Одина чавандоздан садо чиқди! Одинаси қурғур, бизнинг қайнсинглимизни кўз остига босиб юрибди экан! Ана, гап! Бир сафар совчи-да қўйибди, аммо қайнонамиз йўқ, дебди! Ана.

— Одина чавандоз-ов, ёш йигит кўзи билан қиз олма, дейдилар. Бизнинг қайнсинглимиздан бошқаси бўлмайдимизми? — дедим.

— Йўқ, бўлмайди! — деди Одина.

Одина чавандоз оламда бизнинг қайнсинглимиздан ўзгасини тан олмас эмиш! Қайнсинглимиз оламда яккаю ягона эмиш!

— Йўғ-е? — дедим.

— Ҳа! — деди.

— Чинингни айт? — дедим.

— Чиним! — деди.

Биродарлар, дил кетган эмиш, дил! Аҳай-аҳай!

— Ай, Одина чавандоз, унда, қўлни бер, ўзим совчи бўламан! — дедим. — Қайнсинглимни сенга олиб бериб, сен билан божа бўлмасам, Зиёдулла чавандоз отимни бошқа қўяман! Шу кундан эътиборан, икковимиз божа! Ай, Одина чавандоз-ов, нарироқ ўтир, божа божани кўрса... — дедим.

Биродарлар, ёш болага иш буюр-у, изидан ўзинг югур, дегани ҳаққост чин бўлди!

Қайнимиз нима қилибди денг? Қайнимиз уйимиз олдидан оқадиган ариққа келиб, Тарлонни

сувга қўйибди. Ғарқ терга ботиб турган Тарлон тўйиб-тўйиб сув ичибди. Кейин, Тарлонни отхонага олиб кириб боғлаб қўйибди...

Эрталаб Тарлонни отхонадан етаклаб чиқдим. Айлантириб қарадим. Қорин этлари дир-дир учди, пир-пир учди!

Биродарлар, отга сув тушса ана шундай бўлади! Тарлонга сув тушибди!

Ай, қайним-е, ай, калла-е! Энди сенга нима дейин? От ғарқ терга ботса, сув ичириб отхонага боғлаб бўлмайди, дейинми? Мабодо ичирса, хийла йўл юриш лозим бўлади, бўлмаса отга сув тушади, дейинми? Кейин, от кўпқарига ярамай қолади, дейинми! Мактабда комсомоллар каттаси бўлсанг-да, шунга-да билмайсанми, дейинми? Битга-да тўрти йўқ аълочи Қодиров Қоракул бўлатуриб, шунга-да фаросатинг етмадими, дейинми? Омон сурнайчининг қизи билан партанинг остидан хат олишиб-хат беришиб туришга етган ақлинг шунга етмай қолдими, дейинми? Мендайин бир кал бўлсанг экан, ақли сочи билан қўшилиб тўкилиб кетган десам, дейинми? Калланг тўла жун бўлса, дейинми?

Демайин, демайин! Қайнига илкис гапириб бўладими...

Опаси бизда!

67

Тарлонни миндим, сувини тушириш билан машғул бўлдим.

Кўпқариларга миниб бордим.

Борсам-да, чопмадим. Бировлар отида чопдим.

68

Вахшивордаги бир кўпқарида-да шундай бўлди.

Мағрибдаги оппоқ тоғ Керагатоғ бўлди. Керагатоғ Ҳисор тоғлари давоми.

Керагатоғни яқин деб бўлмайди. Пурвикорлигидан бир қадам бўлиб кўринади. Керагатоғдаги майда-майда олачипорлар арча бўлди. Аслида арчалар-да майда эмас. Олисан майда кўринади. Арчалар улкан-улкан, бўйи қайрағочдай келади. Бели одам белидай келади.

Қирлар, адирлар қор бўлди. Амирлар ўнгиридаги Қорбосди даштида қора бўлди. Этик кўмар қор бўлди.

Қорда жониворлар изи бўлди. Излар теварагида товуқ патлари сочилиб ётди. Булар тулкилар иши бўлди. Беш панжали излар бўриники бўлди.

Осмон юзи покиза бўлди.

Бошимизда кун ёнди. Кун бетига қараб бўлмади. Балиқ тангасидай-балиқ тангасидай қор учқунлари йилт-йилт этди, кўздан ёш оқизди.

Теварак моякдайин равон, супрадайин оқ бўлди. Қаер чуқур, қаер ўр, билиб бўлмади.

Кўнглимга ҳадик тушди. Улоққа оёғим тортмади. Келишга-ку келдим, энди чопайин, дедим. Чопадиган бўлдим.

Жўра бобонинг отида чопишни азм этдим.

— Кўзингга қараб чоп! — деди Жўра бобо.

Кўнглимга янада ҳадик тушди. Телпагимни қошимгача бостириб, кўзимни кундан пана этдим. Ичимда калима қайтардим. Супрадай оппоқ даштда уймалашаётган қоп-қора тўдага қараб юрдим.

Чавандозлар билан отлар нафаси буғланиб-буғланиб ёйилди. Отлар чопишини кўриб, отларга раҳмим келди, кулгим-да келди. Отлар оёғини қордан зўрға олди. Тор-тор одим отди. Йўртиб юраётгандай бўлди. Забтли-забтли чополмади. Оёғи қорга ботиб-ботиб қолди.

Қор, от кўзини шафаклатди, от кўзини олди.

Улоққа кўнглим чопмади. Четрокда томошагўй бўлиб турдим.

Шунда, ажаб бир чавандоз кўрдим. Қўлимни қошим устига қўйиб кўрдим.

Чавандоз остидаги от майдагина, ермитти от бўлди. Сарик жунлари бузокникидай узун-узун бўлди.

Узангисиз шекилли, чавандоз оёғи қорга шалвираб-шалвираб турди.

Кулгим келди. Бу чавандоз ким бўлди экан, дея яқинроқ бориб қарадим. Чавандоз бетига қараб, анграйиб қолдим. Кулгим қочиб кетди. Бу чавандоз... ўша қатрон бўлди! Қатрон кал бу ёқларда нима қилиб юрибди?

Тўда нарёғида турган Жўра бобо олдига бордим. Жўра бободан сўрадим.

Жўра бобо қўл силтаб жавоб берди.

— Бир яхшига бир ёмон ҳар ерда бор. Дарров танидингми? — деди.

— Калладош бўлгандан кейин таниймиз-да... — дедим.

Қабатимдаги биров гапга аралашди:

— Шу, бошқарманинг эски бошлиғими? Ўзим ҳам айтдим-а, бир гап бор деб.

— Нима бўпти?

— Кал деганимни кўнглингизга олманг-у, Зиёдулла чавандоз, бу калнинг юзи қурсин! Ана, халқнинг қарғиши урди!

— Индамагин калга — ўзи келар ҳолга, дейдилар.

— Отангизга раҳмат. Ана, кўчада итдай тентираб қолди.

— Нима сизларга-да келиб эдимиз?

— Эҳа, сиз сўраманг, мен айтмайин! Отларни қийратиб кетди! Шу тўй хўжаси ошнаси бўлади, буниям оти қолмади! Бечора ўшанда оти кетидан йиғлаб қолди! Кал энди тўйига келиб ўтирибди! Билмайман, қайси юз билан келди. Ўзи, калласи билан юзининг фарқи йўқ экан...

— Унга ўзи отни ким берди?

— Ўзи сўради. Ўзи дир-дир қалтирайди, ботинкасини ботинкасига уради. Ғирт маст! Ҳожиқулбой ҳам болади! Ҳурмат қилган бўлиб, бир эшакдай отни ўнглади. Сиз каттасиз, яқинроқдан бориб кўпқарини назорат қилиб тулинг, деди. Бечора ишониб, кўпқарига раҳбарлик қилгани келди.

— Отдан тушса ҳам, эгардан тушмайди...

Чавандозлар отини зўр бериб ниқтади, сағрисига қамчи босди. Ҳайқириқлар бериб, улоққа чорлади.

Баковул тўдани айланиб, ҳайбаракаллачи бўлди:

— От қўй! Ҳа, от қўй!

Қатрон кал, ҳайқириб чорлаётган чавандозларни тартибга чақириб турди:

— Шовқин, ўртоқлар, шовқин! Шовқин камроқ бўлсин! — деди.

Бир чавандоз оти улоққа бора бермади. Шунда чавандоз отини қамчи остига олди.

— Ҳе, падар лаънати! Мана, бўлмаса, мана! — деди.

Қатрон кал чавандозга огоҳлантириш берди:

— Сўкинманг, ўртоқ чавандоз! Бу ер жамоат жойи! — деди.

Чавандоз эшитмади.

Аммо баковул эшитди. Қатрон калга хўмрайиб-хўмрайиб қаради.

— Кал ўзини овулар — қўлтиғини совулар, дегани шу-да — дея тўнғиллади.

Биродарлар, кўнглимда армон болалади!

Тарлон яхши бўлса эди, улоққа солардим... Катрон калга бир кўрсатиб кўярдим...

Жўра бобонинг Тўриғи гижинглади. Жиловни силкиб, улоққа талпинди. Тўриқ улоқ айиргиси келди! Бундай вақтда отни йўлдан қайириш инсофдан бўлмайди. Отни сувга олиб бориб, куруқ қайтариб келиш бўлади. Оқибат, от ёмон ўрганади. Улоқдан, чавандоздан кўнгли қолади.

Жўра бобонинг Тўриғи жиловни тагин силкиди. Шунда, тўдага солдим.

Улоқни бир саман Бурноч билан баравар олиб чиқдим! Саман Бурноч абжирроқ бўлди, йўлини буриб солди.

Улоққа ушлашиб бора бердим. Бир маҳал кўлим совуққа қотиб, улоқдан чиқиб кетди.

Шундай бўлса-да, Жўра бобонинг оти Бурночдан қолмай чопди. Улоқ билан орамиз бир кулочча бўлди. Кетимиздан отлар чопиб келди. Бундай вазиятда улоққа узалиш қалтис бўлади. Боиси, кетимиздан келаётган отлар абжирроғи орамизга ёриб киради, узалган кўлни синдириб юборади...

Шу боисдан улоққа кўл узатмадим. Жўра бобонинг отини буриб кетдим.

Мен энди қизиб бошладим. Баданим жимирлаб, ваража қилди. Ғайратим келди.

Улоқни бир Буйра от кўтарди.

Жунлари кўзичоқ жунларидай жингала-жингала, кўзлари олакўз-олакўз отни кўриб эдингизми? Ўлманг! Буйра от ана шу! Буйра от олакўз бўлади!

Бу сафар Жўра бобонинг оти улоққа жипсроқ чопди. Улоқдан бир қадамча кейинда. Чил от сағриси баравар чопдим.

Бундай вазиятда улоққа узалиш ўта, ўта қалтис бўлади! Боиси, борди-ю, улоқни юлиб олсам, улоқ келиб отимнинг кўкрагига, ундан кейин тиззаларига забтли келиб урилади. Оқибат, от қоқилиб йиқилади!

Бундай улоқни олишнинг яхши йўли бор. Ўзиб ўтаётиб, ҳа-ҳа, ўзиб ўтаётиб, улоқни юлиб олиб кетиш лозим бўлади.

Шундай қилмоқчи бўлдим. Улоқни узалиб ушлаб, Жўра бобонинг отига қамчи босдим. Аммо Жўра бобонинг оти бизнинг Тарлондайин олға эмас, ёнига буриб солди.

Улоқ менинг кўлимга ўтди. Улоқни даст кўтариб ололмадим. Улоқ Жўра бобонинг оти кўкрақларига, ундан ўтиб, олд оёқларига забтли келиб урилди. Жўра бобонинг оти бир мункиди. Энди мункишида олдига эгилди.

Кўлимда улоқ билан от бошидан ошдим...

71

Ғўнғир-ғўнғир овоз эшитдим.

Кўзимни очиб, осмонранг оламини кўрдим. Яхшилаб қарадим, кўраётганим осмоннинг ўзи бўлди.

Ҳайрон бўлиб, теварагимга алангладим. Теварагимда Жўра бобо билан беш-олти узанги йўлдошларим турибди. Оёғим тарафда отлар турибди.

Узанги йўлдошларим жонланди.

— Кўзини очди, хайрият-е, — деди.

— Ўзига келди, бетига яна қор суртинглар.

— Зиёдулла чавандоз, қалай суяқлар енгилми?

Шундагина нима гаплигини билдим. Жойимдан турмоқчи бўлдим. Улоқ ушлаган ўнг кўлим қимирламади. Гўё жони йўқдай бўлди. Бор кучим билан интилдим. Ўнг кўлим зириллаб оғриди. Кўз олдим хира бўлди. Оппоқ қор қоп-қорайиб қолди...

— Тураман деяпти, турғизинглар.

Ўзимга келиб, кўзимни очдим. Оёқ тарафимдаги отликлардан бирови қатрон каллигини билдим. Қатрон кал бетига синчиклаброқ қарадим. Кал юзларида хушвақтлик бўлди, табассум бўлди. Кал— калга кулди!

Қатрон кал теварагидагиларга қараб гапирди:

— Мен бундан кўп йиллар муқаддам айтганман, кўпкари эскилик саркити, саломатлик душмани, ҳаёт учун хавфли деб! Мана исботи! — деди. — Мана шу отини гўштга бермай, мен билан қонунлашган! — Мана оқибати! Гўштга топшириб юборганида бундай фалокат бўлмас эди! Ана энди майиб-мажруҳ бўлиб қолади, тамом!

— Яхши отдан йиқилса, ёмон таъначи бўлади!

Бу гапни Жўра бобо айтди. Бобо бир ўқ билан икки куённи урди!

Мен оғзимда қўланса бир нима туйдим. Жағларимни қимирлатдим. Бир нима ғижирлади. Тилим учи тишларим орасига кирди. Бармоғимни оғзимга солиб кўрдим. Бармоғим қон бўлди. Ёнимга яшириб, ўнгиригимга артдим. Билдим, оғзимдаги қўланса ис қон бўлди. Лунжларимда ғижирлаб ўйнаётган тишим бўлди. Тилим учи кириб чиқаётган қавак тишим жойи бўлди.

Кўнглимда нимадир бир нима кўзғолди. Кучаниб-кучаниб, бор вужудимни таранг этдим. Ўнг кўлим зир-зир оғриди. Чап тирсагимга суяниб кўзғолдим.

Узанги йўлдошларим қўлтиғимдан олди.

Бир амаллаб жойимдан турдим. Бошим айланиб-айланиб кетди. Кўз олдим зим-зиёланди. Тишимни тишимга қўйиб кучандим. Тош бўлдим! Олам яна аслига келди.

Оғзим лиммо-лим қон бўлди. Сағал хаёлладим, оғзимдан отилиб кетаман-отилиб кетаман, деди. Қаерга тупуришимни билмадим. Теварак оппоқ, тупурсам, қор қип-қизил бўлади. Кейин, Қатрон кал қонни кўради...

Менинг кўзим Қатрон калда, Қатрон кал кўзи менда бўлди!

Бўлмади, бўлмади! Оғзимдаги қонни тишим билан қўшиб, ичимга ютиб юбордим! Яна бир ютиниб, қолган қонларни-да ютдим!

72

Киприк қоқмай, алп-алп одим отиб, Жўра бобонинг оти олдига бордим. Чап кўлим билан эгар қошидан олиб отландим. Шунда, ўнг кўлим ёмон оғриди...

Жиловни чап қўллаб ушлаб, тўдага юрдим. Ўнг кўлимни қимирлатмадим.

Улоғини бериб қўйган чавандоз кўнгил сўради.

— Қалай, чавандоз, бирон ерингиз лат емадимми? — деди.

Кулимсираб, соғ кўлимни силтадим.

— Мижжамга-да келмади. Уст-бошимга сағал қор илашди, — дедим. Ҳамон анграйиб қараб турган қатрон кал, гапларимни-да анграйиб эшитди!

Зирқ, зирқ! Уҳ, кўлим-а, кўлгинам-а!..

Ўнг кўлимни авайлаб, қўйнимга солдим. Бир оз ором олдим.

Улоқ кўтарилди. Тўда кетидан чопдим. Беихтиёр кўлимни қўйнимдан олдим.

Зирқ, зирқ! Уҳ!..

Улоқ кимда кетди, билмадим. Отлар кетидан шунчаки чопиб бордим.

Кўлимни яна қўйнимга солдим. Жўра бобонинг отини улоққа ниқтадим. Тўриқ зор бўлиб турган экан шекилли, тўдани ёриб кирди-қўйди! Ич-ичимдан зил кетдим! Энди улоқни қандай кўтараман?

Нима қилишимни билмай, гангиб қолдим, Бовужуд, бир Саман йўлимизни ёпиб олди. Жўра бобонинг оти улоққа боролмай қолди.

Шундагина кўнглим тинчиди. Енгил нафас олдим. Саманга қараб, борингга шукур-е, дедим.

Зирқ, зирқ!..

Бошқа вақтлари ана шундай қараб турсам, улоқ мен тарафга келмайди. Келиб-келиб, улоқли айни шундай вақтда менга қараб юрса бўладими! Мен улоққа зормидим, дардим улоқмиди...

Ана, улоқ келди! Барча қараб турибди. Айниқса қатрон кал!

Мен тишимни тишимга қўйдим. Оғриқ қўлимни улоққа узатдим. Бор кучим билан бутидан чангаллаб ушлаган бўлдим. Аслида, бармоқларимни улоқ жунларига шунчаки тегизиб турдим!

Зирқ, зирқ!..

Гўё улоқни олиб кетмоқчидай бўлдим. Жўра бобонинг отига айқириб қамчи босдим.

— Ҳа, жонивор-а! — дедим.

Жўра бобонинг оти улоқдан кейинда қолиб кетди.

Мен хўжакўрсинга бош ирғадим! Қамчили қўлимни аламли силтадим. Гўё, хай, аттанг-а, омад кулиб боқмади, дедим. Омаддан нолиган бўлдим.

Зирқ, зирқ!..

Хайрият, хайрият-е, кўпкари соб бўлди!

73

Ўзимизнинг Тарлонни миниб, уйга келдим.

— Чопиб бориб, дўхтирни айтиб келинглари! — дедим. Худойкул дўхтир бир қутича кўтариб келди. Оғриқ қўлим энгини силкиб тортди.

Мен инграб юбордим!

Зирқ, зирқ!..

Энгим ҳадеганда суғирила бермади. Шунда, Худойкул дўхтирга пичоғимни олиб узатдим.

Дўхтир энгимни пичоқ солиб айирди.

Тирсагим йўғонлиги соғ тирсагимдан учов келди! Тирсагим тирсиллаган шиш бўлди!

Худойкул дўхтир бош чайқаб-бош чайқаб, мени машинасига солди. «Ҳазорбоғ» совхозини беморхонасига олиб борди.

Дўхтирлар шишган қўлимни бир аппарат остига қўйиб кўрди.

— Кўп кўркманг, тирсақдан чиқибди, холос, — деди.

Кўрқармидим-е, кўрқармидим! Қўлим чиққанини отдан йиқилибоқ билиб эдим!

Биродарлар, оғзинг қора қон бўлса-да, ғанимнинг олдида тупурма!

74

Шу ётишимда йигирма кундан кўп ётдим.

Ниҳоят, дўхтирлар гипсни олди, уйга жавоб берди.

Кўнгил сўраб келувчиларга қўлимни яланғочлаб кўрсатдим. Ҳасан бобо қўлимни айлантириб кўрди.

— Эб-ей, қийшиқ-ку! — деди Ҳасан бобо.

Еътибор бериб қарадим, қўлим чиндан-да тирсагимдан қийшиқ бўлди.

— Қурбон табибга бор, нима гаплигини айтади, — деди Ҳасан бобо. Эрталаб Тарлонни миндим. Қорахонга йўл олдим.

75

Бир вақтлари Қорахонда Хидир дегич бўлди. Одамлар уни Хидир мироб, деди. Ўзи, мироблик қиларди-да!

Ана шу Хидир мироб чиққан суякларни жойига солди, синган суякларни даволади.

Шу одам кетди! Қаёққа? Қаёққа бўларди, қиёматга-да!

Шундай одам-да кетди-я! Ҳеч ишонгим келмайди! Мен, бундай одамлар дунё тургунча туради, деб ўйладим. Кейин-кейин билсам, биров-да бу дунёга устун бўлолмас эди...

Шу одамдан Қурбонназар деган ўғил қолди. Қурбонназар отасининг қўлини олиб қолди. Отаси оғзига тупурган бўлса ажаб эмас!

Ўзи, раис! Лекин мен раисман, демайди! Каттага-да бир, кичикка-да бир!

Шу одамнинг дарвозасини қамчи дастаси билан тақ-тақ урдим. Ичкаридан бир заифа чиқди.

— У киши ишдалар. Кириб ўтириб туринг, ҳамзамат келиб қоладилар, — деди заифа.

Қурбонназар меҳмонхонасига салом бериб кирдим.

Заифа дастурхон ёзиб кетди.

Чойни ўзим куйиб, ўзим ичиб ўтирдим.

Қурбонназар укамиз келди.

Кучоклашиб кўришдим. Таомлардан кейин дардимни айтдим.

Қурбонназар дастурхон четини қайириб қўйди. Олдимга силжиб келди.

— Қани, ечинг қани, — деди.

Қўлимни яланғочлаб тутдим. Қурбонназар қўлимни айлангириб кўрди, уёқ-буёғини кўрди. Елкамдан бармоқларим учигача силади. Бўғинларим кўшилиш ерида сабр қилди. Айниқса, тирсагимда кўп сабр қилди. Кўзларини юмиб турди.

Хаёлимда, Қурбонназар тирсагимдан бир нималарни эшитди. Ўзича бош ирғади. Яна эшитди. Кўзларини юмиб эшитди.

Ҳайрон бўлиб қолдим. Авваламбор, тирсагим нағма чалаётган радио эмас, телевизор-да эмас! Бор-йўғи эт билан суяк! Яна айтсам, эшитган одам қулоғи билан эшитади-да! Нима, қўли билан эшитадими?

Лекин бу гапларни Қурбонназарга айтмадим. Ичимда айтдим. Қани, нима деяр экан, деб сабр қилдим.

— Бекор овора бўлибсиз-да. Сағал лат еган экан, яхши бўп кетибди. Дўхтирларнинг гипси тузатибди, — деди Қурбонназар.

— Мен сизга айтсам, келмас эдим, Ҳасан бобо қўймади, бор-чи бор, деб.

— Ҳа, майли, Келганингиз яхши бўпти. Шу баҳона бир меҳмон бўп кетасиз. Қани, ётинг, бир муолажа қилиб қўяйин. Яна қайтиб лат емайдиган бўлади.

Мен кўрпачага чўзилдим, ёстиққа бош қўйдим. Қурбонназарга қўлимни бериб, шипга қараб ётдим.

Қурбонназар бармоқларим учидан бошлаб уқалади.

— Кўзингизни юминг, яхши бўлади, — деди Қурбонназар. — Ҳа, ана шундай! Энди, пинакка кетинг! Гўё, ухлаётган бўлинг. Қўлингиз пишиқ суякли экан. Илгарилариям отдан йиқилиб, лат еганмисиз?

— Йўқ, — дедим.

— Нимага келиб-келиб, энди шундай бўлди?

— От ўзимники эмас эди. Жўра бобонинг оти менга тушунмади, мен отга тушунмадим. Оқибати мана шундай бўлди.

— Ҳа-а, ўзингизнинг отингиз қаерда эди?

— Бизнинг Тарлонга сув тушиб эди.

— Отга сув тушишини-ку, биламан. От оёғига ем тушди, дегани нима дегани?

— От оёғига ем тушса, оёғи қотиб қолади. Пайлари дириллаб-дириллаб учади.

— Ҳа-а, хар икковидаям кўпкарига чопиб бўлмайди-я?

— Эса-чи.

— Қора от яхши бўладими, ёмон бўладими?

— Ёмон бўлади. Қора от ўжар, сержаҳл бўлади.

— Ҳа-а. Сетон-Томпсон ҳам шундай ёзган. Демак, чин экан-да.

— У чавандоз қаердан?

— У чавандоз эмас, канадалик ёзувчи. Ўзининг «Ёввойи йўрға» деган китобида шундай ёзган.

— Ким бўлса-да, отни билар экан.

— От хомлаб қолди, дейди, у нима дегани?

— Унда, от мой ташлайди. Кейин, кўпқарига ярамай қолади. Боқилган отни билиб-билмай чопиб қўйсангиз, от ичида мой тўлиб қолади. Бундай отни-да бир йилгача кўпқарида чопиб бўлмайди.

— Ҳа-а, От одамни босмайди, нимага шундай?

— Боиси, от одамзотни улуғлайди. Одамзотга вафо қилади. Ҳайвонлар ичида от билан ит шундай. Пишакни-да шундай дейишади. Мен бу гапга қўшилмайман. Пишак суюқоёқ аёлдай гап. Ким қорнини тўйғазса бўлди, пиш-пиш, дея бошини силаса бўлди, кетидан эргашиб кета беради. Эшик эгасини танимайди, пишак бекасини танимайди. Кейин от жойида таққа тўхтай олади. Энг яхши машина қайси машина? Ўлманг! От тормози, ана шу «Чайка» тормозидан-да яхши ишлайди. Олдида одам борлигини кўрдими, бўлди, таққа тўхтайди. Борди-ю, довдираб қолса, одам устидан ошиб ўтади.

— Ҳа-а. Айтишларича, аёл боққан от яхши бўлар эмиш. Шу чинми?

— Эса-чи. Боиси, от сағали кам одамдай бўлади. Қонида пичагина девнинг қони бор, холос. Отга ем бергани борсак, у ҳамиша бизга суйканади, эркалик қилгиси келади. Бизни искайди, думи билан елкамизга уради. Шунда биз уни тек ўтир-е, сабил қолгур, деб қамчилаймиз. Бу қилиғимиз отга малол келади. Аёл бизга нозланиб суйкаласа, шунда уни жеркиб ташласак, аёлга қандай малол келади? От ҳам шундай-да! От кўнгли аёл кўнглидай нозик бўлади. Аёллар бўлса, отни урмайди, отнинг эркасини кўтаради. Аёлнинг мулойим табиати отга хуш келиб қолади. Аёл боққан отнинг яхши бўлишига яна бир сабаб, аёл ҳамиша уйда бўлади. Аёл ичкари киради, ташқари чиқади. Отнинг кўзи эртадан кечгача аёлга тушиб туради. Аёл от кишнаганда дарров емини беради, сувини беради. Биз эркакларнинг бўлса, уйда борлигимиздан, уйда йўқлигимиз кўп бўлади. А-а-ай, ўлдим-е!...

Тирсагимда бир нима қирс этди. Вужудим қизиди, пешонамдан тер чиқди. Қурбонназарга қарадим. Қурбонназар кулимсиб турибди.

— Ана энди қўлингиз яхши бўлди, — деди Қурбонназар.

Ана шундагина Қурбонназар мени жўрттага гапга солиб, мени гап билан алаҳситганини билдим.

Мени, алдаб-авраганини билдим...

Хийла ётдим. Оғриқ тинди. Шундан кейин жойимдан турдим.

Қурбонназар қўлимни ипга солиб, бўйнимга осиб қўйди. Дори-да ичирмади, игна-да сукмади, расмга-да туришмади.

— Врачлар қўлингиз чиққанини кўриб-билиб гипсга солган, — деди. — Врачлар ҳамиша шундай қилади. Китобларида шундай ёзилган-да. Агар келмаганингизда қўлингиз ҳадеб кўзғала бериб-кўзғала бериб, ўйнама бўлиб қоларди. Энди бутунлай битиб, аслидай бўлади. Оз-оздан мўмиё тановул қилиб туринг, суякка мадад бўлади...

Оқшом кўнгунча гурунглашиб ўтирдим.

Кейин, отланиб қайтдим. Қайтаётганимда Қурбонназар бот-бот тайинланди:

— Тағин, қўлингизни солганимни бировга айтиб юрманг. Яхши бор, ёмон бор... — деди.

Уйга боргунимча ўйлаб бордим. Ай, дўхтирлар-е, нимага қўлим чиққанини кўра-била туриб гипсга солдинг? Кўра-била туриб қотириб ташладинг? Биласан, чиққан суяк жойига тушмаса, ҳадеб кўзғала беради! Одамни яримжон қилиб қўяди! Умр бўйи қийнади! Билмасанг, Қурбонназардан сўраб бил! Ё Қурбонназар табибга бор, де! Чопиб кела бераман!

Бовужуд, Қурбонназарлар бор... Ҳали-хали Қурбонназар бор, кейин-кейин нима қиламиз?

Биродарлар, участка милитсионеримиз одам бўлиб қолди!
Ҳа, одам бўлиб муомала қилди, одам бўлиб гапирди.
— Қандай, жиянлар катта бўлаяптими, суяклар енгилми, ака?... — деди.
— Шукур, шукур, — дедим.
— Икки марта келиб кетдим...
— Аёлимиз айтди, йўқлади, деди.
— Чавандозчиликда шундай-шундай бўлади-да, ака. Одамлар самолётдан тушиб кетаяпти.
Сиз йиқилсангиз, отдан йиқилибсиз-да.
— Шундай, шундай...
— Қалай, энди тузук бўп кетдингизми, ака?
— Шукур, шукур?
— Унда, раёндан бир хабар олинг, ака. Капитан кўп сўради, ака.
— Майлингиз, иним, майлингиз.
Энди, бир душман кўзи қилайин, дедим. Қўлимдан ипни олиб ташладим. Қўлимни қўйнимга солиб олдим.
Отланиб, раён бордим.
Капитан катта эшигидан ичкариладим. Ичкарида ўша беқасам чопонлик одамни кўрдим.
Бечора, юзлари яраси ҳали-да битмабди, бечора...
Беқасам чопонлик мени танимади. Капитан катта танитдирди.
Шунда, беқасам чопонлик мени бот-бот бағрига босди. Киприклари нам бўлди...
Биқинма-биқин ўтириб дардлашдим. Зот-боборакотини, мазгилини сўрадим. Беқасам чопонлик «Навоий» колхозидан бўлди, оти Раҳмон бўлди.
Раҳмонбойнинг кўнгли бузилди. Овози қалтираб чиқди:
— Ўла-ўлгунимча сизга қуллуқ қилиб ўтаман, мана кўрасиз, — деди.
— Ундай деманг-е, нима каромат кўрсатдимкин, менга қуллуқ қиласиз, — дедим.
Капитан катта ишларини айтиб борди. Ишлар деярли ҳал бўлибди. Безориларни ушлаб, Раҳмонбойга юзма-юз қилибди. Раҳмонбой шулар эди, дебди. Лекин безорилар тонибди, айбини бўйнига олмабди.
Гап менда қолибди.
— Ҳозир олиб келади, — деди капитан катта.
Айтганидай, бир милитсионер бўзболаларни ҳайдаб келди. Бирови ўтирмоқчи бўлди.
Капитан катта:
— Тур, тур дейман! — деб бақириб берди.
Бўзбола қўлларини ковуштириб қотиб қолди.
— Манави одамни танийсизми?! — деди капитан катта.
Бўзболалар мен тарафга сигир қараш қилди.
— Танимаймиз, — деди.
Капитан катта менга юзланди.
— Шуларми? — деди.
— Шулар, ҳа, шулар, — дедим.
— Олиб кетинг буларни! — деди капитан катта.
Милитсионер бўзболаларни ҳайдаб кетди.
Капитан катта менга жавоб бериб юборди.
— Хўш, сизга катта раҳмат, ака. Тергов тугагач, делони судга оширамиз. Суд куни борди-ю чақирсалар, бир келиб кетинг.

— Мен сизга айтсам, капитан катта, шунча кун мазам бўлмади. Шеригим менинг навбатимда-да қўй боқди. Одамнинг юзи чидамаяпти...

— Хўш, тушунаман, ака, тушунаман. Сиз судда бўлмасангиз ҳам бўлади. Лекин анави тирриқлар кўп ишларни бўйнига олмаслиги мумкин. Иш яна ланж бўлади. Сиз судда савол туғилганда ҳа ё йўқ, деб турсангиз бўлди. Сиздан бошқа жонли гувоҳ йўқ. Мана шу биродарингиз учун яна бир келасиз, энди.

Биродарлар, капитан катта жон жойимдан ушлади! Билибми, билмайми, ишқилиб, биродарингиз учун, деди! Шу гап кўнглимни олди! Раҳмонбой биродаримизни деб, йўқ демадим.

Раҳмонбой биродаримиз мени уйига етаклади.

— Мазам йўқроқ, бошқа вақт борарман, биродар, — дедим.

— Унда, бирор кун ўзим уйингизга бораман, тўн ёпишиб оға-ини бўламиз, — деди.

— Шундай-да оға-ини, биродаримиз, — дедим.

77

Милиция машинаси эшигимизга келганини эл билди.

Биродарлар, элнинг қулоғи элликта!

Эл ажабланди, эл ҳадиксиради...

Дув-дув гап бўлди...

Биродарлар, ёмон гап, ракетадан олдин юради, яхши гап, тошбақадан кейин юради!

Хуфтон вақти-хуфтон вақти узанги йўлдошларим билан ҳамсоямиз Рихсиев кўнгил сўраб келди.

Аёлимиз дастурхон ёзди.

Бўлғуси божамиз Одина чавандоз аёлимиздан нам тортиб, ерга қараб ўтирди.

Узанги йўлдошларим гапни нимадан бошлашини билмади. Истиҳола қилди.

Шунда, Рихсиев гапни индаллосидан бошлади:

— Сизни милитсия машинаси уйингиздан олиб кетибдими, ўртоқ Қурбонов? — деди.

— Бекор гап-е! — дедим.

— Ана, ҳамма шундай деяпти-ю?

— Олиб кетган йўқ, айтиб кетди. Мен автобусда бордим, — дедим.

Фаросат этсам, эл оғзида кўп гап бўлибман. Элга бир гап тегмасин. Чибиндай гапни туядай қилиб гапиради. Эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Энди бор гапни айтайин...

Айтиб-айтиб бердим. Бир гапни-да қолдирмадим!

Узанги йўлдошларим дилдўз сўзлар айтди, дилдўз гаплар айтди.

— Хўп жувонмардлик бўпти-да! — деди.

Рихсиев болишдан тирсагини олди. Чавандозларга сигирқараш қилди.

— Катализаторлар! — деди. — Бу, саргардон-лик-ку, саргардонлик!

— Саргардонлиги бўптими, шу баҳона Тарлон икковимиз шаҳарни сайил қилиб келаяпмиз, — дедим.

— Аҳа, у фалсафангизни бошқаларга ўқинг, ўртоқ Қурбонов. Сайил эмиш! Бундай ишлар турган-битгани ғалва, саргардонлик!

— Сайил-да — сайил, саргардонлик-да — сайил.

— Сиз энди кўраётгандирсиз-да? Аҳа, мен шаҳарда яшаётганимда бундай ишларнинг бир нечтасига дуч келганман. Сиздан яхши биламан, оқибати нима бўлишини! Бир дам олишда бизни пахтага олиб борди. Ўзингиз биласиз, бир кунликка борган хашарчилар пахта термайди. Ичиб, кайф-сафо қилиб қайтиб келади. Мен ҳам тагимга қўйиш учун икки килоча пахта териб, этагимдаги пахтага ёнбошладим, мудраб ётдим. Шундай пастимдан бир дарё лойқа сув оқаяпти.

Шунда, дарё бўйида икки-учта қора кўринди. Кўзимни каттароқ очиб қарадим. Бизнинг хашарчилар эмас, шу ернинг йигитларига ўхшади. Ўзларича бир-бирларини турткилади. Ҳазиллашяпти, деб ўйладим. Аслида уришяпти экан. Иккитаси биттасини ўртага олиб урди. Таёқ еяётгани ёкалаб қочди. Дарё устидан бир ингичкагина труба ўтар эди, шу трубадан қочди. Труба ўрталарида мувозанатини йўқотди. Гоҳ ўнг, гоҳ чап қўлини кўтариб-кўтариб, сувга тушиб кетди. Бошқалари қочди. Бола сув юзида гоҳ кўриниб, гоҳ йўқолиб оқди. Боши кўринганда додлаб бақирди.

— Сиз кўриб турдингизми? — дедим.

— Бўлмасам-чи! Шундай оёғим остидан оқиб ўтди! Сузишни билмас экан-да, бўлмаса, сув секин эди, бемалол сузиб чиқса бўларди. А? Йўқ, пастроқда бир оператор йигитимиз овозини эшитиб қолиб, ўзини сувга ташлади. Судраб олиб чиқиб, оёғини осмонга кўтарди. Барибир кеч бўлди, бола ўлиб қолди... Ишонсизми, шу оператор йигитимиз бир ойдан ортиқ органга қатнаб, сўроқ берди! Она сути оғзига келди! Кўр бўл, дедим, ўзини билмаганнинг куни — шундай бўлади, дедим. Дунё шундай, ўртоқ Қурбонов, ўзингизни билинг, ўзгаларни кўйинг!

— Ҳа-е, тақдир пешона экан-да. Оламда нима гап?

— Оламда гап кўп, ўртоқ Қурбонов. Халқаро вазият тобора кескинлашиб бораяпти. Тинчлик хавф остида...

— Ким хавф солаяпти?

— АҚШ импералистлари! Буни халқаро панограмада ўртоқ Зорин ҳам айтиб ўтди. Аҳа, «За ребежом»да ҳам ёзибди. Мана, фактларга мурожаат қиламиз. АҚШ маъмурияти 1983-йилда 810 миллион доллар миқдорида химия-бактериология қуроли ишлаб чиқаришни планлаштирибди.

— У қандай милтиқ?

— Аҳа, милтиқ эмас, захарли ингредиент.

— Ўзимизнинг деҳқончасига гапиринг. Биз бир ийиғи чиққан кал бўлсак, ундай гапларни қаердан биламиз.

— Аҳа, ингредиент бу, икки хил суюқ моддадан ташкил топган захарли дори. Мияни шол қилиб ташлайди. Аҳа, ўн-ўн беш дақиқа ичида вафот этасиз!

— Шуни инсон ўйлаб топдими? Одамзотни қириш учунми? Ё, табба! Бизникилар нима деяпти?

— Аҳа, бизнинг ҳукуратимиз тинчлик посбони бўлиб келди, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади!

78

Узанги йўлдошларим уй-уйига кетди.

Аёлимиз дастурхон йиғиштирди.

Кенжамизни қўлимга берди.

— Манавини пича ушлаб турсин, қозон-тобоғимни ювиб олайин, — деди. Кенжамизни тиззамга олдим.

Кенжамиз дастурхон олиб кетаётган онасига жимит қўлларини чўзиб ингиллади.

— Инг-инг-инг!... — деди.

— Бўлди, энанг ҳозир келади! — дедим. — Ҳай, анави суратдаги ким? Ака-я? Ака де, ака!

Кенжамиз овунмади. Ингиллай берди.

Шунда кенжамизни тиззамда тебратиб суйдим:

Келгин, болам, тиззамга,

Ёл бўларсан ўзимга,

Қулоқ солгин сўзимга,

Хуйё, болам, хуйё!..

Биродарлар, куйган — ўланчи бўлади, суйган— лапарчи бўлади?

Ўз-ўзимдан куйиб-куйиб, ич-ичимдан куйиб-куйиб, кенжамизни суйиб-суйиб, ўлангани айтиб қўя бердим:

*Жоним болам от чопсин,
Отига бахмал ёпсин,
Хуйё солсин отаси,
Орқасидан ёл топсин,
Хуйё, болам, хуйё!..*

— Ай, энаси-я, кел, улимга мамма бер! Улим маммасираб қопти. Ана, айтдим, энанг келади, мамма беради!

*Болам, сен ҳам ботирим,
Чопиб келаётирим,
Чўпон бўлсанг қўйларга,
Боқарсан ўтлоқ, сойларга,
Хуйё, болам, хуйё!..*

— Бўлди-е, энағар! Оғзим бор деб ингиллай берасанми! Оғиз бир сенда борми? Мана, бизда да бор! Нимага биз ингилламаймиз? Иззатингни бил-да! Ё, отига бахмал ёпсин, қўйларини боқсин, дега- нимга ўзингдан кетаяпсанми? Қани ўша отларинг, қўйларинг? Ҳовлидагиларни айтаяпсанми? Эб-ей, эб-ей, улар сенинг бовангдан қолдими? Улар менинг отамдан қолди! Улар меники, билдингми?

*Хуйё-хуйё, хуйё қани?
Бованг берган туянг қани?
Бованг берган туянг бўлса
Боқиб юрганларинг қани?
Боқиб юрган туянг бўлса
Адир ҳам чўлларинг қани?*

— Ана бўлмаса, уркағарнинг кенжаси! Мард бўлсанг жавоб бер, уркағарнинг кенжаси! Ана, санинг чиқмай қолди-ку! Ингиллайсан-а, ингиллайсан! Ҳа? Ҳа-ҳа-ҳа! Шўхлашдим, уркағарнинг кенжаси, шўхлашдим! Шўхлашишни-да билмайсанми. Улим, манави уйлар-да, қўтондаги қўйлар-да, осмондаги ойлар-да, кўпчиб ётган ерлар-да, бари-бари сеники! Бор-е, Тарлонни-да бердим, бор-е! Ол-е, уркағарнинг кенжаси-е, ол-е!..

*Хуйё қилай хуйдад
Отинг солгин тўдага
Хуйё қилсам ухлагин
Отанг сендан садага
Хуйё, болам, хуйё-и-и-и!..*

— Улим, бир нима эсингда бўлсин. Гагариндай бошинг осмонга етса-да, олим бўлиб етти иқлимни сўрасанг-да, сен авваламбор Зиёдулла чавандознинг ули бўл! Менинг улим бўл!

Мендай бўл, мендай! Мендай бўласан-а, мендай бўласан-а?..

79

Суддан қоғоз келди.

Оёғим тагин узангида бўлди, орган йўлида бўлди.

Бора-боргунимча Яратганнинг ўзига сиғиниб бордим. Шу юришимни бўлди қил энди, мени бунчалар жонхалак қилма энди, деб бордим.

Судда одам сероб бўлди.

Бир тарафда урган бўзболалар, бир тарафда Раҳмон биродаримиз ўтиди.

Катталар юқорида бўлди.

Бўлди сўроқ, бўлди жавоб!

Урган бўзболалар айбини бўйнига олмади. Бир-бирларига тўнкаб туриб олди.

Шунда, юқорида ўтирган катталар мендан сўради. Даъволарини мендан маъқуллашиб олди. Мен аскотиб турдим.

Бир катта Раҳмон биродаримизни сўроққа тутди:

— Айтинг-чи, нега вояга етмаган болани урдингиз? — деди.

— Урганим йўқ, калла қилдим, — деди Раҳмон биродаримиз.

— Барибир, урган ҳисобланади. Юзида жароҳат бор. Пулингизни ўғирлаган экан, яна тагин ушлаб олибсиз экан, милитсияга топшириш керак эди!

— Кучим етмади.

— Уришга етган кучингиз, милитсияга етаклаб боришга етмадимиз?

— Уч бирдай йигитга қандай қилиб кучим етади?

— Унда милитсияга телефон қилинг эди. Ёки, одамларни ёрдамга чақиринг эди. Ана, кўча тўла одам!

— Одам? Қандай одам? Қани одам...

Раҳмон биродаримиз гапиролмади. Димоғи тўлиб келди. Овози ичига тушиб кетди. Енги билан кўзларини артиб-артиб олди.

— Бир соат танаффус! — деди катталар.

Ўтириб-ўтириб, қорним очқади. Чойхонага қараб юрдим.

Мен чой ичиб қайта бердим, одамлар суддан чиқиб кела берди.

Демак, суд соб бўпти, энди суд оқибатини сўрайин, дедим. Раҳмон биродаримизни қидирдим.

Шунда, бир тўда момолар билан аёлларга рўпара келдим. Момолар сел-себор йиғлади. Пешоналарига уриб-уриб йиғлади. Тиззаларига муштлаб-муштлаб йиғлади...

Билдим, булар ана шу бўзболалар момоси бўлди, ана шу бўзболалар онаси бўлди.

Мен ана шу кўз ёшлар оқиши учун ўзимни айбдор деб билдим. Ёшлар тўла кўзларга, ёшларга беланган юзларга қараб туролмадим...

Биродарлар, бармоғимнинг қайси бирини тишласам-да оғрийди!

Оҳиста-оҳиста кетимга қайрилдим.

Тарлонимиз олдига бордим. Отланиб, кишлокқа қайтдим. «8-Март» колхозидан ўтиб, Ҳайрондарага дохил бўлдим.

Теварак майда-майда адирлар бўлди. Арғамчидай йўл бир юқорилади, бир адоқлади.

80

Оқшом вақти бўлди.

Оламга-да оқшом кўнди, кўнглимга-да оқшом кўнди. Кўнглим оқшомдай маҳзун бўлди.

Бейхтиёр кетимга қайрилиб қарадим. Бир қизил машинани кўрдим. Эътибор бермадим.

Адирга ўрладим. Адир қоқ устида тагин кетимга қайрилиб қарадим. Машина қорама-қора келди.

Адирдан эниб бошладим. Адир тиккалигидан Тарлон ўзини кетига ташлаб-ташлаб юрди. Олд оёқларини оғир-оғир босди.

Адир адоғига тушдим. Машина адир устида имиллаб қолди. Ҳайрон бўлдим. Машина дегани тез юрар бўларди, бу машина хийладан буён бир отдан ўтолмайди. Ё, бирон ери носозмикин?

Йўлни кесиб ўтадиган ариққа келдим. Ариқдан лойка сув оқибди. Ичи кип-қизил лой бўлибди. Лой от тиззасига келади.

Шу боис, Тарлонни ариққа солмадим. Ариқдан ҳатлаттирмоқчи бўлдим. Аммо бу ниятимдан-да қайтдим. Важи, ариқ ёқалари-да лой. Тарлон тойиб кетади.

Ариқ ёқалаб, юқориладим. Саёзроқ ер кидирдим.

Машина-да куйига энди. Ариқ бўйида оёқ илди. Ўтолмаслигини билди шекилли, бизнинг изимиздан юрди.

Бизнинг Тарлон торроқ бир ердан чўчиб ўтди.

Машина Тарлон ҳатлаган ерда оёқ илди.

Машинадагиларга қамчи сопи билан юқорини кўрсатдим.

— Яна сағал юрсаларинг юқорида ёйилма бор! Ўшандан машина ўтади!

Шундай дея йўлимга бурилдим.

Шунда, кетимдан овоз келди:

— У, шеф! Тормоз!

Овозни танимадим. Нима деяпти, тушунмадим. Ким бўлса-да, бир инсон овоз бераяпти, борайин, дедим. Ариқ ёқалаб бордим.

Машинадан тўрт одам тушди. Иккови олисроқдан чопиб келиб, ариқдан ҳатлаб ўтди.

Тарлон хуркиб, кейинига тисарилди.

Кейин, қолган иккови-да келди. Барининг кўзида қора кўзойнаги бўлди. Кўзлари кўринмади. Сочлари елкасига тушди, қулоқлари сочи остида бўлди. Кийимлари ажабтовур бўлди. Бировнинг соқолида бўлди. Ўзимиздай ўрта ёшли одаммикин, дея синчиклаб қарадим. Йўқ, у ўттизларда бўлди.

— Чақиргандай бўлдиларингизми, биродарлар?— дедим.

Улар миқ этмади. Соқолдори олдин юрди.

— Отдан тушинг-чи, шеф! — деди.

— Айта беринглар, қулоғим қар эмас, — дедим.

— Туш дегандан кейин, туш!

Уларнинг сенсираши кўнглимга тегди. Туша-туша, кўнглимни айтдим.

— Сенсираманг, биродар, салкам отингиз қаториман-а, — дедим.

— Ҳе, сендай отам қаторининг...

Кўлимда жилов, серрайиб қолдим. Қаҳрим келдим. Қамчи сопини маҳкам ушладим.

— Отингни боғлаб, буёққа юр!

— Нима гапингиз бор, биродар, шу ерда айта беринг.

— Юр, дегандан кейин, юр!

Улар ариқ ёқалаб юқорилади. Бирови-да кўзойнагини олмади.

Жиловни эгар қошига қистирдим.

Тарлонни бўш қолдирдим.

Кейин, улар олдига бордим.

— Ўзи кимсизлар? Кимнинг боласи бўласизлар? Ўзларингни танитинглар-да ахир, биродарлар, — дедим.

Улар мени ўраб олди. Гўё ёввойи одамни томоша қилаётгандай бўлди. Бирови ўз-ўзидан тўнғилади. Ҳали танишиб қўямиз! — деди.

Тавба, буларнинг менда нима иши бор экан? Эртароқ айтмайдими, кеч бўлаяпти...

— Ай, биродарлар, зарил гапларинг бўлса айтинглар. Бўлмаса кетайин, бола-бақра алағда бўлади, — дедим.

— Кетасан, кетасан, шошилма. Қайтмайдиган бўлиб кетасан...

Зардам қайнади, кетимга бурилдим.

Шунда, улардан бирови йўлимга ғов бўлди. Бирови чапимга ўтди. Иккови оралиғидан ўтиб кетмоқчи бўлдим.

Шунда, ўнгимдагиси елкамдан ғижимлаб ушлаб олди.

Мен кўлини шартиллатиб уриб ташладим.

— Қўлингизни олинг, биродар! — дедим.

Шунда, у иягим остига ўхшатиб-да бир урди!

Кетимга гандираклаб-гандираклаб бориб ўтириб қолдим. Ногирон кўлим зирқираб оғриди.

Қамчи ўримини кўлимг ўраб-ўраб жойимдан қўзғолдим. Шу урганнинг бўйин томирини мўлжаллаб қулочкашладим.

Кетимдагиси қамчини ушлаб қолди.

Яна ўтириб қолдим. Энди қамчини ушлаб қолганига қараб, қўзғолдим.

Шунда бирови кетимдан келди, белимга тепди.

Мен юзтубан йиқилдим. Ногирон кўлим зирқираб-зирқираб оғриди.

Туриб ўтирдим. Теваракка алангладим. Раён ўнг ёғимдаги адир ортида бўлди. Кўринмади. Қишлоқ чап ёғимдаги адир ортида бўлди. Қишлоқ-да кўринмади. Осмон бошимда бўлди. Барибир олисда бўлди.

Хўрлигим келди: ай, ёлғизлиги курсин-а!

Кўнглим бузилди: ай, ногиронлиги курсин-а!

Ўпкам тўлиб келди. Қўйнимдаги ногирон кўлимни ташқари чиқардим.

— Биродарлар, Жўра бобонинг отидан йиқилиб, кўлим чиқиб эди, мана... мана... — дедим.

Улар хохолаб-хохолаб кулди. Ўзаро гапиришди:

— Бу ўзи унга ким бўлади?

— Ҳеч ким!

— Ҳеч ким? Йўғ-е?

— Демак, бу ўзича ритсарлик қилмоқчи бўлибди-да?

— О, ритсар! XX аср ритсари!

— Дон Кихот!

— Дон Кихот! XX аср Дон Кихоти!

Мен шундагина улар кимлигини билдим. Кўлим ногиронлигини айтиб, йиғламсираганларимга минг-минг пушаймон бўлдим...

Ерга қарадим. Кўлимни кўйнимга солмадим. Соғлом кўлимдайин ерга тирадим.

Ногирон кўлим зирқиллаб оғриди. Тишимни тишимга босдим. Юзларим ловуллаб ёнди...

Бир бало қилиб, жойимдан турдим. Оёқларида тик турдим.

Шунда бирови жағимга урди.

Мен кетимга тисарилиб-тисарилиб, бунисига бориб урилдим.

Буниси елкамдан суяб қолиб, хароммағизимга урди.

Гандираклаб-гандираклаб, унисига бордим.

Унисидан иягимга едим.

Бир айланиб тушдим. Осмон гир-гир айланди. Осмон қоп-қора бўлди.
Тағин турдим. Далбанглаб-далбанглаб бордим. Бировнинг бўйнига осилдим.
— Биродарлар, мен сизларга нима қилдим... — дедим.
Уни жонимнинг борича кучоқлаб турдим.
У, ичимга кўп мушт урди.
Нафасим ҳиқиллаб бўлинди. Ичимда бир нима эзилди. Қўлларим бўшашиб, елкасидан
сидирилиб тушди.
Оёғимда мажолим қолмади. Ўзимни ерга чалқанча ташладим...
— Биродарлар, айбимни айтинг, айбимни... — дея инграндим.
Белимга учли бир нима зарб билан тегди. Кейин биқинимга тегди. Зарб ҳар текканда жоним
ҳалқумимга келиб кетди.
— Биродарлар, мен ҳам одам-ку... — дея инграндим.

82

Шунда... шунда, от кишнади.
Умрим от билан ўтди. Ҳай бир отларни кўрдим, ҳай бир кишнашларни эшитдим.
От сувсаб кишнади, от очқаб кишнади. Шунда от кўнглини сув бериб олдим, от кўнглини ем
бериб олдим.
От авлод-аждодаларини кўмсаб кишнади, от улпи-томирларини йўқлаб кишнади. Отлар
овозини эшитиб кишнади, байталлар ҳавосини олиб кишнади.
Шунда, отни эгарладим, дашт-у далаларни айлангандим, от оёғини ёздим. Отни совутдим,
отни юпатдим.
От илон шарпасини олиб кишнади. Уйдан отилиб келдим. От ёнини олдим, бўйинларини
уқаладим. Отга йўлдош бўлдим.
От бўри ҳидини олиб кишнади. Ҳа, жонивор, ҳа, дея овоз бериб чопдим. От бўйнига
кўлимни қўйдим, от ёлларини силадим. От олдида бўлдим. Отга гапириб-гапириб турдим,
биродар бўлиб-бўлиб турдим.
Кишнаш кўрдим, кишнашлар кўрдим, аммо ушбу оқшомдагидайини кўрмадим.
Во дариғо, бу қандайчикин кишнаш бўлди? Кишнаш кўнгил-кўнглимни ўйиб юборди,
вужуд-вужудимни қақшатиб юборди. Танамдаги оғриқлар-да билинмай қолди.
Бизнинг Тарлонга нима бўлди, биродарлар? Нима бўлса-да, ёмон бўлди! Бизнинг Тарлон
нима кўрди, биродарлар? Нима кўрса-да, ёмон кўрди!
Бизнинг Тарлон илон кўрдимикин? Йўқ, бизнинг Тарлон илон кўрса бундайин кишнамайди.
Бизнинг Тарлон бўри кўрдимикин? Йўқ, бизнинг Тарлон бўри кўрса-да, бундайин кишнамайди.
Бизнинг Тарлон илондан-да ёмонини кўрди, бизнинг Тарлон бўридан-да ёмонини кўрди!
Тарлонни йўқлаб қарайин дедим. Бошимни кўтарайин дедим. Бўлмади, бўлмади!
Кўзим осмондалигича қолди. Осмон олис, ер қаттиқ бўлди...
От узиб-узиб кишнади.
Кўзларим тинди. Бепоён осмон, беғубор осмон қоп-қора қозон бўлди!
Юзимни чапимга бурдим. Аввал-аввал бир нимада кўрмадим. Кейин-кейин оқ билан қорани
фаҳмладим. Ана шунда Тарлонни кўрдим.
Тарлон бўйнини гажак-гажак қилди.
Тоғларга қаради, зорланиб-зорланиб кишнади.
Тарлон думлари ёйилиб-ёйилиб кишнади, ёллари ҳурпайиб-ҳурпайиб кишнади.
Адирларга қаради, чорлаб-чорлаб кишнади.
Тарлон кулоқлари чимирилиб-чимирилиб кишнади, пишқириб-пишқириб кишнади.
Қишлоққа қаради, ёлвориб-ёлвориб кишнади, зор-зор кишнади.

Тарлон жиловини силкиб-силкиб кишнади, юлқиб-юлқиб кишнади.
Кейин, мен сари юзланди. Оёқларини катта-катта ёйди. Бўйинини чўзди. тумшуғини чўзди.
Қулоқларини чимирди.
Тарлон зинкийди!
Олд туёқлари билан тарсиллатиб-тарсиллатиб ер тирнади. Кексаклаб-кесаклаб ер отди.
Туёқлари ости чангиди.
Тарлон қаҳр ҳам изтироб билан кишнади. Оқшом кишнашдан зир титради.
Оқшом, Тарлон кишнашидан, Тарлон кишнаши, оқшомдан-да мунгли бўлди, оқшомдан-да аянчли бўлди.
Учли зарб, чап тиззам кўзига келиб тегди.
Чинқириб юбордим. Кўз олдим қоп-қора бўлди...
— Тепиб ўтирасанми, биқинига тикиб ол!..
— Э-е-е, от!
— Қоч, от келаяпти!
Шунда, тагин хушимга келдим. Оҳиста кўзимни очдим.
Тарлон тумшуғини чўзиб зинкийиб, уларни қувди. Бирини кўйиб, бирини қувди.
Улар ариқдан ҳатлаб қочди. Бирин-кетин машинасига кирди.
Аммо бирови Тарлондан қочиб қутулолмади. Уёққа буриб солди, бўлмади, буёққа буриб солди, бўлмади. Нима қилишини билмади. Охири ердан нимадир олиб, Тарлонни бошига бир урди.
Тарлон бошини силкиб-силкиб оҳисталади.
Униси-да ариқдан ҳатлаб ўтди.
Тарлон-да ариқдан ўтди. Машина олдига келди. Олд туёқлари билан ер тирнаб-ер тирнаб кишнади.
Машина ғизиллаб жўнади.
Тарлон машина кетидан хийла йўлгача чошиб борди. Кейин, изига қайтиб келди.
Ариқдан ўтиб, бошимга келди. Юзларимга тумшуғини теккизиб-теккизиб кўрди.
Юзларимни искаб-искаб кўрди.
Мен Тарлон нафасини туйдим. Тумшуғини кўшқўллаб кучоқладим. Жағлари, пешонасини силадим.
Шунда, кафтим ҳўл бўлди. Тер, от тери деб ўйладим. Кафтимни кўзларимга олиб келиб қарадим. Кейин, Тарлонга тикилиброқ қарадим.
Тарлон пешонасидан қон сизди...
Ҳўнграб йиғлаб юбордим. Ўпкамни босайин дедим, босолмадим...

83

Қош қорайди.
Одам одамни танимайдиган бўлди.
Бир амаллаб чап ёнбош бўлдим. Тарлон оёғини кучоқладим. Тиззасига пешонамни кўйдим.
Узалиб, олд қопқоғига шапатилладим.
Тарлон елкаларимни искади. Кейин, олд оёқларини аста-аста букди. Тарлон тиззалади!
Мен чап қўлим билан эгар қошидан олдим. Эгарга кўкрагимни бердим. Тимталаниб-тимталаниб эгарга бел бўлиб ётдим. Нафасимни ростлаб олдим. Тагин қимтиниб, оёғимни эгардан оширдим. Тарлонни кучоқлаб олдим.
Тарлон қаддини ростлади.
Шамол бошимни ялаб ўтди. Шунда, бош яланглигимни билдим. Телпагим ерда қолибди.
Тушайин дедим, тагин, минишимни ўйладим. Телпагимга қўл силтадим. Белбоғимни ечиб,

бошимни танғиб боғлаб олдим.

Катта йўл четидан юрдим.

Бор бўйича қоронғи тушди. Адирлар қоп-қора соядай бўлди.

Егарда чайқалиб-чайқалиб, кўнглим шу кечадай зим-зиё бўлиб-бўлиб, ўксиб-ўксиб бордим...

84

Тарлон-ай, нима кунларга қолдинг-а?...

Тушда бўлаяптими, ё ўнгда бўлаяптими?

Сен фарқламасанг, мен фарқлай олмай қолдим, Тарлон...

Ҳалигилар қандай жонзот эди, Тарлон! Син-симбати одамга келбат беради. Уст-бошлари-да бор. Одамга майзаб гапиради, одамга майзаб кулади...

Билмадим, Тарлон, билмадим. Сен билмасанг, мен билмадим. Мен сени биламан, Тарлон. Улар мен учун бегона, Тарлон...

Аё Тарлон, сен менинг укамсан, укам.

Бўлди, мен энди уларни укам демайман. Менинг укам сенсан. Сен менинг укамсан, Тарлон. Ўзи менга ўхшайсан, Тарлон, менга... Укаси акасига ўхшайди-да, Тарлон...

Тарлон укам-ов, энди нима қиламиз? Энди, бола-чақага бориб нима деймиз? Эл сўраса нима деймиз?..

Аё Тарлон, сен менинг жиянимсан, жияним.

Бўлди, мен энди уларни жияним демайман. Менинг жияним сенсан, Тарлон. Сен менга тортдинг, Тарлон. Жиян тоғасига тортмаса, кимга тортади, Тарлон...

Тарлон жияним-ов, ё йўлда йиқилдик, деймизми? Кўзларинг бор эди-ку, десалар-чи? Ариқ лой экан, тойиб кетдик, деймиз. Бинойими, Тарлон жияним? Бўлмаса, элга эрмак, халққа шалок бўламиз...

Аё Тарлон, сен менинг акамсан, акам.

Бўлди, ман энди уларни акам демайман. Менинг акам сенсан, Тарлон. Ука деса дегулик, мендайин уканг бор, ака деса дегулик, сендайин акам бор, нима ғамим бор, Тарлон...

Аё Тарлон, сен менинг биродаримсан, биродарим.

Бўлди, мен энди уларни биродарим демайман. Менинг биродарим сенсан, Тарлон...

Аё Тарлон, сен менинг қиёматлик биродаримсан, қиёматлик биродарим...

1979

ОЙДИНДА ЮРГАН ОДАМЛАР

I

— Қулоқ сол, момоси, қулоқ сол. Қаердандир одам овози келяпти...
Сайрак адирда ёнбошлаб ётмиш бобомиз, момомизга шундай дедилар.
Бобомиз оғизларини анграйганнамо очдилар. Ўнг қулоқларини еллар елмиш тарафга тутдилар.

Еллар, овозларни ёрқин олиб келмадилар.

Бобомиз ўнг кафтларини қулоқлари сиртига тутдилар. Еллана қилдилар. Нафас олмадилар.
Бор вужудларини бериб қулоқ солдилар.

Бобомиз шунда-да бир нимани эшитмадилар. Чуқур тин олдилар.

Бобомиз ойдинга тикилдилар.

— Манови ёқдан шекилли... — дедилар. — Ўзи, вақтинг хушми, момоси? Эсон-омон юрибсанми? Тўрт мучалинг бутми?..

1

Совчилар қадами қизлик эшикка шараф!

Совчилар оқшом вақти келди.

Уй бекаси дастурхон ёйди. Хўжаси мезбонлик қилди.

— Хуш кўрдик, хуш кўрдик, — деди.

— Хушвақт бўл, қассоб, хушвақт бўл, — деди совчилар. — Қани, илоҳи омин, шу уйда катта-катта тўйлар бўлсин, оллоҳ-акбар!

— Оллоҳ-акбар! Айтганингиз келсин!

Паловдан кейин тарвуз сўйилди.

Совчилар одатлари бўйича у ёқ-бу ёқдан гапиришиб ўтирди.

Эсон қассобни ҳаминқадар элади. Кейин, мақсадга ўтди.

— Синглингнинг бошига бахт қуши қўниб турибди, қассоб, учириб юбормасанг бўлди, — деди.

— Аслини билмай, сўз демаслар, наслини билмай, қиз бермаслар, — деди қассоб. — Ким экан, у?

2

Қишлоқда бир бўзбола бўлади.

Бўзбола елкадор, пишиқ қоматлик бўлади. Кулча юзларида чуқур-чуқур кулдиргичлари бўлади. Қўй кўзлик, сийрак қошлик бўлади.

Бўзбола қоматини ғоз тутди. Жойида тик туради. Қўлларини кўкрагига қовуштиради ё белига тирайди. Бир нуқтага тикилади. Қаерга тикилади, нимага тикилади?

Билмаймиз, биз билмаймиз.

Инчунин, ўзи-да билмайди.

Бўзболани илк бор кўрамыз.

Шунда, бу бола ё қаттиқ қайғуда, ё бир нимани ўйлаб ўйига етолмаяпти, деймиз.

Юриш-туришидан... кеккаяди, ўзидан ўзгани оёғи билан кўрсатади, деймиз. Шох-у булоғинг борми, мунча кериласан, деймиз.

У мизожи хуш кўрмиш одамлар билан салом-алик қилади. Борди-келди қилади. Чин дилдан

гапиришади. Очилиб гурунглашади.

Кўнглига ўтирмайдиганлар билан саломлашгисида келмайди!

Оқибат, бўзбола бизни назарга илмайди, деймиз.

Оқибат, бўзболани бировимиз хуш кўрамиз, бировимиз нохуш кўрамиз.

У ўзини биз учун дил-дилдан ошно билади.

Бизга содиқ меҳр кўяди. Биз билан ҳамиша хайрихоҳ, ҳамдард бўлади. Бир кориндан талашиб чиққанлардайин бўлсам, дейди.

Ақалли, бир, бир ёмонлигимизни кўрса бўлди!

Биздан кўлини ювиб кўлтиққа уради. Биз билан салом-алик қилмаслик пайида бўлади.

Биздан қайтганини бизга-да, бировга-да айтмайди.

Қобоқ-тумшуқ қилади. Ичимдан топ деб юради.

У одамови!

У олислардан кўз узмайди, киприкларини-да пирпиратмайди.

Биз у тикилмиш тарафга қараймиз. Зангори уфқ. Шу! Ақалли булутлар-да йўқ.

У бизни хайрон қолдириб-қолдириб яшайди!

Бир нимани сўрасак, ҳа ё йўқ деб кўя қолади.

Кўлига сув берамиз. Сувни гўё биринчи кўраётгандай тикилади. Ўзича бош ирғаб кўя қолади.

Биз оғринамиз. Миннатдорчиликни тилаб оламиз.

«Сен ҳам одамга ўхшаб бирор нима де».

«Нима дейин?»

«Ҳеч бўлмаса, барака топинг, де».

Шунда у тиззаларини кучоқлайди. Олис-олисларга— Боботоғ чўққиларига ўйчан-ўйчан термилади. Боботокқа термулиб-термулиб айтади:

«Чин гаплар кўнгилда бўлади. Тилга чиқса, ёлғон бўлади-қолади».

У ёлғиз бир ашулачини ашулачи деб билади. Бу ашулачини Юнус Ражабий, дейди.

У Юнус Ражабий ашула айтганда сўзлашувчи ё йўталувчи одамни кўришга кўзи бўлмайди.

У Юнус Ражабий ашула айтганда илжаювчи одамни отишга ўқи бўлмайди.

У Юнус Ражабий ашулаларини бош эгиб эшитади, музтар бўлиб эшитади.

У... кўшиқ айтади!

Адирга ўтга боради. Ўт ўриб-ўриб, теваракка аланглайди. Ёлғиз ўзи бўлади.

Кейин, ўтни болиш қилади. Кўллари боши остига чалиштиради. Олис-олисларга — пахта хирмони мисол оппоқ булутлар, ҳаволанмиш чумчуқлар галасига термулиб-термулиб... димоғида кўшиқ айтади.

Бора-бора лаблари-да қимирлайди...

Совчи ана шу бўзболадан бўлади!

3

Эсон қассоб гапни чўрт кесди:

— Қоплонми? Бўлмайди!

— Қассоб, оғир бўл, сомондай оғир бўл.

— Оғир бўлсам-бўлмасам! Унингиз на саломни билади, на алиқни билади!

— Қассоб, кўнглинг билан эшит — кулоқ алдайди, ақлинг билан кўр — кўз алдайди.

— Унингиз одамга ўхшамайди!

Шунда совчилар ўз санъатларини кўллади. Бири қўйиб бири, қассоб отаси борасида ҳамд-у санолар айтди:

— Раҳматлик отаси кўп яхши одам эди-да...

- Кўп мард эди...
- Кўп танти эди...
- Эсонбой отасига тортмабди...
- Ношукур бўлманг. Эсонбой отасига қуйиб қўйгандай тортади...
- Қани, қаниқайин?..
- Ана, анакайин. Муслмончилик аста-аста-да...

Совчилар гап охирини ана шундай отадан қолмиш ана шундай ўғилга олиб келиб улади.

Эсон қассоб охир-оқибат ён берди.

— Мен бир нима деёлмайман, — деди. — Оғайни-жамоа бор, қиз боққан янгаси бор. Яна бир келинлар, маслаҳатлашиб олайлик.

4

Кенжа зурриёт бўлмиш қиз беш яшарлигида ота-онадан сағир қолди.

Акаси қўлида қолди.

Янга бўлмиш қобок-тушмуғига қараб кун кўрди.

Янга бўлмиш қобок уйди...

Шунда... шунда, сағир нафас олмади! Сағир кўзлари пит-пир этди. Сағир кўзлари олма терди.

Сағир ҳадаҳалаб борди. Жияни бешигини қўш- қўллаб ушлади. Сағир жон-жаҳди билан бешик тебратди.

«Бешик тебратсам, янгам қобоғи очилади, кейин, мени уришмайди...»

Сағир ана шундай умидга борди!

Сағир қорни очди. Сағир бармоғини сўрди. Аммо миқ этмади.

Янга дастурхон ёйди. Сағирни дастурхонга имлади.

Сағир дастурхон олдига силжиб келди. Сағир бармоғини сўриб, янгага мўлтиради. Сағир бармоғини сўриб, дастурхонга мўлтиради.

Кейин, оғзидаги бармоғини дастурхонга узатди. Бармоғини аввал дастурхон бурчига тегизди. Ундан дастурхон ўртаси сари охиста-охиста ўрмалатиб борди. Кейин, нон четига тегизиб турди.

Сағир бир тишламгина нон синдириб олди.

Сағир, янгага қараб-қараб нон тишлади, мўлтираб-мўлтираб нон чайнади.

Сағир, янгамга яхши кўринайин дея, ўзидай-ўзидай сатилларда сув ташиди.

Чин, акаси-да, янгаси-да сағирни ўз боласидан кам кўрмади. Шундай бўлса-да, сағир ушбу хонадонда жиянлари билан ўз орасида катта тафовут борлигини ич-ичидан ҳис этиб-етиб кун кўрди.

Сағир мунис-да бўлди, ғамгин-да бўлди.

Сағир сертамиз бўлди.

Ҳаётда бўлмиш илкис қилиқлар, иринг гапларни дарҳол илғаб олди. Энг ёмони кўнглига олди!

Сағир зийрак бўлди.

Зарра бошидан ҳаётга катталар кўзи билан қаради.

Сағир таъсирчан қиз бўлди.

Бари сағирлик иши бўлди!

Сағир бир қиз бўлди, бир қиз бўлди-е!

Сарвақд бўлди!

Сулув юзларини оппоқ десак, бизнинг ҳақимиз кетади. Қорачадан келган десак, қизнинг ҳақи кетади.

Буғдойранг бўлди!
Барчин юзли бўлди, саратон юлдузли бўлди, паришон зулфли бўлди.
Ўрим-ўрим сочлари бировга, кимгадир бировга талпинди.
Бўлмаса, шунчалар тақим уриб-тақим уриб тўлғонармиди?
Қоп-қора холи ингичка лаблари бурчида бўлса бўлмасмиди? Иягидаги чуқурчаси ичида бўлса бўлмасмиди?
Келиб-келиб, ўнг ёноғи қоқ учида-да бўладими!

5

Акаси хўп бинойи гап айтди.
Бундай қиз тақдирини оғайни-жамоа жамлигида ҳал этмоқ маъқул бўлади.

6

Совчилар тагин келди.
Орадан икки кун ўтди.
Оғайни-жамоалар бирови у деди, бирови бу деди.
Бирови аразлаб кетди.
Бари ўз гапини маъқуллаштириш пайида бўлди.
Ака бўлмиш барига бирдай бўлиб ўтира берди.
Бўлар гап қизда қолди.
Янга бўлмиш ошхонага йўл олди.

7

Кенжа жиянига қатиқ ялатиб ўтирмиш Оймомо янгасидан орланди. Ўзига қараган бўлди: елкасига сирганиб тушмиш ироқи рўмолини ёпинди. Юқорига йиғилиб қолмиш кўйлаги барини тортди, тиззаларини ёпди.

Жияни қулочини очди, онасига талпинди.
Онаси кенжасини бағрига олди.
Қайнсинглисига тикилди-тикилди, мийиғида кулди-кулди.
Кейин, қайнсинглиси кўнглига қўл солди:
— Сен нима дейсан?
— Нимани нима дейман?
— Талмовсирама, бирор нима де. Совчи кепти.
— Кимга?
— Менга бўлармиди, сенга-да.
— Эб-ей, мен сизга нима қилдим? Боринг-е!
Оймомо терс бўлди. Билқ-билқ қайнамиш қозонга юз берди.
Косов билан ўчоқ қовлади.
Олов ҳур-ҳур ёнди.
Кенжа, онаси ёқасини таталади.
— Эна, мамма! Мамма бер! — деди.
Онаси ўғлига эмчак берди.
— Уялсанг-уялмасанг, бу баримизнинг бошимизда бор савдо, — деди янга бўлмиш.— Биз ҳам сендайин уялиб эдик. Мана оқибати, жиянинг шўрпиллатиб-шўрпиллатиб эмиб ўтирибди...
— Эрга тегаман деб ўлиб ўтирганим йўқ...

Янга бўлмиш кетига чалқайиб-чал- қайиб кулди. Кўкраги кенжаси оғзидан чиқиб кетди.
— Мен сени ўлиб ўтирибди, деб ўйлабман, — деди. — Менга қара, бугун, бугун бўлмаса эртага барибир келин бўласан...

Кенжа, мимит қўлларини чўза берди-чўза берди. Онаси кўкрагини тагин оғзига солди.
— Жойи чиқиб турибди, хўп дея бер. Қоплон икки елкасига уй тикса бўладиган йигит.
— Мен ундайчикин одамни билмайман...

— Энди биласан-да. Айтганимдан қолма. Чиройинг борида чинорингни топ!

Оймомо чўкқа тикилмиш кўйи ўтира берди.

Чўғ Оймомо юзларидан, Оймомо юзлари чўғдан қолишмади.

Янга бўлмиш кенжасини Оймомога берди.

— Бўлди, сукут аломати ризо, — деди.

8

Янга бўлмиш оғайни-жамоа қошига борди. Оймомо сукутини айтди.

Совчилар дастурхонга ўралмиш нонни ўртага қўйди.

Қалин айтиш бошланди.

— Хў-ўш...

— Элга қараб айтинг-да.

— Хў-ўп...

— Бўлди-е, ҳеч ким қиз узатиб бойиган эмас.

— Ўнта қўй... шуларга розимисизлар?

— Қани, илоҳи омин, икки ёш қўша қарисин, оллоҳ-акбар!

Янгаси қиз онаси ўрнида фотиҳа ўқиди.

Нон синдирилди.

Совчилар оҳорли белқарс ўраб кетди.

9

Куёв тарафдан фотиҳа тўй келди.

Фотиҳа тўйида қўй, зиғир мой, гуруч, майиз... бўлди.

Келин-куёвлик даври бошланди.

Куёв, келин қариндош-уруғлари олдидан ерга қараб ўтди. Кўзларига тик қарамади. Давраларда юзма-юз ўтирмади.

10

Ой ўтди.

Келинникига кўрпа-тўшак матолари билан пахта келди...

Бу, тўкқиз деб аталади.

11

Бир окшом куёвтўра келин акаси бир ёкқа сафарлаб кетди, дея эшитди.

Ошналари билан қайлиқлаб борди.

Ошналар оҳиста-оҳиста дераза чертди.

Деразадан янга бўлмиш қаради.

— Куёв қайлиғи билан кўришсам дейди... — деди ошналари.

Янга бўлмиш йўл бермади.
— Кўришгиси келса тўй қилсин, — деди.

12

Тўй бозор оқшоми бўлди.
Тўйга айта-айт бўлди.
Қизлар келин тарафга айтди, бўзболалар куёв тарафга айтди.
Қизлар келинникига борди, бўзболалар куёвникига борди.
Куёвникида неча-неча қўйлар боши кетди.
Неча-кеча кўзалар бўшаб қолди.
Созлар, хониш ҳавода ҳаволаниб-ҳаволаниб турди.
Тўйхона тўла тўйловчи бўлди.
Кўчада болалар шовқин солди:
— Тобоқ келди, келинникидан тобоқ келди!
Дарвозадан елкалари, бошларида дастурхон кўтармиш аёллар пайдо бўлди. Аёллар келинникидан ўнта тобоқ олиб келди.
Тобоқлар бирида палов, бирида қовурма гўшт, бирида қайнатилган тухум, яна бирида ширгуруч... бўлди.
Тобоқлар давраларга қўйилди.
Тўйловчилар кўнгиллари тортмиш таомдан еди.
Бўш тобоқлар йиғиб олинди.
Жўрабоши даврага катта рўмол ёйиб айтди:
— Куёвтўра келиб қараб турсин, ким қандай совға ташлайди!
Тўйловчилар атаган совға-саломларини рўмолга ташлади. Биров бир кийимлик атлас ташлади, биров шойи ташлади.
Рўмол деярли тўлди.
Дуо эзгу бўлди:
— Тўйники тўйда қайтсин, оллоҳ-у акбар!

13

Куёв жўралар келинникига йўл олди.
Ўзларига ажратилмиш уйга қўнди.

14

Келин ҳовли ўнг юзидаги уйда бўлди.
Қизалоклар деразама-дераза мўралади, келинни томоша қилди.
Ичкарида қизлар ғуж бўлди. Бири ҳавас билан, бири ачиниш билан келинга боқди.
Келин ихтиёри қизларда бўлди.
Бир қиз бармоқларини тупуклаб-тупуклаб ҳўллади. Қиз келин зулфларини бот-бот буради.
Зулфлар гажакдан-гажак бўлди.
Бир қиз тўнтариклик пиёла кетига ўсма эзди. Қиз келин қошларига ўсма қўйди.
Келин нигоҳлари кигиз гулида бўлди.

15

Шу вақт беш-олти одам келинли уй даҳлизига келди.

Ички эшик қия очиб қўйилди.

Хайрулла домла келиндан вакил сўради:

— Сизким Оймомо Абдибой кизи, ўзингизни Қоплонбой Қурбонбой ўғлига бағишламоқ ваколлатини акангиз Эсонкул ўғлига топширдингизми?

Сукунат.

Келин миқ этмади.

— Айтма, айтма, — шивирлади қизлар.

Ешик кетида турмуш куёв жўралар қизларга пул узатди.

Қизлар пулни бўлиб-бўлиб олди.

Келин ҳамон жим бўлди.

Куёв жўралар тагин пул узатди.

— Бўлдими? Энди айтсин! — дедилар.

— Ай, Холбуви, сен ҳадеб шивирлай берма!

— Шивирлайман! Нима, дарров ҳа, дея берадимми?

— Ҳа, дейиш осонми!

— Егани нон эмас!

Хайрулла домла қайта вакил сўради.

Тагин жавоб бўлмади.

Куёв жўралар бири қўйиб-бири айтди

— Оймомо, тонг отгунча ўтира берамизми?

— Оймомо, дугоналарингнинг гапига кирма, улар сенга ғайирлик қилаяпти!

— Ай, Норгул, шу бузмакорлигинг бўлса сенга биров ҳам қарамайди!

— Уёқда куёвтўра интиқ бўлиб қолди!

Қизлар-да бўш келмади:

— Интиқ бўлса бўлар!

— Қиркига чидаган куёв, қирқ бирига-да чидар!

— Бир тонг отса отибди-да, ҳали янаги тонглар бор!

Хайрулла домла охирги бор — учинчи бор вакил сўради.

Шунда-да жавоб бўлмади.

Учдан кейин пуч бўлди.

Домла ташқари равона бўлди.

— Келин хохламаяпти, никоҳни қолдирамиз, — деди.

Шунда, оқ парда ичидан:

— Ҳа... — демиш заиф овоз келди.

Овозни барча эшитди.

Куёв жўралар кета-кета:

— Тагин хиёл ҳаяллаганингда куёвсиз қолиб эдинг! — деди.

Кулги бўлди.

16

Бўлак уйда ўтирмиш бўлак домла олдига келдилар.

Биров келиндан сўраб келди.

Келин вакилини акасига берди.

Келин акаси домла қошига чўк тушди.

Куёв келди. Қайноғаси хурмати учун юзига белбоғ тутди. Ерга қараб ўтирди.

Дастурхонда бир чинни коса сув билан иккита тандир нон бўлди.

Домла болиш узра китоб очди. Қироатли-қироатли хутба ўқиди. Хуш талқин-хуш талқин хутба ўқиди:

— Алҳамд-у лиллаҳил-лази жаъалан. Никоҳа фасилам байнал ҳалали валҳаром кама қолаллоху: фанкиху ма таба лакум минан-нисаи. Ва қола Расулуллоҳи, ан-никаҳ-у суннати ав фаман роғиба ан суннати фалайса минни. Ан-никоҳи роғибун вал манкуҳату марғубатун вал махр-у аъло ма тарозаё. ақулу қовли ҳаза ва астағфируллоҳал ғоффаро ли ва лакум. (Ҳалол билан ҳаром ўртасида никоҳни бино этган Оллоҳи таолога ҳамд-у санолар бўлсин. Қуръонда Оллоҳ дейди: ўзингизга ёққан аёллардан никоҳлаб олинглар. Пайғамбаримиз ҳадисларида демишлар: оила куриш менинг суннатим. Ким ундан юз ўгирса, у мандан эмас. Куёв яхши кўрувчи, келин яхши кўрилган, ўрталаридаги махр розиликларига биноандир. Шу сўзимни айтиб, ўзим ва сизлар учун Оллоҳдан кечирим сўрайман.)

Домла келин акасида вакил сўради:

— Сизким, Эсонбой Абдибой ўғли, синглингиз Оймомо Абдибой қизини Қоплонбой Қурбонбой ўғлига шаръий хотинликка бердингизми?

— Ҳа, бердим, — деди ака.

Домла, энди куёвдан сўради:

— Сизким, Қоплонбой Қурбонбой ўғли, Оймомо Абдибой қизини ўзингизга шаръий хотинликка қабул қилдингизми?

— Қабул қилдим.

Домла сувдан бир хўплади.

Куёв-да бир хўплади.

Никоҳ сувидан куёв жўралар-да хўплади.

Домла куёвлик бурчларини айтди:

— Олти ой ташлаб кетмаслик, аччиқ шапалоқ урмаслик, яланг оёқ қўймаслик, ҳалол юриш-туриш... Шу шартларни қабул қилдингизми?

— Ҳа, — дея бош ирғади куёв.

— Ҳа, кифоя эмас. Қабул қилдим, деб айтинг.

— Қабул қилдим.

— Баракалло.

17

Никоҳ ўқилиш мобайнида онаси куёв елкасига беқасам чопон ёпди. Беқасам елкасидан игна билан ип ўтказиб-ип ўтказиб олди.

Бу, куёв-қайлик ҳамиша бирикиб юрсин, ажралиб кетмасин, дегани бўлди.

Ип учларини тугмади.

Келин-куёв тақдир-пешонаси тугилмасин, дея шундай қилди.

Ҳамиша буғдойдай сероб бўлсин, бола-чақали бўлсин дея, куёв боши узра бир ҳовуч буғдой сепди.

18

Куёв ошналари билан чимилдиққа йўл олди.

Оёғида баланд пошнали ғарчиллама этик бўлди. Елкасида беқасам, белида шойи белбоғ бўлди. Бошида қўқонча дўппи бўлди.

Чимилдиқли уй тўла аёл бўлди.

Куёв аёллар орасидан юрди. Чимилдиқда тик турди.

Куёв ёлғиз турмасин дея, ошналаридан бирови ёнида йўлдош бўлди.

19

Келин пояндозни бир-бир босиб келди.

Юзларида оппоқ харир бўлди. Бошида ипак рўмол бўлди.

Егнида бекасам камзул, атлас кўйлак бўлди. Оёқларида кавуш бўлди.

Келин пешонасида тиллақош бўлди.

Тиллақош жимжимадор кўзлари ёруғда ялт-ялт этди.

Қулоқларида зирак бўлди. Кўкракларида саккиз кумуш нишонли зебигардон бўлди.

Зебигардон ферузалари товланди, бодомлари товланди.

Тўйхонани кийик ўт билан олқор иси олди.

Олқор билан кийик ўт қизлар қулоғида бўлди, кўкракларида бўлди.

Қизлар келинга бўлишди, бўзболалар куёвга бўлишди:

— Кўзингга қара, кўзингга қара! — дейишди.

Эмишки, ё куёв, ё келин биринчи бўлиб бирови оёғини босса, ана шу рўзғорда умр бўйи ўктам бўлади!

Келин, куёв оёғидан кўз узмади. Чапига қараб юрди. Чап оёғи билан куёв оёғини босмоқчи бўлди.

Куёв эпчиллик билан ўнг оёғини тортиб олди.

Келин оёғи кўрпачани босиб олди.

Куёв чакқонлик қилиб, келин оёғини босди.

Бўзболалар ғолибона қаҳ-қаҳ урди:

— Куёв босди, куёв ўктам! — деди.

20

Келин-куёв ёнма-ён турди.

Бўзболалар келин-куёв пойида давра қурди. Қизларга ҳазил-мутойиба гаплар отди.

Кўнгиллар кўнгилларни излади, кўзлар кўзларни излади.

Кўзлар хуштор-хуштор боқди, ғамзали-ғамзали боқди.

Кўзлар ўйнади, кўзлар чорлади.

Кўнгиллар энтиқди, кўнгиллар орзиқди.

Қайсидир кўнгил ошиқ бўлди, қайсидир кўнгил маъшук бўлди.

Қайсидир кўнгилда кўҳна дард қайталанди.

Қайсидир кўнгилда дард шу лаҳзадан бошланди!

21

Пешоналарда манглайдўзилар ял-ял бўлди.

Солинчакларда бодомнусха кумуш гажаклар, ойнадор балдоқлар ҳалқа-ҳалқа бўлди.

Кўкракларда туморлар, нозигардонлар, уч қаторли шокилалар, тўрт қатор шокилалар, тўрт қатор-у беш нишонли маржонлар шода-шода бўлди.

Бошларда оттуёқ рўмол, шолрўмол, балхирўмол, кулмирўмол, шотутрўмол, симрўмол, харир рўмоллар хаволанди.

Бодомча, ироқи дўппилар, чоргул, бахмалтепа дўппилар ғуж-ғуж бўлди.

Елимиз камалакни матога кўчирди. Оти атлас бўлди.

Ана, атлас оналаримиз, опа-сингилларимиз, қизларимиз эгнида товланди.

Атласда ўзига лойиқ ранги бўлди, рангига лойиқ номи бўлди: Саккизтепкилик, Марғилон

хонатласи, Самарқанд окшоми, Марғилон машғали, Фарғона йўллари, Лайли, Гули, Ширин, Маҳлиқо, Шотикапак, Шодикара, Кўчкоршоҳи, Тири камон, Олтин калит...

Бир йил тўрт фасл бўлди. Фасллар рангларга мўл бўлди: баҳор — гулзор, ёз — офтоб, куз — мунис, қиш — мрамар...

Елимиз фаслларни матога кўчирди: Ҳамиша баҳор, Боғ-у бўстон, Райҳон, Гул ва Наврўз, Гулнамошом, Баргикарам...

Атлас — элимиз тарихи. Атласда элимиз кечирмиш ҳайитлари бор, фожиалари бор.

Атлас — кўшиқ, элимизнинг азалий ҳам сўнгсиз кўшиғи!

22

Ит ғириллатар,
Кампир ўлди,
Соч сийпатар,
Кўл ушлатар бўлди.

23

Ойна кўрсатар баридан-да завқли бўлди, баридан-да гаштли бўлди!

Кайвони аёл келин-куёвга ойна тутди.

Келин-куёв юзларини ойнадан олиб қочди. Келин қараса куёв қарамади, куёв қараса, келин қарамади!

Кайвони аёл келин-куёв бошини ёнма-ён ушлади. Юзларини ойнага қаратиб турди.

Бир-бирлари билан айтишмаганларига-да қўймади!

Куёв келин акси билан, келин куёв акси билан пичирлашиб айтишди:

— Бизни вояга етказмиш ота-онамизга минг бор қуллуқлар бўлсин.

— Акамиз билан янгамизга ундан-да кўп.

— Бир-биримизга ўла-ўлгунимизча содиқ бўлайлик.

— Ундан кейин-да шундай бўлайлик.

— Ўғил-қизларимиз...

— Бир этак бўлсин!

24

Чимилдиқ тушди.

Куёв-қайлиқ чимилдиқ ичида қолди.

Иккита момо чимилдиқ сиртида қолди.

Момолар урчуқ йигира-йигира, ўз кечмиш-ларидан гапирди, қайлиқ бўлмиш даврлардан гапирди.

Момолар мижжа қоқмади. Куёв-қайлиқни кўриқлаб ўтирди.

Чимилдиқда ўтирмиш куёв қайлиғи қошига борди.

Қайлиқ бир чимилдиққа қаради, бир куёвга қаради. Бу қарашда мана бундай деди:

«Холисроқ ўтирсин, момолардан уятдир».

Куёв қайлиғига ўпка-гина билан тикилди. Бу тикилиш мана бундай деди:

«Ҳа, дейиш шунчалар мушкулми? Ошноларим сарғайиб сомон бўлди».

Қайлиқ мийиғида табассум балқиди.

«Дарров ҳа, десак келин ўлиб турган экан, дейдилар».

«Чин, мен дарров ҳа, дебман. Миқ этмай ўтира берсам бўларди».

«Индамай тура бериш куёвлар эмас, келинлар расми. Аслида, биринчи сўров-да ҳа, дегимиз бор...»

Момолар чимилдикда кечмиш жимжитликдан алағда бўлди. Бирови оҳиста чимилдик бурчини турди. Бирови тирсаклаб ётди. Чимилдик остидан бир кўзлаб мўралади.

— Эб-ей, ораларинг мунча олис? — деди. — Ё, биздан нам тортаяпсизларми? Нам тортманглар, бизда қайлик бўлиб эдик...

Момолар чимилдикни ёпди.

Ана шунда, чимилдикдан кикир-қикир кулги келди...

Момолар оғизларини ушлаб кулди, бир-бирларини туртиб кулди, бир-бирларини ўймичлаб кулди...

— Хайрият-а... — деди.

Тонг таги оқарди.

Куёв чимилдикни тарк этди.

25

Қоронғи тушди.

Одам одамни танисмай қолди.

Куёв ошналари билан қайлиқлаб келди.

Чимилдикли уйда давра қурди.

Ошнарлар зиғир мойли палов еб кетди.

Куёв ёлғиз қолди.

Шунда, қайлиқ кириб келди.

Қайлиқ дераза пардаларини текислади. Токчадаги шамни ёқди. Чироқни ўчирди. Шам билан чимилдикқа кирди.

Куёв-да шам изидан кирди. Лўла болишга ёнбошлади. Шамга тикилди.

Қайлиқ рўмоли кўксига туша берди-туша берди. Шунда қайлиқ рўмолини елкасига қайириб ташлади.

Қайлиқ-да тўлғона-тўлғона ёнмиш шамга термулди...

26

«...Тоғлар кулранг, қирлар кулранг бўлди. Арчалар кўм-кўк бўлди. Адирлар ўркач-ўркач бўлди. Таватошлар улкан-улкан бўлди. Ёнғоқлар азим-азим бўлди.

Бир қиз елкасида кўза, булоққа келди. Кўзасини ерга қўйди. Булоқ сувларида юзини ювди.

Шунда, сув остида турмиш бир отлиққа кўзи тушди.

Қиз рўмоли билан юзини яширди, қиз хаёланди.

— Кўзларингни яширма, Оймомо, — деди отлиқ.

— Кетинг, одамлар кўради, кетинг, — деди қиз.

— Булоқ сувларидан ичайин деб келдим.

Бўзбола отдан тушди. Бир қўлида жилов бўлди.

Ҳовучлаб-ҳовучлаб булоқ суви ичди. Бир ҳовучини қизга сепди.

От хуркди, кетига тис бўлди.

Қиз бетларини артди.

— Ичган бўлсангиз, энди кетинг.

— Кўзларингни бир кўрайин деб келдим.

— Кўришга менинг кўзларимдан ўзга-да кўзлар кўпдир.

— Йўқ, ҳар банданинг ўз кўрадиган кўзлари бўлади. Сенинг кўзларинг — меники. Келма,

десанг, майли, келмайман.

— Кўзларни деб келмасангиз-да, булоқ суви ичгани келинг...».

27

Куёв-қайлиқ ўз хаёлларини бир-бирларидан яширди. Айни вақтда бир-бирлари нималарни хаёл сурапти, шуни билмоқчи бўлди.

— Гапир, — деди куёв.

— Ўзи гапирсин, — деди қайлиқ.

— Сен гапир.

— Ўзи гапирсин-да.

— Нимани гапирайин?

— Ўзимизнинг оқшомлардан гапирсин, қирдаги буғдой ўримидан гапирсин...

— Сен гапир, қирдан қайтиб, зардолилар остида оёқ илганимизни, мен сенга зардоли териб берганимни.

— Ўзи гапирсин, қўллари зардоли шохларида бўлса-да, кўзлари менда эканини.

— Сен гапир, шамолда рўмолинг учиб кетгани, мен ушлаб келганимни.

— Ўзи гапирсин, рўмолга узатган билагимдан маҳкам ушлаганини, йиғлайман десам-да, қўйиб юбормаганини.

Сукунат, тошдай сукунат.

Куёв-қайлиқ хаёлан кўрди: зардолилар остига тап-тап тушди. Кўршапалаклар пир-пир учди.

Куёв-қайлиқ хаёлан эшитди: ёз чигирткалари чир-чир этди. Бойўғли узиб-узиб овоз берди.

— Йўқ, сен гапир, қўлларингни ушлаганимни уялмай-нетмай янгангга айтганингни.

— Ўзи гапирсин, айтдим, дея алдасам-да, янгамдан қочиб юрганини.

— Айтмаганинг чинми?

— Чин.

— Мен янгангга рўпара бўлолмабман, юзларига қандай қарайман, деб.

— Билса, ҳалиям айтганим йўқ.

Куёв завқланди. Шифтга тикилиб, сукутга кетди.

Жимжитлик қайлиқ кўнглига таҳлика солди. Қайлиқ хаёли бир ёқларга кетди.

— Нималарни ўйлапти? — деди.

— Ўзимизнинг оқшомларни.

— Зубайдани-чи?

Қайлиқ куёвни жон жойидан ушлади.

Куёв хаёли учди-кетди.

— Сен ундай ўйларга борма, — деди куёв. — Чин, қараганим чин. Мен сенга айтсам, қарайдиган вақтлар эди-да. Кимга қараган бўлсам, сени деб қараб эдим. Чин, Зубайдага қарадим. Йўқ, у сен эмас бўлди. Болхинга қарадим. У-да сен эмас бўлди. Тагин бировга қарадим. У-да сен эмас бўлди. Тагин бировга қарадим. У, сен ўзинг бўлдинг...

— Шу чиними?

— Чиним.

Қайлиқ ийиб кетди. Қайлиқ дилдорлик берди, қайлиқ дилбарлик берди...

— Унда... мен сизга... тан бердим!

28

Куёв-қайлиқлар тонги тез отади!

Қайлиқ куёв кучоғидан қўзғолди. Куёв узатмиш бебош қўлларни рад этиб ташлади.

— Бўлди! — деди. — Бебошлик қила берди-қила берди, тонглар бошига-да етди...
Куёв-қайлик дахлизда бир-бирлари бошидан сув куйди. Гуноҳлардан фориг бўлди.
Куёв белқарс ўрай-ўрай эшик сари юрди. Эшик балдоғини ушлади. Серрайиб қолди. Елкаси оша чимилдиққа қаради.

Қайлик рўмоли учини ғижимлаб ўйнади. Бармоқларига тикилди.

— Энди келмасин, ёмон экан, — деди қайлик.

Куёв кўнгли тонгдай ёришди. Борди-ю, қайлик бўлмиш қачон келасиз, деганида куёв оғринар эди.

Куёв катта кўча бўйлаб юрди.

Куёв кўзларига жамики олам оппоқ бўлиб кўринди.

Пойидаги йўл оппоқ чойшабдай оппоқ. Уйлар, деворлар, дарахтлар-да оппоқ. Қушлар-да оппоқ, чойшабдайин оппоқ. Кўча ёқалаб оқмиш сув-да оппоқ. Сув жилдираши-да оппоқ, чойшабдайин оппоқ.

Тонг етилди.

Юлдузлар сўнди-сўнди, Зухро ёлғиз қолди.

Куёв кучоқ очди — тонгни бағрига босди.

Тонг бепоён осмони, қорга беланмиш тоғлари билан, паришон адирлари, сарвқомат тераклари билан куёв кўйнига кирди.

Куёв кафт очди. Ҳавода тўзғимиш тонг сочларини — тонг елларини силади.

Куёв тонгни ўпиб-ўпиб олди!

Ариқ ёқалаб чопди.

Балх тут танасини кучоқлади. Балх тут шохчаларини — сочларини силади, сочларини таради.

Тагин чопиб кетди.

Рўпарасидан одам келди.

Куёв одамзотни илк бор кўрмиш мисол тикилди.

Бу одам итидан-да ёмон кўрмиш Исмат овчи бўлди.

Ушбу дамда Исмат овчи-да бинойидай одам бўлди.

Оламда ёмон йўқ, барча-барча яхши бўлди.

Куёв умрида биринчи бор Исмат овчига салом берди.

Ҳамишагидай салом умидланмай ўтмиш Исмат овчи хиёл ўтиб оёқ илди. Ҳайрон бўлиб алик олди. Кетга қаради-қаради.

— Тарвuzинг ёрилибди-да... — дея манқаланди.

Бир аёл кела берди.

Куёв жойида қолди. Қадам босарини-да билмади, босмасини-да билмади. Юзлари лов-лов ёнди.

Аёл келаяпти...

Энди, аёл зоти кўзига қайси юз билан кўринади? Кўринса, аёл зоти юзига қайси кўз билан қарайди?

Куёв аёлдан йўлини чап солди.

29

Қурбон ҳайит бўлди.

Аҳли мўминлар қурбонлик қилди. Жонлиқ сўйиб қон чиқарди.

Қўли калта мўминлар қассобдан гўшт олди.

Аҳли мўминлар ҳайитлик кийди. Бисотида борлар оҳорли кийим кийди. Бисотида йўқлар кўҳна бўлсада, озода кийим кийди.

Аҳли мўминлар ороланди. Юзларига хушбўй-хушбўй мойлар суртди. Қошларига ўсма тортди. Кўзларига сурма сурди. Қўлларига кино қўйди. Кўкракларига олқор такди.

Мўминлар бир-бирлари уйига ҳайитлаб борди.

— Ҳайитингиз куллуқ бўлсин! — дея муборакбод этди.

Куёв қайлиғига ҳайитлик юборди, қайлиқ куёвига ҳайитлик юборди.

Қоплон куёв тарафдан бир фаранги рўмол, бир жуфт кавуш, узук ҳамда турли-туман қанд-курс келди.

Оймомо қайлиқ тарафдан қўйлак, желак, белқарс ҳамда қўлрўмол ҳайитлик келди.

Бари қайлиқ қўлидан бўлди.

Буни рўмолча қоқ белида кип-қизил чўғдайин товланмиш атиргулдан билдик.

Атиргул қайлиқ куёвга рўмолча эмас, кўнгил юбормиш рамзи бўлди.

Куёв рўмолчани юзларига босиб-босиб ҳидлади.

Рўмолчадан... рўмолчадан қайлиғи ҳавосини олди.

Рўмолчани кўзларига суртиб ўпди, пешонасига суртиб ўпди, лабларига суртиб ўпди.

Ўпди-ўпди, тўрт буклаб қўйнига тикди.

30

Ҳайитда улкан ҳовуз бўйида жийноқ бўлди.

Жийноқда нишолда, нўхат сотди, ҳолва, писта сотди.

Болалар лойшувиллак чалди, сибзиқ чалди.

Қизлар катта тут остида ғуж бўлди.

Сардор қиз жиккак болага бир ўрам арқон берди.

Бола яланг оёқ бўлди. Белига арқон ўради. Йўғон тутга тирмашиб чиқди.

— Қайси шохга ташлайин? — сўради бола.

— Хув анави букри шохга! — деди сардор қиз.

Бола ана шу шохга чиқиб борди. Белидаги арқонни шохга ташлади. Арқон учлари ерга бориб тегди.

Шох билан ер оралиғи йигирма қулочча бўлди.

Бола шу арқондан ерга осилиб тушди.

Ерда кафтини қошига қўйиб қарамиш қизлар ичини тортди.

Сардор қиз болани бир муштлади.

— Ўл-а, юрагимни ёрдинг-ку! — деди.

Бола ер сапчиди, ҳиринглаб кулди.

— Урманг, бўлмаса Нурали акамга айтаман! — деди.

— Нуралинг ким?

— Сизни аччиқ зардоли остида қучоқлаб ўпадиган Нурали!

— Ўчир-е, кўргилигинг кўп бўлгур!

Қизлар гурр кулди!

Сардор қиз арқон учларини тугди.

Ҳалинчакка бир қиз ўтирди.

Сардор қизни уёқдан-буёққа олиб бориб-олиб келди. Кейин зарб билан қўйиб юборди.

Қиз ҳалинчак учишига қараб гоҳ ўтирди, гоҳ турди.

Қиз елланди, қиз солланди! Қиз суръатини оширган сайин оширди!

Теварак томларда ҳолва еб ўтирмиш ҳайитловчилар ҳалинчак томоша этди.

Шунда, Оймомо ҳалинчаклади.

Ўзига қаради. Оттуёқ рўмолини бўйнига ўради.

Солланиб-солланиб бир учди-бир учди-е! Гир айланиб кетайин деди!

Ҳалинчак қуйидан юқорилади.
Оймомо ўтириб олди.
Ҳалинчак ўнг тарафга кўтарилиб борди. Жойида муаллақ қолди. Кейин, бирдан қуйилади.
Оймомом оёғида тик турди.
Ҳалинчак Оймомо вазни зарбида шиддат билан қуйилади. Қуйидан чап тарафга юқорилади.
Ҳалинчак бир чап сайин-бир ўнг сайин юқорилаб-юқорилаб турди.
Ҳайитловчилар бош кийимларини ушлаб ҳалинчак қаради.
Шундай бўлса-да, дўпписи тушиб кетувчилар-да бўлди, рўмоли учиб кетувчилар-да бўлди.
Қоплон юрагини ҳовучлади.
— Ё, пирим-е, ё, пирим-е, — дея пичирлади.
Оғзидаги ҳолва оғзида қолди, бўғзидаги ҳолва бўғзида қолди.
Ҳалинчак оҳисталади.
Оймомом ўзини ерга ташлади. Зарб билан чопқиллаб борди. Бир қизни кучоқлаб олди.
Ана шунда Қоплон елкасидан нафас олди. Бўғзидаги ҳолвани ютди, оғзидаги ҳолвани чайнади.

31

Кечаси қайлиқ ўйинида бўлди.
Қайлиқдан қойиллигини яширмади.
— Юрагингга балли-е! — деди. — Аеропландайин учдинг-а! Сенга қараб, менинг бошим айланиб кетди!
— Учиб қолайин, бир-икки ойдан кейин учиш қаёқда...
— Нимага ундай дейсан?
Қайлиқ жавоб ўрнида куёв қўлини ушлади, бармоқларини тортқилади.
Куёв дарҳол англаб олди.
— Ҳа-а-а... — дея кулимсиди.
Қайлиғи юзини бағрига босди. Сочларини силади. Дилнавозлик қилди...
— Отини нима қўямиз? — деди.
— Барчиной.
— Сен ҳали...
— Қиз яхши-да. Менга ёрдамчи бўлади.
— Йўқ, ўғил бўлсин. Отини-да ўйлаб қўйибман: Хушвақт!
— Кейин?
— Кейин, Хушвақтни катта қиламиз. Уйлантирамиз-жойлантирамиз, невара-чевара кўрамиз.
Мен бова бўламан, сен момо бўласан.
Қайлиқ завқланиб-завқланиб кулди.
— Мен бу кишини боваси деб чақираман.
— Мен сени момоси деб чақираман.
— Боваси!
— Момоси!
Куёв-қайлиқ Хушвақт йўлида энтика-энтика тонгни оқлади.

32

Тандир тўла нонлар ёпилди.
Келин бисотлари, юк-ёплари отларга ортилди.
Ой тўйхона узра ҳаволанди.

Супа олдида саман от бел бўлди.

Ўнг ёқ ҳамсоя саман жilовини ушлаб турди.

Янга бўлмиш келин оёғидан олиб юборди.

Келин отланди.

Келин билан бир бегуноҳ бола мингашиб боради.

Бу шараф хийла талаш бўлди.

Оғайни-жамоадан беш-олти бола:

— Холам билан мен мингашаман, опам билан мен мингашаман! — дея туриб олди.

Келинга тўнғич жиянни мингашди. Ўзга болалар йиғлаб қолди.

Оғайни-жамоа ҳовли юзига чиқди. Ёппасига оқ фотиҳа берди.

Келин ўнг тараф ҳамсояси от етаклади.

Ён қўшним — жон қўшним бўлди.

От остонадан ҳатлади.

Келин узатилди.

Келин йиғи бошлади:

— Увв-уввв-уввв...

Йиғини ўз уйи — ўлан тўшагини тарк этажагидан, хеш-ақраболаридан олислаб кетажагидан десак-да бўлади.

Мўлт-мўлт қараб турмиш, сел-себора йиғлаб турмуш жиянлари кўнгли учун десак-да бўлади.

Ё, акаси билан янгаси биздан қутулиш учун зорманда экан, демасин деган андишада йиғлайдимми?

Шундай десак-да бўлади.

Ё, куёви уйига боражаги қувончидан, хушвақтлигидан йиғлайдимми? Айниқса, шундай десак бўлади!

Жияни белидан қўшқўллаб қучоқлаб олмиш келин эшитилар-ешитилмас йиғлаб борди:

— Уввв-уввв-уввв...

Саман териб-териб қадамлади: тик-тик тик...

Ҳовлиларда итлар ҳурди.

Чап тараф чорбоғдан ловияқовун иси келди.

Тўйловчилар чорбоғ тарафга қаради. Тўйиб-тўйиб искади.

33

Кўприкда соялар қора берди. Иккита бўзбола кўприкда таёғ тутиб турди.

Таёқни олмасдан кўприкдан ўтиб бўлмади.

Бўзболалар келин тарафдан талаб қилди:

— Куёв... беринглар!

Келин тараф сукут сақлади.

Бўзболалар ўз сўзида турди:

— Унда, йўл йўқ.

От етакловчи қўйнидан келин тикмиш рўмоллардан олди. Бўзболаларга бировдан берди.

Таёқ олинди, келин йўли очилди.

34

Куёв уйига етиб келдилар.

Болалар келинга пешвоз чопди.

— Яшасин, келин келди! — дея қийқирди.
Дарвоза олдида гулхан ёқилди.
Келин гулхандан уч марта айланди.
Оқлик учун, ҳамиша оққўнгил бўлиб юришлари учун келин-қудалар юзига ун сепилди.
Юзларини рўмоли билан яширган яшириб қолди, яширолмаган оппоқ ун бўлди.
Саман қора ўтов олдида оёқ илди.
Куёв қайлиқни отдан тушираман деди. Қучоғини ланг очди.
Қайлиқ куёв қўлларини суриб ташлади. ўзича рад этган бўлди.
Қайлиқ барибир шу кучокдан тушди!
Қариндошлари билан дугоналари келин гирдини олиб турди.
Кайвони момо келинни рўмоли бурчидан ичкари етаклади. Келин бошини остонага эгди.
— Мана шу остонага би-и-ир таъзим! — деди момо.
Келин остонага ўхшатиб бир таъзим қилди.
Тағин бир таъзимлаб, остонани тавоф қилди.
Кайвони момо келинни таъзимлатиб-таъзимлатиб ичкарилай берди.
— Бизни яратмиш Одам Отамизга бир таъзим!
— Бизни бино этмиш Момо Ҳавомизга бир таъзим!
— Пастроқ эгил, у киши кўп улуг эди!
— Ҳа, бўйгинангдан момогинанг айлансин-да! Қани, юра бер!
Келин чимилдиқда тик турди.
Чимилдиқ боғичида ўн саккиз хил келинлик кийими терилди. Деворларда ойнахалталар,
чойхалталар бўлди, зардеворлар, сўзаналар бўлди.
Сўзаналарда «Хуш келибсиз» демиш каштали сўзлар бўлди.
Бир сўзанада атиргул рамзи бўлди, бир сўзанада қизил олма рамзи бўлди.
Тағин бир сўзанада оғзида қизил гул тишлаб парвозланмиш каптар бўлди.
Каптар остида «О» ҳарфи кашталанди. Каптар интилмиш манзил тарафда «Қ» ҳарфи
кашталанди. «О» — Оймомом бўлди, «Қ» — Қоплон бўлди.
Бари келин иши бўлди!

35

Кайвони момо келинни тўйловчиларга салом бердира берди:

*Сойдан ҳўкиз сувлатган
Дўмбирасини куйлатган,
Ўғилларини уйлатган —
Қайнотамга салом!*

*Осмондаги юлдуздай,
Қоши қора қундуздай,
Дили ойдин қундуздай —
Қайнонамга салом!*

Байтлар кайвонидан бўла берди, таъзимлар келиндан бўла берди:

*Қозонларнинг қопқоғи,
Аёлларнинг оппоғи,
Мисли олма ёноғи —*

Гулсун опамга салом!

*Ғижим рўмол ўраган,
Бурилиб ойга қараган
Сочин силлиқ тараган —
Санам холамга салом!*

*Богда узум зўраси,
Куёвбекнинг жўраси,
Норгулойнинг тўраси —
Баҳром акамга салом!*

— Кайвони момо, ҳамсояси Сувон дароз, мен қолиб кетдим, деб ўпкалаяпти.
— Унда, эшитсин:

*Тегирмоннинг новидай,
Адрас тўннинг боғидай —
Дароз акамга салом!*

Норбой чўпон ўрнидан туриб кетди.
— Ай, момо, келин нимага менга салом бермайди? — деди.
— Салом берганим бўлсин. Эшитинг:

*Қопга тиққан похолдай,
Индан чиққан шоқолдай,
Чўпон акамга салом!*

Бўлди кулги!
— Ҳай уккағарнинг момоси-ё, бекор ўпкалабман-а!
Келин келдиси яхши, тўй бўлдиси яхши!

36

Келинлар тонг сахарлаб туради!
Келин аёллар ҳамроҳлигида эшикни очди, туйнукни очди.
Шу хонадонга содиқ бўлиш рамзида ит ялоғига овқат қўйди.
Идиш-тобокларга бир-бир кўз солди.
Пориллаб ёнмиш оловга мой томизди.
Бу бахтли бўлиш рамзи бўлди.
Невара-чеварали бўлиб юраин дея қўлига гўдак олди.
Барча палов еди.
Келин бўлса, қўлини-да узатмади.
Шунда, келин ош емади, бўлди.
Куёв тоғаси келин ош ейиши учун бир жўра саккизтепкилик атлас айтди. Аммаси қўқонча шойи айтди.
— Айтадиганлар оғзига қараб айтсин! — деди бир момо.
Чин, айтувчилар айтмишини келинчақириқда кийгизади.
Охирги келин ош емадини қайнонаси айтди:

— Мана шу уй-жой туриш-турмиши билан сеники!
— Ана бўлмаса! — деди барча.
Ана шундагина келин паловга қўл узатди.
Юз очар бўлди.
Келинлар юзини очиш бегуноҳ норасидалар ишидир.
Шу боис, момолар тўрт-беш яшар куёв укани гиж-гижлади.
Куёв ука чопқиллаб борди. Янгаси юзидаги рўмолни тортиб юборди.
Келин юз очди.

37

Тўйловчи кетди, тўйхона қолди.
Куёв билан қайлиқ қолди.
Ота-она куёв-қайлиқ учун бўлак ҳовли солиб берди.

II

*Момомиз шундайгина бобомиз қабатларида ўтирибдилар.
Дока рўмоллари учлари елларда ҳилтиради-ҳилтиради, бобомиз юзларини силади.
Бобомиз ҳузурландилар, бобомиз гашиландилар. Киприкларини пиртиратдилар, ёноқлари,
лабларини учирдилар.
Дока рўмол момомиз сочларидай оппоқ бўлди, майин бўлди.
Оҳиста-оҳиста эсмиш ёз еллари танга ҳузур берди.
Еллар салқин бўлди, еллар сокин бўлди.
Ёз елларидан ер иси келди.
— Бу йил пишиқчилик яхши келди, момоси. Мевалар мўл...*

1

Қоплон оёғида оғриқ турди.
Иликларида бир нималар ғимирлаб юрди. Иликлари қизиди, иликлари зирқиради.
Қоплон чалқанчадан ёнбош бўлди. Аёли тарафга ўгирилди.
— Ҳаво севалаб ўтади, момоси, — деди.
— Бу киши қаердан билади? — деди аёли.
Қоплон оёғини айтмади.
— Биладан-да, — деди. — Кўршапалаклар инларидан учиб чиқмаса, ҳаво айнийди. Бугун оқшом кўршапалаклар учмаб эди.
Оғриқ зўрайди. Тўпиклари, бебилчаклари ичи зирқиради.
Қоплон ташқарилаб келди.
— Айтдим-ку, момоси, — деди. — Ой ўз гирдида ўров тортибди. Ёғади, босиб ёғади.
Чин, ярим тунда ёмғир овоз берди. Ёмғир тўнтариқли тоғораларни чалди, деразаларни чертди.
Қоплон ётиб ётолмади. Айвонлаб, ҳовли чироғини ёқди.
Тарновдан тушмиш ёмғир кўлмакланди. Кўлмакка томчилами ёмғир чулдиради.
Ҳовли бурчида мушук кўзлари йилтиради. Ўтлар орасидан қурбақа сапчиб келди.
Қоплон димоғи ёмғир исини туйди.
Ҳаво эртаси тушда тинди.
Кун ярақлаб кетди.

Оймомо кўрпа-тўшакларни шамоллатиш учун ҳовлидаги симга осди. Деразаларни ланг очди.

Офтобрўяга тўшак ташлади. Дастурхон ёйди.

Қоплон таътилланди. Кейин, ёнбошлади. Телпагини қошига сурди. Кўзларини юмди. Ўзини офтобга тоблаб ётди.

Оймомо офтобиёрда тикиш тикди.

Ҳовли юзида макиён товуқ донлади. Макиён виқор билан қадамлади, вазмин-вазмин қадамлади.

— Курк-курк-курк! — дея, овозига ҳамоҳанг қадамлади...

Макиён кетида олам-жаҳон жўжа одимлади. Жўжалар юм-юмалок бўлди. Лимондай-лимондай бўлди. Сарик-сарик бўлди.

— Чиёв-чиёв-чиёв! — дея пилдиради.

Чин, жўжалар пилдир-пилдир этди. Мисоли думалади!

— Чиёв-чиёв-чиёв! — дея думалади.

Шу вақт ҳовли узра бир соя айланди.

Қоплон кўзи юмуклигидан кўрмади.

Оймомо кўзларини қисиб қаради. Нималигини билмади.

Ғожир ҳовли узра давра олди. Фавқулудда ерга юлдуздай учди. Қанотларини ёйиб келди. Бир жўжани панжалари орасига олди. Тагин ўқдай юқорилади.

Оймомо ана шунда нима гаплигини тушунди. Жойидан сапчиб турди. Қўл силтаб зуғум қилди:

— Киш дейман-а, киш, киёмат қотгур! — деди.

Ғожир терак бўйи кўтарилди.

Панжаларида бормиш жўжа чийиллаб-чийиллаб қўя берди.

Макиён фалакка сапчиб қоқоқлади, жўжасига талпиниб қоқоқлади.

Қоқоқлади-қоқоқлади, шахд билан томлаб учди. Чий-чий-чий этмиш жўжасига талпинди.

Томдан ғўзапоя ғарамига учди. Чий-чий-чий, дея оламламиш жўжасига талпинди.

Ғарамидан симёғочга учди. Аммо симёғоч учига етолмади. Пирр этиб ерга учиб тушди.

Бўйнини чўзиб-чўзиб, фалакка қаради. Жўжаси чий-чий-чий дея, тобора олислаб борди.

Ана шунда макиён жўжасидан умрбод жудо бўлажагини билди.

Жонҳолатда Оймомо бекасини айланиб қоқоқлади. Боламни олиб кетди, деди. Оҳ уриб қоқоқлади.

Оймомо бекасидан мадад сўради. Болагинамни олиб кетди, деди. Фарёд уриб қоқоқлади.

Боласи олислади. Овози элас-элас эшитилди.

Макиён қоқоқлади-қоқоқлади, тақдирга тан берди.

Омон қолмиш болаларини эргаштирди. Катагига йўл олди. Бўйнини ичига тортди.

Кўзларини юмди.

Макиён, нопадид бўлмиш боласи азасини тутди.

Оймомо макиён изидан борди. Катакка қараб-қараб келди.

— Бола бола-да, — деди. — Бўлмаса, қолган ўн бешта боласи камлик қиладими...

Қоплон маъюс бош ирғади.

— Худо шуни-да кўп кўрди, — деди.

Ғожир олисламиш ёққа қаради. Ўзича фотиҳа ўқиди. Дастурхон учун ўқидими, ё, нопадид бўлмиш жўжа учун ўқидими, билиб бўлмади.

— Худо шуни-да қиймади, — деди.

Маъюсдан-маъюсланди. Маъюс бош эгди, маъюс хаёлланди...

— Нима, бирон жойи оғрияптими? — деди Оймомо.

Қоплон аёлига термилди. Термилди-термилди, синиқ овозда деди:

— Билмайман, момоси, билмайман. Кўнглимда бир нима юрибди. Панжаларини ботириб-ботириб юради. Авваллари ахён-ахёнда юрар эди. Энди бўлса на кечани канда қилади, на кундузни канда қилади. Кўнглимни тирнаб-тирнаб юради. Қўлимни сукуб, олиб ташлайин дейман, бўлмайди, бўлмайди..

Оймомо сўраганларига пушаймон бўлди. Нафаси ичига тушиб кетди. Қилт этиб ютинди. Қоплон тагин аёлига термилди. Эндиги термилишда мана бундай деди:

«Хўш, энди нима қиламиз, момоси?»

Оймомо дастурхондан кўз олмади. Хиёл титрамиш бармоқлари дастурхон гулларини силади.

Тошдан-да оғир сукунат бўлди, азадан-да қайғули сукунат бўлди!

Болали уй хандон бўлди, боласиз уй зиндон бўлди!

Оймомо кўз қирида Қоплонга қаради. Киприклари пирпиради. Кўз қирини олиб қочди.

Кўз қири мана бундай деди:

«Билмасам, боваси, мен билмасам...».

Қоплон этигини кийди. Қозикдан қамчини олди.

Шунда, елкалари бир кўтарилиб тушди.

— У-у-ух! — деди.

Қамчи ўрими билан этиги кўнжини қамчилади, Оғир-оғир одимлади. Зинадан пастлади.

Шунда, ичкаридан:

— У-у-уф! — демиш оҳ келди.

Аёли!

2

Қоплон ишига отланди.

Уйига оқшомда қайтиб келди.

— Отаси айтиб кетди, — деди аёли.

Отдан тушмасдан отасиникига йўл олди.

Борса, ота-онаси билан ўзларининг совчиси бўлмиш ўтирибди.

Қоплон ота-онасидан эшитмаганларини эшитди.

— Тоқайгача шундай юра берасан? Жавобини бер-да, қўй! — дея қўл силкиди отаси.

Онаси рўмоли бурчи билан оғзини ушлади. Йиғламсираган бўлди.

— Уф-ф, кунма-кун оёқдан қоляпман. Невара кўролмай ўтиб кетаманми энди... — деди.

— Неварангиз кўп-ку, эна... — дея минғиллади Қоплон.

— Ҳар бир гулнинг ўз ҳиди бўлади. Бошқа невараларимнинг йўриғи бошқа, сендан кўрадиган невараларимнинг йўриғи бошқа.

— Сен қаторилар болали бўлди, — деди отаси.

— Ўғли борннинг ўзи бор, қизи борннинг изи бор.

— Умр ўтаяпти. Бўларингда бўлиб ўт, бўз йўрғадай елиб ўт.

Қоплон нажот истади, совчига қаради.

Совчи бу қарашни уқди.

— Хоҳласанг, ажрал, — деди совчи. — Ўзим қўшиб эдим, ўзим ажратаман. Кейин, уккағарнинг совчиси умримга завол бўлди, дея ўпқаланиб юрма.

— Майли, бир ўйлаб кўрайин, — дея кўзғалди Қоплон.

3

Тоқайгача одамлар қобок-тумшуғига қараб кун кўради?

Ё шундай ўтиб кета берадими? Умри охиригача-я?
Оғзига етган бор, етмаган бор. Бир кун эмас-бир кун, биров билан гапи чап тушади. Юзига айтади...

Шунда нима деган одам бўлади?

Кўза кунда синмайди, кунида синади!

Мана, неча йилким, мунғайиб кун кўради.

Ел-юрт билан мулоқот қилса, гап кетишига қараб туради. Биров бир бемаъни гап гапирса:

— Сизники маъкул, — дея бош ирғайди.

Борди-ю, шу гапни бошқа биров инкор этса:

— Сизники-да маъкул, — дейди.

Инкор этмайди, эътироз-да билдирмайди.

Ҳаёт кетиши, кун ўтишини пойлайди.

Тоқайгача?

Тоғ йўлида юрмиш отлик кўнглидан ана шулар ўтди.

Йўл ёқаларида адирлар бўлди. Адирлар от туёқ товушлари акс садосини берди.

Сойда тоғ суви тошдан-тошга урила-урила оқди, кўпиклана-кўпиклана оқди.

Осмонўпар тоғ бағоят кўркам бўлди, тароватли бўлди.

Отлик шу тоққа тикилиб борди, хаёлланиб борди.

Шўро котиби қоровулликка оламан, деди, Албатта, гап-сўзсиз олмайди. Ўзи, қолаберса, бошқалари сўраб-суриштиради. Нимага қўлтиғингиз остидаги ишни ташладингиз, кўп йиллар ёнма-ён ишлаган одамларга қўл силтадингиз, демайдими? Йўл олис бўлса, яна тагин тўқсон сўмлик қоровуллик бўлса, нимасига орзуманд бўласиз, демайдими? Олисдаги паловдан яқиндаги шўрва яхши демайдими?

Шунда, нима дейди? Бефарзанд бўлдим, элдан тилим қисик бўлди, шу боис, элдан холисроқда юрайин, дейдими? Минбаъд! Индамай тура беради. Барибир ишга олади. Ўзи айтди, садқаи суханингиз, деди...

4

Отлик отини дарвоза устунига қантарди.

Ховлига кирди, зинадан кўтарилди, тор йўлакдан ичкарилади.

Шунда, нордон-нордон гапирмиш котиб овозини эшитди. Эшик кетида оёқ илди. Деворга яғрин берди.

Котиб куюнди:

— Қачон жиловлаб қўйилади бу иғвогар, ғаламислар-а?! Қачон бартараф бўлади, бу анонимчилар-а?! Аввал солиқ масаласи эди, энди бу! Раҳмат, мухбир ака, ҳақиқатни тиклагани келибсиз. Умид қиламанки, ҳужжатларимизни кўриб чиқиб, ўша фиск-у фасодчиларнинг ёзганига яна қайтиб ишонмайсиз!

Бегона овоз сўради:

— Холлиев Жўра!

Котиб жавоб берди:

— Бор, Вахшиворда яшайди!

— Саидов Олим!

— Бор, Зардақулда истиқомат қилади!

— Каримов Холбек!

— Ҳаёт! Лўккада қариллик гаштини суриб юрибди!

— Илтимос, шу одамни бир чақиринг. Бир гурунглашайлик.

— Энди, мухбир ака, Лўкка олис, ҳа, олис! Буёғи, Лўккасойдан сел чиққан! От ўтолмайди!

— Хўп, Тўраева Менгсултон!

— Бор!

— Қаерда?

— Хўжасоатда! Қарилик нафақасини ўз вақтида олиб туради!

— Хў-ўп. Исломов Бўрибой!

— Ҳ-е, бу анави чинорлик дала қоровули! Куни далада ўтади! Бўри акани эрталаб бекатда кўриб эдим! Йўл бўлсин, десам, Денов бораяпман, нос тамом бўлди, деб эди!

Қоплон кўзларини бир юмиб очди. Оёқ учида ташқарилади, тагин отланди. Жиловни кўйиб юборди. От ўз ихтиёрида қадамлади.

Қоплон эгар қошига тикилиб борди-борди-да, бирдан бошини кўтарди. Шунда, кўлида жиллов йўқлигини билди. Узалиб, от бошигача сурилиб бормиш жилловни тортиб олди.

От сесканди, олд оёқларини хиёл кўтарди, йўлга бел бўлди.

Қоплон отни чаптаги эчки сўқмоқдан солди.

Сойда сатил кўтариб юрмиш аёллар олдидан ўтди. Адирлаб, отига қамчи босди.

От ғарқ терга ботди, оғир-оғир нафас олди.

Қоплон адир нариги бетидан отдан тушди. От арқонини тошга ўради.

Майдароқ бир тошга чўнкайиб ўтирди. Тиззаларини кучоқлади. Пешонасини билакларига кўйдида... хўнграб йиғлаб юборди!

У йиғлади... инсон, ўғри бўл, ғар бўл, эви билан бўл-да. Шундан кўра ўлганинг яхши эмасми. Имон қани, одам деган номинг қани, инсон... дея йиғлади.

У йиғлади... инсон, сенга пул керак, инсон. Пул деганлари бир қоғоз-ку, инсон. Қоғозни деб шунчаликка бордингми, инсон... дея йиғлади.

От кулоқларини диккайтириб-диккайтириб хўжасига қаради.

Қоплон йиғлай берди-йиғлай берди. Қизимиш бадани совиди, тўлмиш ўпкаси бўшади.

Отни хиёл йўлгача етаклаб борди. Кўзларини желаги ўнгири билан артди. Хўрсина-хўрсина, отланди. Чайқала-чайқала, ёқасига туфлади.

Мухбир сўрамиш, котиб айтмиш ўша бандаи мўминлар кўз ўнгидан бир-бир ўтди: Холлиев, Саидов, Тўраева...

Бу бандаи мўминлар... бу бандаи мўминлар бундан беш-олти йил мукаддам... раҳматлик бўлиб эди...

5

Шу-шу, Қоплон котиб юзини кўрмади. Кўришни-да хоҳламади.

Котибни эслади — сесканди, эти жимирлади. Котибни эслади — бош чайқади, ёқасига туфлади.

Кўрмиш-кечирмишларини элга жорий этмоқчи-да бўлди. Яна тагин шаштидан қайтди.

«Исмаат мироб Мамат билан тегирмонда навбат талашиб қолиб, бечорани қандайин хўрлади? — деди. — Йигирма йилдан бери аёлингни туғдиролмайсан-да, яна тагин ўзингни эркак санайсан, деди. Бундайин гапни эшитгандан кўра... ўлган яхши! Мабодо кўрган-билганларимни айтиб кўйсам, котиб эшитиб қолади. Кейин, эл олдида халигидайин гапларни юзимга солади. Ундайлардан келади, ҳа. Яхшиси, ҳали-ҳозир тилимни тийганим маъқул бўлади. Хушвақт ўғлимиз дунёга келсин, ундайчикинлар билан қандай гаплашишни ўзим биламан!..»

6

Ота-онаси тагин чақиртирди.

— Уйимиздан илон чиққанми? — пичинг қилди отаси.

— Йўқ, нима эди? — талмовсиради боласи.
— Бўлмаса нимага қорангни кўрсатмайсан?
— Бизнинг гапимиз нима бўлди?
— Елиб-югуряпмиз, бериб қолар... — дея минғиллади Қоплон.
— Берса, шу вақтгача берарди-да.
— Аёлингнинг гапига кирма! Аёлинг алдаб юра беради.
— Аёлинг бугун у дейди, эртага бу дейди...
— Ўзи-ку, пушти куйиб кетибди экан...
— Энди, сени-да сўкқабош ўтказадими?..
— Нафасларингизни иссиқ қилингизлар...
— Нафасимизни иссиқ қилмай, нима қилияпмиз?
— Қозон тўла ош бўлсин, ёстиқ тўла бош бўлсин, деяпмиз!
Қоплон миқ этмай кўзғолди.
Ота-онаси кетидан қараб-қараб қолди.

7

Қиш қариди.
Ердан кўклам ҳиди келди.
Бригадир Қоплонни ток кесиш учун айтди.
Қоплон рўмолга нон билан майиз тугди. Тугунни хуржуннинг ўнг кўзига солди. Чап кўзига тоққайчиларни солди.
Далага йўл олди.
Отини ариқ бўйига арқонлади.
Хуржунни елкасига ташлади. Ёйилиб ток кесмиш одамларга қараб юрди.
Ҳорманг, бор бўлинг, қилди.
Тушлик тугунни олма шохига илди.
Ўнгирларини чаппа қайириб, белбоғига қистирди.
Жўяк бошида ток кесиб бошлади. Новда тўртинчи бўғинидан қайчи солди. Омон қолмиш новда учини ерга қадаб қўйди.
Галдаги ток қўштана бўлди. Ҳар танада тўртбештадан новда бўлди. Бу новдалар учини кесиб, шундай қолдириб бўлмайди. Боиси, бир токка кўплик қилади. Оқибат, узуми майда-майда бўлади.
Шу боис, Қоплон ток бировини айрисидан чўрт кесиб ташлади.
Танада битга ток қолди.
Энди, чўрт кесиб ташланмиш ток куч-қуввати-да ана шу омон қолмиш токка ўтади. Бир токда иккита ток қуввати бўлади.
Ана энди новдаларни узун-узун қолдирса-да бўлади. Шиғил-шиғил узум тугади.
Шу боис, Қоплон, омон қолмиш ток новдаларини тўртинчи бўғиндан эмас, олтинчи бўғиндан кесиб ташлади.
Қоплон оқшомгача тўрт жўяк ток кесди.
Бўзболалар кесилмиш новдаларни йиғиштириб олди. Кузда майиз қилинажак ўчоқ олдига олиб бориб босди.
Оқшом Қоплон бели қадала-қадала, отига аранг минди.
Уйида ёнбошлаб таътилланди-да, ўзини тўшакка таппа ташлади.

8

Оймомо дастурхон ёпа-ёпа:

— Синода бир табиб бор эмиш, остонасидан одам узилмас эмиш, — деди.

— Нима қил дейсан? — деди Қоплон.

— Бригадирдан сўрасин, бориб келамиз.

Қоплон аёлига оғириниб қаради.

— Қайси юз билан? — деди.

Оймомо чаппа бурилиб олди.

— Бу кишига иш керак, мол-дунё керак. Қайғуси болами... — деди.

Қоплон ёниб кетди. Ташқарилади. Ҳовлини айланиб келди. Чопон ўнгирина тутамлаб айтди, ўз овозига ёт овозда айтди:

— Менга манави чопоним қолса бўлди, момоси!..

9

Қоплон дилтанг бўлиб ўтириб эди, отаси кириб келди. У, отаси мақсадини билди.

— Бор, мол-ҳолларга қара, — деди аёлига.

Отаси жойлашиб ўтирди. Фотиҳа қилди. Ерга қараб гап очди:

— Энанг айтган гапни нима қилдинг? — деди.

— Қандай гап? — талмовсиради Қоплон.

— Невара-чевара орзуси.

Қоплон ҳаминкадар куйиб-ёнди.

— Э-е-е, ота! — деди. — Аёл меники! Буёғини ўзимга қўйинг-да, энди!

— Айтмасанг-да, аёл сеники, бари гап сенда.

— Бўпти-да!

— Бир оғиз гапни айтиб, жавобини бериб юбориш шунча қийинми?

— Тинч қўйинг, ота, тинч қўйинг!

— Қўймайман! Нима дейсан, қўймайман!

Қоплон ўрнидан туриб кетди.

— Боринг, ота, боринг, барака топинг!

Отаси анграйиб қолди.

— Нима-нима?! — деди.

— Тинч қўясизми-йўқми, деяпман!

— ...

— Қўймасангиз, ана, катта кўча!

Отаси оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди.

— Ҳа-а-а!! Сен ҳали мени уйингдан ҳайдаяпсанми?! Мени-я?!

— Ҳайдаётганим йўқ, тинч қўйинг, деяпман!

— Ҳа-а-а!!! Мени-я?! Ўз отангни-я?! Ҳе, энангни...

Отаси сапчиб турди. Қоплоннинг қулоқ-чаккасига тортиб юборди. Ҳовлига отилиб чиқди. Кафтларини катта-катта очди. Салмоқлаб-салмоқлаб дуо қилди:

— Омин, ўз отангни уйингдан ҳайдаган бўлсанг, илойим, косангнинг таги оқармасин! Ўлсанг, отамлаб йиғловчинг бўлмасин, оллоху акбар!

Отаси этак қоқиб кетди. Яна қайтиб келмади.

Бир киш узун-да келди, аёз-да келди.

Чол ана шу қишдан чиқолмади.

10

Бир армон фолчига бориш бўлди. Фол очириниш бўлди.

Қоплон билан Оймомо отланди. Даҳана Обшир қишлоғига борди. Ҳожар кўр фолчи уйини топди.

Дарвозада бир аёл:

— Кечкурун фолим келмайди, эрта саҳарлаб келсин, деяптилар, — деди.

Қоплон билан Оймомо отдан тушмайин изига равона бўлди. Хийла юрди. Боя ўтмиш тошлоқ оралаб юрди.

От охисталади. Қалқиб-қалқиб олди. Оёқ илиб-илиб олди.

Қоплон билди, от туёқларига тош ботди. Отига раҳми келди. Энкайиб, от туёқларига қаради.

— Шу, Ҳожар кўрга нимага-да келдик, ўзи, — дея хуноб бўлди.

— Ундай демасин, — деди Оймомо, — Ҳожар кўрни фолчимисан-фолчи, дейдилар. Балони билади, дейдилар.

— Гўрни билади, очик лаҳадни билади! Ўз оти ўзи билан Ҳожар кўр бўлса!..

11

Қоплон билан Оймомо тонг саҳарлаб келди.

Оймомо ёлғиз ўзи ичкарилади. Теваракка аланглади. Ҳайрон бўлиб қолди. Ҳовли тўла оқ товук бўлди! Товуқлар бири қўйиб бири қоқоқлади. Оймомо кетидан эргашиди.

Оймомо товукларни кишкишлаб ҳайдади. Кўнглидан: «ўзи, бу ер уйми, ё, бир товук фермами?» деган гап ўтди.

Нимқоронғи уйга кириб борди.

Уй тўрида оппоқ бир момо ўтирди. Момо оппоқ кийимда бўлди. Елкаларига ташлаб олмиш рўмолида оппоқ бўлди. Рўмоли четларидан кўринмиш сочлари-да оппоқ-оппоқ бўлди. Оппоқликда юзлари-да сочларидан қолишмади.

Ҳожар кўр юзларини юксак тутди. Юзларини мағрур тутди, улуғ тутди. Гўё, шипга юзланар бўлди. Гўё, бир нуқтага тикилар бўлди.

Уй нимқоронғилигида ажаб бир сеҳр бўлди. Ҳожар кўр ўтиришида ажаб бир салобат бўлди.

Оймомони нимқоронғи сеҳри босди, Ҳожар кўр салобати босди. Ўтиришини-да, туришини-да билмади. Бўсағада серрайиб қолди.

— Кел, айнам, кел, манави ерга ўтир! — деди Ҳожар кўр.

Оймомо Ҳожар кўр айтмиш жойга чўк тушди. Ҳожар кўрга бел бўлди. Ерга қараб ўтирди.

Ҳожар кўр юзларини шипдан олмади, кўзларини шипдан узмади.

— Эмин-еркин ўтира бер, айнам, бу ер товук ферма эмас, Ҳожар кўрнинг уйи! — деди.

Оймомо бир кўзголиб олди. Довдираб қолди.

— А? — деди.

— Бу ер Ҳожар кўрнинг уйи, товук ферма эмас.

Оймомо ҳанг-манг бўлди.

— Товук қоқоқлашини яхши кўраман, — деди Ҳожар кўр. — Хўроз қичқиринини ундан ҳам яхши кўраман. Хўрозлар мени азонда уйқудан уйғотади. Шу боис, кўп-кўп товук боқаман. Соатга ишонмайман. Соатда жон йўқ-да. Жони йўқ нимага ишониб бўладими!..

Ҳожар кўр кўйлак ёқаларини кўтариб-кўтариб, ичини шамоллатди.

— Ҳа-а, отда келдиларингми, айнам?

— Ҳа.

— От туёғини тош урса, Ҳожар кўр айбдор эмас, айнам!..

Оймомо юзларини ердан олди.

— Биров сизни айбдор дедими? — деди.

— Деди-да, айнам, хўжанг деди-да! Ҳожар кўр гўрни биладими, деди-да! Ҳожар кўр билади,

айнам, ҳа, билади! Ҳожар кўр гўрниям билади, ерниям билади!..

Оймомо лол бўлиб қолди. Нима дейишини билмади.

— Нимага туморинг йўқ, айнама? — фавқулодда сўради Ҳожар кўр.

— Бор, — деди Оймомо.

— Қани, қани?

— Мана.

Оймомо чап қўлтиғига қўлини олиб борди. Бирдан, кўнгли шувв, этди. Тумори жойида бўлмади.

Кўйлаги ёқасидан қаради. Чин, тумори жойида бўлмади.

Кечаси ювиниб-тараниб эди. Ана шунда туморини жойига тақиш хаёлидан фаромуш бўлибди...

Оймомо ёмон вазиятда қолди. Қўлини қўлтиғига қўйиб ўтира берди.

— Ана, кўрдингми, айнама? — деди Ҳожар кўр.— Ҳожар кўр билади, ҳа, кўзи кўр бўлсаям, Ҳожар кўр билади! Ҳожар кўр одамзот ичидагиниям кўради, Ҳожар кўр одамзот ичидагиниям билади!

Оймомо ҳаминқадар лол бўлди. Ерга қараб ўтира берди.

— Ҳай, анави михдаги доирани олиб бериб юбор, айнама!

Оймомо деворда осиглиқ доирани олиб келиб берди.

Шунда, Ҳожар кўр доирани эмас, Оймомо билагини олди. Кўктомирини ушлаб кўрди. Уч-тўрт нафас ушлаб турди.

Шундан кейин, доирани олди. Жойлашиброқ ўтирди. Доира ипидан бошмалдоғини ўтказди. Бармоқларини туфлаб хўллади. Доирани силкиб-силкиб чала кетди, айтиб-айтиб чала кетди:

— Ҳай, азизлар, авлиёлар, анбиёлар!.. Қўлингдан бермасанг, йўлингдан бер, йўлингдан бермасанг, сўзингдан бер!.. Мағрибдан десаммикин?.. Машриқдан десаммикин?.. Фолинг келмаяпти, айнама, нима бало, қариб қолдимми дейман!..

Ҳожар кўр доира ҳалқачаларини шилдиратиб-шилдиратиб чала кетди, айтиб-айтиб чала кетди:

— А-у-уф!.. Фолинг ана энди келаяпти, айнама! Астаффурилло, ўзингга шукур-е! Айнама-ов, мендан ўпкалаб юрмагин тагин, бари айб ўзингда, ҳа, ўз ичингда!.. Тақдир-пешона экан-да, айнама!..

Оймомо бош ирғади. Фолчига аталмиш пулини берди.

Миқ этмайин ташқарилади. Миқ этмайин эрига мингашди.

Йўда эри белидан кучиб йиғлади. Эри елкасига юзларини босиб йиғлади. Пиқ-пиқ йиғлади!

Қоплон нима гаплигини фаҳмлади. Отини оҳисталатди.

— Э-е-е, момоси, — деди. — Шунга-да пиқ-пиқми? Нима, Ҳожар кўринг ичингга кириб чиқиб эдими? Ҳожар кўринг нимани билади? Ўз оти ўзи билан кўр-да! Фолчига ишонма, сувга суянма!..

12

Оламда Оймомо учун бор-йўғи битта савол бўлди... Савол бергувчи одам-да биров бўлди.

Савол тил билан эмас, боқиш билан айтилди:

«Энди нима қиламиз, момоси?»

Саволга жавоб бергувчи-да биров — ўзи бўлди.

— Сўфи Оллоёр бовани зиёрат қилиб келайлик. Ким билади, ўша киши оғриндиларми... — деди.

Қоплон отланди. Кетига аёлини миндирди. Олдига чори қўй ўнгарди. Вахшимор йўл олди.

Сўфи Оллоёр зиёратгоҳи бодомзор боғот қўйнида бўлди.

Қоплон Оллоёр мозори пойида қўй сўйиб қон чиқарди.

13

Мозордаги Оллоёр отли бу зот ким бўлди?

Оллоёр асли Самарқанддан бўлди. Каттақўрғоннинг Минглар кишлоғидан бўлди.

ХВИИ—ХВИИИ асрларда яшаб ўтди. Шайхлар мактабида ҳамда Бухородаги Жўйбор шайхлари даргоҳида таълим олди. Ғазаллар битди. «Мурод ул-орифин», «Тухфат ул-толибин», «Маслак ул-муттақин», «Сабот ул-ожизин», «Мусанниб алайҳи раҳмонни васиятлари» дея аталмиш назмий девонлар тузди.

Олтмиш ёшида уч нафар содиқ халфалари билан Самарқандни тарк этди. Боражак манзилини айтмади. Кечаси билан зим-зиё йўқ бўлди.

Оллоёр нима учун киндик қони томмиш юрти, бола-бақрасини ташлаб кетди? Нима учун боражак манзилини айтмади?

14

Сўфи Оллоёр «Сабот ул-ожизин» назмий девонида шундай битди:

*Ей биродар, мени яхши деманглар зинҳор,
Зоҳирим сўфинамодир, ботиним кин-у ниқор,
Анинг учун тоғ-у тош-у, чўлни қилдим ихтиёр,
Шумлигим, расволигим, тегди вилоят халқига,
Шу сабабдин муҳтаמיד бўлдим гариблар бўмига,
Қайси ҳолда ўлганимни билмасун хеш-у табор...*

Ўзи, Оллоёр ким эди? Авлиё эдими? Табиб эдими? шоҳ эдими?

Оллоёр бек эди!

Оллоёр қирқта хотин олди!

Оллоёр бож йиғувчилар маҳкамасида хизмат қилди. Фуқарога зулм қилди.

Оллоёр қамчисидан қон томди!

15

Эмишки, Оллоёр отда шаҳар айланди. Юрди-юрди, бир кўприкдан ўтди.

Бундай қараса, кўприк ости сув қип-қизил қон бўлди.

Оллоёр ҳайрондан-ҳайрон бўлди. Халфаларидан қон боисини сўради. Билинглари, ўзи нима гап, деди.

Халфалари кўприк остига тушиб қаради.

Аён бўлди: кўприк остида бир аёл ўтирди... Аёл Оллоёрни олисдан кўрди. кўрқди! Кўприк остига қараб қочди. Кўприк остида яшириниб ўтирди.

Аёл бўйида бўлин! Боши узра ўтмиш Оллоёр оти дупур-дупуридан... дупур-дупуридан қалт-қалт қалтиради... бола ташлаб қўйди!

Сув ана шундан қип-қизил қон бўлди!

Халфалари бор воқеани Оллоёрга айтиб берди.

Оллоёрда пича шоирлик бор-да, бу воқеадан ҳаминқадар таъсирланди, ҳаминқадар азобланди.

Бо дариғо, мен шундай одамми-а, дея эзилди.

Оллоёр... тарки дунё қилди!
Юрди-юрди, Қоратикон қишлоғига келди. Ундан Қубодиён қишлоғига ўтди.
Тағин юрди-юрди, Вахшимор дея аталмиш макон сари дохил бўлди.
Гуноҳларидан фориғ бўлиш учун тоат-ибодатга берилди.
Эл-юрт хизматини қилди.

16

Эмишки, Оллоёр бундай қаради. Вахшиморда сув бўлмади.
Шунда Оллоёр сой ёкалаб борди. Соё остига тушди.
Бир ер намланиб турди, сув йилтираб турди.
Оллоёр шу намни таёғи билан туртди.
Ердан сув сизиб-сизиб чиқди.
Оллоёр халфасига:
— Шу таёқ билан ер чизиб, Вахшиморга из қилиб бора бер, — деди.
Шунда халфаси:
— Сув пастда бўлса, Вахшимор юқорида бўлса, сув қандай қилиб чиқади? — деди.
— Сен илон изи қилиб юқорилаб бора бер, сув чиқмасдан қолмайди, — деди Оллоёр.
Чиндан-да, сув таёқ изидан юқорилаб борди, Вахшиморлаб борди.
Сув қуйидан юқорилаб оқди!
Оллоёр сувни элга кўз-кўз қилди.
— Қара — булоқ! — деди.
Шу-шу, булоқ Қорабулоқ, дея аталди.
Қорабулоқ йиллар мобайнида ўзанини катта олди.
Мана, икки асдиким, Қорабулоқ қуйидан юқорилаб оқди. Қишин-ёзин қуримади. Қишда илиқ бўлди, ёзда совуқ бўлди.

17

Вахшимор — илонлар макони демақдир.
Чиндан-да, ўтмишда Вахшимор илонлар макони бўлди.
Илонлар Вахшимор оралаб юрди.
Эл жонини ҳовучлаб-ҳовучлаб кун кўрди.
Ана шунда, Оллоёр эл жонига ора кирди.

18

Эмишки, Оллоёр илонлар подшоси Оқ илон номига нома битди.
Номани юраклироқ бир халфасига берди.
— Бор, Оқ илон салтанатига бориб кел, — деди.
— Кўрқаман, тақсир, — деди халфа.
— Унда, салтанат қабрига ташлаб қайт, уёғига навқарлари етказди.
Халфа номани қўйнига солди. Оқ илон қароргоҳига равона бўлди.
Қароргоҳ Вахшимор қибласидаги Илонқара дегич сайхонликда бўлди.
Халфа манзилга етиб келди. Халфа сесканиб кетди.
Илонқара ғиж-ғиж илон бўлди! Бармоқдай илонлар, билакдай илонлар, йўғон одам сонидай илонлар!
Сариқ илон, кулранг илон, қора илон, айникса, тошрангли чипорлари кўп бўлди!

Халфа аросатда қолди. Боришини-да билмади, қайтишини-да билмади.
Хуши бошидан учди, бадани жимирлади, пешонасидан терлар окди.
Халфа эсон-омон қайтишига кўзи етмади!
Изига-да қайтмади!
Қандай-да қайтади? Пирнинг гапини иккита қилиб бўладими?!
Ё ўлим, ё пирим!
Халфа ана шундай қатъият билан Оқ илон қароргоҳига йўл олди.
Илонлар тўлғонди, илонлар чийиллади, илонлар вишиллади!
Ердан гўдак бўйи кўтарилди, буқоғини шиширди, қоп-қора бошларини чўзди!
Инсон пешонасидан терлар қуйилиб бора берди.
Рангида ранг қолмади. Оёқлари ўзиникими, ё бировникими, билмади.
Жикқа тер желаги елкаларига ёпишди.
Инсон қоматини тик тутиб бора берди!
Илонлар инсон кўриб, бундаини кўрмади!
Оқ илондай қудратли подшоҳи азим устига бостириб келяпти-я! Азалий салтанатни оёқ ости қияпти-я! Дўқ-пўписаларга пинагини-да бузмайди-я!
Ўзи, бор-йўғи биров бўлса!
Илонлар чекинди! Илонлар қароргоҳларига қараб қочди!
Инсон бостириб бора берди!
Шунда, катта тош олдида ётмиш бир нимага кўзи тушди. Қолмиш хуши-да бошидан учди!
Ётмиш нима бор-йўғи қамчи ўримидай келди! Оппоқ, жундор бўлди!
Бу, подшоҳи азимнинг ўзлари бўлди!
Инсон тўхтади. Подшоҳдан кўз узмади. Қўйнига қўл солди. Номани ўзидан бир қадам олдин ташламоқчи бўлди. Аммо қўлини чўзишдан қўрқди. Панжаларини очди.
Шунда, нома ерга тушди.
Инсон изига қайрилди. Елкаларини қисди. Оҳиста-оҳиста одимлади. Назарида, подшо узидан келаётгандай бўлди. Оғиз-кўзларини катта-катта очди. Кетига қаради. Йўқ, подшо қимирламай ётди.
Шунда, инсон кетига қарамади, ўқдай чопиб қоча берди!
Оқ илон ҳукмона чийиллади! Ўз салтанатидагиларни қароргоҳига йиғди!
Инсон бир келиб ўрганди бўлди, энди кела беради, тинчлик бермайди, деди. Кетамиз, инсон қадам босмайдиган ерларга кетамиз, деди.
Жамики қавмларини эршаштирди, ўзини Хўжайипок дарё сувига ташлади.
Ундан Сурхондарё сувига ўтди. Сурхондарёдан сузиб чиқиб, Заҳартепага ўрлади.
Заҳартепа Оқ илон кўнглига ўтирмади!
Оқ илонлар тагин юриш қилди. Боботоғга йўл олди.
Боботоғнинг Говургон деган ерини макон этди...
Мана, икки асрим, Боботоғ илонлар макони бўлди!
Ана шундай эмиш-емишлар Оллоёр отини илоҳийлаштирди. Оллоёр отини авлиёлаштирди.
Эл, Оллоёр мазорини теварагини деворлаб олди.
Эл, мазорни зиёратгоҳ этди.
Эл, яхши-ёмон кунларда ана шу мазорга сиғинажак бўлди.

19

Оллоёр ўлаётиб, нима деб васият қилиб эди? Эй, фарзандсизлар, мазоримга сиғининглар, мен сизларга фарзанд бераман, деб эдимиз?

Оллоёр ўлими олдидан қавмларига мана бундай васият қилди:

*Ман ўлсам, эй жамъе маҳрами роз,
Мани ўзга ўликдек қилманг эъзоз.
Хас-у хор устига ташлаб, тутунг хор,
Қилиб мандек баҳодир жисмидин ор.
Бўсага устига ташланг танимни,
Кафан айланг чурук широҳанимни.
Манга ҳайф этмангизлар тутилмогон бўз,
Агар чандики мардум қилсалар сўз.
Юборинг тез боратургон йўлимга,
Мабодо қолмагайсиз шумлигимга,
Кўзингиздан чиқорманг қатрайи ёш,
Жанозам орқасидан отингиз тош,
Оёғимдин тутиб, судранг лаҳадга...*

20

Оймомо мозор сиғинди. Тўлиб-тошиб сиғинди. Жон-тани билан сиғинди. Ёд бўлиб қолмиш ноласини нақорат қилди:

Айланайин Сўфи Оллоёр ҳазратим, садағангиз кетайин ҳазратим, бир умр кулингиз бўлайин, ҳазратим, менга шафқат қилинг... Кўпга берган тирноқни мендан-да аяманг. Мен сизга нима гуноҳ қилиб эдимки, мени мунчалик хор-у зор қиласиз? Билиб-билмай айб қилган бўлсам айбимдан ўтинг, ҳазратим. Мен бечорага раҳмингиз келсин, Сўфи Оллоёр ҳазратим...

Зиёратдан мурод ҳосил бўлмади!

21

Табиатни тўлғоқ тутди. Тўлғоқдан фарзанд туғилди. Фарзанд оти Наврўз бўлди. Юртимизга Наврўз келди!

Субҳи содиқ маҳалдан саррин-саррин саболар эсди. Майин-майин саболар кезди. Саболар танларни силаб-сийпади, саболар вужудларни эркалаб-ўйнади. Наврўз оламга майсалардан гиламлар тўшади, бойчечакдан сирғалар тақди.

22

Наврўз бундан етти минг йил муқаддам жорий этилмиш Куёш йил-ой куни билан баробар бино бўлди.

Эмишки, Куёш оламни бир йилда бир бор айланади. Шу айланмиш йўлида ўн иккита буржга рўпарў келади. Куёш ҳар буржни бир ой мобайнида айланиб ўтади. Зулмат билан зиё тенг бўлмиш кунда Ҳамал дея аталмиш буржга етиб келади.

Куёш ана шу Ҳамал буржи бошидан чиқмиш кунда олам ўзгача ранг олади. Олам бир бошқа бўлади.

Тахмураслар сулоласидан бўлмиш Жамшид подшо ана шу кунни Наврўз дея атади.

Кейин, Каюмарс подшо бўлди.

Каюмарс Наврўзни шарафлади, Наврўзни улуғлади.

Наврўзни, хайит қилди!

Шу-шу, Наврўз ўлик-тирик озод кун бўлди.

Наврўз асир-тутқун озод кун бўлди.

Наврўз қирғинбарот тўхтар кун бўлди.

Наврўз кина-кудурат тарқар кун бўлди.

Каюмарс йил кунлари билан ойларига ном бериш учун азм этди. Йил жорий этиш учун жазм этди.

Каюмарс тонг сахар-тонг сахарда Қуёш ҳамал буржининг олдинги дақиқасига кирмиш кунни аниқлади.

Олим-уламоларни йиғди, йил ҳисоб-китобини ана шу кундан бошлашни айтди, олим-уламолар рози бўлди. Йил ҳисоб-китобини айнан шу кундан бошлаб жорий этди.

Эмишки, оламда Изид худо илк худо бўлди. Ана шу илк худо нурдан Қуёш яратди. Қуёш билан ер-заминни парвариш этди.

Изид худо оламда ўн иккита ҳалоскор фаришта яратди. Тўртта фариштани осмон-у фалакни балойи қазолардан асраш учун юборди. Балойи қазоларни тоғлардан бери келтирмаслик учун тўртта ҳалоскор фаришта жўнатди. Қолмиш тўртта фариштани эса ер-у заминни балойи қазолардан асраш учун юборди.

Ана шу Изид худо Қуёш нурлари барча-барчага баробар бўлсин, деди. Шу боис, Қуёш ўз жойидан кўзғолсин, деди.

Шунда, Қуёш ҳамал буржи бошидан чиқиб келди.

Зулмат бир бўлак бўлди, зиё бир бўлак бўлди.

Кеча билан кундуз ана шундай бино бўлди.

Каюмарс подшо уч юз олти беш кун бўлмиш бир йилни ўттиз кун-ўттиз кундан ўн иккита ойга бўлди. Кейин, ана шу ўн иккита ойни Изид подшо юбормиш ўн иккита ҳалоскор фаришта оти билан атади.

23

Эл-халқ баландпарвоз чақириқлар деб ўтирмади, қарорлар деб ўтирмади, шиор-даъватлар деб ўтирмади, эълон-афишалар деб ўтирмади.

Эл-халқ ўз хоҳиш-иродаси билан адир-қирларга сайиллаб чиқди.

Майсазор адирларда дошқозонлар осилди.

Аёллар ариқ бўйларидан ялпиз ўт терди, кийик ўт терди. Билқ-билқ қайнаб турмиш қозонларга солди.

Қизлар қорақошлар терди. Димоғларига босиб-босиб искади. Қулоқларига тақди.

Қариялар кўзларига бойчечаклар тўтиё этди.

— Омонлик, омонлик... — дея, шукрона айтди.

Қариялар дилида Наврўз бўлди, қариялар тилида Наврўз бўлди.

— Иншоолло, Наврўз бу йил сешанба куни келар бўлибди-да, ақлар? — деди Умархон эшон.

— Шундай, шундай, — маъқуллади мулла Намоз.

— Наврўз сешанбада келар йил очлик бўлмайди, ошлик бўлади. Эртаги экинлар яхши бўлади, ноз-неъматлар-да яхши бўлади. Айби, тахчилроқ бўлади.

— Ёмони, қон кўп тўкилади. Эл-юрт орасидан раҳм-шафқат кўтарилади.

— Ўғил отадан қайтади, қиз онадан қайтади, аёл эридан қайтади.

— Подшолар тахтдан кула-кула бўлади.

— Ёмонлик кўпаяди.

— Ёғин-чочиндан айтинг.

— Ёғин-чочин... қор кам ёғади, ақлар. Йил охирида сел кўп келади.

— Ўзи, Наврўз қайси куни келса йил яхши бўлади, азизлар?

— Яқшанба куни келса, кўп бинойи бўлади. Ўлим-етимлар оз бўлади. Фисқ-фасод, ёмонлик

кам бўлади. Наврўз душанба куни келса-да яхши бўлади. Айби, буғдой танқис бўлади.

— Наврўз чоршанбада келса, йил қимматчилик бўлади. Қорин-томоқ учун кон тўкилади.

— Фисқ-фасод, ғаламислик кўп бўлади.

— Пайшанбада келса, дардмандлик кўп бўлади.

— Шу йили ой билан кун-да тутилади, денг.

— Шундай, ақллар, шундай.

— Жумада келса, ёмғир мўл-кўл бўлади. Айби, қаҳратон совуқ бўлади.

— Наврўз шанба куни келса.. ўғри-муттаҳамлар йили бўлади, муштумзўрлар йили бўлади.

— Иншоолло, пешонада борини кўрамиз.

— Иншоолло, азизлар, иншоолло, ақллар...

Дастурхонларда сумалак, ҳалим, кўк патир, кўк сомса, кўк оши, дея аталмиш дори-дармон таомлар бўлди.

Эл чехраси чечак бўлди. Эл кўнгли кўклам бўлди. Эл дили оҳорли-оҳорли туйғулар билан тўлди.

Наврўзчилар тўп-тўп бўлди. Ўзи хуш кўрмиш ўйинлар билан машғул бўлди.

Дўмбира чалиб, дoston айтмиш нечов бўлди.

Давра куриб, дoston эшитмиш нечов бўлди.

Оёқларини осмон қилиб, дорбоз бўлмиш нечов бўлди.

Оймомо қизалоқлар ўйинини томоша қилди. Ўз қизалоқлик даврини ёдлади. Маънос бўлди...

Шунда, Қиммат момо келди. Оймомони қоралаб ўтирди.

— Хай-хай-хай, боланинг садағаси кет-санг-а! — деди.

Оймомо Қиммат момони кўриб-кўрмасликка олди.

Қиммат момо қизалоқларга қараб ўтира берди.

Қиммат момолар ҳар юртда бўлади, ҳар элда бўлади.

Қаерда тўй-маърака бўлади, ўша ерда Қиммат момолар бўлади. Қаердан қуюқ тутун чиқади, ўша ерда Қиммат момолар бўлади.

Эл Қиммат момоларни тўй-маъракага айтмайди. Айтмаса-айтмасин, Қиммат момолар ўзлари кириб кела беради! Индамайгина кириб келиб, маъракаларга қўшилади. Маърака ишларига бош суқади, маърака юмушларига қўл суқади.

Қиммат момолар эл ичига ана шундайин кириб оладилар-да, асл мақсадларига ўтадилар...

24

Қизалоқлар қўғирчоқ-қўғирчоқ ўйнади.

Моҳичеҳра боласини майсалар узра ётқизди: боласини бешикка беллади. Боласи узра энкайди, боласини эмизди. Боласини аллалади:

— Алла, бубагим, алла-ё, тотли бубагим, алла-ё...

Қиммат момо ер остидан Оймомога назар солди.

— Юрак-бағринг куйиб кетаётгандир, Оймомо? — деди.

Оймомо миқ этмади.

Қиммат момолар бировлар муваффақиятини кўрса... ичини ит тирнайди. Ўз ёғига ўзи қовурилади. Жизғанак бўлади. Куйиб кул бўлади.

Оқибат, қилдан қийиқ кидиради. Қандайин йўл билан бўлса-да, ўзгалар муваффақиятини камситади. Ўзгалар муваффақиятини ерга уради. Моҳичеҳра алласа-да, боласи ухлай бермади.

— Юм кўзингни, юм, — деди Моҳичеҳра. — Ухламайсанми-ухламайсанми? Ухламасанг, садқайи сарим-а. Ҳамсоя, хув ҳамсоя!

Чақалоғини йўргакламиш Муқаддас жавоб берди:

— Хувв! Ким у, бемаҳалда қичқирган? Ҳай, сизмисиз, Моҳичеҳра ҳамсоя? Мен ким эмиш

дебман, — деди.

— Анави инжикни ухлатолмай сарсонман-да, ҳамсоя, — деди Мохичехра. — Пучуғингизни юборинг, пича бешик тебратиб турсин. Мен сувга бориб келайин, ҳамсоя.

— Пучуғим мактабга кетиб эди, ҳамсоя. Бўлмаса жоним билан юборар эдим.

Қиммат момо тиззасига шапатилаб вовайло қилди.

— Уф-ф-ф! — деди. — Фарзандсизлиги курсин-а, бефарзандлиги курибгина кетсин-а!

Оймомо ранги бўзарди, Оймомо юзини ерга эгди.

Қиммат момолар ёмонлардан холис-холис юради, ёмонлардан олис-олис юради. Ёмонларни кўрса... қочади! Ёмонлар билан хориқуллода йўлиқиб қолса... Гирдикапалак бўлади, ширинсухан бўлади, ширинзабон бўлади!

Қиммат момолар ёмонлардан холис-холис юради, яхшиларга осилади, яхшиларга сим тақади. Яхшиларни сассиқ-сассиқ гаплар билан чимчилаб-чимчилаб олади. Яхшиларни захар-захар гаплар билан ўйиб-ўйиб олади.

Яхшиларда яхшидан-яхши фазилат нима? Худо бермиш юксаклик нима? Худо бермиш улуғлик нима?

Қиммат момолар айнан ана шуларни йўққа чиқариш пайида бўлади!

Масалан, покдомон одам борасида нопок гап тарқатади. «Ифлос одам!» дейди. Донолар доноси борасида нодон гап тарқатади. «Пича камрок», дейди. Ҳалолдан-халол одам борасида харом гап тарқатади. «Бузуқ одам!» дейди.

Гапирганда-да, ғоят устамонлик билан гапиради. Соддадил қиёфада гапиради, беғубордил қиёфада гапиради. Юзлари жонқуярдай бўлади, кўзлари меҳрибондай бўлади.

Қиммат момолар топиб-топиб гапиради!

Муқаддас чақалоғи иягига бармоғини нуқиб-нуқиб эркалатди. Нуқиб-нуқиб суйди:

— Чу-чу-чу, шакар бубагим, новвот бубагим, чу-чу-чу. Иягида чуқурчаси-да бор, асал бубагимнинг, чу-чу-чу. Холангга қараб бир кул. Кул, кул! Хола, мени келин қилмайсизми, де.

Мохичехра ўпка-гина қилди:

— Сени келин қилмайман, — деди. — Келганимда бирон марта-да кулмайсан. Қобоғингдан қор ёғилиб туради.

— Келин қилмаганингизни-да кўрайин, хола. Ҳали ўғлингизнинг бошини шундай айлантирайин-шундай айлантирайин...

Қиммат момо тагин тиззасига шапатилаб-ша-патилаб куйинчаклик қилди.

— Уф-ф-ф, шугиналар эна бўлгиси келмаса-я, Оймомо, шугиналар-а! — деди.

Оймомом Қиммат момо гапини эшитиб-ешитмасликка олди. Миқ этмай жойидан турди. Аёллар тарафга юрди.

Қиммат момо Оймомо кетидан қараб-қараб қолди.

Қиммат момо мурод-мақсадига етолмади. Гапи нишонга тегмади. Тегса-да, чала тегди.

Қиммат момо энди индамай кета берадимми? Йўқ, индамай кета бермайди. Борди-ю, индамай кетса... тоби қочиб қолади! Егани-да татимайди, ичгани-да татимайди. Аза тутайди!

Оймомо ёмондан қоч-да қутул, ё, тон-да қутул, дея кетдимми?

Кетади-я, кетади! Кетганини-да кўради!

Қиммат момо ҳали муродига етади, ҳали ҳузур қилади...

25

— Эл-халқ адир-қирларга оқиб-оқиб кела берди.

Нима учун эл-халқ айнан адир-қирларга кела берди?

26

Эмишки, бир Буқа бўлар эмиш. Буқа подада юражак буқалардан эмас эмиш.

Буқа... Муқаддас Буқа эмиш!

Муқаддас Буқа само нур-зиёлардиан яратилган эмиш.

Муқаддас Буқа шохлари-да шунчаки суяк эмас эмиш. Муқаддас Буқа шохлари.. олтиндан эмиш! Муқаддас Буқа туёқлари-да шунчаки туёқлар эмас эмиш. Муқаддас Буқа туёқлари... кумушдан эмиш!

Муқаддас Буқа бир ўзи юрмас эмиш. Муқаддас Буқа бир аравани тортиб юрар эмиш. Муқаддас Буқа аравасида... ой ортиб юрар эмиш!

Муқаддас Буқа одамзотга кўринмас эмиш! Ҳамиша кўздан пана бўлиб юрар эмиш. Шу боисдан Муқаддас Буқани кўриш ғоятда мушкул эмиш.

Муқаддас Буқа қаерларда кўриниш берар эмиш? Фалакда кўриниш берар эмиш. Уфқда кўриниш берар эмиш.

Муқаддас Буқа нима каромат кўрсатар эмиш?

Қайси инсон Муқаддас Буқани бир кўрса бўлди, ўша инсон хошиш-иродалари ижобат бўлар эмиш! Бор орзу-умидлари бажо бўлар эмиш!

Муқаддас Буқа шунчаки бир кўриниб кета бермас эмиш-да. Борди-ю, инсон назарига тушиб қолса... Муқаддас Буқа... бўкирар эмиш!

Муқаддас Буқа бир бор бўкирса... йил беҳосил келар эмиш. Экин-тикиндан қут-барака кетар эмиш. Оқибат, танқисчилик бўлар эмиш...

Худо ёрлақаб, Муқаддас Буқа икки бор бўкирса... йил серҳосил келар эмиш, йил сермахсул келар эмиш. Тўкин-чочинлик бўлар эмиш...

27

Эл-халқ ана шу Муқаддас Буқани бир кўриш орзусида адир-қирларга сайиллаб келар эмиш!

Боиси, адир-қирлар юксак-да! Осмон-у фалакка яқин-да.!

Осмон билан уфқ адир-қирлардан кафтдай кўриниб туради-да!

28

Аёллар ўйнай берди-ўйнай берди. Охир-оқибат, ҳолдан тойди.

Илик узилди вақти-да!

Шунда, Хурсандой отли полвонқомат бир аёл давра кирди. Аёлларни битта-биттадан ўйинга тортди. Ўзини кетига ташловчи аёлларни қўлтиғидан даст кўтариб давра олиб келди.

Хурсандой қайсики аёлни давра олиб келса, ўша аёл билан қўшилиб-қўшилиб ўйнади. Ҳориш-чарчаш нималигни билмади.

Хурсандой уч яшарлигида отадан сағир қолди. Онаси бошқа эр қилди. Хурсандой ўгай ота қўлида катта бўлди. Шу боис, суяги меҳнатда қотди. Оқибат, полвонсуяк бўлди!

Қиммат момо ўйлади-ўйлади, ана шу гапни топди!

— Бўй-бастини қаранг... Минг қилсаям... икки эркакнинг зурриёти-да... — дея сасиди.

Буни эшитмиш Хурсандой феъли айниди. Кўнглидаги сайил хушвақтлиги, сайил хуррамлиги хуфтон бўлди.

Қиммат момога олайиб-олайиб қаради. Аммо ёмон гапирмади.

Ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир!

Наврўзда ёмон гапириб бўлмайд!

Наврўз ҳаминқадар шод-хуррамликда ўтса, ҳаминқадар хуш-хушвақтликда кечса...

Ер-у фалак-да ҳаминқадар сахий бўлади!

Осмон-у фалакдан мўл-кўл ёмғир ёғади!

Ер-у замин-да бўлиқ-бўлиқ ҳосил беради!

Ел-юрт келажак Наврўзгача хуш-хушвақтликда кун кўради, роҳат-фароғатда кун кўради!

Хурсандой даврага кўз солди-кўз солди, аёллар орасида мунғайиб ўтирмиш Оймомони кўриб қолди. Оймомони давра етаклаб келди.

Оймомо ўзини кейинига ташлади.

— Мен ўйинни билмайман! — дея зорланди.

— Нима, биз ўйинни биламизми? — деди Хурсандой. — «Баҳор» ансамблида ўйнаб келиб эдикми?

Оймомо рўмоли учларини елвагай қилди. Бармоқларини лаблари билан намлади.

Оймомо нозланиб-нозланиб ўйнади. Бармоқларини қирсиллатиб-қирсиллатиб ўйнади. Шундай хушрўй ўйнади-шундай хушрўй ўйнади!

Давра жўшди, давра:

— Киштала-киш, киштала-киш, киштала-киш! — дея чапак чалди.

Қиммат момо Оймомо ўйинига қаради-қаради-да, ўзича бош ирғади.

— Шундай хушрўй аёл тирноққа зор-а, тирноққа-я! — деди.

— Ундай деманг-е, — деди бир момо.

— Куйганимдан гапираман-да, Сора момо, куйганимдан! — деди Қиммат момо. — Бўлам-да, минг қилсаям, бўлагинам-да!

— Бўлангиз бўлса-да, деманг!

Қиммат момо дарров гапни бурди. Бирдан... хиринг-хиринг кулди.

— Ҳазил-да, Сора момо, ҳазил-да. Ҳазил гапниям билмайсизми! — деди.

Қиммат момо ўхшатиб-ўхшатиб вовайло қилди:

— Уф-ф-ф! — деди. — Худо итга берган тирноқни, битга берган тирноқни нима қиларди денг, шу бўлагинамгаям берса!

Ер ёрилмади, Оймомо ерга кириб кетмади!

Боши узра ўйнатмиш қўлларини оҳиста-оҳиста туширди. Кафтлари билан юзларни бекита-бекита, даврадан чиқиб жўнади.

Наврўзлари захар-заққум бўлди! Наврўзлари бурнидан булоқ бўлди!

Уфқ қорайиб-қорайиб келди. Қоп-қора булутлар кўпириб-кўпириб тошди. Булутлар тошиб-тошиб келди, булутлар ёйилиб-ёйилиб келди.

— Ана, келаяпти, ана, — деди эл.

Келажак Муқаддас Буқа бўлдимикин? Кўпириб тошмиш қоп-қора булутлар Муқаддас Буқа араваси ғилдираклари остидан ўрляяптимикин?

Қоп-қора уфқ гулдур-гулдур этди, қоп-қора уфқ гумбур-гумбур этди.

— Келди, кетдик, келди! — деди эл.

Гулдур-гулдур этмиш Муқаддас Буқа аравасимикин? Муқаддас Буқа аравасини тарақлатиб-тарақлатиб ҳайдаб келаяптимикин?

Қоп-қора уфқ ярқ-юрқ этди, қоп-қора уфқ ялт-ялт этди.

Муқаддас Буқа араваси ғилдираклари тоғ-тошларга урилиб-урилиб, чақин чакяптимикин? Ё Муқаддас Буқа кумуш туёқлари чақир тошларга тегиб-тегиб, ўт чакнаяптимикин?

— Ҳозир ёмғир ёғади! — деди эл.

Қоп-қора булутлар ичра оппоқ бир нима бир йўқолди-бир кўринди. Муқаддас Буқа аравасида ортиб юрмиш ой қалқиб-қалқиб келаяптимикин?

Эл-халқ уй-уйига тарқалди.

Наврўзчилар кўнгли кўклам бўлди.

Оймомо кўнгли... ҳамон қиш бўлди!

III

Ой тўлишиб қолди.

Ёз ойдини оппоқ бўлди.

Фалак кавкабистон бўлди.

Кавкабистонда бир юлдуз юлдуззор оралаб сайр этди. Бу, ер йўлдоши бўлди.

Олис-олислардаги чироқлар юлдузлардай милтиллади.

Адир биқинидаги баҳайбат ёнгоқ барглари мунгли шитирлади. Чигирткалар чириллади...

Бир қуш зардоли шохларини шитирлатиб-шитирлатиб учди.

Йўнғичқапояда отлар кирт-кирт ўтлайди.

Отлар пишқирди, отлар кишнади.

Отлар тарсиллатиб-тарсиллатиб ер тепинди.

Тун жарчиси бойўғли узиб-узиб овоз берди.

— Момоси, шу теваракда одам бор шекилли... Момоси, ҳовлимиздаги зардоллар сувга чўл-чўл тушади. Зардолларни кўчада болалар ушлаб ейди...

1

Оқшом вақти Оймомо онамиз тош билан катак оғзини ёпди. Катакка чўнқайиб ўтирди.

Шунда, энди той-той бўлмиш улоқ бир йиқилиб, бир туриб кела берди. Қулоқларини қоқаман дея, тагин бир йиқилиб турди.

Оймомо онамиз завқланиб кулди. Ўнг қўлини улоққа чўзди. Бармоқларини ўйнатди. Улоқни ўзига чорлади:

— Кел, чиги-чиги-чиги. Кел, той-той-той.. — деди.

Улоқ Оймомо онамиз бармоқларини ялади. Мурғак-мурғак боқди.

Улоққа термулиб ўтирмиш онамиз хаёлига энди тетапоя бўлмиш гўдак келди...

Шу вақт дарича ғийқиллаб очилди. Бола кўтариб олмиш Робия ҳамсояси келди.

— Ай, ҳамсоя, элагингизни бериб турунг. Бизники тешилиб қолибди, — деди.

Оймомо онамиз ошхонадан элак олиб келиб берди.

Робия ҳамсояси супага чўк тушди.

— Ё, пирим, пича дамимни олайн, — деди.

Кейин, эшитмиш-билмиш иғволардан гапирди. Таъби хушламовчи аёллар ғийбатини қилди.

Елакка бормиш аёлнинг эллик оғиз гапи бор, бўлди!

Ичини бўшатиб кетди. Хиёлдан кейин тагин келди.

— Ай, ҳамсоя, эсим қурсин, хиёл бўлмаса эсимдан чиқайин, дебди, — деди. — Холдон момоникига сумалакка боринг. Аёллар сизни кайвони бўлсин деяпти, вақтлироқ боринг.

Оймомо онамиз ич-ичидан суюнди. Боиси сумалак кўювчи-да, сумалакка кайвонилик қилувчи-да, ғоят покиза аёл бўлмоғи лозим бўлади.

«Мени лозим кўрибдиларми... менгинани лозим кўрибдиларми, — демак эл назарида фариштали аёл бўлибман-да? — дея хаёлланди онамз. — Шукур, Яратганнинг ўзига шукур, ишқилиб, эл савобини олар бўлибман...».

Оймомо онамиз сумалак кайфиятида эшик-орани супурди. Сумалак завқида тирикчилигини қилди.

Қоплон отамиз даладан келиб, сумалак дарагини эшитди.

Ҳа-а, бинойи, — деди, — менга-да сумалак олиб келасанми?

— Бу кишига олиб келмай, кимга олиб келаман, — деди онамиз.

Оймомо онамиз рўмолга бир мисқол буғдой тугди.

Сумалакка йўл олди.

2

Сумалак қаерда қўйилди?
Сумалак одам назари тушмовчи жойда қўйиди.
Захдан-захе жойда қўйилди.
Нур-зиёсиз, шомол-ҳавосиз жойда қўйилди.
Курт-кумурсқасиз, каламуш-сичқонсиз жойда қўйилди.
Ертўла ана шундай жой бўлди!
Тўрт-беш мисқол буғдой намлаб-намлаб ёйилди.
Бир ҳафталарда буғдой кўм-кўк майса бўлиб унди. Кўм-кўк майса бўлиб ўсди.
Майсалар бир-бири билан айқашиб-айқашиб қолди. Бир-бири билан зичлашиб-зичлашиб қолди.
Майсалар бетига дока ёпиб-ёпиб қўйилди.
Вақти-вақти билан дока олиб-олиб турилди.
Майсаларга сув сепиб-сепиб турилди.
Майсаларга офтоб нури тушириб-тушириб турилди...
Сумалак майса Наврўз рамзи бўлди!

3

Холдон момо ана шу майсаларни келига солди.
Оймомо онамиз майсаларни келида туйди. Кўп-кўп туйди, хўп-хўп туйди.
Майсалар шира бўлди. Майсалар шира берди.
Оймомо онамиз майсалар бермиш шираларни сувли тобоқларга солди.
Шира сувда аста-аста эриди. Сув билан аралашди.
Оймомо онамиз ширали сувни сумалак қозонга солди.
Аёллар сумалаклаб кела берди.
Еттита аёл бўлди, тоқлик бўлди.
Жуфтлик бўлса маъқул бўлади.
Аёллар тагин кимни таклиф этишни маслаҳатлашди. Гап айланди-айланди, охири, Мунаввар отли аёлга бориб тақалди.
— Бети курсин, бетидан бузилсин!
Бу гапни Холдон момо айтди.
Аёллар бирдан сергак бўлди. Бир-бирига қаради. Ўзгача қаради, илмоқли қаради. Бирин-кетин бош ирғади.
— Айтганингиз келсин! — деди.
Боиси, элда Мунаввар суюғоёқ аёл, демиш гап оралаб юрди...
Сумалак ана шундай улуғ ҳам эътиқодга молик таом бўлди!
Аёллар олиб келмиш унларини сумалак қозонга солди.
Кейин, сумалак қозон гирдида давра қурди. Гурунг бериб-гурунг олиб ўтирди.
Онасига эргашиб келмиш болалар уй теварагида чопишиб ўйнади. Бир-бири билан айтишиб ўйнади, жанжаллашиб ўйнади.
Жанжалга оналари аралашди. Ўзаро сен-менга борди.
«Мен бўлсам, аралашмасдим, — хаёлланди онамиз. — Бола дегани бир бегуноҳ банда-да. Бугун уришади, эртага ярашади».
Оймомо онамиз дўланадай-дўланадай келмиш еттита тошни ювиб-чайди. Қозонда қайнамиш сумалакка солди.

4

Эмишки, фоний оламда бир онаизор бўлибди. Онаизор ўз оти ўзи билан зор она бўлибди. Бечорадан бечора бўлибди. Ғарибдан-ғариб бўлибди.

Худойим худовандо онаизор ризқ-рўзини бермабди-да, насибасини бермабди-да!

Аммо худойим худовандо онаизор пуштини берибди! Онаизор кўша-кўша фарзандли бўлибди! Фарзандлари бир этак бўлибди!

Бир окшом болалари қўлларини чўзиб:

— Хўрак, эна, хўрак! — дея зорланибди.

Онаизор энглари турибди.

— Болаларимга мазали таом қилиб берайин, — дебди.

Ўчокқа ўт ёқибди. Қозон осибди.

Ўт ёна берибди, қозон қизий берибди.

Шунда, онаизор қозонга нима солишни билмабди. Уй-ичини қарабди. Теварак-бошни қарабди. Қозон қайнатиш учун бирон-бир нима тополмабди.

Норасидалари бўлса, хўрак, дея зорланишини кўймабди. Хўрак дея йиғлай бериб-йиғлай бериб, ухлаб қолибди.

Онаизор оч-наҳор ухлаб ётмиш гўдақларига термулиб ўтирибди. Ўтириб-ўтириб, кўнгли бузилибди. Ўз тақдирдан куйибди.

— Йўқчилиги курсин-а, йўқчилиги-я! — дея қон-қон йиғлабди.

Гўдақлар азонда уйқудан туради. Очдан-оч бўлади. тагин таом, дейди. Хўрак, дея йиғлайди...

Онаизор ана шу қайғуда тимирскиланиб юрибди-юрибди. Қозон қайнатиш учун тагин бирон нима тополмабди.

Шунда, майда-майда тошларга кўзи тушибди. Шу тошлардан еттитасини санаб олибди. Тобоқда ювиб-ювиб тозалабди. Тобоқдан қозонга солибди.

Онаизор наҳорда қозон қопғоғини олиб қараса, қозон тўла таом бўлибди!

Таом оти — сумалак бўлибди!

Шу-шу, сумалак Наврўз таоми бўлиб қолибди!

5

Шундай қилиб, тошлар сумалак бўлиб қайнай берди.

Тун оғди.

Гурунглари-да адо бўлди.

Бир аёл урчуқ йигирди, бир аёл пахта чигитлади.

Шунда-да, сумалак тонглари отмади!

Шунда, Холдон момо айтди:

— Келинглари, топишмоқ айтамин, — деди.

— Хўп бинойи гап, — маъқуллади аёллар.

— Ўзимизнинг гурунгла-гурунги юрадиган топишмоқлардан айтамин.

Эл оғзида юрмиш топишмоқлардан айтиш бошланди.

Айтишувни Холдон момо бошлаб берди.

— Мен айтсам, узун-узун ўз кетди, узун бўйлик қиз кетди — қасаваси қарсиллаб, манглайи ерга тарсиллаб. Бу нима?

— Ўрмак.

— Кичкина қозоннинг оши ширин.

— Ёнғоқ.
— Букри момом бук этди, югуриб уйига кириб кетди.
— Сичқон.
— Анави тоғдан қараган, манави тоғдан қараган, ўзимга ярашар деб, балхи рўмол ўраган.
— Бузоқбоши.
— Ака-ука бир яшайди, бир-бирини кўрмайди.
— Кўз.
Аёллар тинимсиз ўт ёқиб турди, тинимсиз ўт ковлаб турди.
Боиси, ўт ховури хиёл пасайса... сумалак айнийди!
Сумалак ана шундай нозиктаъб таом бўлди!
— Чин қушим, чинни қушим, чин тепага чиқди қушим, оғзидан бол узатиб, халққа салом берди қушим.
— Самовар.
— Тоғни талайди.
— Болта.
— Ит эмас, ирилламас, одам эмас, уйга қўймас.
— Қулф.
— Йилтинг-йилтинг чироғим, йилтиллайди чироғим, гавҳардан кўп қадри, кадрдоним чироғим.
— Кўз.
— Уйдამисан, маржон, эшикдамисан, маржон, оёқ-қўлинг кўринмас, қулфдамисан, маржон.
— Ўтов уйи оғичи.
— Тузи йўқ ошни кўрдим.
Бари аёл ўйда қолди! Биров, у деди, биров, бу деди. Биров-да тополмади!
Шунда, ушбу топишмоқни айтмиш Оймомо онамиз ҳузурланиб-ҳузурланиб қулди. Тиззасига уриб-уриб қулди. Кетига чалқайиб-чалқайиб қулди. Кула кула, қўли билан сумалакни кўрсатди.
Тузи йўқ ош — сумалак бўлди!

6

Сумалак тонглари олис-олис бўлди.
Аёлларни уйқу элитди.
Уйқу Оймомо онамизни-да олиб-олиб кетди. Аммо онамиз мижджа қоқмади. Кайвони аёл бўлиб, сумалак боқиб ўтирди.
Оймомо онамиз сумалак боқиб-боқиб, сумалак тонгларни оқлади!
Оймомо онамиз чўмич билан ёғоч тобокларга сумалак сузди.
Аёллар уйма-уй юриб, сумалак тарқатди.
Катта-ю кичик — барча-барча сумалак ялади!
Эмишки, инсонда минг бир икки дард бўлади. Сумалақдан бир яламиш инсон танаси қирқ хил дарддан фориғ бўлади!

7

Оймомо онамиз бир чўмич сумалак олди. Уйига равона бўлди.
Шаҳодат бармоғи билан Қоплон отамизга сумалак ялатди.
Оймомо онамиз жисман-да дадил бўлди, руҳанда дадил бўлди.
Умидлари учқунланди!

«Сумалак тонгларида мижжамни-да қоқмадим! — ўзидан миннатдор бўлди онамиз. — Гуноҳларим бор бўлса, ана шу гуноҳларимдан фориғ бўлдим. Гуноҳларим йўқ бўлса, унда, тағин-да покиза бўлдим. Бир дунё савобга қолдим. Ана энди умидларим ушаладиган бўлди...».

8

Оймомо онамиз одатича тонг сахарлаб турди.
Тирикчилигини қилди.
Уй деразаларини очди. Эшик-орани супурди.
Дарвоза занжирини туширди. Итялокқа овқат қуйди. Катак оғзидаги тошни олди. Молларга қаради. Сигир соғди.

Сутни докадан сузиб олди. Кейин, тобокқа қуйди. Чумолидан ҳадиксираб, симҳалинчакка осди.

Бригадир кўчадан овоз бериб-овоз бериб ўтди.

Онамиз чой дамлади. Дастурхон бурчига бостирди.

Қоплон отамиз-да уйғонди.

— Бригадир бозор кунига боғга айтиб кетди, — деди онамиз.

— Ҳа-а. Қаерга бориш керак экан?

— Аччиқ зардолизорга.

— Хўп хушхабар айтдинг. Суюнчи берсаммикин...

— Хушхабар қуриди, шу қолдими. Қўлнинг шўри.

— Хина қўй.

Онамиз юзлари ёришди.

— Яхши айтди, чин айтди, — деди.

Чой-таътилдан кейин онамиз омборхонадан бир сиким қуруқ хина олиб келди. Сувга ботириб ивитди. Кейин, ёғоч келига солди. Қайроқтош билан майдалаб туйди.

Оймомо онамиз кечаси ётиш олдидан отамиз кафтларига хина қўйди. Кафтларини юмди. Гирдини тугилмиш ток барглари билан ёпди. Барг устидан гарди рўмол билан ўраб боғлади.

Қоплон отамиз эрталаб қўлларини очиб кўрди.

Кафтлари қип-қизил хина бўлди!

Хиналик кафтни кетмондаста урмайди!

Онамиз галдаги кечада-да отамиз қўлларига хина қўяжак бўлди.

Отамиз қўл силтади.

— Ҳали, қошимга-да ўсма қўярсан? Бор-е! — деди.

Онамиз ҳиринг-ҳиринг кулди.

— Ўз тани соғлигини ўйласин, хўп десин.

Онамиз, отамизни бемахалгачайин авради. Охири кўндирди.

9

Отамиз билан онамиз эрталаб боғот отланди.

Онамиз йўлда айтди:

— Ўш дегич ерда бир табиб бор эмиш... — деди.

— Вақт қани, момоси. Иш бўлса қайнаяпти.

— Бригадирдан сўрасин-да.

— Одамда бет бўлиши керак-да момоси. Шунча юрамиз, бригадир бир оғиз оғир гапирмайди.

— Яна тағин, меҳнат куни ёзади.

- Ҳа-а, отанга раҳмат.
- Бормасак бўлмас, кўп зўр табиб дейишяпти.
- Унда, кейинроқ борамиз. Бўлмаса, элдан уят, момоси. Эл, ишга бир келиб, бир келмай юришимизни кўрса, ишдан бели совийди. Яна тагин, элнинг ўғил-қизлари-да мактабдан кейин ишга келади, момоси... Насиб бўлса, Хушвақт келсин, ўзимиз биламиз, момоси...
- Насиб бўлса, боваси...

10

- Бригадир айтмиш аччиқ зардолизор остида отдан тушдилар.
- Отамиз хуржунини зардоли шохига илди. Белни елкасига қўйди. Токзор оралаб юрди. Дехқонлар қоралаб юрди.
- Ҳорманглар-ов! — деди.
 - Бор бўлинг-ов! — деди дехқонлар.
- Отамиз билди, хиёл ҳаяллади. Шу боис, ҳадаҳалаб юрди. Четдан бир жўя олди. Апил-тапил иш бошлади.
- Онамиз отамиз қабатида ишлади.
- Дехқонлар оралаб юрмиш ҳисобчи овозини қўйиб айтди:
- Келардингиз-да, Қоплон ака! Тушдами, ё, иш охиридами!
- Оймомо онамиз уялди. Юзларини яширди.
- Юзингизни яширманг, Оймомо опа, мен сизга айтяпман!
 - Энди бўлмайди-е... — кўр овозда деди отамиз.
- Ҳисобчи отамиз билан онамиз бошига келди. Қўлларини орқасига қилиб турди.
- Ваъдаларингизни қопга солиб ортса, от кўтаролмайди! Бўлди-да, энди!
 - Айб бизда, ҳисобчи, айб бизда!
 - Нима, уйингизда йиғлаб қоладиган болангиз бормиди?!
- Қоплон отамиз ток томирига эгилмиш қўйи қолди. Қаддини ростлашини-да билмади, ростламасинида билмади. Ток томирларида ғимирламиш сариқ чумолиларга тикилиб қолди.
- Қайтанга болалилар ўз вақтида келаяпти! Ана, Хумор, Санамлар! Бари қўша-қўша болалик аёллар!
- Оймомо онамиз белни ерга қадади. Ўнг билагини белдаста учига қўйди. Пешонасини билагига қўйди. Юзларини бекитди...
- Қоплон отамиз онамиз ҳолидан тагин-да эзилди, тагин-да куйди. Қаддини ростламай, ер остидан ҳисобчига қаради. Бу қараш мана бундай деди:
- «Ай, мусулмон, пешонангда аёлимиз турибдики. Майли, мени ўйлама, шу пошикастани ўйлаб гапир...»
- Кўп ўкрайманг, Қоплон ака! Мен сизга ёмон гапираётганим йўқ! Мен қонун бўйича гапиряпман!
- Қоплон отамиз кўзлари пир-пир этди.
- «Қонунинг каллангни есин, ҳисобчи, каллагинангни есин...».
- Қоплон отамиз ҳисобчидан кўзларини олди. Ток томирларига юз бурди.
- Шу вақт, беш-олти жўя нарида ишламиш Ҳасан бобо овоз берди:
- Ай, ҳисобчи! — деди. — Оғзим бор деб қариллай берасанми, бўлди-да!
 - Ўзингиз ўйланг-да, Ҳасан бова! — деди ҳисобчи. — Анави Санам билан Хуморнинг эгиз боласи бор, эгиз! Шундай бўлсаям, ўз вақтида ишга келади! Оймомо опанинг анави белдастандан бошқа нимаси бор?!
 - Боласи борми-йўқми, у, сен билан бизнинг ишимиз эмас, у, Яратганинг иши, ҳисобчи!..
 - Эр-хотиннинг қорнидан бошқа қайғуси йўқ! Яна тагин, ишга кечиккани кечиккан!

— Бўлди-е, кўп қариллама-е!

— Болалик бўлсаям майли эди! Боласини эмизади деймиз, боласини аллалайди деймиз! Булар кимни эмизади, булар кимни аллалайди?! Эр-хотин бир-бировини аллалайдими?! Эр-хотин бир-бировини эмизадими?!

Қоплон отамиз қалқиб кетди! Юзгубан йиқилайин-йиқилайин, деди!

Бовужуд, белдастага суяниб қолди. Белдаста ушламиш бармоқлари қалт-қалт этди.

Шахд билан қаддини ростлади. Олислаб кетмиш ҳисобчи кетидан қаради. Тиш ғижирлатиб-тиш ғижирлатиб қаради.

Қоплон отамиз ток жўяни ишлади. Ток остини айлана қилиб қовлади. Ток белида униб чиқмиш патак томирларни юлиб ташлади. Қари тоқларни кундаков қилди.

Оймомо онамиз ток пуштани ишлади. Новдалар учини суғурди. Новдаларни иложи борича юқори кўтарди.

Боиси, новдалар ерда турса, оёқ тега беради, кийим ўнгирлари илаша беради. Оқибат, новда пиндиқлари учиб кетади.

Ҳосил эса, ана шу пиндиқларда бўлади!

Отамиз билан онамиз ғарқ терга ботди.

Отамиз кўйлаги елкаларига жикқа ёпишди.

Онамиз энтикиб-энтикиб нафас олди.

Кун қиёлаб-қиёлаб ботди.

Ишдан қайтар вақт бўлди.

Ҳисобчи деҳқонларга айтди:

— Эртага вақтлироқ келинлар! Салқинда иш унади! — деди.

Жўна-жўна бўлди.

Нурмат кўса теварагига аланг-жалаңг бўлди.

— Ай, халойиқ, менинг белимни кўрмадиларингизми? — деди.

Деҳқонлар кўсага қаради. Гуриллаб кулди.

— Нимага тиржаясизлар, — деди кўса, — кўрган бўлсаларингиз айтингизлар-да!

— Белингиз бозор кетди! — дея хахолаб кулди деҳқонлар.

Бир деҳқон қўли билан кўсанинг елкасини кўрсатди.

Нурмат кўса елкасига қараб, ўзи-да хахолаб кулиб юборди. Боиси, кўса белини елкасига қўйиб, дастасидан ушлаб турди!

Деҳқонлар шу қадар чарчади!

11

Колхоз отамиз билан онамизга пилла берди.

Пиллачи агроном бир кафт уруғ олиб келди.

Уруғлар йўнғичка гулидай-гулидай бўлди. Жони йўқ бўлди.

Онамиз уруғларни ҳовлидаги сўрига ёйди.

Бир кути пилла икки одамга оғирлик қилади.

Шу боис, отамиз бригадирдан тағин бир одам сўради.

Бригадир Қиммат момони берди.

12

Қиммат момо дарвозадан қора берди. Ўзи гапириб-ўзи қўйиб кела берди:

— Бригадир айтгандан кела бердим. Ўзимнинг улпи-томирларим билан ишлайдиган бўпман-да, дедим. Айланайин бўлагинамдан, ўргилайин бўлагинамдан. Қани, бўлагинам, хўп

омонмисиз, хўп дамлимисиз...

Қиммат момо онамиз билан қўлтиқ остидан қўл узатиб кўришди.

— Бўлам-да, минг қилсаям бўлам-да, — деди. — Яхши кўраман. Ўзимча эслаб юраман. Худо тирноқдан қисган бўлсаям, ўзларининг тани- жони соғ бўлсин дейман. Иним қаёқда? Ҳа-а-а! Уям кўзимга яхши кўринади. Ўзимники-да, ўзимники.

Қиммат момо аста тиззасига урди. Ўзича куйган бўлди:

— Уф-ф-ф, биркам дунё экан-да, — деди. — Мана шу ҳовлида икковгина қоракўз бурни оқиб юрса, катталар пилла берармиди! Катталар бундай қараса, кенг бир ҳовлида икковгина эр-хотин бор. Тирноқ зоти йўқ... Шуларга пилла берайлик, деган-да.

Оймомо онамиз ёмон вазиятда қолди. Нима дейишини билмади. Ерга қаради. Нима қилишини билмади. Чўп билан ер чизди.

Қиммат момо бир дарвоза тарафга, бир уй тарафга аланг-жаланг бўлди. Кейин, охиста гап очди:

— Уйгинангда ҳеч ким йўқми, бўлам?

— Йўқ, нима эди?

— Бўлаларнинг гапини биров эшитмасин дейманда бўлам. Ҳозирги замоннинг одамлари ёмон бўп кетган, бўлам.

— Айта беринг, уй овлоқ, айта беринг.

— Сўрамоқдан айб йўқ, дейдилар... Биров-ярим билан... борди-келди қилиб кўрмадингизми, бўлам?

Оймомо онамиз ер чизишни бўлди қилди. Чизилмиш ерга тикилиб қолди. Қиммат момо нима деди, мағзини чақа олмади.

— У нима деганингиз? — деди.

— Содда бўламдан-да, соддагина бўламдан-да. Содда кўп яхши-да. Соддалиқ — кўнгил тозалик бўлади. Содда бўламдан айланайин, соддагина бўлагинамдан ўргилайин. Шу... биров-ярим билан дейман-да... ётиб дейман.

— Нима-нима?

— Биров-ярим билан ётиб... ўзингни бир синаб кўрмадингми, дейман...

Оймомо онамиз ялт этиб Қиммат момога қаради. Онамиз юзлари лов-лов ёнди. Кўзлари пир-пир этди.

— Оғзингизга қараб гапиринг, момо, оғзингизга қараб қапиринг!

— Оғзим қараб гапирсам-гапирмасам-да, бўлам. Гулдай умрингни зое кетказиб нима қиласан, бўлам...

— Қандай биров-ярим билан, қандай биров-ярим билан?! — бирдан олов олди онамиз. — Бошимда ҳақ никоҳлик эгам турибди-ку!!!

— Ҳақ никоҳлик эгангдан ёруғлик чиқмаса нима қиласан, бўлам...

— Нима демоқчисиз?! — ҳаминқадар оловланди онамиз. — А, нима демоқчисиз?!

Қиммат момо раўйкорчи бўлди.

— Ана, ферма мудиримиз бор, уярдаги айғирдай бўп юрибди... — деди. — У бўлмаса, ана, бригадиримиз бор, келбати эгиз туғдираман, деб турибди...

Оймомо онамиз шахд билан жойидан турди. Шашт билан сўридан тушди. Калишини-да киймади. Яланг оёқ дарвоза тарафга юрди. Дарвоза тавақаларини ланг очди. Қўли билан кўчани кўрсатди.

— Кетинг! — деди. — Ҳозир кетинг!

Қиммат момо жойидан туришини-да билмади, турмасини-да билмади. Безрайиб ўтира берди.

— Эб-ей, яхшилиқка ёмонлик! — деди. — Мен сени бўлам деб айтиб эдим, бўлагинам деб айтиб эдим, эб-ей!

— Мен сизга кетинг, деяпман!
— Эб-ей, мен пиллага келиб эдим, эб-ей!
— Кетмайсизми, кетмайсизми?!

Оймомо онамиз шундай дея, итини чақирди:

— Баҳ-баҳ-баҳ, Олапар, баҳ-баҳ-баҳ!

Катак олдида ётмиш Олапар чопқиллаб келди. Думини ликилллатиб-ликилллатиб, онамиз ўнгирини искади.

— Кетинг деяпман!! — деди онамиз. — Бўлмаса, Олапарни олқишлайман!!

Қиммат момо лик этиб жойидан турди. Калишини йўл-йўлакай кийди.

— Кетаяпман, бўлам, мана, кетаяпман! — деди.

Қиммат момо Олапардан ҳадиксираб одимлади. Олапардан кўз узмай одимлади. Олапарни ёнлаб-ёнлаб одимлади. Кетига қараб-қараб одимлади.

— Ит ёмон, бўлам, ит билан ўйнашманг, бўлам! — дея-дея одимлади.

Дарвозадан ташқарилади. Қаддини ростлади. Ўзини эркин олди. Кўйлак ёқаларини кўтариб, ичига туф-туфлади.

— Ай бўлам, пиллага қачон келайин? — деди.

— Қорангиз ўчсин-е, сиздайчикин пиллачининг-е!..

Оймомо онамиз дарвоза тавақаларини қарс-қарс ёпди. Занжирини шарақ-шарақ занжирлади. Кейин, дарвоза тирқишидан мўралади.

Қиммат момо ҳамон остонада турибди! Авзойи, тагин ичкари кираман, деяпти!

Оймомо онамиз теварагига аланглади. Бурчақда ётмиш нарвонни судраб келди. Дарвозага тираб кўйди. Қимирлатиб-қимирлатиб кўрди. Хотири жам бўлди.

Уйга кириб, ўзини тўшакка ташлади.

Хўнг-хўнг йиғлади. Йиғлаб-йиғлаб ухлаб қолди.

13

Оқшом вақти:

— Қиммат момо келмасин, — деди онамиз.

— Нима учун? — деди отамиз.

— Бети курсин!

— Бошқа одам йўқ, момоси. Бригадир шу момони-да аранг берди.

— Бошқа одам бўлмаса-да майли, ўзимиз эплаймиз.

14

Қоплон отамиз даҳлизда сўри қурди.

Оймомо онамиз йўнғичқа гулларни сўрига ёйди.

Кун тафтли бўлса-да, печка ёқди. Ҳавони пиллабоп этди.

15

Бир ҳафтада йўнғичқа гуллар жон олди.

Жонивор бўлиб ғимирлади.

Пилла бўлиб баргга кирди.

16

Қоплон отамиз адирдан барг олиб келди.
Оймомо онамиз шохча баргини чилпиб-чилпиб олди. Пилла уруғлар узра ёйди.
Пилла барг еган сайин болалади.

17

Даҳлиздаги уч қават сўри-да пиллага тўлди.
Отамиз билан онамиз ўзлари ётиб-турувчи уй ашқол-дашқолини ташқари олиб чиқди. Темир сўрига уйди.
Уйда уч қаватли, уч қатор сўри курди.
Бу уй-да пилла билан тўлди.
Пилла уруғлай берди.
Отамиз билан онамиз энди меҳмонхона жиҳозларини ташқари чиқарди. Темир сўрига қўйди.
Меҳмонхонада уч қатор, уч қаватли сўри курди.
Шундай катта меҳмонхона-да пилла билан тўлиб тошди.
Бошқа бўш уй қолмади. Ёлғиз ошхона қолди.
Отамиз билан онамиз ошхонадаги қозон-тобоқларни ташқари чиқарди. Темир сўрига қалади.
Ошхонада уч қават сўри қилди.
Ҳовлидаги темир сўри ичкаридан олиб чиқилмиш ашқол-дашқоллар билан тўлди.
Ток вайиши ости баргхона бўлди.
Отамиз билан онамиз учун тирикчилик қиладиган жой қолмади.
Товуқ катаги ёнида бир гиламлик бўш жой бўлди. Бу, қишда ёқилиб адо бўлмиш ғўзапоя уюми жойи бўлди.
Отамиз билан онамиз ўтириб-туражак гиламларини ана шу жойга олиб келиб тўшади.
— Катак олди яхши-да, — деди онамиз. — Товуқлар қоқоқлаб уйғотади.
Шундай қилиб, отамиз билан онамиз уйлари тўрини пилла учун берди. Ўзлари торвуқлар билан ёнма-ён ётди.
Пилла биринчи уйқуга кетди.
Икки кеча-ю икки кундузда уйқудан турди.
Иштаҳа билан барг еб бошлади.
Пиллачи агроном келиб кўрди.
— Яхши, кўз тегмасин, яхши, — деди.
Пилла иккинчи уйқуни олди.
Бунда-да икки кеча-ю икки кундуз ухлади.
Бу сафарги иштаҳалари-да ёмон бўлмади. Берган баргни бергандай, илма-тешик қилиб юта берди.
Пилла учинчи уйқуга кетди.
Бу сафар икки кеча-ю икки ярим кунда уйғонди.
Тағин-да барг, барг, деди.
Қоплон отамиз пилла барг ейишини кўриб:
— Ё, тавба-е! — деди. — Ўзлари майда-майда, чинчилоқдай-чинчилоқдай бўлса, қоринлари қаерда бўлди экан...
Сўрилар ости тарикдай-тарикдай қора кумалоқларга тўлди.
Онамиз кумалоқларни пешма-пеш ташлаб турди.
Пилла тўртинчи уйқуга кетди.
Тўртинчи уйқуда бир ярим кун-у тун ухлади.

18

Отамиз тағин баргга отланди.
Адирда тут айрисига миниб шох кесди. Шох кеса бериб қўллари толди.
Тут танасига яғрин берди. Вазмин тин олди. Олисларга қараб ўтирди. Кўзи кетиб-кетиб ўтирди...
Шунда, оқ эшакли, оқ саллали бир чол ариқ ёқалаб кела берди.
Отамиз чолни танимади.
Чол тут остидан ўтди.
Отамиз чолни Намоз бобога ўхшатди.
Бош ирғаб, салом берди.
Аммо чол алиқ олмади.
Отамиз сергакланди. Танадан маҳкам ушлади. Ерга қаради.
Чол йўк...
Ерга сапчиб тушди. Теваракка аланглади.
Чол йўк...
Кўнглига таҳлика тушди. Ёқасини кўтарди. Ичига туф-туфлади.
Барг озроқ бўлса-да, жамлаб бойлади. Отига ортиб жўнади, кетига қараб-қараб юрди.
Хаёлида, чол кетидан келаётгандай бўлди.
Отини лўкиллади-лўкиллади ҳайдади.

19

Уйга келиб, бир бошқа бўлиб қолди. Паришон бўлиб қолди. Ғамгин бўлиб қолди.
Онамиз молхона тарафдан кўзи қувиб келди.
— Манавини ушлаб берса бўлмайдими? — деди. — Бир менга керакми, шу рўзгор!
Отамиз кўзи қувиб кетди.
Кўзи ҳовлини айланиб чопди. Хиёл олисда пусиб турди.
Отамиз паналаб-паналаб борди. Бирдан кўзи оёғига қўл ташлади.
Кўзи ушлатмай қочди. Девор қоралаб хуркиб турди.
«Ўзи, бу иш ёш боланинг иши, Хушвақтнинг иши...» — дея хаёлланди отамиз.
Отамиз энкайиб-енкайиб борди. Қўлларини ёйиб, кўзига қўшқўллаб ёпишди.
Кўзи тағин ушлатмади. Дирк этиб қочиб кетди.
Отамиз ерга кафтлари билан бориб тушди. Кафтлари шилинди. Уст-бошлари чанг бўлди.
«Хушвақт бўлса эди, бундайчикин кўзини хаш-паш дегунча ушлаб олар эди...» — Тағин хаёлланди отамиз.
Отамиз кўзини бурчакка қамаб борди. Қучоғини катта очиб борд. Кўкси билан кўзига ташланди. Бу сафар ушлади.
Кўзини кўтариб бориб, қўй қошида кучоқлаб ўтирди.
Боиси, кўзичоқ кўздан пана бўлса, совлиқ иймайди.
Отамиз совлиқ соғиб бошлади:

*Қўй соғаман қўшоқда, турей-турей,
Қўй шиқи менга ёққан, турей-турей.
Қўй сутини ичганлар, турей-турей,
Кундан-кун шифо топган, турей-турей...*

Совлиқ ийди, совлиқ кўзисига тумшук чўзди...

Отамиз кетига тис бўлди. Қўзини совлиқдан холислатди.

Отамиз кўнгли бирён бўлди...

Шу ўтириш, аzza-маzza эркак учун эпми? Қўзи ушлаб туриш, кап-катта одам ишими?

Токайгача Хушвакт ишига-да ўзи юради?..

*Совди бўлиб совдиргин, турей-турей,
Совса кади тўлдиргин, турей-турей.
Бунча қуйма, жонивор, турей-турей.
Тақдирингни кўндиргин, турей-турей.*

Совлиқ кўзи деворда юрмиш мушукка тушди. Тағин-да берилиб ийди. Боиси, совлиқ мушукдан кўрқади!

*Тогларга бор, қув олма, турей-турей,
Совди бўлгин, сув олма, турей-турей.
Болангинг йўқлигини, турей-турей,
Кўнглиннга оғир олма, турей-турей.*

Мушук девордан сапчиб тушди.

Совлиқ бир сесканди.

*Болагинанг бахтингдир, турей-турей,
Уни олиб ухлагин, турей-турей,
Болалилар маърашар-а, турей-турей,
Боласизлар қарашар-а, турей-турей...*

Онамиз жойидан турди.

— Қўзини қўйиберса-да бўлади, — деди.

Отамиз кўзини қўйиб юборди.

Катак олдида тўшалмиш гиламга келди. Болишга юзтубан ташлади.

Болиш ҳўл бўлди...

20

Пилла уруғи очофат бўлди!

Онамиз уруғлар узра барг ёйиб, ўнг-чапига қарагунича новдалар шипшийдам бўлиб қола берди.

Отамиз кеча-ю кундуз барг таший бериб, тинка-мадори қуриди. Қўзи илиниб эди, онамиз тағин туртди.

— Турсин, барг олиб келсин, — деди.

— Боянагина олиб келдим-ку? Буларинг тўядими ўзи, йўқми?

— Тўртинчи уйқудан кейин шундай бўлади, турсин...

— Кўзим илингандан туртасан-туртасан! Анавиларинг бўлса, кетмон чошиб ҳоригандай ухлагани ухлаган! Икки кунлаб ухлайди, уларингга индамайсан! Уйғот барини! Бўлди, иззати!

— Айтмаса-да, энди ухламайди.

— Шу охирими? Хайрият-е!..

Отамиз уйқули кўзларини уқалаб-уқалаб турди. Эгар қошига арқон ўраб, баргга отланди.

— Айтиб қўяйин, агар яна пилла оламан десанг, мендан ўпкалама! — деди.

Отамиз бояги чолдан кўрқди. Бошқа бир адирдан барг олиб келди.
Узун шохлардан новдалар сийириб-сийириб олди. Онамизга кўлтиқлаб-кўлтиқлаб ташиб берди.
Ўзи-да ичкарилади.
Деразалар гилам билан ёпилишидан ичкари қоронғи бўлди.
Отамиз дераза тоқчасига ўтирди. Елкаси билан деворга суянди.
Шунда бир нима эшитди. Сергак бўлиб қулоқ солди.
Ташқарида шовуллаб ҳаво ёғди. Шовуллашидан, майдалаб ёғди. «Ана энди барг олиб келиш қийин бўлади. Олиб келса-да, қуритиш лозим бўлади», — дея хаёлланди отамиз.
Отамиз сўрилар аро мўралади, онамизни излади.
— Ай, ҳаво ёғяпти, эшитяпсанми? — деди.
— Бекорларни айтибди.
— Ана, қулоқ сол, ишонмасанг, ана.
Отамиз даҳлизлади. Ёруғда хиёл кўз очолмай турди. Кейин, ташқари қараб, хайрон бўлди.
Кун чарақлаб турди, ерда бир томчи-да ёмғир йўқ бўлди.
Анграйиб, тагин ичкарилади.
Ичкарида ҳамон шовуллаб ёмғир ёғди...
Онамиз қоронғидан кинояли овоз берди:
— Ҳа, ёғаяптимикин? — деди.
— Ташқарида кун чиқиб турибди, момоси. Нимага ундай?
Онамиз пиқ-пиқ кулди.
Отамиз тагин ўтирди. Эътибор билан қулоқ солди.
Пилла уруғлар бир вақтда барг еди, бир меъёрда барг еди, яна тагин, ёппасига барг еди...
Ана шу вазиятда эшитилмиш сирли овоз, ёмғир ёғишига ўхшади...
Сокин, қоронғи олам бўлди. Мисоли тун бўлди, ёмғир майдалаб-майдалаб ёғди: шуввв...
Сўриларда омонат турмиш новдалар ерга тап-тап тушди. Мисол, ёмғирдан намиқмиш бўғот шох-шаббаси қирс-қирс синиб тушди...
Ёмғир эзиб-езиб ёғди: шуввв...

21

Барг ташвиши охирлади.
Энди, читир ўт топиб келиш лозим бўлди.
Отамиз адир отланди. Тошлоқдан ўтди.
Адир пойида оёқ илди. Жиловга эрк берди. Телпагини кейинига сурди. Олис-олисларга қаради.
Вахшивор адирлари турнақатор бўлди. Қирлари ўрқач-ўрқач бўлди. Охири кўринмади.
Адир-қирлар ўти бўлганича бўлди. Белга урди. Тўлқин бўлиб чайқалди.
Қизғалдоқ адирлар, қизғалдоқ қирлар алвон-алвон товланди.
Отамиз адирлади, отамиз баҳор оралади.
Димоғи турфа исларни туйди. Бир ис шувоқ ўт исидан бўлди.
Отамиз баҳор оралаб бора берди. Ана шу исни таратмиш ўтни топди.
Тизза бўйли, гуллари оч-сарик ўт. Танаси кўкимтир-оқ, барглари майда-майда ўт. Сершоҳ, сертук ўт.
Читир ўт ана шу бўлди!
Отамиз читир ўт терди. Томири билан суғуриб-суғуриб ола берди.
Читир ўт қўл тегиши билан тагин-да ўткир ис таратди. Иси димокни қитиқлади.
Отамиз отида икки бойлам читир ўт ортиб келди. Том устида ёйиб-ёйиб қуритди.

Пилла уруғлар тўлишди. Ўзини кўтара олмай қолди. Ўзини эплай олмай қолди.
Оқибат, баргдан қайтди, баргдан қолди. Баргдан терс бурилиб-терс бурилиб кета берди.
Пилла уруғлар қарахт бўлиб-қарахт бўлиб қолди. Мудраб-мудраб қолди.
Бу, пилла уруғининг бешинчи уйқуси бўлди, сўнги уйқуси бўлди.
Сўнги уйқу тўрт-беш соатча давом этди.
Отамиз билан онамиз читир ўтларни дастлаб-дастлаб пилла уруғлар узра ёйди.
Пилла уруғлар читир ўтларга талпинди.
Пилла уруғ йигираман деса, жой танлаб ўтирмайди. Учрамиш жойида йигира беради.
Унда, не боисдан пиллачилар читир ўт териб келади?
Боиси, читир ўт иси пилла уруғига хуш ёқади. Пилла уруғ ана шу исга талпинади. Ана шу ис оғушида мўл-мўл йигиради.
Боиси, читир ўт қуюқ-қуюқ тукли бўлади. Пилла уруғ ана шу тукларга мўл-мўл йигиради.
Ана-ана, бир уруғ талпина-талпина, аранг читирга чикди, читир танаси бўйлаб юрди.
Шохлар айрисига келди. Ўзига маъкулига қараб юрди.
Новдалар айрисига жойлашиб олди, жойида айлана берди. Яъни, йигира берди. Ҳар йигиришида ўзидан ипак чиқарди.
Ипак, читир ўт қуюқ тукларига илашиб-илашиб, тўр бўлди. Тўр қуюқлашиб-қуюқлашиб, бошмалдоқдай-бошмалдоқдай ғанақ ҳосил бўлди.
Оппоқ-оппоқ пилла ана шундай бино бўлди!

22

Пилла қўйилмиш уйлардан қўланса ҳид аримади.
Ҳидлар дастидан уйларда ўтириб-да бўлмади, ётиб-да бўлмади.
Отамиз билан онамиз бот-бот уй супурди, бот-бот уй ювди. Эшиклар билан деразаларни ланг очиб қўйди.
Шунда-да бўлмади. Пилла қўйилмиш уйлардан ой-ойлаб бадбўй ҳид аримади.

IV

*Бобомиз сергакландилар. Қаддини кўтардилар. Чордона қурдилар. Тиззаларини қучоқладилар. Салласини кетига суриб қўйдилар.
Еллар забти бобомиз пешонасига хуш ёқди.
Отлар кишинаган тарафдан янги ўрилмиш йўнғичқа иси келди.
Бобомиз тун жарчиси овоз бермиш тарафга қарадилар.
Одам овозларидан дарак бўла бермади.
Бобомиз ойдин олисларга термилдилар. Хаёлий овозда айтдилар:
— Мабодо сувда зардоли оқмай қолса, болалар девордан бўйлайди. Зардоли беринг, деёлмайди. Сув оқиб чиқадиган тешикни пойлайди. Шамоли қурғур ҳадеганда бўла бермайди. Шунда, билдирмайман-да, ўзим шамол бўламан. Зардолини оҳиста-оҳиста силкийман. Зардолилар дувв-дувв тўкилади... Шунда, кўчадан, ушла, оқиб келаяпти, ушла, деган овозлар келади...*

1

Толтуш эмиш...

Олапар тут соясида олд оёқларига тумшук қўйиб сувга термулар эмиш.

Девор ёқалаб оқмиш ариқда бир қизил олма бир кўриниб, бир кўринмай оқиб келармиш.

Олапар кулоқларини диккайтириб, олмага ажабланиб қарармиш.

Еб бўлмаслигини билармиш-да, тагин оёқларига тумшук кўярмиш.

Олапар қабатида қизалоқлар давра бўлиб ўтириб босмалим ўйнар эмиш.

Бир қизалоқ гилосдай-гилосдай бешта тош иккитасини ўнг, иккитасини чап тарафига кўярмиш. Қўлида қолмиш бир тошни осмонга отармиш. Кафти билан ерга бир шапатилармиш-да, осмондан келмиш тошни қўли юзаси билан илиб олармиш. Қўли юзасидан ғоят нафис, ғоят эпчиллик билан қўли кафтига олармиш...

Қизалоқ... онамиз қизи эмиш!

Онамиз... қизи отини билмасмиш!

Қизи босмалим ўйнай берармиш-ўйнай берармиш! Босмалимнинг ёвғон турини ўйнаб бўлиб, даҳмана, улуғ, эшала, эшонқўзим, шовдир, кичикқон, каттакон, култепа, ер шапиллатар, қайирув, келин турларини-да ўйнармиш.

Ўйин яқунловчи келин турига яқинлашган сайин мураккаблашиб борармиш.

Қизи тошни турли-туман ўйнатиб-ўйнатиб илиб олармиш. Шу тур номини ўйин нағмасига монанд бот-бот айтар эмиш:

— Келиним бир, келиним икки, келиним уч...

Қизи кўп турларни уч маротаба ижро этибди. Улуғ, каттакон деган турларни олти маротаба, эшонқўзим турини тўққиз маротаба такрорлабди. Тошни тур охиригача ерга туширмай ўйнабди. Хатоликка йўл қўймай ўйнабди. Борди-ю, бирор тошни номаъқул илиб олса, ё, адашиб илиб олса, босмалим ўйнаш гали ёнидаги қизалоққа...».

Темир сўрида ётмиш Оймомо онамиз сесканиб уйғонди. Қораялангбош туриб ўтирди. Болишда ёйилиб ётмиш рўмолини ёпинди. Тиззаларини кўрпа сиртидан кучоқлади. Уйқули кўзларини уқалади. Теваракка аланглади.

Ой қоронғи бўлди. Юлдузлар сийрак бўлди.

Робия ҳамсояси гўдаги биғ-биғ йиғлади.

«Келиб-келиб шу маҳалда-да йиғлайдими... — дея ўқинди онамиз. — Ўзи, ҳали нима кўрди? Ўғил кўрдими, ё, қиз кўрдими? Қиз кўрди, қиз! Босмалим ўйнади-ку...».

Онамиз эснаб-еснаб минғиллади:

— Қиз бўлса-да майли... — деди.

Қабатида ётмиш отамиз-да уйғонди.

— Нима бало, эловраяпсанми? — деди.

— Йўқ, Робиянинг чақалоғи уйғотиб юборди.

— Шунинг чақалоғи ёмон йиғлоқи бўлди-да.

— Айтгили йўқ.

— Ёт энди, ёт.

Онамиз ётиб, кўзларини юмди.

«Ҳали тонг олис, — умидланди онамиз. — Тушимнинг охирини кўраман. Шунда, қизимнинг отини билиб оламан...».

2

Кузда майиз қилиш бошланди.

Отамиз аввал ўз томорқаси майизини қилди.

Ҳосил яхши бўлди. Беш юз килоча майиз олди.

Ўзи тўқимиш иккита қўлсаватчани эгар қошига қистирди. Колхоз майизига йўл олди.

От қозиғини тарвузпояга тепиб-тепиб қоқди.

Хуржун елкалаб, токзор оралади.

Пайкалларда чоллар тизилиб узум узди.

— Хирмон тўлсин-у! — деди отамиз.
— Йўлингиз унсин-у! — деди чоллар.
Отамиз чаққон бўлди. Пайкалга тушди.
Узум бошларини чирсиллатиб-чирсиллатиб узиб, қўлсаватга солди.
Бир бўзбола замбил саватни пайкал бошига қўйди.
Отамиз саватчасидаги узумни пешма-пеш замбил саватга солиб турди.
Замбил узумга тўлди.
Бўзбола чопони орқасини яғринига қайирди. Бир қўлини белига тираб, энгашди.
Отамиз эллик килоча келмиш саватни бўзбола яғринига қўйди.
Бўзбола илон из сўқмоқдан тепа ўрлади.

3

Тепада аёл-қизлар давра қуриб узум тозалади.
Оймомо онамиз-да чап тиззасига тирсаклаб узум тозалади.
Онамиз юзлари сўлгин бўлди. Онамиз кечаги тушлари ўйида бўлди.
Онамиз пешонасида ўтирмиш Барчин хола:
— Қани, Оймомо дўстим, бундайгина... машқингиз паст? — дея кўнгил сўради.
— Шундай, ўзим... — дея маъюсланди онамиз.
— Ай, дўстим, сўраганнинг айби йўқ... у ёқ-бу ёққа югурияпсизларми?
— Ҳа, вақти-вақти билан.
— Вақти деб ўтирасизларми? Иш адо бўлармиди! Уёқ-буёққа чопингизлар, кўрсатингизлар-да!
— Бориб турибмиз.
— Қаерларга бордиларингиз?
Шунда, давра ёппасига сергак бўлди.
Онамиздан бир аёл нарида ўтирмиш Қиммат момо-да қулоқ берди.
— Сўфи Оллоёр ҳазратимга бордик, — деди онамиз.
Қиммат момо бошини сарак-сарак этди.
— Вой бечора-е, вой бечорагина-а! — деди.
— Ҳазратимни зиёрат қилдик. У киши оҳларимни эштдилар шекилли, кўнглимга умид солдилар...
— Вой шўрпешона-е, вой шўрпешонагина-а! — деди Қиммат момо.
— Иннайкейин, Ҳожар кўрга фол очирдим...
— Вой шўринг кургур-ей, вой шўргинанг кургур-е! Шунча сарсон-саргардон бўпти-я!.. — деди Қиммат момо.
Онамиз кўкрагига тушмиш рўмоли учини елкасига тирсаклаб ташлади. Бир бош узум олиб, Қиммат момога қаратиб отди.
Узум Қиммат момонинг бетига бориб тегди. Бети шилт-шилт узум шираси бўлди.
Қиммат момо бетини чангаллаб қолди.
Онамиз забт билан жойидан турди. Қиммат момони юлмоқчи бўлди, юмма-юмма юлмоқчи бўлди.
Афсуслар бўлсинким, Барчин хола онамизни ушлаб қолди. Тирсагидан етаклаб, холисроққа олиб бориб ўтирғизди.
— Балчикқа тош отсанг, бетингга сачрайди! Кўйинг, дўстим, шунга тенг бўлманг! — деди.
Онамиз рангида қон қолмади. Олисан чопиб келмишдай ҳансиради. Қўллари совқотмишдай қалтиради. Тиззаларига пешонасини кўйиб, хўнграб йиғлаб юборди...
— Буники бир бўлмаса, икки бўлмаса, Барчиной дўстим! — дея йиғлади. — Яна тагин хеш

эмиш! Ҳа, ошингни ейин, сендай хешимнинг!..

Қиммат момо онамизни маззаммат қилди.

— Мен сенга бирон ёмон гап гапирдимми, ит!!.— дея шанғиллади. — Ичим куйганидан, ичим ачиганидан гапираман-да, ит!.. Пешонанг нимага бундайин шўр десам, гап бу ёқда эканда, ит!!.

— Бедана тезотар бўлса, ўз бошини ўзи ёради! — деди бир аёл.

Қиммат момо онамизни маззаммат қилди-қилди, кафтларини катта очди.

— Омин! — деди, — мендайин бир бегуноҳ момони сочимнинг оқига қарамайин урган бўлсанг, илоё, оламдан бепушт ўтгин! Менинг ёшимга етолмайин жувонмарг ўлгин, оллоҳ-акбар!.. — деди.

Аёллар ичини тортди, аёллар бош чайқади.

— Илоё, оғзингдан чиқиб, ёқанга ёпишсин!— деди Барчин хола.

Онамиз паноҳ излади, онамиз нажот излади.

Ёш тўла кўзлари олазарак-олазарак бокди.

Пастда хайрондан хайрон қараб турмиш отамизни топди.

Бир кўнгли, отамиз олдига борайин, деди. Айтиб-айтиб йиғлайин, деди.

Аммо теварак-бошдан ор қилди.

Ҳалқа-ҳалқа кўзёшлар ичидан отамизга термулди. Мўлтираб-мўлтираб термулди...

Онамиз тагин йиғлади. Билакларига йиғлаб-билакларига йиғлаб кўя берди.

— Дунёда бир менми, бефарзанд! — дея айтиб-айтиб йиғлади. — Тирноққа зор бўлиб ўтганлар нечов! Мен ҳали кўрарман, умидим кўп... Фарзанднинг эрта-кечи бўладими... Бировга эртароқ беради, бировга кечроқ беради...

— Бир қишининг бир ёзи бўлади, қарғанинг қағиллагани қолади, Оймомо дўстим!

— Мен уни кўрдим, Барчиной дўстим, кўрдим! Яратганнинг ўзи уни тушларимга солди, кўнгилларимга солди! Нима қилайин, вақти-соати етмаган эканми, кўйнимга солмади... Тушларим тўлди, кўнгилларим тўлди. Нима қилайин, кўйним тўлмай турибди, кучоғим тўлмай турибди... Барчиной дўстим, мен уни толтушда кўрдим, толтушда! Дугоналари билан тутимиз остида босмалим ўйнади. Ишонмасангиз, Олапар итимдан сўранг. Босмалимда унга тенг келадигани бўлмади. Ўн икки хилида-да адашмади. Айниқса келин хилини бир ўйнади-бир ўйнади! Дугоналари оғзини очиб ўтира берди! Мен унинг отини билолмай қолдим. Барчиной дўстим... Робиянинг чақалоғи биғиллаб уйғотиб юборди. Тагин кўзларимни юмиб, унинг йўлига қарадим. У бошқа келмади... Барибир келади. Барчиной дўстим, келади, мана кўрасиз... Ана шунда уни шу ерларга етаклаб келаман! Мана шу момоларингга бир босмалим ўйнаб бер, дейман, Барчиной дўстим!..

— Айтганингизга фаришталар омин ўқисин, Оймомо дўстим!

4

Отамиз тепада бўлмиш гапларни эшитди. Аммо эшитмасликка олди.

Узум узиб-узиб, ари уясига дуч келди.

Ари уяси кунгабоқардай-кунгабоқардай бўлди.

Арилар ғуж-ғуж тешиқларда тумшукларини бир-бирига тегизиб яшади. Борди-ю, четдан таҳдид бўлса, арилар ёппасига ҳамла қилди. Шиддат билан учиб келиб, таҳдид қилувчи кўзига ё кулоғига ёпишди.

Отамиз чопони ўнгирини бошига ёпди. Енглари тирсакларигачайин қайирди. Билакларини яланғоч қилди.

Оҳиста энкайиб, ари уяси осилиб турмиш ток новдани силкиди.

Арилар ғимирлади, ёппасига кўзғолди. Иккита-учтаси отамиз кўзини мўлжаллаб учди,

қулоғини мўлжаллаб учди. Аммо чопон ўнгирига дуч келди.

Тағин учиб, яланғоч билакларга бориб ёпишди. Билакларга чим-чим ниш урди. Чим-чим-чим!..

Чим-чим чакмиш ари бўлдимми ё чибин бўлдимми?

Билолмади, отамиз билолмади!

Отамиз кайфияти шу қадар таранг бўлди! Эркаклар пешин чоғи узум узишни бўлди қилди. Пайкаллардан чиқиб келди.

Аёллар эркакларни кўриб, у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди, ўзига қараган бўлди.

Айрим узум доналари кесак орасида қолиб ё сув тегиб, чириган бўлди.

Аёллар ана шу чирикни майизжой бир четига олиб бориб ёйди.

Офтобда очик қолиб, пўла бўлиб қолмиш узумлар-да бўлди. Бу узум офтоби майиз бўлди. Офтоби майиз бутун ёзи билан саратон офтобини олиб пишди. Шу боис, кўп шиғоли бўлди.

Аёллар ана шу офтоби майизни алоҳида ёйди.

Майизжой четида улкан дашт ўчоқ бўлди. Ана шу ўчоққа ўт ёқилди.

Отамиз чопони ўнгирини қайириб, белбоғига қистирди. Зинадан ўчоққа кўтарилди.

Қозондаги сувга ишқор билан оҳак солди.

Дашт-биёбонларда бир ўт ўсади. Майизчилар шу ўтни териб, тўда қилиб куйдиради. Ўт куяётиб, ундан чакиллаб-чакиллаб суви томади. Сув кул билан қўшилиб, чўқир тош мисол қотади. Ўзи кулранг, ўткир ҳидли бўлади.

Ишқор ана шу бўлади!

Майиз қозон қайнади.

Отамиз чўмич билан қайнаган сув тиниғини олди-олди, бир тоза идишга солди. Қозонни тозалаб ювиб олди.

Кейин ишқор билан оҳак сувини тағин қайтариб қозонга солди.

Ўтёқар тинмай ўт ёқиб турди.

Аёллар қўлсаватларга узум солиб берди.

Бўзболалар қўлсават боғичидан кўтариб, отамизга олиб келиб берди.

Отамиз оёғини ўчоқ лабига тиради. Сават боғичидан авайлаб ушлади. Билқиллаб қайнаб турмиш қозонга пишиб-пишиб олди.

Узумлар сап-сарик бўлди.

Отамиз саватни тағин бўзболага узатди.

Бўзбола остидан ишқор ҳам оҳак суви шўр-шўр оқиб турмиш қўлсаватни майизжойга ташиди.

Аёллар узумларни ёйиб-ёйиб турди. Жовузни алоҳида, хусайинини алоҳида, кишмишини алоҳида ёйди.

Боиси, ҳар майизнинг ўз таъми бўлади, ўз-мазаси бўлади.

Ана энди узумлар офтобда ҳафта деганда қурийди, сап-сарик майиз бўлади!

5

Ишдан қайтар чоғларида бригадир келди.

Отамиз бригадирни холисроққа етаклаб борди. Ниятини айтди.

Бригадир ажабланди. Боисини сўради.

Отамиз жавоб бермади. Кўзларини олиб қочди. Ўзича бош ирғади. Кўнглида: «Ел-юртга аралашмайин дейман, ука, тилим қисик... Вақтлироқ келганингда, тепадаги гапларни эшитган бўлардинг...» деди.

Отамиз ўз кўнглида айтмиш гапини бригадирга айтдим, дея ўйлади.

— Шундай, бригадир ука, шундай... — дея тағин бош ирғади.

- Майли, қоровуллик бўлса қоровуллик-да. Омбор бўладими? — деди бригадир.
- Йўқ, дала бер, ука, дала бер.
- Майлингиз, унда, Камарга борасизми?
- Йўқ, бизга Сайрак адирни бер, ука. Аёлимиз билан икковимизга-да. Аёлимиз ўрнига-да ўзим тура бераман. Аёлимиз овқат пишириб бериб туради.
- Майлингиз.
- Шу, Сайрак адирга бир дил кетди-да, ука...
- Бўлди-бўлди, гап йўқ! Лекин айтиб кўяй, Йўлдош қоровул кўнмасов. Шундай бўлса-да, бир айтиб кўраман.
- Шундай қил, ука, шундай қил...
- Ҳали-ҳозирча кимирлаб туринг, майизлар тугасин.

6

- «Энди нима қиламиз, момоси?»
- Отамиз шундай савол назари билан онамизга термулди.
- Онамиз ғарибланди, онамиз азобланди.
- Деновда зўр табиб бор, дейишяпти, — дея пичирлади онамиз. — Борганлар дардига даво топиб қайтар эмиш...
- Отамиз билан онамиз ана шу табибга борди.
- Табиб гап индаллосини айтди:
- Бизни эътиборга олиб келибсизлар, куллуқ, — деди. — Энди, дўхтирга боринглар. Эшон, табибни қўя беринглар. Олдинлари дўхтир йўқ эди, бўлса-да, тахчил эди. Эл бечора эшон, табиб деб келар эди. Қўлимиздан келганича йўл-йўриқ бериб жўнатар эдик. Энди, дўхтир кўп, дўхтирдан қолманглар. Лекин Денов дўхтирларига борманглар, кўлга қарайди... Термизда зўр бир дўхтир бор. Ана шу дўхтирга боринглар. Мана, манзили...
- Отамиз билан онамиз мол-қолларни Робия ҳамсоясига тайинлади.
- Термиз йўл олди.
- Қидирди-қидирди, табиб айтмиш дўхтирни топди.
- Дўхтир йўлланма сўради.
- Отамиз билан онамизда йўлланма бўлмади.
- Унда, қабул қилмаймиз, — деди дўхтир.
- Отамиз сарғайди.
- Уйимиз овлоқ, мол-қолга қарайдиганимиз йўқ... — деди.
- Дўхтир кулди-кулди... охири қабул қилди.
- Эркаклар алоҳида дўхтирга навбатда турди, аёллар алоҳида дўхтирга навбатда турди.
- Гал келди, отамиз ичкари кирди.
- Дўхтир сўраб-суриштирди. Қоғоз қоралади. Кейин, отамизни қаради... Анализ топшириш учун юборди...
- Уч кундан кейин келинг, — деди.
- Гал келди, онамиз-да ўз дўхтирига кирди...
- Отамиз билан онамиз Термизда уч кун қолди. Бозор меҳмонхонасида ётди.
- Учинчи кун дўхтир ҳузурига борди.
- Аввал отамиз ичкарилаб келди.
- Нима деди? — сўради онамиз.
- Сиздан фарзанд бўлмаса, бошқа бир эркакдан-да фарзанд бўлмайди деди.
- Кейин, онамиз ичкарилаб келди. Маъюс-маъюс бўлиб келди, ғамгин-ғамгин бўлиб келди.
- Нима, деди-а, нима деди? — сўради отамиз.

Онамиз бошини чапига хиёл эгди. Ерга кўз тикди.
— Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ, деди... — дея пичирлади.
Отамиз маъқуллаб-маъқуллаб бош ирғади.
— Ана, айтдим-ку, бўлади деб, ана... — деди.
Отамиз билан онамиз қайтиб келди.

7

Отамиз онаси оёқдан қолди.
Ётди-ётди, овқатдан қолди.
Ётди-ётди, тилдан қолди.
Ётди-ётди... чолни олдига кетди.

8

Отамиз бригадир олдида ўтди.
Бригадир ўз сўзида турди. Йўлдош қоровул олдига йўл олди.
— Энди, сиз Камарга борасиз, — деди.
Йўлдош қоровул ханг-манг бўлди. Бирдан тутаб ёнди...
Боиси, Камар олис бўлди. Яна тагин, Камарда маккажўхоридан бошқа нима бўлмади.
Сайрак адир эса боғот бўлди, гарди гурд оғиз тегиб турди.
Йўлдош қоровул олов олди.
— Нима учун энди? — деди. — Бу ер-чи, мисол учун?
— Бу ерга бошқа одам келади.
Йўлдош қоровул тагин олов олди.
— Бирдай у ёқдан бу ёққа қув-қув экан-да! — деди. — Нима, биз колхознинг ўғай аъзосими, мисол учун?
— Борасиз, борасиз.
— Раисга борсам бораман, Камарга бормайман!
— Оббо, сиз гапни олинг!
Қоровул ҳаминқалар олов олди.
— Олсам олмасам! Ҳайдасангиз, мана, ҳайданг! — деди. — Бола-чақам очидан ўлсаям ишга чиқмайман! Гапим шу, мисол учун!
— Оббо, хўп-е, хўп!
— Ўзи, ким экан у, бошида ойи бор арзанда, мисол учун?
— Қоплон акага деб эдим! Майли, бормасангиз борманг...
Бригадир оғриниб-оғриниб жўнади.
Йўлдош қоровул қўлларини орқасига қилди. Бригадир кетидан қараб турди. Турди-турди-да, бригадир кетидан чопқиллаб борди.
— Қоплон акага бўлса майли, мисол учун, — деди. — Кўнгли ярим... Бошқага бўлса, ўлиб ҳам бермасдим, мисол учун.

9

Эртаси отамиз келди.
Йўлдош қоровул билан теваарак айланиб кўрди.
— Сизга бригадир ҳеч нима демасим, мисол учун? — сўради қоровул.
— Йўқ. Нима эди? — деди отамиз.

Қоровул хотирижам бўлиб гапирди:

— Бригадирга айтдим, бу ернинг қоровуллигидан кўп зерикдим, мени Камарга юборинг, дедим. Бригадир майли, деди, мисол учун.

— Ҳа-а.

— Кейин, ўртоқ Одилов, сиз ўз касбингизнинг устасисиз, ўрнингизга ўринбосар тайинланг, деди. Мен айтдим, мен бир бор-йўғи қоровул бўлсам, қандай қилиб қоровул тайинлайман, ўзингиз тайинланг, дедим. Унда, ўрнингизга муносиб ўринбосар айтинг, деди. Айтган одамингизни кўямиз, гапингиз гап, сўзингиз сўз, деди. Обрўй бор-да, мисол учун, обрўй бор, ха!

— Шундай, ха, шундай.

— Мен хўп, дедим, мисол учун. Мен бир ўйлаб кўраин қани, дедим. Эртага бир хабарлашинг, дедим. Бизнинг жойимиз ҳазилакам жойлардан эмас, дедим. Чин-да, шунча боғ-роғга қараб ўтиришнинг ўзи бўладими, мисол учун! Жойимга кимни қўйсам экан деб, кечаси билан ўйладим-ўйладим! Қишлоқда оти одам борки, барини битталаб ғалвирдан ўтказдим, барини чертиб-чертиб кўрдим, мисол учун. Эртаси бригадирга, мен Қоплон акани ўрнимга лойиқ топаман, дедим!

— Ҳа-а.

— Биламиз-да, ким қандайлигини, мисол учун!

— Куллуқ, куллуқ.

— Ана боғ, буюрсин, мисол учун. Қани, оллоҳ-акбар, мисол учун!..

Йўлдош қоровул кўч-кўронини йиғиштириб кетди.

10

Отамиз қоровулдан қолмиш чайлада чўнқайди. Тиззаларини кучоқлади. Теваракка назар солди.

Сарғайди-сарғайди, ёлворди-ёлворди, боши етмиш жой шу чайла бўлди.

Нима учун шу чайла дея сарғайди-сўлди? Ёлғиз ўзи билди, ёлғиз худо билди.

Ўтирди-ўтирди... Худодан-да кўнгли қолди!

— Э-е-е, бор-е!.. — дея қўл силтади.

Отамиз... худога қўл силтади!

«Ей, худо, сен ўзи қаердасан, қайлардасан? — дея хаёлланди. — Сен ўзи, бормисан? Бор бўлсанг, жавоб бер, юзага чиқ! Мендайин бир шўрпешона банданг билан юзма-юз бўл! Мендайин бир хокисор банданг ҳолини кўр!

Айт, ўзи, мен бандангни нима учун яратдинг? Шу бечора-да дунёда юрсин, шу ғариб-да ўз кунини ўзи кўриб юрсин, дея яратдингми?

Унда, мен бандангни-да хор қилма-да, эй, худо, мен бандангни-да ёлғиз қилма-да, эй, худо!

Бандангни ярат-ярат, пушти камари билан ярат-да, эй, худо!

Ей, худо, эсимни таниганимдан буён худога сиғиниб келдим, худога топиниб келдим, худога ишониб келдим.

Шундай экан, ҳар не қилсанг қил, пушти камарли қил-да, эй, худо!

Дунёдан неча-неча подшолар ўтди, неча-неча ҳокимлар ўтди, неча-неча катталар ўтди...

Пуштсиз умрим мобайнида кўп-кўп подшолардан қайтдим, кўп-кўп катталардан қайтдим...

Аммо... аммо ёлғиз сендан қайтмадим, эй, худо!

Дилимда-да худо бўлди, тилимда-да худо бўлди!

Шундай экан, ҳар не қилсанг қил, пушти камарли қил-да, эй, худо!

Бандаларинг қай бир подшоларга сиғинмади, бандаларинг қайбир катталарга сиғинмади. Бандаларинг нималарга сиғинмади, бандаларинг нималарга топинмади...

Бандаларинг динидан қайтди, бандаларинг худосидан қайтди, бандаларинг имонидан

қайтди!

Сен айнан ана шу бандаларингни зурриётли қилиб яратдинг, эй, худо!

Ожиз қолмишларимда, чор-ночор қолмишларимда, хокисор қолмишларимда:

— Эй, худо, ўзинг сақла! Эй, худо, ўзинг мадад бер! — дедим.

Асло, асло:

— Эй, партия, ўзинг сақла! Эй, комсомол, ўзинг мадад бер! — демадим.

Аммо шундай дегувчилар бўлди! Бандаларинг шу даражага-да борди!

Сен келиб-келиб, айнан ана шу бандаларингни зурриётли қилиб яратдинг, эй, худо!

Мен бандангни шайтон йўлдан оздирган вақтлар бўлди, шайтон ёмон йўлга бошлаган вақтлар бўлди.

Шунда, ўзимга-ўзим:

— Эй, банда, худодан кўрк! — дедим-да, йўлдан қайтдим.

Асло, асло:

— Эй, банда, партиядан кўрк! Эй, банда, комсолдан кўрк! — демадим.

Аммо, шундай дейдиганлар бўлди!

Динидан қайтмишлар нечов бўлди, худодан қайтмишлар нечов бўлди!

Сен айнан ана шуларга зурриёт бердинг, эй, худо, қатор-қатор зурриёт бердинг!

Мени бўлса... мен бандангни бўлса, зурриётсиз қилдинг, эй, худо!

Чин, билиб-билмайин гуноҳ қилиб қўйдим. Дардимни бировга айтолмадим. Дард бўлса, имонни куйдира берди...

Шунда мен гуноҳларимдан фориф бўлиш учун тавба-тазарру қилдим:

— Эй, худо, ўзинг кечир! — дедим.

Асло, асло:

— Эй, партия, ўзинг кечир! Эй, комсомол, ўзинг кечир! — демадим.

Аммо шундай дейдиганлар бўлди! Кўп-кўп бўлди, мўл-мўл бўлди!

Мен бўлсам, дилимда-да худони қўймадим, тилимда-да худони қўймадим!

Мен ёлғиз худони дедим!

Шундай экан, бир содиқ бандангни бунчалар хўрлама-да, эй, худо! Бир содиқ бандангни бунчалар оёқ ости қилма-да, эй, худо!

Ҳар не қилсанг қил, пушти камарли қил-да, эй, худо!..»

11

«Мен эркакман. Унга қийин...»

Отамиз ана шундай ўйга борди.

Онамиз бўлса, тушлик олиб кела бермади.

Отамиз оёғи уйига тортди. Уйига отланди.

Келса, ҳовли бош-адоқ кулф бўлди.

Отамиз ажабланди, отамиз ҳайронланди.

Отини дарвоза устунига бойлади. Ўзи девордан ошиб ўтди.

Яширинча жойлари бўлмиш носоз радио ичидан калитни олди.

Ошхонага кирди. Идиш-тобоқларни бир-бир очиб кўрди. Тўнтариқлик тобоқ остидан бир лаъли тобоқ палов топди.

Ток вайиши остига гилам ёйди. Дастурхон ёйди.

Чинни косада шакароб қилди. Чой дамлади.

Чордана куриб ўтирди. Пиёладай-пиёладай юмалоқлаб палов еди.

12

Шу вақт, кўчада от дупурлади. Девор узра шўро котиби юз берди.

— Ассалому алайкум, Қоплон ака! — деди котиб.

— Ваалайкум-ваалайкум! — деди отамиз.

— Яхшимисиз, димоғлар чоғми?

— Шукур-шукур, бинойидай. Ўзингиздан сўрасак?

— Раҳмат-раҳмат...

Котиб шундай дея, кўз қири билан тобоқдаги паловга қаради. Оғзи палов таъмини туйди...

Девордан ошиб ўтмоқчи бўлди. Яна тағин, ниятидан қайтди.

Кимсан, кишлоқ шўроси котиби! Кимсан, шўро вакили! Уй хўжаси таклиф қилар?

Котиб ана шундай ўйга борди.

Отамиз хотиржам-хотиржам палов еди. Котибга қайрилиб-да қарамади!

— Бизга қоровулликка ўтаман деб, бормадингиз? — деди котиб.

Отамиз ошам юдмалоқлаб-ошам юмалоқлаб, жавоб берди:

— Энди, ука, сўнг-сўнг ўйлаб қарасам, олисинг паловидан, яқиннинг шўрваси яхши экан!

Котиб паловга тамшаниб-тамшаниб қаради.

— Ҳа-а-а! — деди котиб. — Олдигинангиздаги паловгинадан дейсиз-да?

— Шундай-шундай.

— Ўзгинангиз еяётган зиғир мойлиқкина паловгинадан дейсиз-да?

— Ўзимиз еяётган зиғир мойлиқ эмас, пахта мойлиқ палов.

— Ҳа-а-а!.. — Пахта мойлиқкина паловгинаям яхши...

— Шундай-шундай. Бай-бай-бай! Ўзиям, паловмисан-палов бўлибди-да.

Котиб бир тесқари қараб олди.

— Ҳа-а-а-, майли... — деди котиб. — Икки йиллик томорқа солиғини тўламабсиз. Солиқчи бўлса касал. Буёғи, раёндан бўл-бўл қияпти. Шунга ўзим келиб эдим.

— Бинойи-да, бинойи, — деди отамиз. — Энди, ука, гапнинг ўнақайини айтсам, менда пул йўқ! Менга пул нима керак? Адирда магазин бўлмаса, бозор бўлмаса...

— Унда қайтамиз?

— Пулнинг бари аёлимизда! Аёлимиз бир ёққа овул қидириб кетди. Овуллаб келсин, оғзингиздан чиққанини беради!

Отамиз ошамни катта-катта олди.

Отамиз ҳадиксиради: катта халқи юзсиз бўлади, сурбет бўлади! Мабодо, котиб отдан тушиб, индамай келиб ўтирса нима бўлади? Унда отамиз тобоқдан қўлини тортади! Дастурхондан холисроққа бориб ўтиради!

Котиб тоифасидагилар билан бир дастурхондан туз емайди, бир тобоқдан палов емайди!

Мархумлар ҳақини ейдиган одам билан бир тобоқдан палов еб бўладими? Бўлмайди, бўлмайди! Макрух, макрух!

Котиб, амални пеш қилиш фойдасизлигини билди. Энди ўзга йўлга ўтди.

— Биласизми-йўқми, сағал уруғчилигимиз бор... — деди котиб.

— Биладан, ўнгирнинг учи...

— Ия, ўнгирнинг учиям уруғ-да!

Отамиз косадаги шақароб сувдан хўплади. Паловга янада иштаха билан қўл узатди. Ўзига ўзи марҳамат этди:

— Катта-катта олинг-е, Қоплонбой-е!

Палов борган сайин камайиб борди.

Котиб елкасидан нафас олди, котиб қилтиллаб ютинди.

— Минг қилсаям, уруғ уруғ-да, коплон ака,— деди. — Эт билан тирноқни айириб бўлмайди...

Палов бир чети жар бўлиб, шу тарафга ағнаб тушди.

Отамиз билагидан мой оқди. Билагини ялаб-ялаб, лабларини чапиллатди.

Котиб-да тишини сўриб, лабларини чапиллатди.

— Томир тортади... — деди.

Палов ўртасида иссиқ бўлди.

Отамиз паловни бармоқлари учи билан титиб-титиб ташлади. Табоқдан палов иси анқиди.

Ай, палов иси, палов ислари-ай!..

Котиб чукур-чукур нафас олди. Димоғи роҳатланди!

Пешонасини қашиган бўлди-да, бармоқлари орасидан паловга қаради.

Палов борган сайин озайиб борди...

— Бўлмаса, қоровул бўламан деганлар кўп эди, — деди котиб. — Барини қайтардим. Сизга хўп дедим...

Отамиз пиёлага чулдиратиб-чулдиратиб чой қуйди. Иссиқ-иссиқ чой ичди. Хўр-хўр чой ичди.

— Эй, худо, ўзингга шукур-е! — деди.

Котиб тобоққа қаради. Табоқдаги паловдан асарда қолмади!

Отамиз палов тагида қолмиш мойни ичди. Тобоқни ялаб-ялаб қўйди.

Ўзига-ўзи фотиҳа ўқиди.

Тагин чойдан босиб-босиб ичди.

Қадларини ростлади. Тишларини ковлади. Кекириб-кекириб, ўтирди.

— Худога шукур-е!.. — деди.

Котиб девордан кўлини олди. Отига аччиқ-аччиқ қамчи босди.

— Одам кўрганам ёлғон экан-а!.. — дея куюна-куюна кетди.

13

Отамиз энди ишига отланаётиб эди, онамиз кириб келди.

Отамиз, онамиз юзига қайрилиб-да қарамади...

— Қаёқларда юрибсан? — дея тўнғиллади.

Онамиз калиши учи билан ер чизди.

— Денов бориб эдим... — деди.

— Деновда пишириб қўйибдимикин?

— Аёллар, балиқ еб келамиз дея, юр-юр қилди...

— Аёлимиз балиқ еб юрсин, биз бу ёқда оч ўтирайлик!

— Тушгача келаман деб эдим, автобус ҳаяллаб қолди.

— Энди, Москвага бор! Кейин, Ленинградга!..

Отамиз зарда билан отланди.

14

Шоймардон ферма мудир ўғли кўлини ҳалоллади.

Тўшакда ётмиш ўғил кўнмади. Юзини гоҳ ўнг тарафга, гоҳ чап тарафга буриб йиғлади.

Ўғил қабатида тиззалаб ўтирмиш уста Мажид асбоб-анжомини ҳозирлади. Ўткир паккисини кафтида қайради.

— Кўрқма-е! Чибин чакқандайин ҳам бўлмайди! — дея далда берди уста Мажид.

— Чибинди қўйинг, шамол эсиб ўтгандай бўлади! — деди уста шогирди.

Қоплон отамиз ўғилчага пул узатди.

— Ма, тарлон от ол! — деди.

— Ана, бойиб кетдинг!
— Менга берганларида жон-жон деб кўнардим!
— Шунча пулгаям йўқ дейсанми? Унда, тур, ўзим ётаман!
Нурали бобо шундай дея, тўшакка талпинди.
— Уста бова, мен ётайин!
— Кўйинг-е, ўзи ётади!

Ўғил тевааракка аланглади. Одамлар юзи жиддий бўлди. Бири кўйиб бири, унинг ўрнига ётайин, дея интилди.

Шунда, ўғил тинчиди.

Ўғил оғзига тандир нон тутдилар.

— Тишла, тишла! — дедилар.

Ўғил нон тишлади.

Уста рухий санъатини қўлади. Ўғилни гап билан чалғитди. Ўғилни хотиржамлатди. Пайт пойлади...

— Ай, яша! — деди. — Неча пулинг бор? От олсанг меням миндирасанми-йўқми? Балли! Қоплон бованг чин айтади, от олсанг Тарлонидан ол!.. Хўйдар-хўйда-а-ар!..

— Хўйдар-хўйда-а-ар!.. — жўр бўлди одамлар.

Ўғил нонни жон-жақди билан тишлаб... узиб олди! Унсиз-унсиз йиғлаб қўя берди.

Уста кесик жойга куйдирилган пахта кулини босди. Устидан букилмайдиган дўппи қоплаб кўйди.

15

Қоплон отамиз ён уйга кириб ўтирди.

Шоймардон ферма мудирнинг тўхтамишлик мол дўхтир ошнаси келди.

Ичкарилади. Қўли ҳалолланмиш ўғлон билан сўрашиб келди.

Барча билан кўришди. Тўрлаб ўтирди. Ўнг тарафдан битта-битталаб сўрашди. Гал учинчи одамга келди.

Қоплон отамиз сергакланди. Эшикка қараб-қараб кўйди. Бошини қуйи эгди. Дастурхон четини қайириб ўйнади. Чойнак қопқоғини шиқиллатиб-шиқиллатиб очиб-ёпди.

Гал Қоплон отамизга келди.

Меҳмон, қўли кўксида сўраб бошлади:

— Яхшимисиз, ака...

Отамиз қўлини кўксига кўйди.

— Шукур-шукур, — деди.

— Бола-чақалар ўсяптимми?

— Шукур...

— Невара-чеваралар катта бўлаяптимми?

— Шукур.

— Чопқиллаб-чопқиллаб юришибдимми?..

Отамиз қўли кўксида бўлди. Эгик бошини ирғаб ўтира берди.

Отамиз тўй-тўйлаганлари, еган-ичканлари бурнидан чикди!

16

Отамиз уйига ёниб-ёниб келди!

Нимага энди, фақат бола-чақани сўрайди?

Нимага манави данғиллама уйини сўрамайди? Муҳташам ховлисини сўрамайди? Кўкракдор

отини сўрамайди?

Тўда-тўда қўйлари бор. Қўша-қўша моллари бор. Қўйлари йилма-йил кўзилайди. Моллари йилма-йил бузоқлайди. Нимага мол-ҳолини сўрамайди?

Боғлари ҳар йили беш юз килолаб майиз беради.

Нимага майизларини сўрамайди?

Ўзи ҳамиша отдай бўлиб юради. Тани-жони соғ бўлиб юради. Ишласа, иккита-учта эркакнинг ишини қилади. Мўл-кўл меҳнат ҳақи олади. Нимага буларни сўрамайди?

17

Отамиз ичкарилади.

Узала тушиб ухламиш онамизга қаради. Жағ суяклари бўртиб-бўртиб қаради...

Бирдан.. онамиз билагидан олиб, отиб юборди!

Онамиз мисоли тўрва халтадай учиб, юзлари билан юк-ёпга бориб ўрилди. Шундай зарб билан урилди... Зарбидан кетига чалпак бўлиб йиқилди...

Онамиз довдираб қолди, онамиз эсанкираб қолди.

— А-а-а... — дея, заиф ҳам қалтироқ овоз берди.

Сапчиб туриб ўтирди. Кафтлари билан яланг бошини ёпди. Энтикиб-ентикиб нафас олди. Қўрққанидан чирилламоқчи-да бўлди.

Ожизона овоз билан, ёлворувчи овоз билан:

— Мен бу кишига нима қилдим... — дея шивирлади.

— Нимага ухлайсан?

— Ҳамма ухлайди-ку...

— Сенга ким қўйибди ухлашни!

— Ҳамма ухлайди-ку...

— Сенга ухлашни ким қўйибди деяпман? Айт! Айтмайсанми, айтмайсанми!..

Отамиз, онамиз яланг бошидаги қўлларини силтаб ташлади. Сочларини билагига ўраб олди.

Отамиз чап қўли онамиз бўғзига борди...

Онамиз:

— Хрр-хрр-хрр... — этди.

Отамиз панжалари тагин-да ботди-ботди...

— Хрр-хрр-хрр...

Онамиз ияги юқорилади. Тагин юқорилади... Кўзлари жон беражак бузоқ кўзларидай олайиб-олайиб борди.

Онамиз кўз қорачиғлари йўқолиб қолди! Оқлари кўпайиб қолди!

18

Отамиз сесканди... Қўллари бўшашди...

Кетига қарай-қарай, ташқарилади. Зинапояда ҳайкалдай турди. Энтика-ентика, оламга қаради...

Олам бир ҳовуч! Қишлоқ чолдевор! Кенг юзли ҳовли товуқ катаги!..

Обтовада қўлига сув қуйди.

Қўлига сув юкмади. Сув бармоқлари орасидан кумдай тўкилиб кетди.

Суви йўқдир, деган ўйда обтова қаърига қаради. Эти совуқда жунжикмиш одамдай сесканиб бош кўтарди.

Обтова балдоғини маҳкам ушлаб қотиб қолди. Обтовани отиб юборишини-да, ушлаб туришини-да билмади.

Обтова қаъри поёнсиз сув бўлди. Сув қаъридан бир одам отамизга бақрайиб қараб турди. Бақраймиш юз важоҳатли бўлди...

Отамиз михдан қамчини олди. Отига қараб юрди.
От арқонини эгар қошига ўради. Сапчиб отланди.
Дарвозадан энкайиб ўтди. Қоровуллигига йўл олди.

19

Қоровуллигида отини йўнғичқапоёга қантарди. Чайласига қараб юрди.

Ариқ бўйида ёввойи боғ гулларига дуч келди. Энкайди, гулларга димоғини қўйди. Димоғи бўй пайқамади!

Гуллар гул эмас, тикон. Тикон учига қистириб қўйилмиш қизил қоғоз!

Отамиз афтлари буришди. Йўлида давом этди. Адирлади.

Чайлада гиламга тўкилмиш чайла хас-чўпларини қоқди. Кўрпача ёйди.

Тахлоғлиқ кўрпачаларга орқа бериб ўтирди. Оёқларини узатди.

Липпасидан носқовоқ олди. Носқовоқ остига чертиб-чертиб, кафтига нос тўкди. Оғзини осмон қилиб, танглайига нос отди.

Лабларини чўччайтирди. Нос юқи кафтини сонига артиб-артиб олди.

Кетига чалқайди. Ҳароммағзи билан кўрпачага суянди. Телпагини пешонасига қўндирди...

Шу ўтиришда ўтирди-ўтирди... нос элитди... кўзи илинди...

20

Тоғни қора булут босди. Булутлар бағрида сонсиз тасмалар тортилди: тоғга ёмғир ёғди.

Қоп-қора булутлар тобора пастлади. Қирлар булут ичида қолди.

Отамиз адири-у қирлар қоқ оралиғида бўлди. Отамиз мисоли жар оралиғида, улкан тош устида ўтирди.

Жар тубсиз бўлди...

Отамиз ҳадемай ана шу жарга тушиб кета-ди. Тушиб кетишини биров-да билмайди. Биров-да сўраб-суриштирмайди. Ном-нишонсиз йўқо-лади...

Кими-да сўрайди? Кими-да суриштиради? Кимида эслайди?..

Отамиз овози борича бақиради. Қўлларини узатиб бақиради.

Кими-да овоз беради? Қирларми? Қирлар акс садо беради. Майна қилмишдай, отамиз овозини қайтаради.

Отамиз қўллари шалвираб қолади. Энди, ёлғиз таянчи бўлмиш, ёлғиз илинжи бўлмиш аёлини чақиради.

Аёл қўлидан нима келади? Йиғи келади!

21

Қоп-қора булутлар Арчақўтал чўққиларини чалиб кетди. Телевизор стансия, Тўхтамиш това қирлари-да кўринмай қолди. Булут катта лалми чўққиларини-да босди.

Шунда... шунда, булутлар орасида бир чол пайдо бўлди. Чол уст-бошлари оппоқ бўлди. Соқоллари-да оппоқ бўлди.

Остидаги эшаги-да оппоқ бўлди. Тақимида узун ҳасса бўлди.

Отамиз чолни қаердадир кўргандай бўлди. Ўйлаб-ўйлаб, эслади: баргга борганда кўриб эди.

Отамиз кўнглига таҳлика тушди: «Ким бўлди, бу мўйсафид?» дея ўйлади.

Булутлар аро момақалди роқ қарсиллади. Айқаш-уйқаш тасмалар ёниб-ўчди: яшин чакнади.

Отамиз сесканиб тушди.

Чол парвойига-да келмади. Чол яқин келди. Юзлари якқол бўлди.

Отамиз чолдан кўз узмади. Кўнглидаги тахликалар тарқала борди.

«Ким бўлди экан, бу мўйсафид? Самад бобомикин? Унинг эшаги қора эди-ку? Қарши махсуммикин? Йўқ, махсум эшакни бефаросат ҳайвон деб минмайди».

Отамиз ўйлаб ўйига етди... Сесканди... Ёқа ушлади...

«Ё, кудратингдан! Чинингми шу?»

Ичида калима қайтарди. Чолга янада синчиклаб тикилди.

«Кўриниши айтиб турибди. Шундай бўлса-да, шошмаган маъкул. Ким билади, кўзимга шундай кўриняптими. У кишида барчага аён белги бўлади. Шундан билса бўлади».

Отамиз сапчиб турди. Чолга пешвоз юрди. Қўли кўксида бўлди.

— Ассалому алайкум! — деди.

— Ваалайкум, болам, ваалайкум! — алик олди чол. — Ўтир, туриш даркор эмас, ўтир. Мен бир йўловчи одамман. Хўш, болам, адирлардан кетмай қолдинг, нима, бирор сеҳри борми?

Отамиз чолга синчиклаб-синчиклаб тикилди. Аниқ бир фикрга келолмади.

— Сиз Самад бова эмасмисиз? — деди.

Чол рад маъносида бош чайқади.

— Ҳа-а, билдим, билдим! — деди отамиз. — Сиз Ҳасан миробсиз. Тоғдан сув ёқалаб келаяпсиз. Тошлоқда сел келишидан кўрқиб, қир ошиб келаяпсизми?

Чол қаҳ-қаҳ урди.

Булутлар, адирлар кулгидан зириллаб кетди.

Ёмғир қиёлаб-қиёлаб ёғди.

Яшин тўлқинланиб-тўлқинланиб чакнади.

— Бўлмаса, кимсиз? Айтинг-да, одамни кўрқитмай!

Отамиз чол қошига келди.

Чол олис боғлар, пахтазорларга ўйчан боқиб турди.

— Қани, омонмисиз, эсонмисиз..

Отамиз шундай дея, чол қўлини кафтларига олди.

Чол сесканиб қўл тортди.

Отамиз чолни таниди: ҳазрати Хизр бобо! Боиси, бошмалдоғида суяги йўқ! У кишининг бошмалдоғи суяксиз бўлади!

Ҳазрати Хизр бобо одамзод мушқулини осон қилажак, ҳожатини чиқаражак эзгулик пири!

Отамиз ўзида йўқ қувонди! Дардига даво топишдай бўлди! Энтикди! Яйради!

Ана ўша зот, ана! Шу зотнинг бир оғиз сўзи!

Нима учун шу зотни вақтлироқ йўқламади?

Ана, охири ўзлари йўқлаб келди! Ўзларига ўзлари айтган-да, борайин, шундай бир куйган бандам бор, дардига қулоқ солайин, деган-да!

Ҳазрати Хизр айтсалар, йўқдан бор бўлади!

Ҳазрати Хизр бобо оғриндилар.

— Мен йўлиққан одамлар ичида энг номаъкули сен бўлдинг, — дедилар.

— Мен нима қилдим, ҳазрати Хизр боважоним? — деди отамиз.

— Қўл узатиб, одобсизлик қилдинг.

— Айбимдан ўтинг, ҳазрати Хизр боважоним, айбимдан ўтинг!

Отамиз теваракка аланглади. Теварак овлоқ бўлди.

Умрида биринчи марта... биринчи марта... инсон олдида тиз чўкди!

Кафтларини инсонга чўзди. Ёноқларидан маржон-маржон ёшлар сизди...

Дардини ёриб-дардини ёриб қўя берди:

— Ҳазрати Хизр боважоним! Садағангиз кетайин, ҳазрати Хизр боважоним, мени авф этинг!

Мен табиб деб чопдим, фолчи деб чопдим, нодон-лик қилдим, кўрлик қилдим! Авф этинг, ҳазрати Хизр боважоним! Аслида сизни йўқлашим даркор эди! Мен қаёққа боришимни билмадим-да, қаерда экани- нгизни билмадим-да, ҳазрати Хизр боважоним! Қола берса, ҳузурингизга боришга ҳаддим сиғмади! Мен бир фақир одам бўлсам, қандай-да бораман! Энди, овора бўлиб ўзингиз келибсиз, боважоним! Қуллуқ, боважоним, қуллуқ! Ҳазрати Хизр боважоним, мен бир шўрпешона бандаман! Тирноққа зорман! Эшитяпсизми, тирноққа зорман! Нима тиласангиз тиланг, манави чопонимгача сотаман, айтганингизни айтгандайин бажо келтираман! Менга бир фарзанд берсангиз бўлди, ҳазрати Хизр боважоним!..

— Менга мол-дунё даркор эмас...

— Унда, менга бир фарзанд беринг, ҳазрати Хизр боважоним! Дунёдан кўли очик кетмайин, ҳазрати Хизр боважоним! Майли, бизга биттагина Хушвақт бўлса-да бўлади! Фақирга палов! Биласизми-йўқми, Хушвақт йўлида кўзимиз тўрт, ҳазрати Хизр боважоним!

— Дунёдан кўп нолий берма...

— Бизни бу дунёга боғлаб қўйган эмас, ҳазрати Хизр боважоним! Бир кунмас-бир кун танамиз совийди. Шунда, ким бизнинг иси чироғимизни қилади? Ким отамлаб йиғлайди? Ким энамлаб йиғлайди? Биров, ҳеч бўлмаса бировгина отамлаб йиғласа экан, бировгина энамлаб йиғласа экан, ҳазрати Хизр боважоним!

— Борига шукур қил.

— Изидан ўғил қолдириб, отаси учун мотам туттирмаган эркак, эркак бўптими! Орқасидан қиз қолдириб, энаси учун қора кийдириб, аза очдирма-ган аёл, аёл бўптими! Дунёга келдим деб юрмасинлар. Ҳазрати Хизр боважоним! Кўпга берган тирноқни биздан-да дариғ тутманг! Менга раҳмингиз келмасада, энасига раҳмингиз келсин, Ҳазрати Хизр боважоним! Пошикаста куйиб-куйиб, адойи тамом бўлди, ўлик бўлиб гўрда йўқ, тирик бўлиб тўрда йўқ, ҳазрати Хизр боважоним!..

— Мен сенга фарзанд берганман...

— Берганингиз йўқ, ҳазрати Хизр боважоним, берганингиз йўқ! Сиз мени биров билан адаштиряпсиз, ҳазрати Хизр боважоним! Уста Қулматга келбат бераман, ўша деяётгандирсиз-да? Чин, уста Қулматда фарзанд бор, олтита! Менда бўлса, бировда йўқ, ҳазрати Хизр боважоним!..

— Қандай отасанки, ўз фарзандингни билмайсан? Ҳали кўп-кўп фарзанд бераман.

— А? Кўп-кўп фарзанд бераман дедингизми? Қачон-қачон? Қуллуқ, ҳазрати Хизр боважоним, қуллуқ! Қани эди, кўп-кўп бўлса! Ўнта бўлса ўрни бошқа, қирқта бўлса қилиғи, ҳазрати Хизр боважоним!..

Ҳазрати Хизр бобо кўздан ғойиб бўлдилар.

22

Қош қорайди.

Боғотда одам оёғи тинди.

Отамиз қоровуллигидан қайтиб келди.

Онамиз чаппа бурилиб йиғлади.

— Кўрган куним курсин... — деди.

Отамиз бетини олиб қочди.

— Йиғлама-е... Мен сенга нима қилдим... — деди.

Онамиз айтиб-айтиб йиғлади:

— Шу бўғганида ўлиб кета берсам бўлмасмиди...

Отамиз талмовсираб туриб олди.

— Мен бўғдимми? Мен-а? — деди. — Одамга тухмат қилма-е, мен адир-да эдим.

- Бўлмаса ким? Робия ҳамсояннинг эркагими?
- Сени бўғдимми? Сени-я? Қачон-қачон?
- Дарди чипқон, қачон-қачон!..
- Шу гапингга номаъқулнинг нонини ебсан. Мен ҳозиргина боғотдан келдим.
- Шу кишининг эси жойидами ўзи?
- Эсим жойида, ҳа, эсим жойида...
- Эси жойида бўлса, шуйтадими?
- Бўлди-бўлди. Ундан кўра, суюнчини чўз...
- Отамиз бўлиб ўтмиш гапни айтиб берди.
- Айта-айта, шипларга қараб жилмайди, деразаларга қараб жилмайди!
- Шўрвани-да жилмая-жилмая ичди!
- Ҳа-а-а, бешик-мешигинг борми ўзи, момоси? — деди.
- Бешик нима қилади...
- Э, хали бешигинг йўқми? Унда, шу бозор Денов бориб келганим бўлсин!
- Хали вақтли.
- Вақтлиси бўптими, эҳтиёт-да.
- Мен ўзим айтаман...
- Ҳа-а-а-, сенинг гапинг жуфт, момоси...

23

- Онамиз юраги ўйнади, онамиз кўнгли айниди.
- Кўллари юзини оғзига тутди. Осмонга қараб-қараб эснади:
- А-а-ауф, -а-а-ауф!..
- Отамиз эснашди ўзича тушунди. Ўзида йўқ суюнди.
- «Ана, ҳазрати Хизр бовамизнинг марҳамати, ана!» дея хаёлланди отамиз.
- Отамиз онамизга сипориш қилди.
- Энди, ўзингни оғир ишлардан тий, — деди. — Хафагарчиликлардан сақлан. Тўйиб-тўйиб ухла. Кўнглимда сен учун атаб юрганларим бор. Куни келсин, айтаман.
 - Нима экан, у?
 - Хали-ҳозир айтмайман. Куни келса, айтаман.
 - Айтсин, ҳозир айтсин.
 - Йўқ, бўлмайди. Айтсам, сен бировга айтиб қўясан.
 - Айтмайман, айтсин, айтмайман.
- Отамиз деразага қараб-қараб:
- Кўшиқ айтиб бераман, — деди сокин.
- Онамиз ҳайрондан-ҳайрон бўлди.
- Нима-нима? — деди.
 - Кўшиқ айтиб бераман, дейман... — деди, тагин-да сокин-сокин.
- Онамиз оғзини ушлаб кулди.
- Шу киши кўшиқ айтадими? — деди.
 - Эса-чи...
- Онамиз пиқ-пиқ кулди.
- Шу киши-я?
 - Э, бизга нима қипти?..
- Онамиз болишга юмалаб кулди.

24

Отамиз адирларга сиғмай қолди!
Йўлда ҳориб қолади дея, онамизга тушлик ташиттирмади.
Ўзи келиб кетар бўлди.
Бўлар-бўлмас гаплар айтиб, онамизни кулдириб-кулдириб турди.
Кунлар кетидан кунлар ўтди, тунлар кетидан тунлар ўтди.

25

Отамиз тун чироғини ёқиб ётди.
Уй нимқоронғи бўлди.
Отамиз чалқанчадан ёнбош бўлди. Онамизга ўгирилди. Билагини онамиз бўйни остидан ўтказди. Онамиз юзларини кучоғига олди.
Отамиз чап қўли Хушвақтнинг илк... илк бешигига кетди. Қўли бешик бўйлаб юрди, бешик узра юрди. Бир юқорилади, бир пастлади.
Кафти мулойим-мулойим оламини қайта-қайта силади. Силади-силади, бир манзилда оёқ илди... Йўқ, йўқ...
Кафти тагин қуйилади-юқорилади. Ўнг-у чапга бориб келди. Кафти югурди, кафти елди, кафти излади... Йўқ, йўқ...
Отамиз илк бешикка қўлини юзини тутди. Бор эътиборини, бор диққатини қўли ихтиёрига берди. Юрагини қўли юзига жо қилди... Йўқ, йўқ...
Ўнг қулоғини онамиз кўкраклари остига қўйди. Нафасини ютди. Бир лаҳза қотиб қолди.
Қулоғи остида онамиз юраги дук-дук урди...
Илк бешик бор! Тўққиз ой-ю, тўққиз кунлик мулойим олам бор!
Хушвақт йўқ, Хушвақт!
Отамиз ҳафсаласи пир бўлди... Онамиз юзига юзини қўйди...
Онамиз пиқ-пиқ йиғлаб қўя берди.
— Йиғлама, бўлади. Ҳазрати Хизр бовамиз айтдилар-ку...
Отамиз шундай дея, ўзини-да, онамизни-да овутиди.
Онамиз отамиз билан тагин-да жипсроқ ётди. Соқолларига юзларини силади.
Олис айрилиқдан кейин кўришмишдайин, бағридан қўйиб юбормади.
Олис соғинишдан кейин кўришмишдайин, бот-бот ўпди.
Эркалатишлардан армони қолмади...
— Эртага бозорлаб келмайдими?
— Бозорлаганим бўлсин!

26

Онамиз саҳар маҳали отамизни уйғотди.
Отамиз бозор отланди.
Онамиз зим-зиё оламга боқди...
Ой ҳали туғмади. Шу боис, олам зимистон бўлди. Онамиз ой туғажак тарафга қараб турди-турди-да... ўзини ойга менгзади, тақдирини оламга менгзади!
«Ой-да мендайин туғмади. Олам-да тақдиримдайин зим-зиё бўлди...» дея ўксиди.
Онамиз отамиз билан хўшлашди.
— Майли, хуш борсин-хуш келсин, — деди.
Отамиз зим-зиёга сингиб кетди.
Онамиз дарвоза қиррасига пешонасини қўйди. Ўксиб-ўксиб йиғлади...

Кўчада эчки маъради.
Онамиз қайрилиб қаради.
Ечкилари кўчага тизилиб чиқди.
Онамиз эчкиларни ичкари қайтарди. Дарвозани ичкаридан занжирлади. Занжирдан чўп ўтказди.
Супага келиб ўтирди. Пешонасини тиззаларига кўйди.
Тағин йиғлади...

27

Бари гап Термизда ҳал бўлди.
Ўшанда дўхтир онамизга бор гапни айтди. Отамизга айтмиш гап... тескарисини айтди!..
Онамиз дўхтир гапига ишонмади. Отамиздан пинҳона Денов дўхтирларига борди. Ўзини синчиклаб-синчиклаб қаратди.
Денов дўхтирлари-да Термиз дўхтирлари айтмиш гапни айтди.
Онамиз отамизга билдирмади. Аёллар билан Деновдан балиқ еб келдим, деди.

28

Онамиз ичига ютиб юрмиш дардлари ўша кундан эътиборан кўзларида балкиб қолди.
Юракни яширса бўлади. Боиси, юрак кўринмайди. Юрак жамики дардларни пинҳон тутлади.
Аммо кўзларни яшириб бўлмайди. Кўзлар ўзини ўзи фош этади.
Шундай бўлса-да, отамиз пайқамади!
Отамизга очиқ-ойдин айтсинми? Қандай айтади? Айтиш, ўзини ўзи инкор қилиш бўлади!
Аёллик шаънини йўққа чиқариш бўлади!
Кейин аёлман деб юрмаса-да бўлади!
Мабодо айтса, гап чиқади, элга ёйилади...
Йўқ, икки дунёда-да айтмайди!
У бир эркак, зўр бир эркак бахтини боғлаб юрибди!
Эркак ҳадемай элликка киради. Эркак орзуларга тўла, эркак умидларга тўла!
Эркак тинимсиз елиб-югуради, эркак интиқ бўлиб қарайди, эркак излайди! Кўнгил мевасини излайди! Шу мевани топажагига ишонади, кўлига олиб ўйнатажагига ишонади! Юзларига, бағирларига босажагига ишонади!
Ана, эркак бешикка кетди! Ҳадемай, бешик кўтариб келади!
«Момоси, мана, Хушвақтнинг бешиги...» дейди.
Аниқ шундай дейди!
Онамиз бўлса... алдайди! Кўра-била туриб алдайди, ёнма-ён ётиб алдайди, кўзларига тик қараб алдайди!
Кимни алдайди? Умрида кўз очиб кўрмиш суюклидан-суюкли одамани алдайди!

29

Тонг таги оқариб-оқариб кела берди.
Онамиз молхона тарафга юрди.
Мол-ҳолларга қаради. Сигир соғди. Бузоқ эмизди. Мол-ҳолни подага хайдади.
Кўшиқ айтиб-айтиб соғмиш моллари, хўш энди!
Онамиз катак оғзида турмиш тошни олди.
Катакда ётмиш товуқлар ҳадеганда чиқа бермади. Ичкарида қурқ-қурқлаб тура берди.

Онамиз энкайди. Катак ичига қаради.

Мояк туғиб бермиш товуклари, хўш энди!

Онамиз ошхонада хиёл турди. Теваракни қаради. Сирғалиб тушмиш докани тағин тобоқларга ёпди. Тағин тушиб кетмасин дея, дока бурчларини тобоқ остига бостирди. Таом юқи идиш-тобоқларни қатрон қилиб ювди.

Келин бўлиб, ўт ёқмиш ўчоқлари, хўш энди!

Келин бўлиб, мой томизмиш қозонлари, хўш энди!

Онамиз тандир бошига келди, рўмоли учларини елкаларига ташлаб энкайди. Тандирга қаради. Тандирга суёғлик оташкуракни олди. Оташкурак билан уюм-уюм тандир кулини олди. Тандир оғзини ёпиб қўйди.

Келин бўлиб нон ёпмиш тандирлари, хўш энди!

Онамиз эшик-орани супурди. Уй шипларида осилиб турмиш қора курумларни олиб ташлади. Деразаларни ярақлатиб артди. Уйларни супуриб-сидирди. Юк-ёпларни келиштириб-келиштириб тахлади.

Келин бўлиб келмиш уйлари, хўш энди!

Онамиз зинада чўнқайиб ўтирди.

Тағин йиғлади. Ўпкасини босолмай йиғлади. Ҳиқ-ҳиқ йиғлади.

30

Офтоб олмалар учини чалиб юборди.

Онамиз рўмоли учлари билан бет-бошини ўради.

Дарвоза тараф юрди. Дарвозадан ташқарилади. Девордан бўйлади. Қадрдон ҳовлисига қаради. Сўнгги... сўнгги бор қаради...

Оҳиста-оҳиста юрди-юрди, тағин оёқ илди. Кетига қайрилиб қаради.

Шунда, изидан ияриб келмиш Олапар итини кўрди.

— Қол, қол! — деди.

Олапар беш-олти қадам қолди. Аммо, тағин ияриб келди.

Онамиз оёқ илса, Олапар-да оёқ илди. Онамизга қараб-қараб тура берди.

Онамиз ҳафсаласи пир бўлди. Йўлида давом этди.

Онамиз тўлиб-тошиб одимлади, босар-тусарини билмай одимлади!

Пойидаги мана булар қатор-қатор уйларми?

Йўқ, булар майда-майда оқ тошлар! Рангли-рангли кесаклар!

Онамиз тошлар билан кесакларни янчиб-янчиб одимлади!

Мана булар нима? Теракларми? Тутларми?

Йўқ, булар ногирон-ногирон гиёҳлар!

Онамиз гиёҳларни эзиб-езиб одимлади!

Ҳай, бўй бермиш тоғларми?

Йўқ, тоғлар эмас, йўқ! Булар болалар ўйнажак ҳаммомпиш уйлар!

Онамиз ҳаммомпиш уйларни босиб-босиб одимлади!

Тоғлардаги қорлар... қоп-қора бўлди!

31

Бу вақт отамиз Қизилсув бўйига келиб қолди.

Лойқа дарё ёқалади, саёкроқ кечув излади. Таваккал қилди, бир ёймадан от солди.

Дарё от қорнини ювиб-ювиб оқди.

Отамиз кечувдан чиқди. Дарё бўйида жойлашмиш лойқўрғон сари кўтарилди.

Отини қўрғон олди отхонага бойлади. Тароқи хуржунни буклаб-буклаб қўлтиқлади.

— Бисмиллоҳи раҳмони раҳим! — дея бозор оралади.

Бозор тумонат одам бўлди. Қадам босадиган ер тахчил бўлди.

Ҳавода кабоб, сомса, манти хиди анқиди.

Сонсиз овозлар кулоқни гаранг қилади. Ким гапиряпти, кимга гапиряпти, нимани гапиряпти, билиб бўлмади.

Бозор сонсиз чумчуқлар ғимирсиб чирқиллаётган уядай бўлди!

Отамиз бозорчилар билан тўқнашиб-тўқнашиб юрди, туртиниб-туртиниб юрди.

Фавқулдда пиллачи агрономга дуч келди.

Агроном отамизни кўриб-кўрмасликка олди.

Отамиз агроном билагидан қўшқўллаб ушлади.

Агроном ялт этиб ўтирилди.

— Э-е, Қоплон ака! Бозорлабсиз-да? — деди.

Отамиз қўлтиғидаги хуржунга ишора қилди.

— Тирикчилик, ҳа, тирикчилик! — деди.

— Ҳа-а, маъкул-маъкул!

Агроном йўлида давом этди.

Отамиз агроном кетидан қараб-қараб қолди.

«Бефаҳм! Диплом бўлган билан, фаросат бўлмагандан кейин, қийин экан-да...» дея ўйлади.

Йўлида давом этди. Майиз бозорини ёнлаб юрди.

Майизчилар тизилиб ўтириб овоз берди:

— Кеп қолинг. Ҳўжасоатнинг майизига!

— Арзон қилдим, килоси ўн сўм!

— Синонинг майизи шўр бўлади, Ҳўжасоатникидан қолманглар, мисол учун!

Отамиз охирги гапни айтмиш Йўлдош қоровулни таниб қолди. Йўлини атайин қоровул олдидан солди. Қоровул олдида атайин оҳиста-оҳиста одимлади. Атайин қириниб-қириниб йўталди.

— Йўлингиз унсин, Қоплон ака! — деди Йўлдош қоровул.

Отамиз гўё, фавқулдда кўришиб қолмишдай, юзлари ёришди.

— Э, ҳа, иним, бозорингиз унсин! — деди.

— Айтганингиз келсин! Қани, бундайгина юрибсиз, мисол учун?

Отамиз қўли билан хуржунни кўрсатди.

— Тирикчилик, мана, тирикчилик! — деди.

— Ҳозир йўл бўлсин, мисол учун?

Отамиз... отамиз ниятига етди!

— Шу, бешик бозорига бораяпман, Йўлдош иним! — деди.

— Ана-ана! Буюрсин, буюрсин, мисол учун!

Отамиз тағин-да очилди.

— Куллуқ-куллуқ! — дея бош ирғади.

— Айтгандай, тўнғич неварамизни кўраяпсиз-да, мисол учун?

— Шундай, шундай!

Йўлдош қоровул ўйланиб қолди. Бир нима демоқчи бўлди. Оғиз жуфтлади-да, яна тағин индамади.

— Бир нима демоқчи бўлдингиз шакилли, иним?— сўради отамиз.

— Энди, Қоплон ака, ёшингиз улуғ, сизга оқсоқолчилик қилиб бўладими, мисол учун!

— Э, оқсоқолчилиги бўптими, айта беринг-да!

— Мисол учун айтсам, эски бешик яхши, ака! Айниқса, серфарзандларнинг бешигини олсангиз, нур устига нур бўлади, мисол учун!

— Унда, бешик олмаганингиз маъкул, дейсиз-да?
— Ҳа-да! Мана, бизникини олиб тулинг, мисол учун!
— Унда, сизнинг айтганингизга юрдим, иним!..
Отамиз изига бурилди.

32

Дўконларни айланди. Олмаса-да, айрим нарсалар нархини сўраб-суриштирди.
Дўконларни айланди-айланди, китоб дўконига келиб қолди.
«Еҳ-хе-е-е! — деди ичида. — Бунча кўп қоғоз!»
Энди кетмоқчи бўлиб эди, ичкаридан бир қиз чиқиб келди.
— Ҳа, бова, қандай китоб берайин? — деди.
Отамиз, йўқ деган бўлиб бош чайқади.
— Ўғилми, қизми? Неча ёшда?
Отамиз кетишини-да билмади, кетмасини-да билмади. Нима дейишини-да билмади!
— Ўғил! — деб юборди.
Қиз тоқчадан катта китоб олиб узатди.
— Мана шуни олинг, — деди.
Отамиз китоб юзини томоша қилди.
Китоб юзида улкан мушук чўнқайиб ўтирди.
«Китоб ана шу мушук ҳақидадиров...» дея ўйлади.
Китобни қайтиб берди.
Турди-турди, ўйлаб қолди. Чиндан-да китоб олиб борса бўлмайдими? Хушвақт катта бўлса ўқийди-да?..
Отамиз эшитган-билган китобларини бир-бир ёдга олди.
— Шу, Кумушбибидан борми? — деди.
— Қанақа Кумуш?
— Ҳалиги, марғилонлик Кумушбиби.
— Ёзувчими?
— Э, йўғ-е, ҳалиги... Отабекнинг қайлиғи-чи?
— Ҳа-а, «Ўтган кунлар» денг. Бор, бор.
— Шундан бер, Кумушбибидан бер.
Қиз китобни топиб келди.
— Отабек керак эмасми? — дея жилмайди.
— Кумушбиби қаерда бўлса, Отабек-да шу ерда бўлади-да.
Отамиз дўкондан чойхонага йўл олди.
Икки кило қовурилган балиқ олди. Ярмини ўзи тушлик қилди. Ярмини қоғозга ўраб, хуржунга солди.
— Аёлимизга, — деди ўзича.

33

Отамиз ҳамсоя-кўлларникига овоз берди.
— Ай, ҳамсоя, ўша ёқда бизники йўқми? — деди.
— Бугун кўрмадик, — жавоб берди ҳамсоялар.
Биров-ярим билан гап сотиб ўтирибди-ёв дея, ховуздан хабар олди.
Ховузда-да бўлмади.
Супага чўнқайди. Аёли йўлига қаради. Дарвоза тик этса қаради.

Қош қорайди.
Моллар подадан қайтди.

34

Отамиз тоқати тоқ бўлди.
Қаҳр билан отланди. Қайноғасиникига йўл олди.
Остонада отдан тушмай овоз берди.
— Ай, бу ёққа бир қаранглар! — деди.
Ичкаридан аёл овоз берди.
Деразадан тўкилмиш нурни бир соя кесиб ўтди.
Остонада қайнагачиси қора берди.
— Шу ёққа бизники келдими? — сўради отамиз.
— Келди, қани, ичкариланг, — деди қайнагачиси.
— Ёмон...

Отамиз: «ёмон хотиннинг уйи кўп, порахўрнинг гўйи кўп», дея узиб-узиб олмоқчи бўлди.
Аммо, аёли оғироёқ арафасида эканини ўйлади. Шаштидан қайтди.
— Меҳмон деган қош қорайгунча ўтира берар экан-да. Рўзғор деганни-да ўйлайди-да...—
деди.

Қайнегачиси ичкарилаб қайтди.
— Бормайман, деяпти, — деди.
— Нима-нима дейди?
— Бормайман, кета берсин деяпти.
— Э!..

Отамиз отдан тушди. Отни дарвоза устунига боғлади. Ичкарилади.
Шу вақт деразадан тўкилмиш нурни тагин бир соя кесиб ўтди.

Галдаги уй деразаси ёришди.

— Қани? — деди отамиз.
— Ана, нариги уйга ўтиб кетди, — деди қайнегачиси.

Отамиз қайнегачиси кўрсатмиш уйга кириб кетди.

Хиёлдан кейин қайтиб чиқди.

Қайнегачиси қошига келди.

Боши билан онамиз ўтирмиш уйга имо қилди.

— Анавиги нима бўлди? — деди.

— Билмасам.

— Гапирсам, миқ этмайди?

— Ким билади. Эрталаб ўзи кириб келди. Энди уйимга бормайман, деди. Сўраб эдим,
индамади.

— Ё, бирон нима деб айнитдингизми?

Қайнегачиси бир парда кўтарилди.

— Ҳа, қайнсинглим кун сайин яшариб келаяпти! — деди. — Сиздан айнитиб, ўн саккиз
яшар бўзболага бераман!

— Бўлмаса, нимага бундай қилади?

— Мен не биламан? Ана аёлингиз, ана сиз! Гаплаша беринг-да!

Отамиз тагин онамиз олдига кириб кетди.

Бу сафар кўп қолиб кетди.

Бир маҳал, эшик қарсиллаб-қарсиллаб ёпилди.

Қайнегачи деразадан ташқари қаради.

Ҳовлида отланаётган куёвини кўрди.

V

Кавкабистонда ой балқиди.

Ойдин сутга чайгандай оппоқ бўлди.

— *Кўзларингга боқишларим... боқишларимизнинг ўзи бир дoston, момоси. Бовужуд, шоирлар билмади, билса, элга ёярди... Мен сенга айтсам, момоси, боқишлар-да ҳали ўзимизники...*

Олис-олис ойдинлар.

Олис-олис оқшомлар.

Энди қайтиб бўлмас олис бир олам...

— *Гоҳида атайин ўйда ўтираман, момоси, болалар мени йўқ деб ўйлайди, девордан ошиб киради. Зардолиларга чиқади, тўйгунича ейди. Қўйинларини тўлдириб кетади. Мен яйраб-ййраб қарайман... эшитяпсанми, момоси, бизнинг зардолиларни болалар еяпти, болалар! Шу, кўча юзларига-да мевали дарахтлар эксамми деяпман, момоси. Ўтган-кетганнинг оғзи тегади-да, болалар ейди-да...*

1

Отамиз ёлғиз яшади.

Аччиғи тарқалгунча аёли йўқлиги билинмади.

Кейин-кейин билинди.

Аёлини қўмсаб-қўмсаб энтиқди. Болишни бағрига босиб-босиб энтиқди. Ҳовлини айланиб-айланиб энтиқди...

Аёли хумор қилди!..

Отамиз отланди. Йўлга тушди. Зим-зиё кўчалардан юрди.

Қайноғаси девори олдида оёқ илди. Девордан бўйлади.

Зим-зиё ҳовлига бот-бот қаради. Энтикиб-энтикиб қаради...

Аёли ҳавосини олиб-олиб қайтди...

2

Ўйлади-ўйлади, тоғасини қайноғасиникига юборди.

Тоғаси куйиниб-куйиниб қайтиб келди.

— Кўр бўл, ҳа, кўр бўл! — дея ер муштлади. — Кўргина бўл!..

— Оғзингга тош-е! — деди холаси.

Тоғаси тағин ер муштлаб-ер муштлаб куйинди:

— Отанг раҳматлик айтди, энанг раҳматлик айтди, ажраш, турмушинг турмуш бўлмайди, деди! Айтганлари келдими? Мана, келди! Ўзингнинг умрингни ўзинг кўкка совурдинг! Уям ўйлаган-да...

— Нимани ўйлаган-да? — деди отамиз.

— ўйлаган-да, эркак одамнинг қайғуси болами, ўзим кетиб, пешонамни бир синаб кўрайин деган-да!

— Кетса, кета берсин! — деди холаси. — Аёли топилади! Пўлат пичоқ қинсиз қолмайди!..

«Ё, чини билан у шундай ўйга бордимикин-а?»

Отамиз хаёлидан шу гап ўтди.

Ўтирди-ўтирди, дадил ҳам кесиб гапирди:

— Бўпти, энди янги рўзғор қилганим бўлсин.

3

Тоғаси хеш-табор билан кенгашди, маслаҳатлашди.

Отамизга аёл қидирдилар.

Иккита аёл топдилар. Икковини-да эри машина фалокатида кетибди.

Бири ўтгиз бешларда, фарзандсиз бўлди. Бири қирқларда, кўш фарзандли бўлди.

Холаси раўйкорчилик қилди.

— Эшик кўрганни олма, бешик кўрганни ол! — деди. — Ойгул бинойи, фарзанди бор...

Тоғаси совчиликка йўл олди.

Аёл бўлмиш ота-онасини кўндирди. Аёл бўлмиш болаларини кўрди.

Болалар бир-биридан суюмли бўлди!

— Яхши бўлди, жиянимизга фарзанд бўлади, — деди тоғаси.

4

Онамиз, отамиз янги рўзғор қиляпти, дея эшитди.

Онамиз куйиб-куйиб кетди!

Дераза токчасига тирсаклади.

— Гўрга бўлса, менга нима... — дея пичирлади.

Кафтини иягига қўйди. Бошини чапга хиёл қийшайтирди, ташқарига тикилди.

Юзлари лов-лов этди. Ёноқлари булк-булк учди. Кўкраклари ости ўпирилиб тушаётгандай бўлди. Ўпирилиш кўксини борган сайин қуйига босди.

Буни оғриқ-да деб бўлмайди, ғашлик-да деб бўлмайди.

Гўё, кўкраклари остида зилдай бир нима ипда осилиб қолди. Борди-ю, иплар узилса, коматини кўтариб турмиш зилдай нима ерга тушади, чил-чил бўлади...

5

Кўкраги остидаги зилдай нима бирдан тошдай қотиб қолди.

Онамиз керишди. Шунда-да бўлмади.

Қотиб қолмиш нима юмшаб-да кетмади, тушиб-да кетмади.

Онамиз уқаламоқчи бўлди. Бармоқлари бориши билан кўкрак этлари пир-пир учди. Этлари ўзини олиб қочди.

Онамиз энди бармоқларини олисроқдан олиб борди, авайлаб олиб борди. Кафти билан оҳиста-оҳиста уқалади. Кўзларини юмиб уқалади.

Кўкраклари остида бармоқлари соясини ҳис этди.

Ниҳоят, кўксини ғижимламиш зилдай нима қўйиб юборди.

Пешонасидан совуқ-совуқ терлар оқди.

Ўтирди-ўтирди, мийиғида кулди. Бир гапни маъқулламишдай, билинар-билинемас бош ирғади.

Ич-ичидан куя-куя:

— Уйланса, оқ бутум қора куярмиди... — дея пичирлади.

6

Аёл зоти азанча ўзига тўқ бўлсин, еган-ичгани олдида бўлсин, азанча серуруғ бўлсин,

серавлод бўлсин, барибир... барибир, ўз оти ўзи билан... заифа бўлади!

Шу боис, аёл зоти ҳамиша бошида паноҳи бўлишини хоҳлайди.

Аёл зоти аззанча ўзига мустақил бўлсин, мағрур бўлсин, барибир, ана шу паноҳига бош эгиб яшайди.

Бош паноҳи амалдорми? Бош паноҳи камбағалми? Кўрми ё калми? Бош паноҳи майибми?

Барибир, аёл зоти учун барибир!

Кўмирчи бўлсин, темирчи бўлсин, тўрт девор ичида суюкли бўлсин!

Аёл зоти ана шу бош паноҳига суяниб яшайди!

Боши очик...

Аёл зоти аззанча хўрликни кўтаради, аззанча таҳқирлашни кўтаради. Аммо «боши очик», деган гапни кўтаролмайди!

«Ўнта ўғлим бўлмасин... чолим ўлмасин», демиш гап, аёллар юрагидан отилиб чиққан бўлади!

Бу дунёга кимни бойлаб қўйиб эди-да, аёл зотини бойлаб қўяди?

Дард бор, бош ёстикқа тегиш бор.

Ана шунда, суяб турғизажак танмахрам кунга ярайди. Ана шунда, оғизга сув томизажак танмахрам кунга ярайди.

Эркак зоти ёмон бўлиб туғилмайди! Қарсак икки қўлдан чиқади!

Ўзи яхшилаб олади! Нима деса, хўп дейди! Қўлини косов қилади, сочини супурги қилади!

Майли, болалари онамизни ўз онаси ўрнида кўрмаса-да, майли! Аммо онамиз уларни ўз боласи ўрнида кўради! Бир оначалик қарайди!

У киши ана шундай бир эркакдан умидвор бўлди!

7

Отамиз қайноғаси дарвозасида оёқ илди. Узангидан оёқ олди. Отини етаклаб ичкарилади.

Ичкарида жамоа жам бўлди.

Отамиз жамоа билан юзма-юз бўлди. Юган тутамлаб, дол турди.

Салмоқлаб-салмоқлаб, аёли жавобини берди:

— Икки талоқ! Бўлдими? — деди.

Дераза олдида ўтирмиш Оймомо онамиз ўз жавобини эшитди.

Онамиз акаси музтар бўлиб қотиб қолди.

Ҳамсоя-қўллар ачиниш ҳам қайғуриш билан бош чайқади.

— Қайнсингилгинам умри хазон бўлди! Бошқа эркакка тушганида ҳалигача неварали бўларди!

Бу гапни онамиз янғаси айтди.

Ҳамсоя-қўллар далда берди:

— Такдир-пешона экан-да, ким ўйлабди дейсиз...

— Ҳали жойи чиқади!

— Жойи чиқса, берамиз!

— Ҳали кўчқордайин-кўчқордайин ўғиллар кўради!

— Ҳали попукдайин-попукдайин қизлар кўради!

— Тешик мунчоқ ерда қолмайди!..

8

Отамиз жамоадан кўзини олиб қочди.

Ерга қаради. Мунғайиб қолди.

Ер остидан тоғасига қараб-қараб олди.

Ўзини жуда-жуда ёмон сезди. Оёғи остида ер борми-йўқми, билолмади. Ўзини омонат сезди. Мунғаймиш кўйи кетига қайрилди. Ердан кўз олмай от етаклади. Оҳиста-оҳиста одимлади. Ер сунгалаб-ер сингалаб одимлади. Мунғайиб-мунғайиб одимлади.

Бош кўтариш учун мажоли-да қолмади, ҳаддида қолмади! Бош кўтариш учун ботинолмади! Ичкаридан тоғаси овозини эшитди.

— Энди, бари худо тарафдан, куда, — деди тоғаси. — Сиз ҳам, биз ҳам айбдор эмасмиз. Энди, келин бўлмиш юк-ёпларини олиб келиш учун борасизларда. Ўзим бошида туриб, ипидан игнасигача бўлиб бераман...

Отамиз ер остидан кетига қаради. Юрак-бағри ҳаминқадар эзилиб-езилиб кетди!

Ҳамиша қайқайиб-қайқайиб юрмиш оти, ҳамиша кўкрак кериб-кўкрак кериб юрмиш оти... боши ҳам бўлиб-хам бўлиб қадамлади! Ерга тумшук бериб-тумшук бериб қадамлади! Ерга кўз тикиб-кўз тикиб қадамлади!

«Ёмон бўлди, кўп ёмон бўлди, — хаёлланди отамиз. — Энди шуни, шу жонивор билмаса нима қипти?»

Отамиз ҳадаҳалади. Дарвозадан ташқарилади.

Узангига оёқ илди. Отига қамчи урди.

9

Отамиз чайладан адоқлади.

Адир адоғида қантарилмиш отини минди. Уйига йўл олди.

Дарвозани очди. Кўчада сочилиб юрмиш мол-ҳолларни ичкари киритди. Мол-ҳолга қаради. Отини охурига бойлади.

Ҳовли ўртасида серрайиб қолди.

ҳовли зим-зиё бўлди. Милт этмиш шуъла бўлмади.

Ичкарилаб, уй чироғини ёқди. Кўрпачага чўзилди. Этиги кўнжидан қамчини олди-да, оҳиста-оҳиста этик кўнжига урди, кўрпачага урди, деворга урди.

Ётиб ётолмади, ухлаб ухлолмади.

Тағин ташқарилади.

Бир қурбақа сапчиб-сапчиб келди. Деразадан тўкилмиш нурда тўхтади.

Нур, отамиз ғашини келтирди. Ичкарилаб, чироқни ўчириб келди.

Ток вайиши остида чўк тушди. Оёқларини чалиштирди. Жойлашиб ўтирди. Вайиш устунига яғрин берди. Бошини-да устунга қўйди.

Боши узра назар солди. Қоп-қораймиш вайишга тикилди. Тикилди-тикилди, кўзлари илинди...

Хўрозлар кичқириғидан, бузоқлар маърашидан уйғонди.

Тобора ёришиб келмиш осмонга қаради. Мунғайиб-мунғайиб қаради. Ғарибона-ғарибона қаради...

Отаси бор эди, отасига суянар эди. Отаси қазо қилди.

Аёлига суяниб қолди.

Онаси бор эди, онасига суянар эди. Онаси-да кетди.

Тағин аёлига суяниб қолди.

Энди, ёлғиз суянчиғидан-да ажралди. Ёлғиз юпанчидан-да ажралди. Ёлғиз юпанчидан-да ажралди. Ёлғиз паноҳидан-да ажралди.

Тўрт тарафи қибла бўлиб қолди!

Энди... Манави устунга суяниб қолди!

Отамиз отига қаради-юрди.

Қўйлар емиш дардида отамизга суйкалди.

Отамиз қўйларни туртиб-туртиб ташлади, жеркиб-жеркиб ташлади.

Отини эгарлади, ташқари етаклади.

Дарвозани ташқаридан кулфлади. Эгар қошидан олди, узангига оёқ илди.

От шахдам-шахдам қадамлади.

Тонг еллари хур-хур эсди.

Отамиз тегирмон олдидан йўл олди.

Тегирмон остидан шовуллаб отилмиш сув йўлни кўндаланг кесиб оқди.

Отамиз кечувда жиловни бўш қўйди.

От бош кўтармай-бош кўтармай сув ичди.

Шунда:

— Ассалому алайкум, Қоплон ака! — демиш овоз келди.

Овоз қаёқдан келди, сув шовуллашида билиб бўлмади.

— Мен бу ёқдаман, мисол учун! — деди овоз.

Отамиз тегирмон супасида турмиш Йўлдош қоровулни кўрди.

Қоровул бел боғидан қўшқўллаб ушлади. Кулиб-кулиб қараб турди.

— Тегирмонга келдингизми, мисол учун? — деди.

Отамиз нима дейишини билмади.

— Шундай, шундай... — дея бош ирға- ди.

Йўлдош қоровул тап этиб супадан тушди. Отамиз билан кўришиб-сўрашди.

— Буғдойингизни қайси бурчакка қўйиб эдингиз, мисол учун? — деди.

— Нима эди?

— Буғдойингизни ичкаридан топиб оламан-да, тегирмонга соламан, мисол учун. Тушгача тегирмондан чиқади. Тушда келиб отга ортиб кета берасиз, мисол учун.

— Йўқ...

— Йўғи бўптими, мисол учун. Боғқоровул бўла туриб, тушгачайин ўтира берасизми? Узумларингизни чумчуқ еб кетади, мисол учун! Мана биз ўтирсак, бўла беради. Биз маккажўхори қоровули. Маккажўхорини ит ейдими, мисол учун...

Отамиз хўрсинди. Теваракка аланглади. Йўл бўйи симёғоч симларида тизилиб турмиш қалдирғочларга тикилди.

Йўлдош қоровул, отамиз истиҳола қилаяпти, дея ўйлади. Тағин гапга тушди.

— Навбатда турганлар жанжал қилади, деб ўйлаяпсизми, мисол учун? Чин, тегирмон навбати билан, дейдилар, мисол учун. Лекин мен тегирмончи билан гапиришаман-да. Шундай-шундай, дейман-да, мисол учун...

Отамиз қамчи сопи билан қалдирғочли симларга ишора қилди.

— Шу симларда ток бор-а? — деди.

— Ҳа, ток бор, мисол учун.

— Унда, нимага қалдирғочларни ток урмайди?

— Шуни билмадим-а, мисол учун. Чопиб бориб, Николай монтёрдан билиб келайинми, мисол учун?

От сувдан бош кўтарди.

Отамиз отни тиззалари билан ниқтаб хайдади.

От сув сачратиб-сув сачратиб кечувдан ўтди.

Отамиз йўлида давом этди.

Йўлдош қоровул отамиз кетидан қараб қолди.

11

Отамиз тегирмондан олислади.
Тонгги ҳаводан баданлари жунжикди. Чопони ўнгирлари ёнларига ёйилди.
Бор вужуди билан, бор тани билан... кўмсаш кўшиғини айтди...
Улкан тол теварагини бир айланиб оёқ илди. Ерга тушди. Отини тол танасига бойлади.
Елкасидан нафас олди. Баданлари қизиди. Ёқаларини очди.
Азим ёнғоқ остига борди. Ёнғоқ танасига суяниб ўтирди...

12

Пойида булоқ сувлари тиниқ оқди, сокин оқди.
Пўст ташламиш ёнғоқлар булоққа чўлп-чўлп тушди. Булоқда қалқиб-қалқиб оқди...
Отамиз булоқдан ҳовучлаб-ҳовучлаб олди. Оғзини чайди. Юзига сепди. ўзини совутди.
Булоқ бўйидаги кийик ўтларга термилиб ўтирди-ўтирди... Эслаш кўшиғини айтди...

13

«...Зардоли барги мисол қайрилма ой, булутсиз оқшом осмонида ҳаволанди.
Оқшом тағин-да оппоқ, тағин-да нафис бўлди.
Қовжираб ётмиш қиёқ ўтлар шамолда чайқалди. Шамолда айқашди, ажиб товуш берди.
Барглар шитир-шитир этди.
Пишиб меъеридан ўтиб кетмиш зардолиллар ерга тап-тап тушди.
Оқшомдан зардоли ҳиди анқиди.
У, Оймомо сочини ушлади...
Оймомо рўмоли четидан ўпқаланиб-ўпқаланиб қаради...»

14

Эслаш кўшиғи авж олди:
— Ҳа-а-ай...
Отамиз отланди. Адирга йўл олди.
Адир ғуж-ғуж дарахт бўлди. Зардоли, олма, жийда, ёнғоқ, дўлана... бўлди. Уларни табиат
экди, табиат кўқартирди. Шу боис, оти ёввойи олма бўлди, ёввойи ёнғоқ бўлди.
Бу йил дарахт барглари учи сариқ-сариқ бўлди. Демак, қиш кеч келади. Борди-ю, барглар
остидан сарғайиб бошласа, қиш эрта келади.
Отамиз от жilовини ўз ҳолига қўйди.
Ер синчиклаб-ер синчиклаб қаради...
Шу ерларда... Худди шу ерларда бир сўқмоқ бўлар эди. Сўқмоқ боғ тарафидан... Оймомо
ишдан қайтар эди. Отамиз худди шу ерда Оймомо йўлини пойлар эди...
Бу, кўришув кўшиғи бўлди!
Энди у сўқмоқлар йўқ...
Сўқмоқлар кўмилиб кетди. Изсиз, ном-нишонсиз кўмилиб кетди...

15

Бир калтакесак хазонларни шитирлатиб-шитирлатиб чопди.

От сесканиб оёқ илди. Қулоғини динг қилди.
Отамиз жиловни орқага бурди.
От ўзи юрмиш эгри сўқмоқдан юраман, деди.
Аmmo отамиз отни тиккасига солди.
Йўлда йўнғичқапоя келди, ариқ келди, ўр-чукур келди. От баридан сапчиб ўтди, баридан ирғиб ўтди.
Кўришув кўшиғи поёнлади.
Кўшиқ ёввойи дарахтлар остида қолди. Ном-нишонсиз сўқмоқларда қолди...

16

Отамиз Сайрак адирда жилов тортди. Эгар қошига жилов илди.
От бўйни кўзойнак илон мисол гажак-гажак бўлди.
От пишқирди. Олд туёқлари билан тарс-тарс ер тепди.
Отамиз, қамчи сопи билан телпагини кетига сурди. Қамчили кўлини сонига тиради.
Елкадан нафас олди. Қириниб йўталди. Кўшиқ айта бериб қақраб қолмиш томоғини намлади.
Назарини боғларга берди...

17

Шу кўйи ўтирди-ўтирди... ўзининг сўнги... энг сўнги кўшиғини бошлади...
Бу, хайрлашув кўшиғи бўлди, алвидо кўшиғи бўлди!
Тонглар бепоёндыр, бепоён! Олис-олис уфқларда тонг. Боботоғ чўққиларида тонг. Даграз сув омбори узра тонг. Қишлоқ узра тонг. Боғларда тонг. Терак учларида, баргларида тонг. Гала-гала чумчуқлар парвозида тонг. От ёлларини ўйнамиш сокин елларда тонг. Куйловчи соқолини силамиш салқин саболарда тонг.
Кўшиқда-да тонг!

18

Сокин боғ узра бир гала чумчуқ ўйнади.
Чумчуқлар турнақатор бўлиб тизилди. Ғуж бўлди. Ёппасига терак шохларига ёпирилди. Тағин парвозланди.
Жимжит терак кўйнида парр этмиш кўр овоз келди.
Бир тўрғай ҳаволаниб-ҳаволаниб ўйнади. Ўз ўйинидан, тонг ҳавосидан маст бўлиб сайради. Бир жойда муаллақ турди. Чалқанча ётди. Қуйига шўнғиди. Тағин юқорилади. Кўкка тўш берди. Жойида қотиб қолди. Тағин тўлқиндайин-тўлқиндайин парвозланди...
Алвидо кўшиғи авжида бўлди!

19

Кун, тонгни ёқиб юборди.
Оламдан оппоқ парда кўтарилди.
Боботоғ чўққисида турмиш дум-думалоқ кун, тераклар учини чалиб кетди.
Бир терак шоҳида чумчуқлар зорланиб-зорланиб чирқиллади.
Чумчуқлар илон кўрса, ана шундай зорланиб чирқиллайди...
Алвидо кўшиғи қиёмда бўлди:

— Лалайлам, ла-а-ам!...

Бебош саболар терак баргларини чаппа-чаппа қайирди.

Фотмачумчуқлар шохма-шоҳ ликиллади.

20

Қишлоқ тарафдан келмиш сўқмоқда отлиқлар, эшаклилар кўринди, пиёдалар кўринди.

Биров уловига сават осиб олди, биров қўлтиғига сават қисиб олди.

Дехқонлар узум узишга кела берди.

21

Бригадир отини йўнғичқапоя гирдига бойлади.

Теракзор ёнлаб юрди. Чумчуқлар зорланмиш терак олдига борди.

Енкайиб-енкайиб қаради. Бирдан... изига қараб-қараб қочди.

Бригадир қўлини қоши устига қўйиб қаради.

— Ҳой, Қоплон ака! — деди. — Белни олиб чопинг! Анави теракда бир дарранда ўралиб ётибди!

22

Отамиз алвидо қўшиғини бекам-у кўст айтди.

Умрида илк бор... илк бор, қўшиғида сўз ишлатди.

Қўшиқ қиёмида кўнглидан бир сўз отилиб чиқди:

— ...Ку-у-уйга-а-ай!..

Отамиз алвидо қўшиғини боғлар оралаб бўлинмиш меҳнаткашларга қараб айтди.

Меҳнаткашларни қўшиқ билан кузатди.

Меҳнаткашлар ишларига қўшиқли бўлиб кетди!

23

Сўқмоқда бир қизил кийим кўринди.

Бошида дока рўмоли бўлди. Қўлида саватча бўлди.

Одимлари вазмин-вазмин бўлди.

Бу, асл қўшиқнинг ўзи бўлди!

Асл қўшиқ турганда мухаммас қўшиққа йўл бўлсин! Асл қўшиққа тараф йўқ!

Қўшиқ беихтиёр адирдан эниб бошлади.

24

Бригадир, қўли қоши устидалигича қолди.

25

От, асл қўшиқ олдини олди.

Асл қўшиқ чапдан йўл олди.

От, асл қўшиқ олдини олди.

Асл қўшиқ ўнгдан йўл олди.

От, тағин олдинни олди.
Асл кўшиқ нима қилишини билмади. Ерга қараб қолди.
Шунда, кўшиқ отдан тушди. От бўйнига кўлини кўйди. Олис турди.
Асл кўшиқ рўмоли ерларда ҳилпираб-ҳилпираб турди.
Кўшиқ, асл кўшиқ кўлидан саватчани олди. Эгар қошига илди. Бир кўли билан от
жиловидан ушлади. Бир кўли билан асл кўшиқ рўмолидан ушлади.
Оҳиста-оҳиста қишлоққа йўл олдилар.
Кўшиқлар юзма-юз бўлиб, нималарни гапиришдилар?
Кўшиқлар йиғлаб-йиғлаб, мана бундай гапиришдилар:
— Умрингизни олмайин дедим, боваси, ёлғиз ўғилсиз...
— Шу гапингга номаъқулнинг нонини ебсан, момоси. Сенга келган дардга ўзим кўндаланг,
момоси...

26

Бригадир олислик қилди.
Шу боисдан эшитмади.
Аmmo барини кўриб-билиб турди.
— Ҳа, кучингдан, бизнинг қоровул! — дея жилмайди.

VI

Ой сузилиб-сузилиб боқди.
Бобомиз озгин панжсаларини ҳавода очиб юмдилар.
— Эсингдами, момоси, — дедилар. — Ўшанда-да ой ёруғ эди, ёп-ёруғ эди...
Бобомиз кафтлари билан қовжсираб-қовжсираб ётмиш хасларни пайнасладилар.
— Мен отни жилдириб келайин, момоси, — дедилар. — Сен ўтириб тур. Қўрқмайсанми, ўзи?
Бобомиз адирдан эндилар. Ариқдан ҳатладилар. Йўнғичқапоя оралаб юрдилар.
От қулоқларини диккайтирди. Кетига тис бўлди.
Ҳўжасини таниди, бўй берди.
Бобомиз от ёлларини силадилар. Силаб-силаб эркалатдилар.
От қозигини суғурдилар. Ҳали от оззи тегмаган ерга тепиб-тепиб қоқдилар. Жабдугини-да
от олдига олиб келиб кўйдилар.
Бобомиз ана шу жабдуққа пича чўнқайдилар. Оёқларини узатиб-узатиб ўтирдилар.
Кафтлари билан йўнғичқаларни силадилар. Кафтларини юзларига суртдилар, бурунларига
босдилар.
Кафтларини тўйиб-тўйиб искадилар.
Шунда... шунда, ариқ ёқалаб келмиш қораларга кўзлари тушдилар.
Йўнғичқа исли кафтлари билан соқолларини тутамлаб-тутамлаб қарадилар...

1

Неча-неча қизғалдоқлар очилди.
Барглари сочилиб-сочилиб кетди.
— Дўхтир бизнинг ичимизга кириб чиқибдими, момоси. Дўхтир айта беради-да! Ана,
Жўрақулни дўхтирлар одам бўлмайди, деди. Беморхонадан олиб кетинг, деди. Ана, юрибди,
отдайгина бўлиб!..
— Чин, боваси чин.

— Биласан, Ҳазрати Хизр суйган бандаларига йўлиқдилар. Менга йўлиқдилар, фарзанд бераман, дедилар. У киши юзимдан ўтолмайди, момоси. Одамнинг юзи иссиқ-да, момоси.

— Айтганлари келсин, боваси.

— Бўғирсоқ, ёғли патир қил. Эртага ишга олиб борамиз. Арпага ўроқ тушар эмиш. Меҳнат хайити-да.

— Уфф, ишнинг охириям бормикин-а.

— Тирикчилик, момоси, тирикчилик. Одамнинг юзи чидамайди. Яна тагин Хушвақт ҳаяллаяпти. Хушвақт ўрнига-да меҳнат қилмасак бўлмайди. Одамлардан уят. Хушвақт келсин, ўзимиз биламиз...

— Катталар кўяр.

— Э, қўймай нима? Хушвақтдай улимиз бўлади-да, катталардан қўрқамизми? Бирови ғинг деб кўрсин! Ҳай, кўп жаврама, ана улимиз ишла-япти, деймиз. Бор, йўлингдан қолма, деймиз. Бари уялиб қолади! Қола берса, Хушвақт улимизни ўйлайди. Чол-кампирга индамайлик, ули хафа бўлади, дейди. Улимизнинг юз-хотирини қилади. Ҳали-ҳозир кимимизнинг юз-хотирини қиладилар, момоси...

2

Неча-неча қовунлар пишди.

Тарвузлар тарс ёрилди.

Узумлар майиз бўлди.

— Эшитдингми, момоси, Вахшиворда биров етмишида фарзанд кўрибди. Яна тагин, ўғил эмиш! Ана кўрдингми, эрта-кечи бўлмайди. Сабр қилсанг, ғўрадан ҳолва битади. Сабрнинг таги олтин, момоси.

— Айтганлари келсин, боваси.

— Айтгандай, яна пахтани деяпти, момоси. «Ҳазорбоғ» совхозига ёрдамга борамиз экан, ўн беш кунга.

— Икковимиз-да борамизми?

— Йўқ, бир ўзим бораман, момоси. Бригадир ўзингиз борасиз, деди. Билади-да, бир ўзим икки-уч кишининг ишини қилишимни билади-да, момоси.

— Билади, бригадир билади, боваси.

— Бригадир, сиз чойхоначи бўласиз, деди. Мен айтдим, чойхоначилик яримжонларнинг иши, мен пахта тераман, дедим.

— Унда, мен нима қилайин, боваси?

— Сен мол-қолларга қараб, уйда ўтир, момоси. Сенинг улушингни-да, Хушвақтнинг улушини-да ўзим бажараман. Хушвақт келсин, оёқни узатиб ётганимиз бўлсин, момоси.

— Айтганлари келсин, боваси.

3

Неча-неча барглар сарғайиб хазон бўлди.

Қизлар келин бўлди.

Болалар куёв бўлди.

Тойлар от бўлди.

— Ҳазрати Хизр лафзларидан қайтмадилар, момоси. Борди-ю, қайтсалар, ёдларидан кўтарилган бўлади. Унда, тагин эсларига соламан, момоси. Ҳазратим, бизнинг улимиз нима бўлди, биз улимиз йўлига қараб ўтирибмиз, дейман. Қандай қилиб айтасиз, дейсанми? Биласанми-йўқми, Ҳазрати Хизр одамга уч марта йўлиқдилар. Мен, энди икки бор йўлиқдим.

Ҳали яна бир йўлиқишим бор. Ўшанда айтаман-да, момоси. Ишончим комилки, у киши узрларини айтадилар-да, лафзига амал қиладилар...

— Айтганлари келсин, боваси...

4

Неча-неча қорлар ёғди.

Сув бўлиб-сув бўлиб оқди.

— Мен сенга айтсам, момоси, Яратганнинг ўзи бераман деса, қўшқўллаб беради. Сендан-мендан сўраб ўтирмайди. Ма, ол, кулим, дейди. Мана кўрасан, момоси...

— Айтганлари келсин, боваси...

5

Авжи саратон бўлди.

Офтоб лов-лов ёнди.

Офтоб оламни жингиртоб-жингиртоб қилди.

Офтобда сув қайнайин-сув қайнайин, деди.

Шундай кунда рамазон келди.

Эл рўза тутишини-да билмади, рўза тутмасини-да билмади. Рўза тутайин деди, кун кўз очирмади, кун нафас олдирмади. Рўза тутмайин деди, мўмин-мусулмон учун рўза қарз-да бўлди, фарз-да бўлди.

Отамиз билан онамиз ўйлаб-да ўтирмади. Кун офтоб тугул, олов пуркасада, рўза тутарман бўлди.

Боиси, эл-юрт олдида ўзларини қарздор билди, эл-юрт олдида ўзларини айбдор билди...

Қола берса, отамиз бир умиди Лайлат ул-Қадр бўлди...

6

Эмишки, йил, мелодий олти юз ўнинчи йил бўлди. Ой, Рамазон ой бўлди.

Оллоҳи таолонинг Жаброил отли бир фариштаси бўлдилар. Оллоҳи таоло ана шу фариштасини хузурларига чақирдилар. Жаброил фаришtasидан Муҳаммад алайҳиссаломимизга ваҳий юбордилар.

Бу амал Қуръони карим оятлари ёддан айтила бошламиш илк кечада содир бўлди.

Оллоҳи таоло ана шу тариқа-ана шу тариқа, Муҳаммад пайғамбаримизга ваҳий йўллаб ваҳий йўллаб бердилар.

Мелодий олти юз ўттиз иккинчи йилгачайин ана шундайин ваҳий йўллаб турдилар.

Эмишки, Қуръони карим ана шундай бино бўлди!

Шу боисдан Рамазон муқаддас ой бўлди.

Қуръони каримдай мўтабар ҳам табаррук китоб бино бўлди, муқаддас бўлади-да!

Шу боисдан Рамазонда мўмин-мусулмонлар рўза тутди.

Ойдин бўлдим, Лайлат ул-Қадр оллоҳи таоло Муҳаммад расулуллоҳимиз учун яратмиш кеча бўлди.

Арабча «лайл» сўзи ўзбекча «кеча» демакдир. Арабча «қадр», ўзбекча «такдир» демакдир.

Ойдин бўлдим, Лайлат ул-Қадр, «такдир ҳал бўлажак кеча» демакдир.

Жумлайи мўминларга аёнким, йиллар ҳисоб-китоби Қуёш Ер гирдида айланмиш даврига қараб саналади. Шунга биноан ҳар келажак янги йил эски йилга нисбатан ўн кун-ўн кун олдин келади.

Рамазон хижрий-қамарий йиллар тўққизинчи ойи бўлади.

Демак, Лайлат ул-Қадр ҳар йили бир вақтда келмайди. Турли кечаларда келади. Рамазон ойи охириги тоқ кечаларида келади. Хусусан, ўн еттинчи, ўн тўққизинчи, йигирма биринчи, йигирма учинчи кечаларда келади. Кўпинча, рамазоннинг йигирма еттинчисида келади.

Лайлатул-Қадр келажак кеча мўмин-мусулмонлар ниманики тиласалар, тилаклари бажо бўлади. Орзу-умидлари ушалади.

7

Отамиз-да, онамиз-да, Лайлат ул-Қадрни... улуғ бир зот, дея ўйлади!

— Лайлатул-Қадр ҳар бандасиникига-да кела бермайди, момоси, — деди отамиз. — У киши ўз суйган бандаларникига келади. Кимда-ким бус-бутун рўза тутса, ана шу бандасиникига қадам ранжида қилади.

Отамиз рамазон кечаларини санаб рўза тутди.

Неча-неча кечалар бедор ўтди.

Отамиз кўз илмаяжак кечалар бўлди.

Онамиз киприк қоқмаяжак кечалар бўлди.

Ўзлари тўшақда бўлди, бор вужудлари ташқирида бўлди. Қулоқлари динг бўлди.

Лайлатул-Қадрни чўчитиб юбормасинлар учун йўталмай ётди. Оҳиста-оҳиста гапиришди.

Тик этмиш товуш чиқаришмади.

Ешиклар билан деразаларни ланг-ланг очиб қўйдилар...

Рамазон-да охирлади.

Мўмин-мусулмонлар рўзаларини очди.

Рамазон ҳайити бўлди.

Онамиз чайинди-таранди, ўзига оро берди. Ҳайтлик либосларини кийди.

Қабристон йўл олди.

Ота-онаси бошига борди. Ота-онаси қабрига чироқ ёқди: пахта толасини эшит-ешиб, пилик қилди. Зиғир мойга белаб олди. Чўп учига ўради. Чўпни қабр бағрига қадади. Гугурт билан пилик учини ёқди.

Пилик учи лип-лип ёнди.

Онамиз лип-лип ёнмиш пиликка термулди...

Онамиз онаси раҳматликни ёдлади, онамиз отаси раҳматликни ёдлади.

Ёдлаб-ёдлаб йиғлади...

Онамиз ота-онаси бошидан қайтарда дуч келмиш етим-есирни қутлади.

— Ҳайитингиз қуллуқ бўлсин! — деди.

Етим-есирларга бир сўм-бир сўмдан ҳайитлик берди.

Отамиз-да озода кийимларини кийди. Жийноқ бўлажак ҳовуз бўйига йўл олди.

Йўлида учрамиш мўмин-мусулмонларни қутлади, бева-бечораларни қутлади.

— Ҳайитингиз қуллуқ бўлсин! — деди.

Бева-бечоралар қўлига уч сўм-уч сўмдан ҳайитлик берди.

Отамиз бева-бечоралар дуосини олди.

Бекатларда ўтирмиш хокисор бандаларни қутлади, уч сўм-уч сўмдан ҳайитлик берди.

Отамиз хокисорлар дуосини олди.

Ҳовуз бўйида ғуж бўлиб турмиш болаларни кўрди. Болалар нишолда теварагида уймаланди.

Билди, болаларнинг тангаси йўқ, бўлса, нишолда олиб еяр эди.

Отамиз болаларга битта-биттадан нишолда олиб берди.

Болалар нишолда ялай-ялай тарқалди, отамизга қарай-қарай тарқалди.

Отамиз болалар дуосини олди.

Йўл-йўлакай ҳамсоя-қўлларни ҳайит билан муборакбод этиб келди.

— Лайлатул-Қадр келаман деса, Рамазон деб ўтирмай, кела беради, момоси... — деди отамиз.

— Айтганлари келсин, боваси... — деди онамиз.

8

Онамиз тўлишиб-тўлишиб қолди.

Ёноқларида сепкил тошиб-сепкил тошиб қолди.

— Оймомонинг бўйида бўпти, кўз тегмасин.

— Яратганнинг ўзи ноласини эшитибди, кеч бўлсаям берибди.

— Фарзанднинг эрта-кечи бўладими.

— Ишқилиб, эсон-омон қутулиб олсин.

Онамизни кўрмишлар ана шундай дедилар!

Аслида... ундай эмас!

Аёл зоти чинакам фарзанд доғида куйса... фарзандни қалбан орзу қилса... худди бўйида бўлмишдай тўлишади! Аёл руҳияти шундай, аёл тани шундай, аёл қалби шундай!

Табиат аёлни фарзанд учун яратади.

Фарзанд — аёл бахти бўлади, шон-шарафи бўлади, юз-хотири бўлади!

Она — аёл зоти учун олийдан-олий мартаба бўлади!

9

Онамиз дарди ичида бўлди. Бировга сир бермади.

Ўтирди-ўтирди, Робия ҳамсоясиникига ўтди.

Ҳамсояси айвонда ўғлини осмонга отиб ўйнади. Ҳар отишида гўдак қийқириб-қийқириб кулди.

Онамиз кўзи тандирга қия ташиб юрмиш қизда бўлди. Ана, ўша йиғлоқи чақалоқ, ана! Дўппосдай қиз бўлди!

Онамиз қизга тикилди-тикилди, ич-ичида шундай деди:

«Биғ-биғ қилмаганинда... қизимнинг отини билиб олар эдим...».

Ҳамсояси гўдагини бешикка беллади. Ўғли тилидан айтди:

— Ай момо, мени тебратиб туринг, энам нон ёпиб келсин. Катта бўлсам, мен ҳам қизингизнинг бешигини тебратаман.

— Айтганинг келсин... — деди онамиз.

Ҳамсояси тандирга қараб кетди.

Онамиз бешик тебратди.

Чақалоқ онамизга қараб-қараб келди.

Онамиз-да кулди.

— Ҳа, кулишни-да биласанми? Кулишни-я? — ияк силкиди, — Кул, кула бер!..

Чақалоқ мимит қўлларини шундай пешонасида осилмиш туморга узатиб-узатиб кулди. Оғзида битга-да тиши бўлмади!

Онамиз бешикка энгашди. Шунда... шунда, димоғи гўдак исини туйди...

Онамиз умрида гуллар, барглар исидан баҳра олди. Турфа кўкатлар, таомлар исидан баҳра олди. Тўйиб-тўйиб искади.

Аmmo... гўдак исидан тароватлисини кўрмади, гўдак исидан ҳаётбахшини кўрмади!

Ай, гўдак ислари, гўдак ислари-ай!..

Гўдак кўзлари илиниб-илиниб кетди. Момомиз кўзларини юмиб, беихтиёр димоғида алла

айтди:

*Алла-алла, аҳди бор-а, алла-ё, алла-ё,
Уйқунинг ҳам вақти бор-а, алла-ё, алла-ё,
Алла айтган энангни-ё, алла-ё, алла-ё,
Қоп-қорайган бахти бор-а, алла-ё, алла-ё.*

Аллада Шеробод даштларидай анқиллаб ётмиш кўнгил ноласи бўлди.
Кўнгил дарди бўлди, армони бўлди.
Кўнгил фожиаси бўлди!..

*Дашт-у далада узум, алла-ё, алла-ё,
Узганимни ким билар-а, алла-ё, алла-ё
Ҳасрату армон билан, алла-ё, алла-ё,
Жон берганимни ким билар-а алла-ё, алла-ё...*

Онамиз кўкраклари учида игна санчилмишдай- йигна санчилмишдай бўлди.
Онамиз кафти билан кўкракларини силади. Силади-силади, бирдан... чап кўкрагини
чангаллади. Чангаллади-чангаллади... Чайқалди-чайқалди... Кетига шилқ этиб тушди...
Онамиз кўкрагига... сут келди.

10

— Ҳамсоя, сўраб эдингиз, келдилар, кўзингизни очинг.
Онамиз кўзларини очдилар...
Отамизга термулдилар. Заъфарон юзлари ёришдилар. Сўниқ кўзлари хиёл ойдинлашдилар.
Маъюс табассум бердилар.
Бармоқларини қимирлатиб-қимирлатиб, отамиз қўлини изладилар.
Отамиз титрамиш қўлини кафтлари орасига олдилар.
Онамиз юзлари тагин-да ёришди. Отамиз кафтларини ҳис этдилар-да!
Онамиз кўзларини юмиб-очдилар, юмиб-очдилар...
Отамиз сокин ўтира бердилар.
Шунда, аёллардан бирови отамизни туртди.
Отамиз туртмиш аёлга қарадилар. Ана шундагина нима гаплигини тушундилар...
Кўнгиллари орзиқиб-орзиқиб кетдилар...
Отамиз, онамиз юзларига эгилдилар.
— Момоси, мендан рози бўл, момоси... — дедилар. — Кўзингни оч, момоси, мендан рози
бўл...
Онамиз тагин кўзларини юмиб-очдилар, юмиб очдилар... Билинар-билинемас бош
қимирлатдилар...
Отамиз ўкириб юбордилар...

11

Аёллар овоз бердилар:
— Вой, ҳамсоям-е, ҳамсоям-е!..
Онамиз бир кеча меҳмон бўлдилар. Бир уй аёллар қуршовида ётдилар.
Ичкарида аёллар онамиз теварагида халқа бўлиб садр тушди.

Ташқарида эркаклар уй теварагини айланиб-айланиб йиғлади. Айтиб-айтиб йиғлади:

— Холамов-в, холамов-в!..

— Опамов-в, опамов-в!..

— Аммомовв-в, аммомов-в!..

Чор тарафга чопар кетди.

Чопар кишлок кўчалари бўйлаб жар солди:

— Халойик, барчангиз Қоплон қоровулникига жанозага! Бу ҳамминг бошида бор савдо, халойик!..

12

Одамлар оқиб-оқиб кела берди.

Уй одамлар қуршовида қолди.

Одамлар онамизни ёдладилар,

— Бечорани элликни қариблаган аёл деб бўлмас эди.

— Икки юзи қип-қизил анордай эди.

— Сўрамоқдан айб йўқ, бечора нечада кетибди?

— Қирқ саккизда, дейишяпти.

— Шундай, элликни қариблаб борибди.

— Энди, элликда деб дуо олади-да?

— Шундай-шундай, элликда деб дуо берилади.

— Ўзи, беморхонада дейишиб эди-ку?

— Дўхтир, олиб кетинглар, одам бўлмайди, дебди...

13

Ёш-яланглар момомлаб-момомлаб йиғлади:

*Осмондаги қирқ юлдуз
Қиялаб кетади ботгани,
Вой момом-ов, момом-овв!
Мен момомни бир ўпайин,
Қиёмат кетади ётгани,
Вой момом-ов, момом-овв!*

Ёши қайтишлар онамлаб-онамлаб йиғлади:

*Ҳовлимизнинг толини
Тобут бўлсин, дебмидик
Вой энам-овв, энам-овв!..*

14

Увол-савобчи аёллар уйларни бир-бир қаради. Уйларда тўшалмиш гиламларни кўтариб-кўтариб кўрди.

Бир уй ости тахтасиз ер бўлди.

Аёллар ана шу тахтасиз уй гиламини йиғиб олди. Уй ўртасига бўйра тўшади. Икки обтова сув олиб келди.

Аёллар онамизни кафтларида олиб келди. Ана шу бўйра узра ётқизди.
Уволчи аёл обтовада сув куйди, савобчи аёл...
Онамизни ювди! Бошдан адоқ ювди. Силаб-сийпаб ювди...
Аёллар онамизни оппоқ сурпга ўраб-ўраб олди. Кафтларида тобутга ётқизди.
Онамиз сўнгги манзилларига... сўнгги манзилларига пок-покизагина бўлиб жўнадилар.

15

Тобутга-да оппоқ сурп ёпилди.
Бу, ёшини яшаб ўтди, аломати бўлди.
Эл тобут пойида... онамиз пойида тизилиб-тизилиб жаноза ўқиди.
Тобут... онамиз эл кафтида қалқиб-қалқиб жўнади.
Эл тобутга... онамизга талпинди. Тобутни... онамизни кафтида кўтариб бориш ниятида бўлди. Ақалли кўлини теккизиб бориш пайида бўлди.
Эл тобут кетидан... онамиз кетидан қабристон борди.

16

Онамиз лаҳадга қўйилди.
Мозорга тупроқ тортилди. Тупроққа чим босилди.
Одам боши бир сўмдан исқот берилди.
Бир дастрўмолдан оқ йиртиш берилди.
Домла қабр бошида қироат билан-қироат билан Қуръон ўқиди:
— Аузу биллаҳи минаш, шайтонир-рожим. Бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим! Табарокаллази биядихил мулку ва ҳува ала кулли шайин қодир. Аллази холақол мавта вал ҳаята лияблүвакум айюкум аҳсану амала. Ва ҳувал азизул-ғофур аллази холақо сабъа самаватин тибакко. Ма таро фи ҳолқирроҳмани мин тафавут. Фаржиъил басаро ҳал таро мин футур. Суммар жиил басар. Карротайни янқолиб илайкал басару хо сиав ва ҳува ҳасир. (Тошбўрон қилинган шайтондан Оллоҳнинг паноҳига сиғинаман. Беҳад раҳмли, ниҳоятда меҳрибон Оллоҳ номи билан! Эғалик кўлида бўлмиш зот улуғ бўлди. Ва у ҳар нарсага қодир. Ул зотики яратди ҳаётни ва мамотни. Имтиҳон қилиш учун қайсиниси амал жиҳатдан яхшироқ. Ва у ғолиб мағфиротлик, қайсики яратди етти осмон табақасини. Кўрмайсан Оллоҳ яра-тишида бирор камчилик. Тиккин кўзингни. Кўрасанми бирор ёриқ. Сўнгра тиккин кўзингни қайта-қайта. Қайтади кўзинг сенга ноумид бўлиб ва толиб).

Юзларга фотиҳа суртилди.

Тупроқдан яралмиш онамиз, тагин тупроқ бўлиб кетдилар!

VII

Қоралар ариқ ёқалаб-арик ёқалаб кела берди.
— *Кетганга ўхшайдилар, кўринмаяптилар.*
— *Йўқ, ҳали кетмаганлар. Ёнбошлаб ётган бўлсалар керак.*
Маъшуқ овоз бобомизга таниш туюлди. Ўтибор билан эшитдилар.
— *Манави ерга ўтирайлик.*
— *Сабр, қил, қўлрўмол билан ўтларни артиб ташлайин, ана, энди ўтир.*
— *Уҳ, пидананинг исини. Юлманг, биздан кейин ҳам келадиганлар бор. Исини кафтимда олиб бераман. Мана, исканг.*
— *Йўқ, қонмадим. Учларини силкиб юбор.*

Бобомиз ҳайрат билан ёқа ушладилар... «Ё, тавба, маъшуқ овоз ҳамсояси Менгтўранинг қизи бўлди. У буёқда нима қилиб юрибди? Ё... Йўз-е! У ҳали гўдак-ку. Дарров-а? Айтиб бўлмайди, қиз бола шайтон бўлади. Уёқдан буёққа қарагунча бўй беради»...

Ошиқ овоз бобомизни ҳаминқадар ҳайрон қолдирди.

Ошиқ овоз момомиз, акасининг ўгли бўлди...

Жимжитлик бўлди. Маъюс кулги бўлди.

— Шеър ўқиб берайинми? Яқинда ёдлаб олдим. Қара, эшит:

Ёришмоқда олис чек ҳам,
Тонг фусункор, сулув бирам.
Ғазал янглиз жарангдор дам,
Янгроқ ҳаво эсингдами?

Сукунат бўлди. Қўлингиз мунча қаттиқ, демиш овоз бўлди. Овоз эркали бўлди. Гинадан кўра, миннатдорликка мойил бўлди.

Бошланар тўрғайлар куйи,
Табиатнинг тонгги тўйи,
Ёруғ рўё эсингдами?

Бобомиз беихтиёр бош ирғадилар. Ойдин ранги, кўк йўнғичқа бўйи, байтдан кайфлари чоғ бўлди.

— Қара, тагин бир шеър ўқиб берайин.

Байтлар гамза билан ўқилди.

Хаёллари, ўйлари қўйнидаги бобомиз, хушвақтликлари, руҳий ҳайитлари қўйнидаги бобомиз байтларни эшитмадилар. Адир бетидаги қоп-қора ёнғоққа термилдилар. Юксакланиб кетмиш Вахшивор қирларига, Кераготог чўққилари бағрида элас-елас оқариб кўринмиш оппоқ қорга тикилдилар.

Байтларнинг сўнги мисрасини эшитдилар.

Боболарим бирин-кетин суяк суриб ўтган ер.
Момоларим сочларини қирқта ўриб ўтган ер.

Юзларида, кўнгилларида ёруғ табассум ўйнадилар.

— Ҳай-ҳай-ҳай... — дея пичирладилар.

— Бундай бемаҳалда қолиб кетмасдилар-ку? — деди ошиқ.

— Кетгилари келмаяпти шекилли, — деди маъшуқ.

— Кўнгиллари бузилиб ўтиргандир.

— Кечроқ энам, бобонинг мол-ҳолларига қарайин деб, даричадан қайтиб келди. Ўзлари қараётган эканлар, вайрон кўнгилларини баттар вайрон қилмайин деб бормадим, деди.

— Отам, ҳар оқшом момонгеникига бориб молҳолга қара, деди.

— Оқшомлари борсак, бир-биримизга гап қўймаймиз, майлими? Бўлмаса билиб қоладилар.

— майли.

— Қоронгилатиб адир айланамиз...

— Момомиз қазо қилганидан буён телевизор, радио қўймаймиз.

— Биз ҳам қўймаймиз.

— Энам қора кийиб юрибди.

— Менинг отам бир куни янгироқ кийимини кийиб шаҳарга бормоқчи бўлиб эди, энам

уришиди, одаммисиз ўзи, деди. Отам фаросатсизлигидан ўзини койиб, яна қора кийди.

— Биз ҳам қора кийимларимизни кийиб юрибмиз.

— Энам тақинчоқлариниям сандиққа солиб қўйди.

— Укаларим оқшомлари ашула айтиб ўйнарди, энам уришиди. Азалимиз, бованг эшитиб қолса нима деган одам бўламиз, деди.

— Энди момомизнинг қирқи ўтгунча шундай бўлади.

— Бовамиз буёқларга келиб юришимизниям билармикинлар? — деди маъшуқ.

— Билмасалар керак, — деди ошиқ.

— Момомизнинг вафоти куни сен ҳам йиғладингми?

— Бўлмасам-чи, уйни айланиб, момомлаб йиғладим.

— Мен энамлаб йиғладим.

— Қара, кетибдилар.

— Юринг, Сайрак адирга энди биз чиқамиз...

Ошиқ-маъшуқ кўзголда. Ариқ ёқалаб юрди.

Бобомиз кўнгиллари ёришиди. Тўлқинландилар. Ўтиришларини-да, туришларини-да билмадилар. Кетларига хиёл чайқалиб, кўзларини юмдилар. энтикиб-ентикиб нафас олдилар. Кийимлари ўзларига торлик қилаётгандай бўлдилар. Ёқаларини кўтариб-кўтариб, кўкракларини шамоллатдилар.

Жойларидан авайлаб турдилар. Этакларини қоқдилар. Ўтира бериб қотиб қолмиш қаддиларини ростлаш учун белларига қўлларини тирадилар.

Адирламиш ошиқ-маъшуқлардан кўз узмадилар. Суқланиб-суқланиб қарадилар...

Беихтиёр... беихтиёр қишлоққа боражак сўқмоқдан йўл солдилар...

— Момоси, мен уларни кўрдим... — дедилар. — Мен сенга айтиб эдим-у, Ҳазрати Хизр юзимиздан ўтолмайди деб!..

Бобомиз оёқ илдилар. Сайрак адирга қайрилиб қарадилар.

Боболарим бирин-кетин суяк суриб ўтган ер,
Момоларим сочларини қирқта ўриб ўтган ер...

Бобомиз бошларини эгганларича туриб қолдилар!

— Момоси, юр, кетамиз... — дедилар.

Бобомиз йўлларида имиллаб, бир-бир босиб давом этдилар.

Шунда, Сайрак адирда... ҳассаси... қарилик ҳассаси қолиб кетганини эсладилар.

— Майли, уларга қолсин... — дея қўл силтадилар.

Бошлари гувиллаб, ўзларини мажолсиз ҳис қилдилар. Кўз ўнглари гимирлади.

Ойдинлар тўлқиндай чайқалди. Ойдинлар тўлқиндай мавжланди.

Бобомиз хаста қалблари ўртанди, гариб қалблари ўртанди. Кўзлари ёшга тўлди. Кўз ёшлари ойдаи оппоқ соқолларига сизиб тушиди.

— Момоси, мен уларни кўрдим. Улар байт айтди, эшитаяпсанми, байт!.. — дедилар.

Бобомиз кўз олдилари ойдинланди. Тагин Сайрак адирга қайрилиб қарадилар.

Сайрак адирда иккита қора қолди.

Бири ошиқ, бири маъшуқ бўлди.

Ошиқ билан маъшуқ бир иккита бўлиб қолди, бир битта бўлиб қолди...

Бобомиз жилмайдилар.

— Ана, бизнинг болаларимиз! — дедилар. — Ҳазрати Хизр боважоним, умрингиздан барака топинг!..

Бобомизнинг жилмаймиш ёноқларидан бетиним ёшлар сизди.

Момомиз вафотидан кейин кўз ёшлари қуриб қолгандай бўлиб эди. Қайларда ётиб эди,

шаиқатор ёшлар?

Шаиқатор ёшлар бобомиз лабларига сизди, ияқларига сизди.

Бобомиз кўз ёшларини енглари билан артиб олдилар. Адирдан кўз узмадилар.

— Ана, бизнинг невараларимиз! — дедилар. — Қуллуқ, Ҳазрати Хизр боважоним, қуллуқ!

Бобомиз кўнгилларидан нималардир тошиб кела берди.

Бу тошқинни қайғу десак-да бўлади, хушвақтлик десак-да бўлади.

Бобомиз кўнгилларидан қайғули хушвақтлик ўқсиб-ўқсиб кела берди.

— Юр, кетдик, момоси, энди биз келмаймиз... — дедилар.

Кўзлари кулмиш бобомиз, юзлари кулмиш бобомиз, ёноқлари кулмиш бобомиз, лаблари кулмиш бобомиз тантана қилдилар.

— Бу адирлар бизники! — дедилар.

Ўқсиқлар зарбидан елкалари силкина берди.

— Бу ойдинлар бизники! — дедилар.

Кўнгиллари тинмайин ўқсиммиш бобомиз, елкалари тинмайин силкинмиш бобомиз сўнгги бор, сўнгги бор оёқ илдилар. Қоматларини адл тутдилар.

Сайрак адир, адирда ўтирмиш ўгил-қизларига тантана билан қарадилар.

Боболарим бирин-кетин суяк суриб ўтган ер.

Момоларим сочларини қирқта ўриб ўтган ер.

Бобомиз сўқмоқдаги сўнгги қадамларини боса-боса, ойдиндаги сўнгги сўзларини айта-айта, йўлларида давом этдилар:

— Энди кетсак майли!..

1980

МОМО ЕР ҚЎШИҒИ

1

Хумор момога кун туғди.

Ёлғиз ўғил аскардан келар бўлди.

Остонасидан суюнчихўр аримади.

Хушхабар олиб келгувчилар бировига тўн ёпди, бировига белбоғ ўради, бировига дўппи кийгизди.

Ёлғиз ўғилдан борини аямади.

Қўли сандикда бўлди.

Кўзи остонада бўлди.

Аскардан қайтмиш ўғилдан дарак бўла бермади.

Шунда, момо кўнглига таҳлика тушди. Чин-да, йўл азоби — гўр азоби. Йўлда нималар бўлмайди.

Чолини отлантириб, йўлга чиқарайин, деди.

Чоли қирда ётиб арпа ўради. Икки-уч кунда ўроқчиларга сув олиб бориш учун бир келиб кетади.

Бечора чоли ҳали эшитмади. Эшитса, от қўйиб келади.

Хумор момо кўлини қоши узра соябон қилди. Чоли арпа ўрмиш қирга қаради. Ўғли келмиш Денов йўлига қаради.

Интиҳо, аскар келди.

Хумор момо кўчага чиқар бўлди. Калишини излади. Теграсига аланглади. Тополмади. Яланг оёқ чиққани эп бўлмади.

Бу, суюнчихўрлар иши эканини билди. Кулиб тура берди. Калишини сўровчи бўлди.

Теваракда юрмиш ҳамсоя-қўллар, хеш-таборлар елка қисди.

Ховли дарвозаси олдида турмиш Мардон жувозкаш айтди:

— Суюнчисига бирор нима атамасангиз, калишингизнида бермайман, дарвозанида очмайман. А? Йўқ, Мардон жувозкаш борнинг боласи, майда-чуйдаларга узатган оёғинида йиғмайди, ҳа!

Жувозкаш дарвозани ичидан занжирлаб олди. Дарвоза тирқишидан одамлар қора берди.

Ўғли остонадалигини кўрмиш момо, эндиги атайдигани охирги суюнчи эканини билмиш момо, уч йилдан буён ўғлини соғина бериб, юрак-бағри эзилиб юрмиш момо, йўқчилигинида эсидан чиқариб қўйди. Қисир қолмиш молини атаб юборди:

— Анави молимни атадим, бор-е! — деди. Шундан кейин жувозкаш қўйнидаги калишни момо пойига олиб келиб қўйди.

Момо калишни оёғига йўл-йўлакай илди. Дарвозага талпинди.

Жувозкаш дарвозани очди.

Остонада аскар турди.

Момо ўзини ўғли бағрига ташлади. Юзини ўғли бағрига босди.

Аскар момони кучоқлаб олди. Бир-икки марта ердан кўтариб олди.

— Раз-раз-раз! Ты похудела, мамашка, да! Ну, старость — не радость! — деди.

Момо бели зирқираб кетди. Аммо теваракдагиларга сир бермади. Дарди ичида бўлди.

Ўғли қилиғини соғинишга йўйди.

Юзларини ўғли кўкрагидаги нишонларга суйкади, хўнграб йиғлади.

Аскар онасини юпатди:

— Ну, мамаша, ну, хватит! — деди. Аскар, боши узра сочқилар сочилди. Болалар сочқи терди.

Аскар сочқилар остида ичкарилади.
Одамлар давра бўлди. Ҳол-аҳвол сўра-сўра бўлди.
Аскар бош ирғади. Лўнда-лўнда жавоб берди:
— Да! Ничего! Спасибо!
Аскар даврага аланглади. Онасидан сўради:
— Мамаша, где папаша?
Хумор момо даврага жовдираб қаради. Ўрисчани чала-чулпа билонғич жувозкаш тилмоч бўлди.
— Отасини сўраяпти, хола, — деди.
— Ҳа-а, отангми? Қирга арпа ўрокқа кетиб эди. Ҳали-замон келиб қолади.
Аскар бош ирғади:
— Арпа ўрганский-да? Ничего, придёт! — деди. Хумор момо ўғли пойқадамига ош берди.
— Тўй отаси қирдан қайтганда бўлади, — деди.

2

Аскар эрталаб бадантарбия қилди. Белигача яланғоч бўлди. Ҳовлини айланиб чопди. Оёғини кўтарди, бебилчагини пешонасига теккизди. Қўлларини ерга тиради. Ётди-турди, ётди-турди.
— Раз-два-три!.. Живо, сержант Орзикулов! — деди. Кун терак бўйи бўлди.
Аскар холаси дўппосдай ўғлини эргаштириб келди. Аскар холасига пешвоз юрди. Ўнг кўлини чаккасига кўйди.
— Сержант Орзикулов! — деди. Кўришиш учун холасига кўл узатди.
Холаси аскар кўлини эмас, ўзини бағрига олди. Аскар жиянига қараб кўлини чаккасига кўйди.
— Сержант Орзикулов! Как твоя имя? Баҳром? Значить, Боря, да? — деди.
— Йўк, Баҳром, — деди жиян.
— Нет, Боря! Баҳром, отсталое имя! Боря современная! Рядовой Боря!
Жиян, тоға бўлмиш гапига тушунмади. Онасига жовдираб қаради.
Онаси орага тушди.
— Жиянингиз ҳали аскар бўлмади. Ўзбекча гапирмасангиз, тушунмайди, — деди.
— Ну-ну, пора знать, пора!
Аскар чалқанча ётди. Оёқларини чалиштирди. Бармоқлари билан кўкрагига чертди. Ўзича хиргойи қилди:
— Ай лавю, ай лавю... Я вас люблю, я вас люблю...

3

Кун оққанда аскар отаси қирдан эниб келди.
Отини дарвоза олдида колдирди. Қамчини белбоғига қистирди.
Ичкари равона бўлди. Кулимсиб-кулимсиб қадамлади, кучоғини очиб-очиб қадамлади.
Ўзича гапириб-гапириб қадамлади.
— Қани, аскар келибди-да, қани...
Аскар отасига пешвоз юрди. Қўлларини боши узра ёйди.
— О, папаша, здорово! — деди. — Сколько зима, сколько весна!
Отаси кучоклашиб-кучоклашиб кўришди. Шу ўзимнинг ўғлимми, демишдай, аскарга қараб-қараб кўйди.
Отаси жонлиқ сўйди.
Қариндош-уруғлар, гапга етарлар учун тўй қилиб берди.

Ўғли оёқ олиши билан гапларидан улай-булай изза бўлмади.

Майли, ҳали-ҳозир аскарлик ҳавоси бор. Кейин-кейин ўзига келади, дея ўйлади.

Аммо аскар ўзига келмади.

Мўйсафид отаси тоқати тоқ бўлди, отаси ёрилди:

— Улим, эрта биров айтган экан, отангни кўрдим — аҳмади фориг, энангни кўрдим — товони ёриқ, деб. Отанг шул, энанг шул, қўй энди, ўз тилингда гапир.

— Ну, даёшь, папаша, даёшь!

— Мен-ку, чала-чулпа биламан. Қизил аскар бўлиб, ўрис ошналарим билан тиллаша бериб, пича билиб олиб эдим. Лекин энанг бечора манави қишлоқдан нарини билмайди. Тилингда тушунолмай қийналяпти.

— Ну, папаша, пора знать!

Отаси нима қилишини билмади. Ўй суриб қолди.

Отаси бир вақтлар Денов, Термизларда қизил аскарлик машқини олиб эди. Мана шу ерларда Совет ҳокимиятини барпо этиш учун қўлтиғига тўппонча осиб эди.

Унда манави мишиқи пўрим онаси қорнида ё бор эди, ё йўқ эди. Бу ўзи, кимга пўримлик қиляпти?

Отаси зардаси қайнади. Кўйлагини кўтарди. Чап биқинида ҳамон сақланиб турмиш ажабтовур изларни очди.

— Ай сержант, сен ўзи ким билан гаплашаётганингни билисанми? — деди. — Мен наган тақиб, Совет ҳокимиятини ўрнатганимда қаерда эдинг? Энангнинг қорнида, отангнинг белида эдинг! Ишонмасанг, мана, наган изи ҳалиям турибди, мана!

— Я узбекский язык не понимаю!

Отаси у деди, бўлмади, бу деди, бўлмади. Аскар гап корламади.

Отаси, шу чиндан ўз ўғлимми, ё, бошқа бировми, демишдай аскар уёғидан қаради, аскар буёғидан қаради. Аниқ бир гапга келолмади.

Кейин, шу ўз ўғлим экани ё ҳаққост чин бўлсин, ё ёлғон бўлсин, дея аскар қулоқ-чаккасига тарс эткизиб бир солди.

Аскар бундай зарбни кутмаб эдимми, ё, эски қизил аскар мушти ўзи шундай бўладими, ишқилиб, ёнбошига гуп этиб тушди. Унсиз, жингак бўлиб ётди.

Отаси аскарни ёқасидан ушлаб турғизди. Энди бу чаккасига солмоқчи бўлди.

Аскар отаси ниятини пайқади шекилли, ҳовлини айланиб қочди.

— Вой энажон, ўлдим-е! — дея бақирди.

Отаси белбоғидаги қамчини олди. Яланг оёқ бўлиб аскар қувди.

— Энағарнинг боласи, тўхта дейман! — дея зуғум қилди.

Аскар ўқдай учди. Ошхонага кириб борди. Қозонни айланиб чопди. Онаси кетига паналади.

— Энажон, отамни ушланг! Жон эна, ушланг! — дея ёлворди.

— Кўркма-е, индамайди!

— Индайди, сиз кўрмадингиз, уже битта едим! Қўлидаги қамчини олинг, энажон!

Отаси зуғум қилди:

— Ушлама мени, энаси, ушлама! — деди. — Энағарни бир қамчи остига олайин!

Онаси орача қилди.

— Қўйинг, энди қобил аскар бўлади, — деди. — Айт, қобил аскар бўламан, де.

— Энди қобил бўламан, жон ота!

— Ҳа-а, энағарнинг аскарни, тилингда бор экан-ку!

— Бор, мана, бор!

Шундай қилиб, аскарга тил битди. Аскарлик кийимларини ташлади. Ўз кийимларини кийди. Бир эрта отаси овозидан уйғонди.

— Сержант Орзикулов, буёққа бир қаранг! — деди отаси.

Аскар ҳадаҳалаб кийинди. Отилиб борди. Уйқули кўзларини уқалади. Отасига жовдираб қаради.

— Сержант Орзикулов, бет-қўлни ювиб фариштали бўлиб келинг, муҳим топшириқ бор!

Аскар чопқиллаб бориб, чопқиллаб келди. Отаси аскарни оғилхонага эргаштириб борди. Мол таппиларни кўрсатди.

— Манавилар нима, сержант Орзикулов? — деди. — Ҳа, яшанг, таппи! Энди, ўзингиздан қолар гап йўқ, сержант, тирикчилик, ҳа, тирикчилик! Биласиз, таппи қишда кўп яхши ўтин бўлади. Қишнинг ғамини ёзда е, деган! Энди, энгни билаккача туриб, таппи ёпганский, ҳа!

Аскар таппиларга қаради. Кўнгли ўйнади. Бир, таппига қаради, бир, отаси қўлидаги қамчига қаради.

Ўлмаиннинг кунидан билакларини турди. Авайлабгина энқайди. Таппига қўл урди.

Кўнгли ўйнагандан-ўйнади. Кўзларини чирт юмди. Тағин очди. Елкаси оша отасига қаради.

Отаси қаққайиб қараб турди. Отаси қамчи ўйнатди.

Аскар тақдирга тан берди. Тағин кўзларини юмди. Таппини кафтларига олди. Деворга кулочкашлаб таппи ёпди.

Шунда, девордаги қатор таппиларда ботиб ётмиш онаси панжа изларига кўзи тушди.

— Ҳа, бали, сержант Орзикулов, гап бундай бўпти-да! — деди отаси. — Энангизнинг кўлидан бир ишни оладиган бўлдингиз!

Бир окшом отаси масалани кўндаланг қўйди:

— Мана, меҳмонлигингизда қариди, сержант Орзикулов. Келди-кетдиларда сийрақлаб қолди. Сўрамоқдан айб йўқ, энди ким бўлмоқчисиз?

Аскар ҳарбий хизматдан қайтиб, ижроқўм раиси бўламан, дея ният қилиб эди. Ана шу ниятини айтиш учун тили айланмади, елка қисиб қўя қолди.

Отаси бўлари гапни айтди:

— Билмаганский-да? Унда, бизники билганский! Манави заранг таёқни олиб, орқамдан юрганский! Сержант Орзикулов пода боққанский!

Аскар анграйиб қолди. Оғзи очилиб қолди.

Отаси бир ўқрайди.

Аскар дирк этиб жойидан турди.

— Есть, пода боққанский! - деди.

Шу кундан эйтиборан аскар чакана чўпон бўлди.

Адирда узун кун чакана мол боқди.

Аввал-аввал кўника олмади. Қаерларгадир, хусусан, аскар бўлмиш жойларига кетиб қолгилари келди.

Кейин-кейин адирларга ўргана борди. Адирларсиз зерикди. Адирларсиз куни ўтмади.

Оқшомлари уйма-уй юрди. Оши ҳалол йиғди.

Боши иккита бўлди.

Кетма-кет иккита қиз кўрди.

5

Эл аскарни сержант Орзикулов дейишини қўймади.

Ҳазил-мутойибачилар тўй-гаштакларда сержант Орзикулов аскардан қайтиб келиб гапирмиш гапларини гапириб берди. Қилиқларини қилиб кўрсатди.

Эл хандон отиб кулди.

Болалар сержант Орзикулов бўлиб гапиришди, сержант Орзикулов бўлиб кўришиб-сўрашди, сержант Орзикулов бўлиб таппи ёпди.

Эл қаҳ-қаҳ уриб кулди.

У, сержант Орзикулов бўлиб қолди.

6

Шунда... шунда, уруш бошланди.

Сержант Орзикулов урушга кетди.

Урушдан эсон-омон қайтди.

Теваракка олазарак боқди.

Отаси бечора раҳматлик бўлибди.

Гул деб аталмиш бир дард иккита қизинида олиб кетибди.

Чолидан айрилмиш онаси билан фарзандларидан жудо бўлмиш аёли мунғайиб қолибди, ғариб бўлиб қолибди.

У урушдан ажабтовур бўлиб келди.

Миқ этмади. Олис-олисларга термулди.

Қариндош-уруғ болалари кўксидаги орден-медалларга қўл теккизиб кўрди.

— Буларни қаердан олдингиз? — дея суриштирди. — Урушга борсак, биз ҳам орден олиб келардик, — деди.

Шунда, сержант Орзикулов қирғинбарот кунлардан бор-йўғи бир марта гап очди:

— Урушнинг оти ўчсин, болам, — деди. — Сизлар сўраманглар, мен айтмайин.

Бундайчикин оҳангжамоларни мен тақдим, сизларга тақиш насиб этмасин...

Колхоз раиси сержант Орзикуловни яхши-яхши ишларга қўймоқчи бўлди.

Аммо сержант Орзикулов рад этди. Тағин ўз подасини сўради.

Икки йилда фарзанд кўрди.

Бунисида қиз бўлди.

Қиз бўлсада умри билан бўлсин эди, бунисида кетди.

Тўртинчиси ўғил бўлди.

Хумор момо невараси учун исм ўйлади.

Ақлларга маслаҳат солди. Оқ-қорани таниганларга китоб кўрдирди.

Олис ўйладилар.

Ўйламай бўладими, кетма-кет учта фарзанд кетди!

Охир-оқибат, ҳаёт соҳиби бўлсин, ҳаётда турсин, дея Турсун деб исм қўйдилар.

Ота-она орзуси бажо бўлди.

Турсун ҳаётда турди.

7

Ёлғиз ўғил Турсун бир оёғи мактабда бўлди, бир оёғи адирда бўлди.

Мактабдан кейин бир қўйнига нон солди, бир қўйнига китоб солди. Отаси олдига борди.

Тошга чўнқайиб китоб ўқиди. Овоз қўйиб китоб ўқиди.

Эл таъбири билан айтмиш, Турсун ғазалхон бўлди.

Байрам, тўй-маъракаларда шеър ўқиди.

Мактаб кутубхонаси камлик қилди. Тумандан даста-даста китоб олиб келиб ўқиди.

Сандиқ ости билан дераза токчалари китобга тўлди.

Адабиёт муаллими Турсуннинг шеърини дафтарини кўриб берди. Бир-иккитасини туман рўзномасида чиқариб берди.

Ёлғиз ўғил доврўғи донг таратди.

Эл ўйлаб қолди: отаси бор-йўғи подачи бўлса, ўғли қандай қилиб байт ёзади?

Жавобини отасидан сўради:

— Сержант Орзиқулов, улингизга нима бериб боқяпсиз?

— Шу, биз нима есак, уям шуни ейди.

— Унда, қандай қилиб байт битяпти?

— Шунга хайронман. Шунча бўй-бастим билан мен байт битолмайман, бу энағар битяпти.

Бир оқшом сержант Орзиқулов ўғли ётажак уйга оҳиста кириб олди.

Деворда рангтасвирлар илиғлик бўлди, қаламтасвирлар илиғлик бўлди.

Тасвирларда турфа гуллар, қорли тоғлар, жониворлар бўлди.

Бир саман йўрғалаб юрди. Бир бўз ёллари хилпираб-хилпираб елди. Бир жийрон олис-олисларга термулиб кишнади. Иккита қора тўриқ олд оёқларини кўтариб, тумшукларини тумшукларига теккизиб искашди...

"Отга мойилли бўлибди. Эсайсин, от олиб бераман".

Сержант Орзиқулов шундай ният қилди.

Деразада тахлоқлик дафтарларни варақлади.

Ўғли шуларни ўз ичидан чиқариб битдимиди, ё, бирор китобдан олиб битдимиди, билолмади.

Дафтарни варақлади-варақлади, тағинда ажабланди...

Дафтарда бир қиз расми бўлди. Қиз хушрўйгина бўлди. Елкасида гулдор рўмол бўлди.

Расм остида хуснихат бўлди.

"Шу қиз учун битилмиш байт бўлса ажаб эмас".

Сержант Орзиқулов шундай ўйлади.

Аёлини чақирди. Қизни кўрсатди.

Аёли қизга бот-бот тикилди.

— Танимадим, — дея елка учирди.

Аёли ўзида йўқ хушвақт бўлди.

Ёлғиз ўғли уйғонибди! Бир қизга, ким бўлса-да, бир қизга кўнгил қўйибди! Бир қиз билан кўнгил олиб, кўнгил берибди! Ёлғиз ўғли суюкли бўлибди!

Ўғли мактабни битирсин. Насиб бўлса, шу қизни келин қилади!

Уч бирдай қизни қора ерга берди. Насиб бўлса, шу қиз келинда бўлади, қизда бўлади!

Сержант Орзиқуловнингда бир қувончи икки бўлди. Орзуси эзгу бўлди.

Насиб бўлса, ўғлини вақтли уйлантиради. Ёлғиз ўғил эрта уйланса, эрта фарзандли бўлади.

Ўзидан-ўзи кўпаяди, ўзидан-ўзи униб-ўсади. Фарзандлари отасига йўлдош бўлади, бобосига неvara бўлади.

Ота-она орзу-ҳаваси ҳамиша эзгу бўлади.

Аммо ҳаёт ҳамишада ота-она орзу-ҳавасига эш бўла бермайди.

Ҳаёт бошқа, орзу-ҳавас бошқа.

8

Турсун мактабни битирди. Кийимларини жомадон жойлади. Гап йўқ, сўз йўқ, ўқишга жўнади. Онаси оғринди.

Урушда қон кечмиш отаси ўғлини қўллаб-қувватлади. Қўлига пул берди. Хуш-хушвақт ўқишга жўнатди. Бот-бот тайинлади:

— Улим, биз ўқиёлмадик, энди, сен ўқи. Замон ўқиганники бўлиб қолди. Бирдан-бир тилагим, отанг ким, энанг ким, шуни унутмасанг бўлди...

Турсун ўқишга кириб келди.

Таътил кетидан таътил ўтди.

Турсун ўсиб-улғайди.

Юзларида учли нималар тошиб ётиб эди. Ёнокларини ғадир-будур нималар босиб ётиб эди. Ёноклари кўнғиртоб қора эди.

Бир ғаними ёнокларини қотиб ётмиш таппига қиёслади. Бир ғаними ёнокларини чалмага қиёслади.

Ўзи ойнага қаради-қаради-да:

— Йўқ, булар шунчаки кирлар, — деди. Турсункул ювина берди-ювина берди. Ёнокларидагилар кетди. Юзлари силлиққина бўлди.

Ажабтовур кийимлар киядиган бўлди.

Папиросни лаблари четига қистириб юрадиган бўлди.

Гугуртни ташлади, ёндиргич тутди.

Жуздони бетига аёллар тасвирини ёпиштириб олди.

Оёқ либослари товони кўтарилди.

Сочига соч қўшилди. Қулоқларини ёпди.

Паловни қошиқда ейдиган бўлди.

Бир тўйда "Модерн токинг" дея аталмиш гуруҳ ашуласини хиргойи қилиб ўйнади.

Кўпни кўрганлар мийиғида кулди.

— Отасига тортибди, — деди.

9

Турсун тонг саҳарлаб уйғонди.

Бет-қўлини ювмасдан дўкончага чопди.

Аmmo дўконча ҳали ёпиқ бўлди.

У дўконча олдини олиб турди.

Шеърни чоп этилмиш рўзномадан ўнта олди!

Қайтимиға қарамади. Рўзномаларни қўлтиғига қисиб чопди.

Бир рўзномани қўлиға олди. Тағин, бирор мисрам тушиб қолмадимикин, деган ташвишда шеърини йўл-йўлақай ўқиди. Ҳижжалаб ўқиди.

Хайрият, мисралари тугал бўлди.

Ижарасида эшикни ичкаридан қулфлади.

Шеърларини чалқанча ётиб ўқиди, тик туриб ўқиди, ўтириб ўқиди.

Турсун ўзини катта шоир ҳис этди.

Рўзномадаги расмиға тикилди. Ўзини... XIX аср буюк шоирларига қиёслади.

"Йўқ, ўхшамайди. Буюклар соқол қўяди. Буюклар сархонали мундштук чекади".

Чин, қадимги улуғлар соқоли бор, сархонали мундштуги бор.

Нимаға энди Турсун соқол қўймайди? Мундштук чекмайди?

Одамлар соқолини қиртишлаб юради. Одамлар папирос чекиб юради. Юра берсин! Одамлар ким бўлибди? Жайдари халқ-да!

Йўқ, жайдари халқдан фарқ қилмоқ лозим...

Турсун соқол қўйди. Турсун сархонали мундштук олди.

Турсун исм-шарифини пичирлаб айтди: Турсун Орзиқулов!

Исми шариф деганида шунча узун бўладими! Яна-тағин жарангламайди! Шоирлар исми шарифига ўхшамайди!

Ўзи, исми маъноси нима? Турсун, ўтирсин, ётсин... Шуям гап бўлди-ю!

Турсун ўз исми шарифидан... орияти келди. Ота-бобоси отидан... уялди!

Ўзига шоирона ном топишни ўйлади.

Неча-неча тахаллуслар топди. Ўзига ёқмади.

Охири, тарихдан келиб чиқди. Ўзини Паҳлавон Даҳо деб атади.
Паҳлавон Даҳо!

10

Бир таътилда ота-онаси Паҳлавон Даҳони уйлантирмоқчи бўлди.

Даҳо оёқ тиради. Ўқишни ўртага солди.

— Ҳали ёшман, — деди. Аммо асл боисини айтмади. Ота-она нияти қатъий бўлди.

Онаси кўзига ёш олди. Тавалло қилди.

Охири Даҳо кўнди.

"Мендан нима кетди, бир ўйнаб қолай. Ўқиш битгунча ким бор, ким йўқ", деди.

Ота-она қариндошлари қизини келин қилмоқчи бўлди:

— Ўзимизники яхши-да, ёлғизгина боламиз бўлса... Даҳо ўша дафтардаги қизни айтди:

— Олсам, ўшани оламан, бўлмаса йўқ! - деди. Ота-она ёлғиз ўғил кўнглига қаради.

Тўй бўлди.

Келин ота-она олдида қолди. Куёв бошоқойда ўқишига қайтди. Байрам, таътиллarda келиб-кетиб турди. Бир ўғил, бир қиз кўрди. Ўқишлар битди.

Даҳо ўз вилоятига ишга юборилди. Даҳо шаҳарда қолмоқчи бўлди. Шаҳарда қолиш учун пинҳона уриниб кўрди.

Аммо иш масаласи қийин бўлди.

Даҳо ичини ит тирнади.

Онгсиз қолди. Қишлоғига қайтиб борди.

Ўзи ўқиб-улғаймиш мактабда ўқитувчи бўлди.

11

Паҳлавон Даҳо мактабда осмондан тушгандай юрди. Теварак-атрофга, жамики оламга осмондан қараб яшади.

Ўқитувчилар:

— Ўзимизга қайтиб келибсиз-да, — дея ҳол сўради. Ана шунда Даҳо ўзини камситилган ҳис этди. Ушбу гапни: "Ҳолинг шу экан, нима қилардинг кеккайиб, ўзимиз қатори одам экансан-ку", деган маънода тушунди.

Ерга тушмаслик учун турли-туман ҳавойи гапларни тўқиб гапирди:

— Дорилфунунда қолдирмоқчи эди, қолмадим. Шаҳарда катта ишларга қўймоқчи бўлди, кўнмадим, — деди.

Отдан тушса-да, узангидан тушмади.

Жамоатдан ўзини четга олди.

Ўзига-ўзи бино қўйди.

Уйда-да, ишда-да, кўча-кўйлардада ўзини элдан холис олди.

Уйда-да, ишдада теваракка бегона кўз билан қаради.

Теваракдагиларда Даҳога бегона кўз билан қаради.

Ўз пуштикамаридан бўлмиш болаларида Даҳога бегонасираб қаради.

Даҳо кулса, болаларида кулди.

Даҳо хўмрайса, болаларида хўмрайди.

12

Даҳо ўзини-ўзи қафасга солди.

Юраги сиқилгандан-сиқилди.
Юраги чолвори балоғидай ғижим-ғижим бўлди.
Оқшомлари ичини ит таталади.
Тиззасига шапиллатиб урди. Сапчиб турди. Кўчага йўл олди.
Ўйлади-ўйлади, колхоз кутубхонасига йўл олди.
Кутубхона эшигида кулф кўрди. Лўмбоздай кулфни чанг босди. Қулф ерранг бўлди.
Даҳо кулфга тикилиб қолди.
Каердандир идора қоровули келди. Энтикиб нафас олди. Даҳонинг юзига энгашиб қаради.
— Сизмисиз, шоир ука, — деди. — Мен, кутубхонага бирор маст-аласт ўғирликка келдимми деб ўйлаб, чошиб келибман.
— Оғзингизга қараб гапиринг.
— Гапнинг тўғриси-да, ука, одамнинг кўнглига нималар келмайди дейсиз. Кутубхона остонасига ойлаб инсон зоти қадам қўймай-қўймай бирдан одам пайдо бўлиб қолса, кўнгил хавфсирайди-да.
— Кутубхоначи борми?
— Ҳа, бор. Кутубхоначи анави Самиевнинг келини бўлади. Ҳозир ўтоқда.
— Келадими?
— Энди, уёғини билмадим, шоир ука. Ҳозир ўтоқ, кейин узум узиш бўлади. Ундан кейин ҳаммани пахтага ҳайдайди. Шу билан қиш келади. Қишда ҳафтада бир очса очади, очмаса йўқ. Нима, бирон зарил иш бормиди?
— Шундай, бир қарасам деб эдим.
— Келин йўқ-да. Келин йўқ вақтлари хабарчи газета-журналларни бир ҳафталик қилиб қассоб қайнотасига ташлаб кетади. Қайнотаси рўзнома увол бўлмасин деб, эл-халққа гўшт ўраб беради. Астагина бориб сўрасангиз, бир-иккита рўзнома беради. Яхши одам, қўли очик.
Даҳо мактабга қараб юрди. Мактабни бир айланди. Қоровулдан бошқа жон кўрмади.
Бекатдаги темир ўриндиққа ўтирди. Ҳафсаласи пир бўлди.
— Уф-ф, - деди.
Кўча юзидаги симёғочда осилмиш радиокарнай узук-юлуқ овоз берди:
— Эълон, ўртоқлар, эълон эшиттираман! — деди. — Кеча кечаси Саид чавандознинг саман оти қочди! Кимдаким дарагини айтса бир эчки, ушлаб келса бир қўй суюнчиси бор! Яна бир эълон! Бугун колхоз клубида икки серияли индийский кино бўлади! Қайтараман, индийский! Бош ролда Раж Капур! Эшитяпсизми, Капур, Капур! Билет нархи ҳар серияси йигирма тийиндан қирқ тийин! Кино қоронғи тушганда бошланади!
Даҳо энсасида қотди, кулгисида келди.
Қош қорайди. Ҳаво файзиёб бўлди.
Даҳо жойидан кўзғолди. Чолвори кетини тортиб-тортиб қўйди.
Уйга йўл олди. Йўлда оёқ илди. Ўйлаб қолди.
"Уйга бориб нима қиламан?"
Кўнгли ниманидир истади, ниманидир қўмсади. Кўнгли нимагадир ташна бўлди, нимагадир талпинди.
Нималигини ўзида билмади.
Уйи тарафга қўл силтади. Тағин изига қайтди.
Боягина радиокарнай барчани кинога таклиф этди. Нимага энди у кинога бормайди?..
Айтилган жойдан қолма, дейди.
Чин, ҳинд киноларини ёмон кўради. Шундай бўлса-да, боради.

Маданият саройи чироқлари ҳали ёнмади. Теварак нимқоронғи бўлди. Одам одамни зўрға таниди.

Болалар кувишиб ўйнади.

Даҳо сарой паттахонаси олдига келди. Паттахона даричасидан мўраламоқ бўлиб энгашиди. Бирдан кетига тис бўлди.

Бир ит даричадан тумшугини чиқарди.

"Қоровул паттахонани итхона қилибди", дея ўйлади.

Даҳо дарвоза олдида турмиш киночи қўлига танга ташлаб кирди.

Ичкари ярми бўм-бўш, ярмида ўтирғичлар бўлди. Ўтирғичлар бирови қийшайиб ётди. Яна бировида орқа суянчиғи йўқ. Тағин бировида ўтирғич дасталари синиб ётди. Бус-бутуни кам бўлди.

Даҳо бир майиб ўтирғичга қўлрўмолини тўшаб ўтирди.

Киночи клуб чироғини ёқди.

Даҳо сахнага қаради, махлиё бўлиб қолди.

Сахна шифтида қалдирғочлар уя курди. Уяларда пат-хаслар осилиб ётди.

Олапат қалдирғочлар сахна узра чарх уриб учди.

У қалдирғочларга махлиё бўлиб, билмади. Ўтирғичлар лик тўлди. Жой етмай қолди. Бировлар ташқаридан тош олиб келди, бировлар ғўла олиб келди. Уйи яқинлар уйдан кўрпача олиб келди. Тағларига қўйиб ўтирди. Болалар ерда тизилишиб ўтирди. "Сангам" деб аталмиш кино бўлди. Болалар:

— Ура-а-а! — дея қийқириб чапак чалди. Катталар киночига қараб бақирди:

— Йигирма йилдан буён шу кинони олиб келасан, инсофинг борми, ўзи?!

— Ўтган бозор куни қандай кино олиб келайин деганимда индийский бўлсин, дедиларингизку! — деди киночи.

— Индийский кино битта эмас-ку, ахир!

— Бошқаларини колхозларга олиб кетиб қолибди. Шуниям зўрға олдим, халқ талаб қияпти, деб!

— Бўлди қилинглари энди, кинони кўрайлик! Сарой бозордай ғувиллади.

Одамлар хахолаб кулди, қийқириб кулди, ҳуштак чалиб кулди.

Оғизларига келмиш гапни гапириб кино кўрди.

— Қаранглари, ҳозир қизнинг қийимларини олиб қўяди, ана олди!

— Ҳозир қиз билиб қолади!

— Энди қиз қўшиқ айтади!

— Ай, оҳу кўзларингдан!

— Ўзиям хурилиқо-да, оҳ-оҳ!

— Шу қиз қишлоғимиздаги Тошмирза бригадирнинг қизига келбат беради!

— Тошмирза бригадирнинг қизи қорачадан келган, бу окдан келган!

— Кинода шундай кўринади-да, аслида юзидагилар упа-сурма!

— Ҳа, кўзингдан Раж Капур! Ўзимизнинг Капур-да бу!

Кино узилиб қолди. Одамлар ҳуштак чалди.

— Ай, сапожник! — деди. Сахнада тағин кино кўринди.

Одамлар бу сафар бараварига ҳой-ҳойлади:

— Ай, сапожник, ўтказиб юбординг!

— Қиз сувда балиқдайин балқиб сузишини қолдириб кетди-я!

— Бас қил, ашқол-дашқолингни!

— Оладиган қирқ тийининг бурнингдан чиксин! Ҳуштак тинмади.

Киночи кинони тўхтатди. Одамлар айтган жойидан қайтариб қўйди.

Кино ярим соат мобайнида тўрт марта узилди.

Узилган вақтлари Даҳо ерга қаради. Кўзларини юмиб ўтирди.
Кино давом этди.
Кўчма кино яқинида ўтирмиш бир одам жойидан турди.
— Ай, боғбригада қизлари! — деди. — Эшитмадим деманглар, эртага ўтоққа бормаймиз!
Санглоққа ариқ тозалагани борамиз, эшитдиларингми?
— Ай, Абил ҳисобчи, кўп қариллама!
— Нимага қарилламайман? Иш зарилми, кино зарилми? Кино кўрасан-а, кино кўрасан!
Мана кўрасан, мана бўлмаса, мана! — Абил ҳисобчи шундай дея, саҳнага тушмиш нурга қўшқўлини тутди. Бармоқларини бир-бирига қийдирди.
Бармоқларини туя ўрқач қилди, хўрозқанд қилди, бешиктебратар қилиб ўйнатди.
— Кино кўрасан-а, кино кўрасан! Мана кўрасан, мана!
Барча қилиғи саҳнада акс этди.
Одамлар қийқириб кулди.
Даҳо ерга тупурди. Кинога қўл силтади.

14

Узум узиш соб бўлди. Пахта терим бошланди.
Даҳо мактаб аҳли сафида "Ҳазорбоғ" совхозида ҳашарда бўлиб келди.

15

Дарслар бошланиши билан совуқда бошланди. Мактабга кўмир келди. Даҳо кўмир олди.
Дарвоза олдиға туширди. Қош қорайгунча кўмир ташиди. Қоп-қора кўмирга ботди.
Яхшилаб чўмилмоқчи бўлди. Аммо аёли кўймади:
— Аввал овқатини еб олсин, кейин чўмилади, — деди.
Даҳо бет-бошини чайди.
Таомини еди.
Болишга ёнбошлади. Кўзи илинди.

16

Бир маҳал уйғонди. Теваракка сер солди.
Қабатида ўғил-қизи, ундан нарида аёли ухлади.
Ой деразадан боқди.
Даҳо кўзларини бир юмди-бир очди. Зим-зиёга эл бўлди.
Ўғил-қизи димоғига қулоғини тутди.
Ўғил-қизи бир меъёрда пишиллаб ухлади.
Даҳо ерга силжиб тушмиш кўрпани ўғил-қизи устига ёпиб қўйди. Ўзи кўрпасинида ўғил-қизи оёқларига ташлади.
Авайлабгина аёли олдиға ўтди.
Даҳо кўнгли талпинди, Даҳо кўнгли энтиқди, Даҳо кўнгли тин олди, ором олди...
Даҳо қорни очди. Кўнгли озди.
Оёқ учида ташқарилади.
Аёли шивирлаб овоз берди:
— Овқат ошхонада, устида тобоқ тўнтариклик.
Даҳо даҳлизда оёғи учида турди.
Ота-онаси ётмиш уй эшиги тарафга қулоқ солди. Жон нишонаси сезмади.

Хотири жам бўлди.
Дахлиз эшигини авайлаб очди. Қандай авайлаб очди, шундай авайлаб ёпди.
Ой ойдин бўлди.
Тун аёз бўлди.
Даҳо оёқ учида одимлади, омонат одимлади.
Оёқлари остида бир нима чирс-чирс этди.
Даҳо сесканиб кетди. Этлари увишиб-увишиб кетди.
Энкайди, оёқлари остига қаради.
Халқоб сувлар музлабди.
Омборхона чироғини ёқди, ичкарилади.
Бир сичқон шитирлаб қочди. Бурчакдаги ковакка ўзини урди.
Омборхонага сер солди. Ўзга жониворларга кўзи тушмади.
Кўнгли тинчиди.
Ёғоч қозикда илинмиш нўхтани олди. Сичқон ғойиб бўлмиш бурчакка ташлади.
Кийимларини бирин-кетин шу қозикқа илди.
Тоғорага кирди. Жойлашиб ўтириб олди.
Қоракуя баданига сер солди.
Тоғора олдида турмиш сатилга кўл солди. Сув совибди.
Нима қилишини билмади. Ошхонага олиб бориб иситиб келмоқчида бўлди. Совуқда эринди.
Чўмич билан бошидан, елкаларидан сув қуйди. Баданини укалади. Тағин чўмичлаб қуйди.
Баданидан окмиш сув, қоп-қора бўлиб тоғорага тушди.
Юзини кафти билан артди. Сатил олдида турмиш юмалоқ кирсовунни олди.
Шунда, бадани учди. Дир-дир қалтиради. Боши сарак-сарак бўлди.
Совунни жойига ташлади. Чўмични рўзномага қўйди.
Сатилни кўшқўллаб кўтарди. Бошидан шариллатиб сув қуйди.
Оёғи остига рўзнома тўшаб артинди.
Этлари дир-дир учди. Кўллари қалт-қалт этди. Тишлари тик-тик этди.
Бошини жиққа хўл сочиқ билан ўради.
Ёғоч сўри устида турмиш бир халта ун хўл бўлди.
Боя бошидан сатиллаб сув қуйишда хўлланди.
Энди, ун ярми хамир бўладиган бўлди.
Омборхонадан ошхонага чопқиллаб борди.
Зим-зиёда қидирди-қидирди, гугурт топди.
Примусни ёқди. Пилик бир ёниб қизарди.
Даҳо примус ичини очиб қаради. Ичида ермойи бўлмади.
Ўчоққа ўт ёқиш ит азоб бўлади.
Даҳо шўрвани муздайлигича еди.
Чойнак жўмрагидан оғиз қўйиб сув ичди.
Даҳо дилдиради.

17

Эртаси танаси қақшади. Бадани қичиди.
Ҳаммомга йўл олди.
Олдин сартарошхонага борди. Кутидай ёғоч кулбага кирди. Ўриндикқа чўқди. Ойнага қаради, сочларини силади.
Сартарош ойнага қараб бош чайқади.
Даҳо тушунмади. Елкаси узра қайрилиб қаради.

Сартарош Даҳо елкаларига қўлини қўйди. Ойнага қараб:
— Сочингизни ололмаман, — деди.
— Нега?
— Чинимни айтсам, биз бир хашаки сартарошмиз! Соч оладиган бўлсак, устара билан қатрон қилиб оламиз!
— Йўқ-йўқ!
Даҳо жойидан лик этиб турди.
— Ана, тайёр автобус, шаҳарга боринг. Маданиятли одамлар шаҳарга боради.
Шунда, қишлоқда ҳаммом йўқлиги ёдига тушди.
Нима қилишини билмади. Калласини қирт-қирт қашиди.
Шу якшанбада туман ҳаммомига боришга аҳд қилди.
Сочлари ораси қичигандан-қичиди.
Сочсовун олмоқчи бўлди. Сочини сочсовун билан ювмоқчи бўлди.
Шу ниятда дўконга кирди.
Дўкондан сичқон ҳиди келди.
Дўкон бир тарафи хўжалик моллар бўлди, бир тарафи саноат моллари бўлди.
Даҳо саноат молларини томоша қилиб бошлади.
Қатор-қатор камзул-чолворлар осилиб ётди. Турли-туман кийим-кечаклар тахланиб ётди.
Даҳо кийим-кечакларга қаради, ўйлади, қаради — ўйлади.
У энди мактабга қатнаб бошлаган вақтлариям шулар бор эди.
Даҳо ўшанда кийим-кечакларга суқланиб қараб эди, катта бўлсам олиб кияман, дея орзу қилиб эди.
Ана, катта бўлди.
Кийим-кечаклар ҳамон турибди.
"Энди буларни ким олади, ким кияди? Жандафурушга топшириб бўлмайди. Барча-барчаси қимматбаҳо нарса. Ҳеч кимга керак эмас нарсани чиқариб нима қилади".
Даҳо шундай ўйлади.
Хўжалик молларига қарагиси келмади. Боиси, сичқон ҳиди кўнглини ўйнатди. Чўнтагини қовлади.
— Иккита яхши сочсовун беринг, — деди. Сотувчи пинагини бузмади.
Даҳо хайрон бўлди. Сотувчи юзига қаради. Сотувчи илжайди.
— Ҳазиллашяпсизми, шоир ака? — деди.
— Йўқ.
— Бизда сочсовун бўлмайди.
— Унда, иккита совун беринг.
— Ҳа, совун бошқа гап. Совун бор, мана. Сотувчи шундай дея пештахта устига иккита кирсовун қўйди.
— Йўқ, атирсовун, деяпман.
— Атирсовун йўқ. Бир бўлиб эди, тамом бўлди. Атирсовундан олқинди яхши, кирни яхши олади.
— Кирга эмас...
— Унда, ана, тайёр автобус, шаҳарга боринг. Маданиятли одамлар шаҳарга боради.
Даҳо дўкондан пешонаси тиришиб чиқди.
Мактабга жўнади.
Дам олиш куни туман йўл олди.
Туман ҳаммоми сассиқ бўлди. Буғи йўқ бўлди, фақат иссиқ суви бор бўлди.
Даҳо иссиқ сувга яхшилаб ювиниб олди.
Охирги автобусда қишлоққа қайтди. Йўлда чанқади. Юраги куйди.

Қишлоқ марказида тушди. Ҳовузга қараб юрди.
Бир ҳовуч сувни лабига олиб бориб қаради. Сувда майда-майда қуртлар ўйнади.
Даҳо афти бужмайди. Сувни тўкиб ташлади.
Кўнгил ташналиги босилмади. Юраги куйгандан-куйди.
Ошхонадан сув сўради, қатиқ сўради.
Нимаики сўради, мўйловли ошпаз йўқ, дея бош ирғади.
Даҳонинг зардаси қайнади.
— Нима бор ўзи? Бу ошхонами, ё, бир чўл-биёбонми? — деди.
— Зарда қилманг, шоир ака, зарда қилманг. Мана, шўрва бор. Бизда шўрвадан бошка ҳеч нарса бўлмайди. Сизга ўзи нима керак?
— Ҳеч нима! Бир дам олиб ўтирсам деб эдим!
— Унда, ана, тайёр автобус, шаҳарга боринг! Маданиятли одамлар шаҳарга боради!
Даҳо ошпазга қаради, ошпаз Даҳога қаради. Даҳо қўл силтаб жўнади.
Йўлда ўйлаб юрди: "Маданиятли одамлар шаҳарга боради. Ажаб, бари шундай дейди.
Шоирлигимга шама қияптими дейман".

18

Йўлда хабарчи ушлади. Қўлига иккита хат берди.
— Калламни қашиб ўйлайман. Паҳлавон Даҳо ким бўлди экан дейман, билсам, сиз экансиз, — деди.
Сахийлик қилгиси келди. Битта рўзномада узатди.
— Келинг, битта газета берайин, ана, — деди.
— Чеккасига Маматов деб ёзилибди.
— Анави Мардон тракторчи-да. У адирда ер ҳайдаб юрибди. Ола беринг, шоир одамсиз, ўқийсиз. Энди, кўнглингизга олманг-у, шу, ота-бобонгиз исми шарифидан қолманг. Ота-боболаримиз исми шарифида гап кўп. Ота-боболаримиз етти ўлчаб бир кесиб, исми шариф кўяди. Ҳеч бандани ота-бобоси исми шарифидан жудо этмасин!
Даҳо рўзномани хабарчи кетидан отиб юборайин деди.
— Т-фу, провинция! — дея пичирлади. Рўзномани қўлтиғига қисиб олди. Йўл-йўлакай хатларни очиб ўқиди.
Бир рўзнома назмларини бадий заиф, дея чоп этмади.
Бир ойнома Паҳлавон Даҳо Ғарб сояси, деди.
Хат охирида шундай маслаҳат берди.
"Ғарб оҳангларига ўйнаманг. Ўзингизникини яратинг".
Шундайда куймиш Даҳо, тағинда бешбаттар куйди.
— Уҳ, саводсиз, тўнкалар! — деди.

19

Даҳо қишни бир амаллаб ўтказди, баҳорни икки амаллаб ўтказди.
Мактабда ёзги таътил бошланди. Даҳо жомадон кўтариб йўлга тушди.
— Йўл бўлсин? — деди аёли.
— Дам олиб келаман, — деди. — Бир ой!

20

Бекатда тагига жомадон қўйиб ўтирди.

Шунда, йўл четида бир трактор пат-патлаб ўчди.

Ўқувчи қизлар даладан келди. Трактордан тап-тап ташлади. Муаллимга салом берди, уй-уйларига тарқалди.

Назар ҳисобчи Даҳони кўриши билан бекатга қараб юрди.

Бир-бирларидан ҳол сўради.

— Чинимни айтсам, Турсун ошна, шаҳарга тағин қайтиб кетгим келяпти. Эртадан-кечгача иш, иш! Одамнинг жонларига тегиб кетди!

— Қиши билан дам оласизлар.

— Дам олиш қаёқда дейсиз. Қишда колхоз сут топшириғини бажаролмай қолади. Кейин биз бечоралар кўлимизда даранг-дурунг идиш-товок, уйма-уй юрамиз, хўжаликлардан сут йиғамиз. Халқ сут бергиси келмайди. Қанчадан-қанча кўнгил қоронғичиликлар бўлади. Халққа ҳам қийин-да. Ким қаҳратон қишда бола-чақаси оғзидаги оқини бериб қўяди? Ҳа, Сора, қараб қолдингми? Кел, сингил, ўтириб тур. Муаллимнинг билан гурунг қизиб кетди.

Даҳо кетига қаради.

Бир ёшгина қиз тортиниб-туртиниб келди. Назар бригадир қабаатида ўтирди. Ерга қаради. Рўмоли учини буклаб ўйнади.

— Бу бизнинг кенжа сингил бўлади, Турсун ошна. Олтинчи синфда ўқийди. Ўзиям аълочи.

— Ҳа-а. Содиқовнинг синфиданмисан?

— Ҳа.

— Қалай, дам олишлар яхши ўтяптими?

— Кўриб турибсиз-ку.

— Йўқ, иш қийин эмасми дейман?

— Иш бўлади-ю, осон бўладими, муаллим.

— Ҳа энди, дам олиш вақтлари ота-оналарга ёрдам бериш ҳам керак-да.

— Бир дам олишда эмас, йил — ўн икки ой шундай. Даҳо уст-бошлари кир Сорага тикилди.

"Ана, бўлажак чала-чулпа халқ! Сони бор-у, салмоғи йўқ халқ! Бу халқ ҳали вояга етмасданоқ пачоқ бўлиб қолади".

Даҳо кўнглидан шундай гаплар ўтди.

Назар ҳисобчи Даҳо билан хайр-хўшлашди. Синглисини эргаштириб кетди.

Даҳо радиокарнайга қулоқ солди.

— Мухтарам радиотингловчилар! — деди мухбир. — Маълумингизки, шу кунларда қуёшли она юртимизда ёз фасли кезмоқда! Доно халқимиз бу фаслни олтин ёз, деб атайди. Бу атама бежиз эмас, албатта. Дарҳақиқат, олтин ёз фасли тўкин-сочинчилик, пишиқчилик фасли, эзгулик фасли! Тилими тилни ёрадиган ананас қовунлари-ю, ишқомларда ғуж-ғуж осилиб турган узумлари-ю, шохларида она қуёш нурида олтиндай товланиб турган ширин-шакар мевачевалари-ю, қўйингки, барча-барчаси кўзни олади, кўзни қувонтиради, кўзни яшнатади! Баракалла, сахий қуёш, қандингни ур, олтин ёз, олтин ёз — ўтади соз, дегинг келади! Хўш, ана шу олтин фаслда қишлоқ меҳнаткашлари ишдан бўш вақтларида қандай дам олмоқдалар? Биз нурафшон қишлоқларимиздан бирида бўлиб, эндигина эллик баҳорни қаршилаган, ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган илғор колхозчи Мўмин ака Қўйбоқаровга ана шундай савол билан мурожаат қилдик. У киши қалб сўзларини мана бундай тўлқинланиб изҳор қилди:

— Ишдан бўш вақтларимизни жуда кўнгилли ўтказамиз. Маданий-маиший ҳордиқ чиқаришимиз учун ҳамма нарса муҳайё. Қишлоқларимиз шаҳар тусини олган. Қишлоқ билан шаҳар ўртасида тафовут қолмади, десак ҳам бўлади. Бугун биз қишлоқларимиз жамолига боқиб, жаннатмакон нурафшон қишлоқ, қишлоқларим — гул-боғларим, деб баралла айта оламиз...

Даҳо билди: муҳаррир ёзиб берди, илғор колхозчи ўқиб берди.

Бурилишда автобус қора берди.

Даҳо жойидан кўзғолди. Жомадонини олди.

Йўлда автобус деразасидан юзини чиқарди. Дақиқа сайин кейинда қолиб бормиш қишлоғига истехзо билан илжайиб қаради.

— Хайр, жаннатмакон нурафшон қишлоқ! Хайр, қишлоқларим — гулбоғларим! — дея пичирлади.

21

Даҳо бугун бу ёрони, эртага у ёрони ижарасида кун кўрди.
Ўзига алоҳида ижара қидирди. Излади-излади, бир ғариб ижара топди.
Энди, ўзига иш излади. Ялтоқ бўлди. Елпатак бўлди.
Шоирман, дейиши билан рад жавобини ола берди:
— Шоир? Йўқ-йўқ... Эшиклар ичкаридан ёпилди.
Шоирман, дея кўкрак уриб юрмиш Даҳо ўйлаб ўйига етолмади.
Шоирман деса, муҳаррирлар пешонаси тиришади.
Шоир эмасман деса, шоирлигидан бошқа мақтанадиган ери бўлмади.
Даҳо юрди-юрди, шаҳар маданият уйидан паноҳ топди.

22

Қишлоққа келиб, мактабдан бўшади. Аёли йиғиб юрмиш бор пулни олди. Аёли мўлтиради. Бир ўғил-қизига қаради. Бир эрига қаради.

— Энди биз нима еймиз? — деди.
— Кўркма, очдан ўлмайсан. Ана, ота-онам боқади...
— Энди мен нима қиламан?
— Уй олай, сениям олиб кетаман. Аёли хайр дея, эри юзидан ўпди.
Даҳо аёли ўнг қулоғи солинчагидан кўнгли ўйнади!
Аёли ўнг қулоғи солинчагидаги сирға тешиги қўтир яра бўлди!
Даҳо аёли бет-бошидан кўнгли ўйнади!
Аёли сочлари қазғоқ бўлди, ёноқлари кир бўлди, оғзи сассиқ бўлди!
Даҳо адирда пода боқиб юрмиш отаси билан хайр-хўшни насия қилди.
Остонада онаси билан аёли термулиб қолди.

23

Даҳо биринчи маошини олди. Сўлим сув бўйида маошини ювди. Ҳамкасблари билан шаҳар кўчаларини сайр қилди. Кафтларини ишқаб завқланди.

— Шаҳар қандай яхши! Ҳамма нарса бор... — деди. Маданият уйида бир катта шоир бошида гардишсиз ялпоқ кийим кўрди.

— У нима? — дея суриштирди.
— Берет! — деди билағонлар.
Даҳо, катта шоирлар берет кияр экан, дея ўйлади. Шу куниёқ олиб кийди.
Гардишсиз ялпоқ кийим Даҳога ярашмади. Бети тайпоқ тобоққа ўхшаб қолди.
Шундай бўлса-да, кийиб юрди. Ўзини катта шоир ҳис этди.

24

Аёли кетма-кет мактублар йўллади.
Мактубларида ялиниб-ёлворди. Қоракўзлари тилидан тавалло қилди.

Даҳо мактубларга кўз югуртириб-югуртириб йиртиб ташлади.
Аёли қоракўзлари билан тағин мактуб битди.
Кенжаси сочларини чангаллаб ерга босди.
Кенжаси:
— Вой сочим! — дея чинқириб йиғлади.
Аёли ёниб-ёниб ёлворди, аёли куйиб-куйиб ёлворди:
— Эгил дейман, шўрпешона! — деди. — Эгил дейман, сағир!
Кенжаси оғриқ зўридан мактубга эгилди. Кўз ёшлари мактубга томди.
Томчилар қуриб доғ бўлди.
"Жигарпораларингиз кўз ёшлари!"
Аёли томчилар остига ана шундай битик битиб жўнатди.
Даҳо мактубда томчиларни кўрди. Бош ирғади-ирғади, димоғида кулди.
"О, худди китобдагидай! — деди. — Эҳ, овсар Шарқ, соддадил Шарқ! Булар ҳамон китобдаги гапларга ишониб юрибди!"

25

Кўйди-чиқди ўзи бўлмади. Таг-заминли баҳонаи сабаб лозим бўлади.
Боиси, ўртада бир жуфт қоракўз бор.
Аёлимни суймайман, десинми?
Бўлмади! Аёлига кўнгил кўйиб уйланиб эди, шеърлар бағишлаб уйланиб эди!
Аёлим касал, десинми?
Бўлмади! Йигит бўлсанг даволат, дейди!
Саводсиз, десинми?
Буда бўлмади! Шоир бўлсанг, сиртдан ўқит, дейди!
Аёлим...хиёнат қилди, десинми?
Йўқ-йўқ, аёли ҳалол аёл!
Даҳо бир варақ қоғозни ажи-бужи чизиб ўйлади.
Ўйлари ана шу чизиқлардай айқашиб чувалашди.
Варақ орқа тарафини ўнгарди. Қўли ихтиёр этмиш йўсинда мақсадсиз чизиб ўйлади.
Охири ўйлаб ўйига етди. Ўзини-ўзи оклаяжак гап топди.
Уйланганимда аёлим... бокира эмас эди, дейди!
Нимага шуни ўшанда айтмадинг, десалар-чи?
Йигитлик ғурурим йўл қўймади, дейди!
Чиндан-да, Даҳо ўз ош-қатиклари олдида шу гапни айтиб, ўзини-ўзи оқлади.
Гап оғизма-оғиз юриб-юриб, аёли қулоғига етди.
Аёли шундай мактуб йўллади, ўз қалбини шундай баён этди!
У, аёлим ушбу сўзларни бирор китобдан кўчириб олди, дея ўйлади.
Тағин бир бор ўқиди. Ўйлади-ўйлади, қайси китобдан эканини билолмади.
"Жорж Санд бўл-е, — деди. — Агар ўқиса, зўр адиба бўлиши мумкин экан".
Аёли мактуб охирида дебди:
"Нима десангиз денг. Ўлмаган жоним, чидайман. Лекин шу гапингизни қайтиб олинг. Мен кўз очиб, сизни кўриб эдим... Аёллик ғурурим бор".
Даҳо оғзи ўнг бурчи билан иржайди. Мактубни тўрт бўлиб ташлади.
"Ну-у, — деди, — ўзи бор-йўғи аёл-у, ғурурим бор дейди-я! Аёлда ғурур нима қилади?"

26

Даҳо керишиб эснади.
Деразадан ташқари қаради.
Даҳо бир қалқиб тушди!
Даҳо юрагини ҳовучлаб юрмиш синоат юз берди. Аёли болаларини эргаштириб кириб келди! Ана, ташқарида қоровул чол билан гаплашди!
Ана, болалари йўлак бўйи гулларга қўл теккизиб кўрди.
Ана-ана, аёли болалари билан идорага қараб юрди!
Даҳо кўзлари ола-кула бўлди,
Жойидан сапчиб турди. Ташқари отилди.
Орт эшикдан ҳовлига ўтди. Зироат оралаб чопди. Деворга осилди. Кўчага ошиб тушди.
Кетига қарамай чопди!
Дуч келмиш автобусга чиқиб олди. Елкасидан нафас олди.
"Яхши бўлди, юзма-юз бўлмадим, — деди. — Фарзанд фарзанд-да, кўнгилни эритиб юборади. Қош-кўз ёмон-да, одамни дарров асир этади".
Ижарасида эшикни ичкаридан кулфлади. Дераза пардаларини туширди.
Кир кўрпага бурканди. Кўзларини юмди.
"Энди тополмайди, — деди. — Қараб-қараб кетади. Аммо идорадагилар олдида шарманда бўладиган бўлдим".

27

Шу ётишда ётди.
Ётмиш кўйи оҳиста дераза парда четини қайирди. Ташқари мўралади.
Олам оқшом бўлди.
Имилаб ташқарилади. Ҳовлида чекиб турди.
Шу вақт дарвоза тақиллади.
Даҳо юраги "шиғ" этди!
Папиросини чертиб ташлади. Ичкари югургилади. Эшикни ичкаридан кулфлади. Остонада аланг-жалаңг бўлиб турди.
Уй бекаси эшикни тақ-тақ урди.
— Жиянингиз келди! — деди.
Даҳо елкадан нафас олди. Эшик очиб борди.
Дарвозада жиян жилмайиб турди.
Даҳо жиянига қўл берди. Теваракка аланглади. Бошқа биров йўқлигини билди. Жиянини ичкари бошлади.
Жиян ижара уйда омонат ўтирди. Тоғасидан ҳол-аҳвол сўради.
— Идорангизга бордик, йўқ экансиз. Ҳали тушликдан қайтмади, дейишди.
Даҳо бош ирғади. Ойномага тикилди.
— Бирга ишлайдиган одамларингиздан уйингизни сўраб эдик, билмаймиз, у ижарадан-ижарага кўчиб яшайди, дейишди.
Даҳо рўйихушлик бермади.
— Қарадик-қарадик, бўлмади. Энди умид йўқ деб, вокзал бордик. Бир сафар сиз билан қишлоққа борган ошнангизни кўриб қолдик. Ўша уйингизни билар экан, ёзиб берди.
Даҳо рўйихушлик бермади.
— Аёлингизни болалари билан вокзал кўйиб келдим. Топаманми-йўқми, овора қилмайин дедим-да.
Даҳо ойномадан, ойнома Даходан тўймади. Жиян Даҳо кўйнига қўл солди:
— Уйларингизга кўчиб борадиган бўлдим, тоға, — деди. — Аммам кўймапти. Энди чол-

кампирга ўзим қарайман. Беш кунлиги борми-йўқми...

Ана шунда Даҳога жон кирди! Ер остидан жиянига қаради. Мисоли таъзияли тарзда гап бошлади.

— Шундай қилинг, жиян, — деди. — Бизнинг тақдиримиз — мана, кўриб турибсиз. Ўз она юртимизга тўғри келмадик. Шарт-шароит дегандай...

— Тоға, мен бир дехқонман. Сиз ўқимишли одамсиз. Дунёнинг китобини ўқигансиз...

— Гап ўқишда эмас...

— Ўқишда, тоға, ўқишда. Чол-кампирлар ўзи емай-ўзи ичмай, сизларни ўқитади. Шулар ўқиб келиб, турмушимизни яхшиласин, еримизга қарасин, дейди. Сизлар эса тайёрига — шаҳарга чопасизлар. Шароит ёмон бўлса, мана сиз шоирсиз, ёзинг — уёқ-буёққа!

— Гап битта менда эмас.

— Биламан, гап битта сизда эмас. Бу азалдан бор гап. Уккағарлар ўқиб, битталаб шаҳарга қочади. Оқибат, қишлоқларимиз аввал қандай бўлса, шундайлигача қолиб кетади!

Даҳо энсаси қотди. Тағин ойномага тикилди. Жиян бошқа гапга ўтди:

— Тоға, аёлингизни олиб келдим, — деди. — Яхшими-ёмонми, бир ёстикқа бош қўйиб эдингизлар.

— Ну!

— Тоға, болаларингиз вокзалда қолди...

— Ну!

— Улар пуштикамарингиздан бўлган болаларингиз...

— Ну!

— Уларни бориб олиб келсам, деган эдим.

Даҳо хаёлидан сочлари қазғоқ, ёноқлари кир, оғзи сассиқ аёли ўтди!

— Да ну!..— дея, тумшуғини чўзди.

Жиян эгилиб, Даҳо юзига қаради. Қаради-қаради, кўнгли бузилди.

— Тоға, қора кўзнинг ёши ёмон, қора қошнинг оҳи ёмон!

— Да ну!..

Жиян ўпкасини босолмади. Кўзларида ёш ҳалқаланди. Ҳиқ-ҳиқ йиғлади...

Жиян ёноқларини арта-арта эшикка равона бўлди.

28

Даҳо адабий-бадий давраларга кўшилди.

Давра ўзларидан ўзгалар фикс-фасодини қилди. Кўнгиллари ором олди. Жағлари толди.

Биров деразага қараб хаёл сурди. Биров папирос тутунини шифтгача кузатиб хаёл сурди. Биров бўш шишага қараб хаёл сурди.

Шу вақт, остонада улуғ шоир қора берди.

Улуғ шоир даврани кўриб, кўрмасликка олиб кетди.

Давра тағин жонланди. Энди улуғ шоирни мазаммат қилди:

— Нимасига кеккаяди, хайронман.

— Тумшуғига солсанг.

— Шоир сифатида шоир, одам сифатида бир пул!

— Одам эмас!

— Яшанг, ичим экансиз.

— Аввало, одам бўлиш керак, одам!

— Граждан бўлиш керак, граждан!

— Мен унинг асарларини ҳурмат қиламан, ўзидан жирканаман.

— Асари бошқа, ўзи бошқа.

- Башараси сфинксларга ўхшайди.
- Ўзидан асари яхши.
- Асарлариям ундай зўр эмас.
- Экзотика!
- Этнография!
- Қандайдир отларни, атласларни ёзади.
- Ҳалиги, отнинг рули бор-ку, оти нима эди?
- Отнинг рули?
- Ҳа, отнинг рули, отни мана бундай қилиб бошқарадиган рули бор-ку?
- Юган.
- Ҳа-ҳа, юган! Шу юганга тақилган тақинчоқларгача тасвирлайди.
- От бир ҳайвон бўлса, машина бўлмаса.
- Провинциаль! Ўз қишлоғи даражасида бўлиб қолган!
- Примитив! Ўзининг миллий қобиғини ёриб чиқолмаган!
- У халқни ўзининг гўзал тили билан алдаяпти!
- Адабиётда тил ерунда!
- Улуғ шоир эмиш... Дундук!
- Ким?
- Дундук!

Шоирлар оғзидан тутун бурқситиб-бурқситиб кулди. Бир шоир шиша олиб келиш учун кўзғолди. Давра энди уни мазамматлади:

- Шугинаям бировга кулади-я?
- Бунинг бировга куладиган ҳоли йўқ.
- Нега ундай дейсиз?

— Эшитганингиз йўқми? Сиз тошкентликсиз-а? Тошкентда келинойи, деган гап бор. Келин оғи дегани иккинчи оғи, дегани, шундайми? Ана шу ифлос келинойиси билан, яъни, иккинчи онаси билан зино қилган.

— Йўғ-е?

— Худо урсин агар! Акасини ҳарбий аскарликка жўнатиб, ўзи акасининг аёли билан зино қилган!

— Кейин, Тошкентга келиб, бу муҳаббат эди, деб асар ёзган!

— Вой ифлос-е!

— Ана шундай ифлоснинг кулмаган одами йўқ.

— Ифлос, ўзига ойна олиб қараса бўларди! Шоир битта шиша олиб келди.

Давра дарҳол гапни бурди.

— Келинг, шоир, яшанг!

— Зўрсиз, зўр!

Давра кўзғолди. Эшикка равона бўлди. Сотувчи аёл қабаатида турмиш танқидчи Холбоевдан сўради:

— Булар ким, домумла? — деди.

— Оломон! — деди Холбоев.

29

Саратон сарғайди. Сунбула болалади. Мезонлар арғамчи солди. Яккахон бедана жуфтани чорлаб битбилдади. "Оқ олтин" ҳашарга чорлади.

Даҳо ҳашарда ўзини камситилмиш зот деб билди, хўрланмиш зот деб билди.

— Мендай зотни пахтага ҳайдади-я, саводсизлар, мендай зотни-я! — деди.

Қабатида пахта термиш ҳамкасби Даҳони пуфлади:

— Зўрсиз, шоир, зўрсиз! — деди.

Даҳо ийиб кетди. Шаҳодат бармоғини ҳамкасбига бигиз қилди.

— Сиз — тарихий шахссиз! — деди.

Ҳамкасби довдиради. Уёқ-буёғига аланглади. Ўзида бирор-бир тарихийлик кўрмади.

— Йўғ-е, биз ҳали у даражага етганимиз йўқ, — деди.

— Йўқ, ортиқча камтарлик — манманлик! Сиз аллақачон тарихий шахссиз!

— Тушунтириб айтинг, ўзи нима гап?

— Сиз мен билан ишлаш шарафига муяссар бўлмоқдасиз! Мен билан елкама-елка бўлиб меҳнат қилмоқдасиз! Бу — буюк шараф! Ҳали замонлар келади, номингиз тарихларга битилади!

— Куллуқ, куллуқ!

Одамлар Даҳого буюксиз, дея илтифот қилди, мулозамат қилди, марҳамат қилди.

Фақат бир-иккита қиз Даҳони кўриб, кўрмасликка олди. Даҳого қараса-да, бурнини жийириб қаради.

Даҳо фавкуллодда шундай деб қолди:

— Қизлар, тарихда қолишни истайсизларми? Қизлар нима гап, дея, бир-бирига қаради.

— Нима-эди? — дея ажабланиб сўради.

— Мабодо тарихда қолишни истасаларинг, мен билан расмга тушинглар!

— Ким билан?

— Мен билан! Расм танланган асарларимда берилади! Расм тагига: "Паҳлавон Даҳо замондошлари даврасида" деб ёзиб қўйилади! Мен баҳона тарихда қоласизлар!

— Вой-во-ой, қачон тушайлик!

— Хоҳласаларинг, мана, ҳозир тушинглар! Расм тагига: "Паҳлавон Даҳо халқ билан пахта теримида", деб ёзиб қўямиз!

Даҳо маданият уйидагилар жонига тегди.

— Шу даф бўлса, идорада ош қиламиз! — дейишди.

30

Даҳони оҳлар урди.

Бир вақтлар маданият уйида ишлаб, рўзномага ўтиб кетмиш одам бандалиқ қилди.

Маданият уйи аҳли марҳум билан видолашиш учун мазор йўл олди.

Даҳо турли-туман важлар айтиб тайсаллади.

Бўлмади, идора аҳлига эргашди.

Мазорда марҳумни расмидан таниди.

Марҳум бир вақтлар Даҳони рўзномага ишга олмаб эди.

Даҳо юзи ёришди. Кўнгли ором олди. "Сен ҳам ўлар экансан-ку", деди. Марҳумни лаҳадга қўйдилар. Мазорга тупроқ тортдилар.

— Халойиқ, марҳум қандай одам эди? — дея сўрадилар.

Одамлар ёппасига овоз берди:

— Яхши одам эди, раҳматли, яхши одам эди! — дея жавоб бердилар.

Маданият уйи аҳлида овоз берди:

— Яхши одам эди, бечора, яхши одам эди!

Даҳо тишларини ғижирлатди. Тишлари орасидан вишиллаб айтди:

— Ифлос эди! — деди.

Мотам сукунати-да, гап баралла эшитилди. Маданият уйи аҳли ер ёрилмади, ерга кириб кетмади! Директор идорада ўзини босолмай энтиқди. Энтикиб-энтикиб сув ичди. Култ-култ сув

ичди. Ўринбосарини чақирди.

— Анави шимпанзени кўзимдан йўқотинг! — деди.

— Кимни-кимни?

— Ҳалиги, шимпанзе башара-чи? Тахаллуси Дарозмиди, Даҳомиди...

— Ҳа энди, шоир-да, шоир...

— Мен сизга айтяпман!

— Хўп, бир оғиз сўзингиз! Буйруқ шу куни тайёр бўлди.

— Айтаман! — деди Даҳо. — Мен — фазога интилган инсон!

Директор башаранг қурсин, демишдай, деразага қаради.

— Ҳозир ошкоралик даври! — деди Даҳо. — Мен ҳақиқатни юзингизга айтиб, виждоним олдида покланиб кетаман! Сизлар мана бундайсизлар!

Даҳо девор чертиб кўрсатди. Директор эсанкираб муомала бошлади:

— Шоир...

— Сизлар ҳақиқат кўзига тик қарай олмайсиз! Ҳақиқатдан кўрқасиз! Ҳақиқатни айта билмайсиз! Шеърят пичоғини қалбга санчиб айтажақларни эса ноҳақ ишдан ҳайдайсиз!

— Шоир...

— Мен — фазога интилган инсон!

Даҳо дағ-дағ қалтиради. Сочлари от ёлларидай хурпайди.

— Сизлар асрлар давомида чайнала бериб, сийқаси чиқиб кетган "яхши одам эди" қабилидаги гапларни такрорлашдан бошқани билмайсизлар! Сизлар тўтиқушсизлар! Биров нима деса, тўтиқушларча қайтарасизлар! "Яхши одам эди" эмиш! У аблаҳ эди! Мени бир ой синаб кўриб, ишга олмаган! Мана, мен шеърят пичоғини қалбимга санчиб, ҳақиқатни айтдим! Мен — ҳақиқатман, ҳақиқат!

Даҳо "ўз аризасига биноан" кетди.

31

Даҳо йиллаб тентираб юрди. Беш-олтита даҳонамо мурид топиб олди. Макондан оҳ-зор этди:

— Булар ўтлаб юрган қўйлар! Қўйлар Паҳлавон Даҳони тушунмайди! Бу асрда ҳеч ким Паҳлавон Даҳони тушунмайди!

Тақдирдан оҳ-зор этди:

— Қўйлар ижодимни бўғдилар! Қўйлар шеърларимни тақиқлаб қўйдилар!..

Даҳо нонкўр-нонкўр шеърлар ёзди. Даҳо ғаламис-ғаламис шеърлар ёзди.

Юрди-юрди, бир рўзномадан иш топди.

— Майли, ишга оламан, — деди муҳаррир. — Фақат, соқолни олиб келинг!

Мухтожлик олдида ғурурда ожиз бўлди, шарафда ожиз бўлди!

Даҳо соқолини қириб ташлади.

"Тағин, мундштугимда ёқмай қолса-я?" дея ўйлади.

Даҳо сархонали мундштук баҳридан ўтди.

Даҳо рўзномага эл бўлди.

Рўзнома уй ваъда берди.

Аёллар қайлиқ тавсия этди.

Даҳо қайлиқ сайлади.

"О, ана қизлар, мана қизлар! — деди Даҳо. — Сочлар товланади, тишлар ялтирайди! Бўйларидан француз атири иси келади..."

32

Даҳо назмдан кўнгли қолди.
Киши билмас, насрга ўтди. Ўзича насрни осон ўйлади.
"Барча насрчиларни ер билан теп-текис қилиб ташлайман!" — дея ният қилди.
Бир-иккита Марсель Прустча ҳикоя ёзди. Ҳикоялари ғоят ғариб бўлди. Ғоят хашаки бўлди.
Зафар қозониши амри маҳол бўлди.
Даҳо насрни йиғиштирди.
Юрди-юрди... Танқидга ўтди. Телба-тескари гаплардан иборат мақолалар ёзди.
Билмовчилар чапак чалди. Мақолаларни ўзига хослик, деди, янгилик, деди.
Билағонлар ичидан кулди. Даҳога читтак ижодкор, дея қаради.
Даҳо ушбу қарашлар мазмунини ич-ичидан ҳис этди. Танқиднида йиғиштирди!
Адабиёт дея аталмиш боқий қасрни қандай олса бўлади? Адабиёт дея аталмиш кўхна қасрга қандай кирса бўлади? Ўзи, Адабиёт дея аталмиш қаср дарвозаси борми? Бўлса, қаерда?
Даҳо ўйлади-ўйлади, Адабиёт остонаси қаердалигини билолмади.
Шунда, Даҳо Адабиётни гуруҳ-гуруҳ бўлиб олишга аҳд қилди.
Одамгарчилик ниқоби остида гуруҳ йиғди. Дўстлик ниқоби остида гуруҳ йиғди.
— Аввало одам бўлиш керак, одам! — деди. Гуруҳ ўнлар қўмитаси, дея аталди. Қўмита орзу-ҳаваси юксак бўлди:
— Бу адабиёт бўлмайди!
— Навоидан бошлаб бўлмайди!
— Қодирий ҳам бўлмайди!
— Примитив, примитив!
— Ҳақиқий адабиётни биз яратамиз, биз!
— Яна ўн-ўн беш йиллардан кейин анави улуғ шоир шеърини ҳеч ким ўқимайди!
— Халқ ўн йилдан кейин бизни ўқийди!
— Мана шу ўнтамизни ўқийди!
— Шундай экан, келинлар, адабиётни ўз қўлимизга оламиз!
— Сиз котиб бўласиз!
— Сиз муҳаррир бўласиз!
— Сиз директор бўласиз!
— Анави улуғ шоирни эса адабиётдан ҳайдаб юборамиз!
— Қани, дўстлар, адабиётни қўлга олиш учун чўқиштирайлик!
Ўнлар қўмитаси ана шундай шиорлар билан иш кўрди.
Қўмигада ўз насрбози бўлди, ўз назмбози бўлди. Танқидчи Шухрат Умирралиев отли ўз мақтовбози бўлди.
Шухрат Умирралиев ўз мақолаларида ўнлар қўмитаси учун ёт ижодкорларга тош отиш билан машғул бўлди. Ўнлар қўмитаси учун ёт ижодкорларни йўққа чиқариш пайида бўлди.
Ўнлар қўмитаси бандаларини бўлса, оёғини осмондан келтириб мақтади.

33

Шухрат Умирралиев бир рўзномада "Она тупроқ образи" дея аталмиш мақола чоп этди.
Ушбу мақоласида Паҳлавон Даҳони кўкларга кўтариб улуғлади:
"Она-Ер — тупроқ демақдир. Тупроқ эса она юрт демақдир. Қатор асрларки, ана шу она-Ёр буюк ўғилларини бағрига босиб аллалаб келади. Шу сабабдан оддий тупроқни пешонамизга суртамиз. Она-Ёр, дея ардоқлаймиз. Она-Ер — онамиз!
Улуғ Навоий бу борада мана бундай ёзади:

Ўзини тутқувчи туфроқ ила ҳамвор қани?

Ҳазрат Яссавий эса бундай ёзади:

Бошим туфроқ, ўзим туфроқ, жисмим туфроқ...

Энди, ёрқин юлдузимиз Паҳлавон Даҳо бундай ёзади:

Ҳайқираман Цезардек — ҳайқиригим туфроқ...

Паҳлавон Даҳо Навоий билан Яссавийдан кейин учинчи бўлиб шеърятга "туфроқ" образини олиб кирди.

Навоий — Яссавий — Паҳлавон Даҳо!"

Даҳо мақолага тикилиб ўтирди-ўтирди... ўз-ўзидан уялди! Ўз-ўзидан қизарди!

Ич-ичидан танқидчи, дея аталмиш зотга ачинди.

"Бечора танқидчилар, — деди. — Булар мақташним эплай олмайди! Навоий билан Яссавийдан кейин минглаб шоир бор, минглаб шеър бор, минглаб "туфроқ" сўзи бор! Ўзи, бу ерда қанақа "туфроқ" образи бор? "Туфроқ" сўзи бўлса, образ бўла берадимми?"

Шундай бўлса-да, Даҳо Шухрат Умирралиев билан қўшқўллаб қўришди.

— Раҳмат, дўстим, раҳмат! — деди. — Сиз Белинский экансиз!

34

Паҳлавон Даҳо ҳайитлари олис бўлмади.

Танқидчи Холбоев бир рўзномада Шухрат Умирралиевни уриб чиқди. Умирралиевни ер билан баробар қилди.

"Бири ўлиб, бири қолсин!" деди Даҳо.

Мақолани бот-бот ўқиди. Фавқулудда ич-ичидан ёнди. Боиси, танқидчи Холбоев мақолада Шухрат Умирралиев баҳона Даҳони йўқ қилди! Паҳлавон Даҳо шоир эмас, дейиши қолди!

Даҳо пайт пойлади. Шундай пайт топди.

Ўша рўзнома даҳлизига бориб чекиб турди.

Ичкаридан танқидчи Холбоев чиқиб келди. Папирос тутата-тутата, ҳожатхонага кирди.

Даҳо даҳлиз бош-адоғига қаради. Ўзидан ўзга одам йўқлигини билди. Оҳиста Холбоев кетидан кирди.

Холбоев ерга боқиб ўтирди.

Даҳода оҳиста Холбоев қабатидан ўтирди.

Ораларида бир симпанжара бўлди.

Даҳо ерга қараб гап очди.

— Танқидчи — олатаёқ! — деди Даҳо. — Мелисалар қўлидаги олатаёқ!

Шунда, Холбоев бош кўтариб қаради. Қабатида ўтирмиш кимсани таниди. Лекин миқ этмади. Тағин ерга қаради.

— Танқидчи — туғмас хотин, пушти куйиб кетган ижодкор! — деди Даҳо. — Шундай экан, нега энди пушти куйиб кетган туғмас ижодкор, туғиб юрган ижодкорга туғиш қандай бўлишини ўргатади? Ахир, танқидчи туғиш нималигини билмайди-ку? Сиз менинг битта шеъримним ёзолмайсиз! Лекин мен сизнинг мақолаларингизни оёғим билан ёзиб ташлайман! Шундай экан, нега энди адабиётга тумшуғингизни тикасиз?

Холбоев тағин миқ этмади. Папирос бурқситиб ўтира берди.

— Танқидчи — ит! — деди Даҳо. — Бир нимани билса-билмаса акиллай беради! Акиллама,

деса, баттар акиллайди!

Холбоев ўтириб-ўтиролмади. Апил-тапил турди. Кета-кета:

— Палпис! — деди.

35

Улуғ шоир назми Даҳо кўксида ўқ мисол қадалди.

Даҳо кўксини ушлаб кун кўрди.

Еганидада ҳаловат бўлмади, ичганидада ҳаловат бўлмади.

Улуғ шоирни кўрса, ичини ит тирнади. Ич-ичидан ғашланди.

Улуғ шоир бўлса, Даҳони кўриб, кўрмади. Теваракка улуғона назар солди.

Даҳо афти буришди, Даҳо пешонаси тиришди.

— Тфу-у, — дея, четга тупурди.

Қабатида турмиш шишадоши киноя билан сўради:

— Қалайсиз энди, шоир?

— Башарасига тупурсанг! — деди Даҳо. — Юришини қаранг, асарига тирноқча ўхшаса ўлсин агар!

— Сиз билан биз-ку, ёмон бўлсаям, икки мартадан уйландик.

— Бу, уйланмайдиам!

— Нимасига уйланади?

— Бунга ким ҳам тегарди?

— Ё...

Даҳо шундай дея, шишадоши қулоғига пичирлади. Шишадоши бошини чапга қийшайтириб кулди. Тиззасига шапатилаб кулди.

— Аммо-лекин топдингиз, дўстим, — деди. — Ёши ўттиздан ошиб кетди, ҳамон сўппайиб юрибди. Бир балоси бўлмаса шудгорда куйруқ на қилур, дейдилар.

— Сўраганларга, ҳали-ҳозир изланяпман, деб баҳона қилармиш.

— Топган баҳонасини қаранг... арпа уни баҳона, деганлари шу-да!

— Йигит уйланади, дўстим, йигит уйланади!

— Мана, йигит биздай бўлади! Аллақачон уч марта уйланиб қўйдик! Насиб бўлса ҳали яна уйланамиз!

— Аммо-лекин топдингиз, қойилман. Мен бу гапни ўртоқларгаям айтиб чиқаман.

— Айтиш керак, ҳақиқатни тарғибот қилиш керак. Даҳо лабларини чўччайтирди. Шаҳодат бармоғини лабларига босди.

— Тағин, мени айтди деманг, — деди. — Бир авлод деган номимиз бор...

— Ўлдимми, сизни айтиб. Сизгаям, ўзимгаям гард юқмайдиган қилиб айтаман.

Даҳо мийиғида кулди. Кўзлари ўйнади.

"Ана энди улуғ шоирга бирортаям қиз тегмайди! — деди. — Кўчама-кўча ичиб, дайди бўлиб юради. Оч-наҳор, исқиртларча тентираб куни ўтади. Кейин, ижодидаям тайин бўлмайди. Охир-оқибат, ёлғизлик жонига тегаети. Ўз-ўзидан қишлоғига кетиб қолади".

36

Улуғ шоир уйланар эмиш!

Даҳо ушбу гапни эшитиб ранги ўчди. Сергак тортди. Бир нуқтага тикилди.

"Йигит боши иккита бўлмагунча, моли иккита бўлмайди, — деди. — Ана энди у уйланади. Рўзғорлик бўлади. Бирдан сонга киради".

Даҳо чирсиллатиб гугурт чакди. Қўллари титраб, папирос тутатди.

Босиб-босиб папирос тортди. Пўк-пўк йўталди. Кўзлари ёшланди.

Папиросли қўлини тумшуғига қўйиб ўйланди.

"Йўқ, қандай қилиб бўлса ҳам бундай бахтнинг олдини олиш керак! Аммо қандай қилиб бахтнинг олдини олади? Бўлажак келинни танимаса, улуғ шоир у билан маслаҳатлашмаса? Бир оғиз маслаҳат сўраса эди, ўзи биларди, тўйни қандай қилиб бузишни".

Даҳо кўп ўйлади. Ўзича турли-туман ҳийла-найранг, ғийбат-иғволарни ўйлади. Охири бир қарорга келди.

Шу куниёқ бўлажак келин бўлмиш идорасидан бир-иккита аёл билан гапиришди. Таъзия билдирмишдай, юзларига ғамгин тус берди.

— Ҳай бечора қиз-е, пешонаси шўр экан-да, — дея бош ирғади.

— Ундай деманг-е, — деди аёллар.

— Пешонаси шўр бўлмаса, келиб-келиб шу болага тегадими?

— Қўйинг, бахти очилиб кетсин.

— Бечора ҳеч кими йўқ, етим қиз бўлса керак-да?

— Нега энди, туппа-тузук ота-онаси, ака-укалари бор, таг-тугли қиз!

— Унда, нега бир исқирт алкашга тегади?

— Вой, алкашми?

— Бўлмасам-чи, ҳали эшитганларингиз йўқми?

— Йўқ.

— Ғирт алкаш! Қўли мана бундай қалтирайди!

— Вой, қўли қалтирайдими?

Аёллар бир-бирига савол назари билан қаради.

Даҳо отни қамчилади.

— Нафақат алкаш, — деди. — У бир дайди бола. Қаерда қорни тўйса, қаерда куни ўтса, ўша ерда ётиб қолади. Синглизмига... келин бўлмишнинг оти нима эди? Келин бўлмиш синглизмига эса уйим-жойим дейдиган инсон керак, шундайми? У эса инсон эмас! Шундай кўпол, шундай кўпол! Уни одам қилиб бўлмайди!

— Йўғ-е, унчалик эмасдир.

— Йигит сўзим! Биз у билан дўстмиз! Бир-биримизни беш қўлда биламиз! Йигит сўзим, шу қиз тўйдан уч кундан кейин кўзида ёш билан қайтиб келмаса, отимни бошқа кўяман!

— Бўйингиздан опангиз қоқиндиқ, агар шунча айтмасангиз, бир бечора қиз оёқости бўларкан.

Даҳо билди, гапи ижобат бўла берди.

— Агар шу синглизми ўша бола билан икки ойдан ортиқ яшаса... йигит эмасман! — деди.

— Бўлди, бўлди, гап йўқ!

— Тағин, мени айтди деманглар.

— Ҳа, йўғ-е...

Аёллар шундай дея, қиз олдига йўл олди.

Даҳо елкадан нафас олди. Кафтани кафтига мамнун ишқади.

"Буёғиниям қотирдим! — деди. — Қиз бошқа гапларимга ишонмасаям, қасамимни эшитиб ишонади. Дўсти қасам ичиб айтибди, чин, дея ўйлайди. Ажойиб халқимиз бор-да! Кўзни чирт юмиб қасам ичасан, халқ лакқа ишонади-қўяди! Карнайчидан пуф кетди, қасамхўрдан нима кетди? Маладец Шарқ, маладец! О, Шарқ, Шарқ!"

Аёллар қизни ўртага олди. Бор гапни айтди.

— Ёмон бола бундай яхши асарлар ёзолмайди, — деди қиз. — Кўп ичармиш? Менимча, кайфияти бузилиб ичади, ёлғизликдан ичади. Уйли-жойли бўлса яхши бўп кетади. Борди-ю, сизлар айтгандай бўлса, майли, пешонамдан кўраман...

Аёллар баттар бўл, дея қўл силтади.

37

Тўйдан кейин уч кунда ўтди, уч ойда ўтди, уч йилда ўтди!

Келин билан куёв бинойидай бўлди.

Куёв учун келиндан яхши бўлмади, келин учун куёвдан яхши бўлмади.

Улуғ шоир униб-ўсди!

Даҳо ўзини кўярга жой тополмади. Дарди ичида бўлди.

"Вой аблаҳ-е, яшаб кетди-я! — деди. — Мен уни фақат истеъдодмикан десам, бу ифлос яхши одам ҳам экан!"

Даҳо ўз кўнглини ўзи кўтарди.

"Бир ҳисобга яхши бўлди, — деди. — Рўзғор ташвишлари билан бўлиб, асарлариям ўзимиз қатори бўлиб қолади".

Даҳо ўйлади-ўйлади, улуғ шоир билан аёли орасига низо солишни мўлжаллади.

"Аммо қандай қилиб низо солади? У ифлос саломни олмаса. Кўриб кўрмасликка олса".

Даҳо энди раққос бўлди.

Ўзини улуғ шоирга дўст қилиб кўрсатди.

Бир-иккита шеър ўқитди. Маслаҳат сўради.

Иккита яримта олиб уйига борди.

Улуғ шоир Даҳо билан остонада гаплашди.

Даҳо ичида сўкиб-сўкиб қайтди.

"Уҳ, аблаҳ! — деди. — Бир оғиз ичкари кир, демади-я! Қараб тур, аёлинг билан ажралмаганингиям кўраман! Бу дунёда оиласи билан ажралган эркакни эл ҳам, сиёсат ҳам кўтармайди. Дунёдан хор-зор бўлиб ўтмаганингиям кўраман".

38

Даҳо улуғ шоир заиф жойидан фойдаланишни мақсадлади.

Кўча-кўйларда улуғ шоир билан шишадош бўлди. Қадаҳ чўқиштирди. Алёр айтди.

— Дўстим! — деди. — Бизнинг тақдиримиз ҳам бир, мзоримиз ҳам бир! Келинг, умрбод дўст бўлиб қолайлик!

— Айтганингиз келсин!

— Бетингизни тутинг, бир ўпай!

Даҳо улуғ шоирни маст қилди. Серқатнов кўча бўйлаб уйига жўнатди.

Ўзи бурчакда паналаб турди.

Улуғ шоир чайқала-чайқала йўл олди.

"Бўлди! — деди Даҳо. — Ифлосни машина туртиб кетади ё ўзи кайф билан юмалаб тушади".

Аммо, улуғ шоир эрталаб отдай ўйноқлаб келди.

— Қалай, кеча яхши бордингизми, дўстим? — деди Даҳо. — Жуда хавотир олдим, дўстим уйига яхши бордимикин деб?

— Раҳмат, дўстим, раҳмат. Уйга қандай борганимни билмайман. Эрталаб кўзимни очсам, уйда ётибман.

— Биз ҳам шу! Юринг, уйга эсон-омон борганимиз учун бир олайлик!

Улар ўзлари хонаки бўлмиш хилват қахвахонага борди. Хийла вақт отамлашиб ўтирди.

Даҳо улуғ шоирни кўкларга кўтариб мактади. Қахвахонадан бир-бирини суяб чиқди. Улуғ шоир улов тўхтатмоқчи бўлди.

— Теваракни каранг, дўстим, теваракни! — дея авради Даҳо. — О, баҳор, ўз оти ўзи билан баҳор! Соф ҳавода юришга нима етсин!

— Тўппа-тўғри! — деди улуғ шоир. — Ҳақиқий дўстим экансиз!
— Келинг, мана шу ерда хайрлашамиз. Сиз мана бу кўчадан юрасиз, тўғри уйингиз олдидан чиқасиз! Мен буёқдан кетдим. Қани, бир ўпиб қўяй!
Даҳо улуғ шоирни хушёрхона жойлашмиш кўчага солиб юборди. Ўн беш кунликка тушади, дея умид қилди.
Эртаси улуғ шоир тагин отдай ўйноклаб келди.
Даҳо уф-ф, дея тиззасига урди.
У энди улуғ шоирни ичириб, бировларга қайраб кўрди.
— Мухаррирингиз сизни шоир эмас, менинг бир сатримга арзимаиди, деб айтди, — деди. — Жуда хафа бўлиб кетдим, дўстим. Агар кучим бўлса, тумшуғига солардим.
— Куч? Қанча куч керак? Қани, ўша курук? Улуғ шоир муҳаррир хузурига шер бўлиб йўл олди. Даҳо писибгина жўнаб қолди.
"Ниҳоят, уйи куядиган бўлди! — деди. — Ифлос ана энди жавобгарликка тортилиб кетади".
Улуғ шоир муҳаррирни чапараста қилиб сўқди. Ёқасидан ушлаб силкилади.
— Яхшиликча кет! — деди муҳаррир. — Бўлмаса қаматаман!
Улуғ шоир шердан-шер бўлди. Ёқасини очиб бақирди:
— Қамат, мана, қамат! Мени қаматсанг, тарихда қоласан!
Мухаррир улуғ шоир елкасига қоқди.
— Мастликда бўлади, — деди.
Улуғ шоир шу кундан эътиборан ўзини Даҳодан холис олди.

39

Ўнлар қўмитаси жамулжам бўлди. Даҳо улуғ шоирдан ёрилди:
— Ҳақиқий ифлос экан! — деди. — Бир кунда тупурди-кетди!
Адабий-бадий давра улуғ шоирни мазамматлади:
— Энди билдингизми, у бир мол-ку!
— У ифлос хоҳлаган вақтда тузингизни еб, тузлигингизга тупуриб кетади.
— Дўстлар, менда бир ғоя бор. Келинглр, шу улуғ ифлосни ихота қилиб ташлаймиз!
— Ихота? Қандай қилиб?
— Улуғ ифлосни беш-олтита эътиборли одам эъзозлайди, қўллаб-қувватлайди. Ана шу одамлар билан борди-келдисини узиб ташлаймиз.
— Қийин, ифлосни жуда қадрлашади.
— Осон! Масалан, бирор гап тўқиб, ўша мартабали одамлар эътиборини йўқ қилиб ташлаймиз. Кейин ҳамма ердан қадами узилади, яккамохов бўлиб қолади!
— Сиз айтган ихотани қилиб кўрдик. Аммо ифлоснинг кўнглидагидай бўлди.
— Шундай, кўнглидагидай бўлди. Биз ифлосни яккамохов қилиб қўямиз деб юрсак, ифлоснинг ўзи танҳоликка талпиниб юрар экан. Билмасдан, қўллаб қўйибмиз. Оқибат, ифлос тамомила ёлғиз бўлиб олди.
— Бу ифлос нега бундай қилади-а?
— Улуғ ифлос ўзини содда олиб юрган билан аслида жуда айёр! У яхши билади, ижодкор учун энг муҳими қалб эркинлиги. Қалб эркинлиги эса қалб хотиржамлиги демакдир, қалб сокинлиги демакдир. Ўзини четга олишидан мақсад, ўз қалбини сокин сақламоқдир. Қачонки, ижодкор қалби сокин бўлса, ундан етти ухлаб тушга кирмаган сатрлар булоқдек отилиб чиқади.
— Шу гапда жон бор.
— Сиз билан биз эса ҳаллослаб яшаймиз, восвос кунда яшаймиз. Биронта яхшироқ асар ўқисак, бир куямиз! Биров бирон мартабага кўтарилган бўлса, икки куямиз! Биров машина олса, ё, ноёброқ кийим кийса, уч куямиз! Асарига мукофот олса-ку, куйиб-ёнамиз! Қарабсизки, зарра

бошидан ошқозони яра бўлган ҳам биз, юрак ўйноғи ҳам биз, қон босими ҳам биз, асаби шалвираган ҳам биз!

— Улуғ ифлос эса, ўзиям отдай, асарлариям отдай!

— Хўш, нима демокчи бўласиз?

— Демокчиманки, ифлос биздан ўзини олиб қочяптими, қалбини авайлаяптими, демак, биз ифлосга тинчлик бермаслигимиз керак.

— Ана, асарларини ёмонлаймиз. Ўз-ўзидан асаби жунбишга келади-қўяди.

— Йўқ, бу билан муваффақиятга эришиб бўлмайди. Улуғ ифлос ўз асарлари гўзал эканини яхши билади. Гапларингизга парво ҳам қилмайди. Бошқа бир йўлини топамиз.

— Масалан?

— Масалан, ифлосни орқаворатдан бадном қиламиз. Ҳали айтганингиздай, ифлоснинг беш-ўнта жуда эътиборли одамлар билан салом-алиги бор, борди-келдиси бор.

— Ўшалар улуғ ифлосни "бу бола бизнинг бахтимиз", деб ардоқлайди.

— Ифлоснинг нимаси бахт, т-фу!

— Ўшаларга биз салом берсак, саломимизни зўрға олади.

— Биз билан кўл учида кўришади.

— Ифлосни эса пешонасидан ўпиб кутиб олади.

— Ой битсаям, кун битсаям, шу ифлосга битиб қолди.

— Сиз билан биз итнинг орқа оёғи бўлиб қолдик. Ифлос эса оппоққина бўлиб юрибди.

— Ўлманг, шунинг учун ифлосни бадном қилиб ташлашимиз керак. Масалан? Масалан, ифлос эътиборли одамлар олдига кириб-чиқиб туради, салом-алик қилиб туради. Кириб нима қилади? Сиз билан бизни сотиб чиқади! Эвазига елкасига қоқтиради, тақдирланади, ардоқланади. Ана, тайёр бадном!

— Халқ ишонмас-ов.

— Соддасиз, шоир, соддасиз. Халқингиз оломон! Оломон! Оломон эса, оёғи билан эмас, оғзи билан юради! Қарабсизки, гап яшин тезлигида тарқалади! Охир-одок, улуғ шоир асабийлашади, жиғибийрон бўлади. Сокин қалби ларзага келади.

— Инфаркт бўлади!

— Ўлманг, ичим экансиз! Охир-одок, ўзимиз қатори бўлади-қолади.

— Каллангизга қойилман! Келинг, бир ўпиб қўяй!

40

Сарой одамга лиқ тўлди.

Ҳаяллаб келмишлар дераза тоқчаларида ўтирди, девор бўйлаб тизилди, остонада тик турди.

Давра икки кўзи тўрда бўлди.

Шоирлар бирин-кетин минбарлади.

Даҳо гали келди. Даҳо аввал-аввал довдиради. Кейин-кейин ўзини ўнглаб олди.

Ўзини сипо тутди. Қулочларини катта очди.

Кўзларини юмиб шеър айтди:

Менга қараб

Титрайсан, дарахт

Изгирын ўраниш

Сенинг-да

Баргингни.

Менинг ҳам куртакларим

Ичимда ўртанар

*Кўксимда тўлганар
Тешиб юборгудай бағримни!*

Даҳо кўзларини очди. Даврага назар солди.
Даврада биров елка қисди. Биров лаб бурди.
Биров эшикка равона бўлди!
Даҳо барини кўриб-билиб турди. Алам билан тағин шеър бошлади.
Бу сафар бир шивирлади, бир бақирди, бир ҳайқирди:

*Сени кўп эсладим — келмадинг
Мен сени унутдим — келмадинг
Мен ўзимни унутдим.
Менинг умрим бир кукун
Кукунга айланган бу кун
Мен сени унутдим.*

Биров овоз бериб кулди. Биров ҳиринг-ҳиринг кулди. Биров пиқ-пиқ кулди.
Давра пичир-пичир бўлди.
Олд қаторда ўтирмиш бир ориқ йигит заҳарханда билан кулди. Қабатидагиларга:
— Модернизм! — деди. Даҳо чидаб туролмади.
— Нега куласиз? — дея ўшшайди. — Сиз ўзи кимсиз?
Ориқ йигит довдираб қолди. Бирдан жиддий бўлди. Чалкаштирмиш оёғини дарҳол ерга олди. Жойидан оҳиста турди.
— Мени Иброҳим, дейди. Москвада сиртдан ўқийман, — деди. — Кулишим боиси... шеърингизни тушунтириб беринг!
— Мен шеъримни саводсизлар учун ёзмайман!
— Мен ўзимни саводсиз деб билмайман! Шеърингизни тушунтириб беринг!
— Мен шеъримни Москвада сиртдан ўқиётган саводсизлар учун ёзмайман, деяпман!
— Хўп, биз саводсиз, дейлик! Унда, шеърингизни ёқтириб беринг! Саводсиз одам ҳам шеърятни ёқтиришга ҳаққи борми? Бор! Саводсиз одам ҳам нафосатдан завқ олишга ҳаққи борми? Бор! Шундай экан, шеърингизни ёқтириб беринг!
Даҳо жойига бориб ўтирди.
Энди улуғ шоир минбарлади.
Давра гурр-гурр қарсак чалди.
Улуғ шоир қарсақлар адо бўлишини қаради. Бир нуктага тикилиб қаради.
Олқиш қарсак адо бўла бермади.
Даҳо... бит кўзлари пахтаси чикди! Даҳо кўзлари куйди! Даҳо кўзлари ёнди!
Даҳо ташқарилади. Энтикиб-энтикиб нафас олди. Лабига папирос қистирди.
Изидан тағин бир шоир чиқиб келди. Даҳога гугурт чақиб тутди.
— Қалай? — деди.
— Чидаса бўлади, — деди Даҳо.
— Ўзиям, халқ йиғилибди-да.
Саройда назм улуғ шоирдан, олқиш халқдан бўла берди.
— Ну-ну, содда экансиз, шоир! — деди Даҳо. — Сиз хали, халққа ишониб юрибсизми? Халқ деганингиз пода-ку!
— Нега энди, ичида зиёлилар ҳам бор.
— Қатъий назар! Халқ — пода!

Учрашувдан кейин тор доирада ўтириш бўлди. Даҳо ўзи куйиб, ўзи ичди. Кайфи бир жойга борди. Шу вақт, бир сичқон шоирлар оёғи оралаб чопди. Чий-чий, дея чопди.

Худо берди, Даҳога берди!

— Устоз шеър ўқияпти, десам, сичқон чийиллаяпти экан-да! — дея тиржайди. — Устоз... сичқон... поэзия...

Даҳо хохолаб кулди. Юзлари куйдирмиш калла бўлиб кулди.

Шоирлар ерга қаради. Шоирлар лаб тишлади. Даҳо ёмон вазиятда қолди.

— Ҳазилда бу, ҳазил... — деди.

Улуғ шоир содда-муғамбир бўлди. Сассиқ гапни билиб-билмасликка олди. Сенинг гапинг... демишдай, Даҳо тарафга қўл силтади.

Даҳо имо гапга чидай олмади. Лик этиб жўнади. Машинада чекиб ўтирди.

Йўлда миқ этмади.

Манзилда хайр-маъзурни насия қилди.

Уйида эшикни ичкаридан кулфлади. Чирокни ёқди. Ўзини тўшакка ташлади. Оёқларини силкиб-силкиб, либосларини отди. Бир пойи эшикка тарсиллаб тегди. Бир пойи деворга тапиллаб тегди. Либослари ерда чаппа бўлиб қолди.

Бурчакдан ярим шиша ароқни олди. Тиқинини тиши билан очди. Бурчакка туфлаб ташлади.

Шиша оғзидан култ-култ ютди.

Туйилиб-туйилиб йўталди. Оғиз-бурнини билаги билан артди.

Мунғайиб ўтирди. Кўзлари сузилди. Кўзлари илинди...

Дераза қорайиб келди.

Даҳо сесканиб кўз очди. Кўзларини уқалади. Теварагига аланглади. Дераза тоқчасида тахлоқлик китобларга назар солди: Ги Белле, Франк Венай, Лионель Рей...

Қўлига қалам олмишдан буён ушбу китобларни қўлдан қўймади.

Даҳо ейиш учун нонга зор бўлди. Аммо Жак Рубони ўз нархидан йигирма баробар қиммат нархда сотиб олди.

Даҳо кийиш учун кўйлақка зор бўлди. Аммо Андре Дю Бушени ўттиз баробар қиммат нархда сотиб олди.

Ўзини ташқи дунёдан холи олди. Тўй-маъракалардан оёғини тийди. Ошна-оғайнилар билан бориш-келишни бас қилди. Радио-телевизорни ўчириб қўйди.

Даҳо ақл-хушида Ғарб бўлди, ишоич-эътиқодида Ғарб бўлди.

Даҳо гандирақлаб-гандирақлаб кўзғолди. Суянмиш суянчиқларидан бўлмиш Марк Делуз китобини олди.

Ўнг келмиш бетини очди. Бетда "Мен қандай қичқира оламан" шеърини кўрди.

Энди ўз китобини олди. Биринчи бетини очди. Марк Делуз шеъри билан Пахлавон Даҳо шеърини солиштирди.

Ўзини... ўзини Марк Делуздан кам кўрмади!

"Марк Делуздан қаерим кам? — деди. — Сатрма-сатр олиб қаралса, Делуздан юксак бўлсам юксакдирман, лекин кам эмасдирман. Мана... бир-биривимизга жуда ўхшаймиз. Айнан ўхшаймиз! Марк Делуз ким, Пахлавон Даҳо ким, билиб бўлмайди! Фарқимиз, Делуз француз, мен ўзбекман".

Даҳо тобора қорайиб бормиш деразага тикилиб ўйлади-ўйлади... қўлига қалам олмишдан буён ич-ичидан ҳис этиб юрмиш ҳақиқатни идрок этди.

Даҳо ушбу ҳақиқатни тилига чиқармай келди. Тилига чиқариш тугул, тан олмай келди. Тан олишни истамай келди.

Ушбу ҳақиқатни кўнгли бир бурчида яшириб юрди. Ўзгалардан сир сақлади. Ҳатто, ўзидан

сир сақлади.

Боиси, ушбу ҳақиқат аччиқ ҳақиқат бўлди.

Ушбу ҳақиқат — Пахлавон Даҳо баданида йўқ бўлди!

Ушбу ҳақиқат Пахлавон Даҳо кўнглида йўқ бўлди!

Баданда бўлмаса, модернизм, футуризм, дея эталмиш оқимлар ўта берсин!

Кўнгилда бўлмаса, сюрреализм, дадаизм, дея аталмиш оқимлар ўта берсин!

Бари-бари оқимлар баданда йўқликдан бино бўлди!

Бари-бари мактаблар кўнгилда йўқликдан бино бўлди!

Бадиий санъат яратилмишдан буён юзлаб оқимлар яратилди, юзлаб мактаблар яратилди.

Барчасида ўз вақтида бир доврўғ солди. Барчасида ўз даврида бир шов-шув бўлди.

Барча оқимлар ўтди-кетди, барча мактаблар ўтди-кетди! Фақат номлари қолди!

Аммо асл бадиият қолди! Асл санъат қолди!

Ажабо, бадан учун ушбу бадиий қувватни ким беради?

Даҳо ўйлади-ўйлади...

Табиат беради! Қани, шу табиат? Ўзи, табиат дегани нимадир? Тоғларми? Боғ-роғларми? Дарё-кўлларми?

Даҳо пешонасига тупурди, Даҳо ўнгига тупурди, Даҳо чапига тупурди!

Даҳо табиатга тупурди!

Кўнгил учун ушбу бадиий қувватни ким беради?

Худо беради! Ўзи, худо борми? Бўлса, қаерда? Инсон худо-худо, дейди. Худодан сўрайди.

Қани ўша... худо?

Даҳо... худодан нафратланди!

"Тупурдим, сендай худога тупурдим! — деди. — Улуғ шоирга бердинг, менга бермадинг!"

Даҳо... худодан жирканди!

"Бир сичқон мисол кимсани улуғ шоир қилиб яратдинг, мени нортуя мисол қилиб яратдинг".

Даҳо кўллариини мушт қилиб олазарақ бўлди. Шунда, китоблар орасида турмиш Қуръонни кўриб қолди.

"Ана, худонинг китоби! — деди. — Инсон Қуръонни тилга олиб қасам ичади. Инсон Қуръонни ушлаб онт ичади. Демак, худонинг китоби-да!"

Даҳо Қуръонга қараб турди-турди... Кўзига Қуръон худо бўлиб туюлди! Қуръонни худо дея ўйлади!

Даҳо Қуръонни ерга олиб урди! Қуръонни товони билан эзгилади!

Печкани шарақлатиб очди. Қуръонни кулочкашлаб печка ичига отди.

Печкадан кул гупиллади. Даҳо бет-бошига урди.

Даҳо кўзларини юмди. Юзини тескари бурди. Чўнтагидан гугурт олди. Қуръонга олов тутди.

Аммо Қуръон ёна бермади.

Даҳо ташқари отилди. Ермойи олиб келди.

Печка уст қопқоғини очди. Қуръон узра ғулқ-ғулқ ер-мойи қуйди.

Қуръон бу сафар олов олди.

Даҳо чўнқайиб ўтирди. Қуръон ёнишини томоша қилди.

Қуръон лов-лов ёнди!

Даҳо тиззаларини кучоқлаб қаради. Кўзлари оловда камашиб-камашиб қаради.

Қуръон гур-гур ёнди!

Даҳо косов билан олов ковлаб қаради. Юзлари оловда лов-лов этиб қаради.

Қуръон хур-хур ёнди!

Даҳо гуруҳбозлик биланда Адабиётни ололмади!

Халқ, отинг нима, демади!

"Уҳ, қўйлар! — дея ижирғанди Даҳо. — Ўтлаб юрган қўйлар! Қараб тур, ҳали ҳаммангни кетимдан қўйдаи эргаштирмасам кўрасан!"

Даҳо ўйлади-ўйлади, бир юмалаб, ватанпарвар бўлиб олди!

Аввало, ўз мақсади учун восита топди. Илк воситаси Орол баҳрикамоли бўлди. Табиатни асраш қўмитаси одамлари билан Оролга борди.

Орол бўйида шаршара сочларини силаб хаёл сурди.

Пойида зангоридан-зангори бир олам чайқалиб-чайқалиб турди. Қадимдан-қадим бир олам тўлқинланиб-тўлқинланиб турди.

Орол буюк Амир Темурни кўрди. Орол жаҳонгашта Чингизхонни кўрди. Орол аллома Берунийни кўрди...

Даҳо энди ана шу қадимдан-қадим Орол оти билан жаллоблик қилади! Даҳо энди ана шу кўхнадан-кўхна баҳрикамом номи билан жаллоблик қилади!

Даҳо ерга қаради, Даҳо кўзларини яширди...

Амударё билан Сирдарё асрлар мобайнида ўз қирғоғидан тошиб оқиб ётди. Бекордан-бекор Оролга қуйилиб ётди.

Эл-юрт подшолари ўзи билан ўзи ҳаманкара бўлди. Ўзга юртларни забт этиш билан машғул бўлди.

Ўз юртлари бўлса, шундай оёқлари остидан икки бирдай дарё оқиб ётса-да, биёбон бўлиб қақраб қола берди.

Ўз эллари бўлса, шундай оёқлари остидан икки бирдай азим дарё оқиб ётса-да, сувга ташна бўлиб қолаберди.

Нихоят, эл-юртни ўйлайдиган подшолар оламга келди. Амударё билан Сирдарё сувларидан ёбонларни обод қилди. Боғ қилди, қишлоқ қилди, шаҳар қилди.

Энди Орол баҳрикамолини тўлдириш учун Амударё билан Сирдарёни тагин бор бўйича оқизиб бўлмайди.

Даҳо ушбу ҳақиқатни ич-ичидан ҳис этди. Аммо тилига чиқармади.

"Ўлиб кетмайдими! — деди. — Орол тўладими, Орол қурийдими, менинг неча пуллик ишим бор".

Йиғилиш бўлди, Даҳо минбарга отилиб чиқа берди.

Минбарни муштлаб-муштлаб гапирди. Ҳайқириб-ҳайқириб гапирди. Хўрсиниб-хўрсиниб гапирди.

Халқ қарс-қарс қарсак чалди!

Даҳо ватанпарвар шоир бўлиб танилди!

Даҳо тагин бир юмалаб, халқпарвар бўлиб олди.

Бўстонликда аччиқтош заводи қурилади, дея, эмиш-эмиш оралаб қолди.

Даҳо отилиб минбарлади.

Шартакиларча сўзлади, шаккоқларча сўзлади!

Қўли билан Бўстонлик тарафни кўрсатиб-кўрсатиб сўзлади.

Кафти билан Бўстонлик тарафга чорлаб-чорлаб сўзлади.

Халқ ерни тепиб-тепиб олқишлади!

Бўстонликда бўлса, аччиқтош заводи қурилмади. Гап миш-мишлигича қолди.

Даҳо ёмон вазиятда қолди. Аммо сир бой бермади.

"Завод билан нима ишим бор! — деди. — Тупурдим, халқигаям, табиатигаям тупурдим! Менга завод деган гап бўлса бўлди".

Даҳо халқ манфаатини кўзловчи шоир бўлиб танилди!

43

Даҳо эшитди: аёли болалари билан уйдан кетди. Даҳо эшитди: уйга жияни кўчиб келди. Шушу, Даҳо қишлоғига бориб келар бўлди.

44

Машина Даҳо мавлуд топмиш уй олдида оёқ илди.
Остонада онаси қора берди.
Даҳони бағрига босиб-босиб йиғлади. Айтиб-айтиб йиғлади.
Даҳо ичкарилади.
Даҳо меҳмонхона эшигини очиқ қолдирди. Пардаларини тушириб қўйди.
Даҳо жиянлари парда орасидан мўралаб-мўралаб турди.
Онаси дастурхон ёйди.
Дераза ортидан бир соя лопиллаб ўтди.
Эшик пардаси кўтарилди. Сержант Орзиқулов юзланди.
— Ассалому алайкум! — деди.
Даҳолар жойидан турди. Сержант Орзиқулов билан кўришди.
Сержант Орзиқулов асфалнишин бўлди. Кўли кўксида бўлди.
— Қани, келинлар, хуш кўрдик! — деди.
— Шундай... бир айланиб келдик, — деди Даҳо.
— Бинойи-да, хўп бинойи-да!
Даҳо боши билан меҳмонларни кўрсатди.
— Бу йигитлар менинг дўстларим, — деди. — Шоирлар!
— Бинойи, бинойи!
Даҳо шоирларга отасини таништирди.
— Бу киши бизнинг пахан бўладилар, — деди. Сержант Орзиқулов шоирларга бош қимирлатди.
Кейин, дастурхонга қаради.
— Энангга бирон нима айтдингми, улим? — деди.
— Билмадим, қозон осилди шекилли.
— Унда, мен қозондан хабар олайин, қани. Сержант Орзиқулов ташқарилади. Хиёлдан кейин парда орасидан мўралади.
— Бемалол ўтира беринглар, — деди. — Қўлинг ўргилсин палов бўлаяпти! Шундай.
Даҳо маъкул, дея бош ирғади.
Сержант Орзиқулов желагини ечиб келди.
— Хуш келибсизлар, улларим, хуш келибсизлар, — деди.
Тўрда ўтирмиш шоир:
— Қахрамон, о, қахрамон! — деди.
Даҳо бош кўтарди. Отаси кўксидаги орден-нишонларга кўзи тушди. Қизариб-бўзарди.
Сержант Орзиқулов кўксидаги орден-нишонларига назар солди. Ўзича жилмайди. Бош ирғаб-бош ирғаб асфалнишин бўлди.
Бир шоир Даҳодан ўпкалади:
— Пахлавон Даҳо, шундай қахрамон отангиз бор экан, шу вақтгача айтмаганингизни қаранг-а! — деди. — Қаерларда бўлгансиз, бобой?
— Сиз сўраманг, мен айтмайин, улим...— деди сержант Орзиқулов.
Сержант Орзиқулов афтодаҳол бўлиб қолди. Дастурхон бурчини буклаб эрмаклади. Шоир дарров гапни бошқа ёққа бурди.

- Байрамингиз муборак бўлсин, бобой! - деди.
- Куллуқ, шундай куллуқ!
- Мана, бугун 9 май байрами. Маъмурият бирор-бир тирикчилик қилиб бердими, бобой?
- Ким?
- Маъмурият! Колхоз раҳбарлари?
- Ҳа-а, катталарми? Ҳа, ҳар йилгидай йиғилиш қилди. Сўгин байрам билан қутлади.
- Куруқ йиғилиш қилдими?
- Куруқ? Йўқ, куруқ эмас. Ўн сўмдан пул берди, икки килодан гўшт берди. Шундай!
- Шу билан бўлдими?
- Ҳа-да, бундан зиёд сийлов бўладими?
- Шундай орден-нишон соҳиблари-я... Шунда, Даҳо гап қўшди:
- Орден бўлган билан, биттасиниям тайини йўқ! Майда-чуйда медаллар! — деди.
- Барибир, Даҳо, барибир.
- Бунча, шарабардан битта Юлдуз афзал! — деди Даҳо. — Масалан, манави четдагисини олайлик. Галаба медали! Буни уруш тугаганда ҳаммага берган!
- Унда, нимага сеники йўқ? — деди сержант Орзиқулов.
- Биз унда туғилмаганмиз, бўлмаса, бизгаям берарди!
- Ҳа, бали, шу шарабаралар бўлмаса сен туғилмасдинг, дунёга келмасдинг! Шундай! Сержант Орзиқулов шундай дея чиқиб кетди.
- Даҳо отаси кетидан ташқарилади. Ҳовлида уёқ-буёққа юрди.
- Онаси Даҳо диққинафас бўлаётганини билди. Ҳол сўради.
- Анави чолни қаранг, мамаша, — дея қуюнди Даҳо. — Бизнинг шоирлар олдига алмисокдан қолган бор темир-тақасини тақиб чиқибди! Кошки улар темир-тақа нималигини тушунмаса! Улар Кафкани ўқиган. Улар Жойсни ўқиган!..
- Ҳар йили 9 майда шундай қилади. Қўй, кўп диққинафас бўлма. Бошқа кун ўлсаям тақмайди. Халтага солиб қўяди.
- Одам деган қаерда куруқлик қилишни билса-да! Пахан келганларни ким деб ўйлапти? Ахир, улар Марсель Прустни ўқиган! Гарантия бераман, бу қишлоқда ҳеч ким Прустни ўқимаган!
- Даҳо ошхона билан уй орасида бориб келди.

45

- Бу вақт сержант Орзиқулов ичкари уйда ёнбошлаб ётди. Кўзи илиниб-илиниб ётди. Ётиб ётолмади. Имиллаб қўзғолди.
- "Борайин, манзират қилиб, гурунг бериб турайин, — деди. — Тагин, уй хўжаси келганимизни ёмон кўриб, бошқа уйга кириб ётиб олди, демасин. Меҳмон отангдан улуғ деган".
- Сержант Орзиқулов қайтиб келди. Асфалнишин бўлди.
- Қандай, зерикмайгина ўтирибсизларми, улларим? — деди. — Ҳай, баракалла!
- Шоирлар ёнбошлаб ётди. Ашула эшитиб ётди. Сержант Орзиқулов гурунг бергиси келди.
- Биз ҳам баҳоли кудрат мол боқиб юрибмиз, улларим...
- Сержант Орзиқулов оғзидаги оғзида қолди, бўғзидаги бўғзида қолди.
- Даҳо ер остидан отасига шундай ўқрайди, шундай ўқрайди!
- Даҳо магнитофонга қараб гапни бурди.
- О, "Битлз"! — деди. — Ливерпуллик буюк тўртлик! Жон Леннон, Пол Маккартни, Жорж Харрисон, Ринго Стар! Бечоралар тарқалиб кетди!
- Ия, ҳали "Битлз" йўқми?
- Анча бўлди. Жон Леннон Америкага кетиб қолди. Бошқалари Лондонда дайди бўлиб

юрибди. Яқинда Хантер Дэвис "Битлз" ҳақида китоб ёзди-ю...

Сержант Орзикулов ёмон вазиятда қолди.

Юзлари лов-лов қизарди.

Буш пиёлани ўйнаб-ўйнаб, ўзини-ўзи айблади:

"Ўзи, меники номаъқул-да! Булар ўқимишли одамлар бўлса. Менинг подам билан неча пуллик иши бор? Хай, калла-е, калла!"

Сержант Орзикулов кўз қири билан ўғлига қараб-қараб олди.

Кўлларини қовуштирди. Шоирлар оғзига қараб ўтирди.

Кун қайтди.

Сержант Орзикулов деразаларни очди. Пардаларни сурди.

Ичкарига кўклам ҳавоси уфурди.

Қаердандир чибин келди. Ғуж-ғуж бўлди. Дастурхон тўла қанд-қурсга ёпишди.

Сержант Орзикулов ҳовлидан бир даста ялпиз териб келди. Дастурхон узра сочиб ташлади.

Уйни ялпиз иси олди.

Чибинлар ялпиз исидан ғойиб бўлди.

Даҳо хайрон бўлди.

Сержант Орзикулов пиёлага узалди.

Шунда, дастурхон узра тагин чибин парвозлади.

Даҳо бу гал чибинлар парвозини эътибор билан қаради.

Чибинлар пастлади-пастлади, сержант Орзикулов чап оёғи олдида кўздан йўқолди.

Даҳо ёнбошламиш кўйи отаси чап оёғи панжаларига қаради, бебилчагига қаради, товонига қаради...

Бирдан кўзларини юмди. Тишини тишига қўйди. Билинар-билинемас ингради...

Отасининг калиш урмиш товони, калиш қорайтирмиш товони... ёриқ бўлди!

Ёриқ конталаш бўлди!

Қонталаш ёриқ ғуж-ғуж чибин бўлди!

Даҳо ташқари отилди. Зинада бети буришиб турди.

— Фу-у! — дея тупурди.

Парда орасидан ичкари мўралади.

— Пахан, сизни мамаша чақиряпти! — деди. Сержант Орзикулов ташқарилади.

Даҳо лип этиб ичкарилади. Эшик зулфинини тушириб олди.

Ташқаридан сержант Орзикулов овози келди:

— Ҳа, кампир, палов пишдимми? Тузини кўриб берайинми?..

46

Қош қорайди.

Сержант Орзикулов болишдан кўкрак олди. Инқиллаб қўзғолди. Калишини йўл-йўлакай кийиб ташқарилади.

Олапар итини бўшатди.

Олапар думини ликиллатди. Сержант Орзикулов қўлини искади.

Сержант Орзикулов меҳмонхона деразасидан мўралади.

Меҳмонхонада шишалар юмалаб ётди.

Ўғли оёқ-қўлини ёйиб юзтубан ётди.

Шоирлар сандиққа суяниб-суяниб ётди.

Меҳмонхона жимжит бўлди.

Сержант Орзикулов қараб турди-турди...

"Тор-мор бўлган лашкарга ўхшайди", деди.

Сержант Орзикулов қўл силтаб кетди.
Ичкаридан ов милтиғини олиб келди. Кўчага қараб юрди.
Изидан Олапар эргашиди.
Кўчада Очил жиян дуч келди.
— Тоғанг келди, — деди сержант Орзикулов. — Чой-пойига қараш...

47

Сержант Орзикулов тошлоқ оралаб юрди.
Ўнг оёқ бошмалдоғи зирқ этди.
Бир тошга ўтирди. Зирқилламиш бошмалдоғини чангаллади. Кафтлари хўл бўлди. Кафтини кўзлари олдига олиб келди. Димоғи қон ҳидини туйди.
Қон бошмалдоғига кум сепди, оқсоқланиб-оқсоқланиб йўлга тушди.
Олапар қон томмиш кумни искаб қолди. Тагин эгасига етиб олди.
Сержант Орзикулов мозор олдидан ўтди.
Мозор тарафдан бойўғли сайради.
Сержант Орзикулов ёқаларига туфлади.
Боғлар оралаб юрди. Ўркач-ўркач адирлар бўйлаб юрди.
Измолисойга келди.
Булоқ бўйида оёқ илди.
Ҳовучлаб-ховучлаб сув ичди. Юз чайди.
Тагин адирлади.
Бир тулки тош шилдиратиб чопди.
Сержант Орзикулов елкасидан милтиғини олди. Тошга суяб қўйди. Ўзида шу тошга суяниб ўтирди.
Олапар эгаси пойида ётди.
Сержант Орзикулов олис-олисларга қаради.
Олислар зим-зиё бўлди. Олисларда чироқлар милт-милт этди. Чироқлар Денов, Термиз... бўлди.
Эсида, сержант Орзикулов урушдан ана шу шаҳарлардан ўтиб келди.
Поезд Термизга кечаси етиб келди.
Шунда, бир одам вагонга отилиб кирди.
"Холлиев Алини кўрган борми?" — деди.
"Бор! — овоз берди сержант Орзикулов. — У хиёл ҳаяллаб келадиган бўлди!"
Аслида... термизлик Холлиевни ўз қўли билан ерга бериб келди. Сакен қозоқ тупроқ ташлаб турди...
— Ай, Сакен оға, омонмисан?..
Сержант Орзикулов беихтиёр шундай деди. Пойида ётмиш Олапар эгаси гапидан сапчиб оёқлади. Думини ликиллатиб-ликиллатиб турди.
— Мендан сўрасанг, Сакен оға, баҳоли қудрат элнинг хизматини килиб юрибман. Поданиям ўзига яраша ташвишлари кўп, шундай. Айниқса кўклам вақти одамнинг егани ўзига татимайди. Шу эрта кўкламда де, бир ёнимда заранг таёғим, бир ёнимда Олапар итим, қирда ёнбошлаб ётиб, кўзим кетибди. Уйқумда де, бир кўк мол болалаётган эмиш. Мол зорланиб, мени сўрар эмиш. Мен бормас эмишман. Нимага бормас эмишман, ўзим ҳам билмас эмишман. Бирдан кўзим ялт этиб очилиб кетибди. Қарасам, Ҳамиднинг тарғили юрибди, Бердиевнинг сариқ қашқаси юрибди. Иқбол момонинг оқ молиям бор, Саид мерганнинг олаоёғи ҳам ўтлаяпти. Эътибор берсам, Ортиқбойнинг қора қашқаси йўқ. Катта тошга чиқиб, кафтимни қошим узра соябон қилиб қарадим. Шунда, қир кунгай бетидан муттасил мўнграган овоз эшитдим.

Чопқиллаб борсам, қашқа олдида жажжигина бир бузоқ ётибди. Худди онасидай унияма манглайида қашқаси бор. Қашқа гўдагини тинмай ялаб-юлқади, ювиб-таради. Кўнглим ёришиб, фарзанд кўрибсан-да, куллуқ бўлсин, дедим. Чўккалаб, бузоқни бағримга босдим, қашқасини силаб-сийпаладим. Сўғин, оқшом вақти бузоқни бағримга босиб, Ортиқбойникига бордим. Суюнчига бир чопонлик бўлдим, шундай...

Сержант Орзикулов жим бўлиб қолди. Қуролдошлари кўз ўнгидан бир-бир ўтди.

— Тенгиз оға, қандай, эсон-омонмисан? Ҳалиям оёқсиз юрибсанми? Ё, ёғоч оёқ кўйдирдинми? Ёғоч — оёқ эмас-да, Тенгиз оға. Эсингдами, бир ертўлада икки кунлаб оч-наҳор ётганимиз? Туз тотмабмиз! Тузнинг ўзи бўлмаса ниманиям тотардик. Улимни бўйнимизга олдик, лекин ертўладан қўл кўтариб, омон-омон, деб чиқмадик. Қирғинбарот кунларнинг юзи курсин, Тенгиз оға. Ойнаи жаҳонни кўрган бўлсанг, бизнинг ҳукумат шарт кўйди. Ай, Буш, шу кундан эътиборан атом бомбаси портлатган номард, қани, қўлни бер, деди. Буш сўз берди, қўл берди, лекин яна атом портлатди. Уккағарнинг каттаси номард экан, гапида турмади, шундай. Ишқилиб, энди қирғинбарот кунлар бўлмасин. Урушни охириги кўрган биз бўлиб қолайлик, Тенгиз оға...

Сержант Орзикулов ўйлаб қолди: у ёлғиз бўлмади. Ҳали қуролдошлари кўп бўлди.

Шунда, сержант Орзикулов кучига куч қўшилди. Жойидан дадил турди. Кийимларини тузатди.

Кўйнидан ўқ олди. Милтигини ўқлади.

— Лашкар, сафлан! — дея буйруқ берди. Сержант Орзикулов хаёл қилди... Қуролдошлар бўйсира бўлди. Қурол-яроқлар жангир-жунгур бўлди. Сержант Орзикулов милтиқ ўқталиб олға босди.

— Олға, лашкар, олға!

Сержант Орзикулов олис-олис чнроқлар сари мардона-мардона одимлар отди. Кетидан Олапар эргашди.

— *Вперёд, дивизия!*

Моя дивизия!

Твое оружие отточено в бою,

Вперёд, любимая! Неустрашимая!

Вперёд! За родину свою!

(Олга, лашкар!

Лашкарим менинг!

Қиргинда қайралди ярогинг сенинг!

Олга бос, она юрт, тупрогинг учун!

Олга бос, ботирим, қарогим менинг!)

Сержант Орзикулов олисларда милтирамиш чироқларни мўлжалга олди. Нафас ютиб тепки босди.

Адирлар ларзага келди.

Сержант Орзикулов кўрди: мўлжалга олмиш чироқ лип этиб ўчди.

Сержант Орзикулов кўрди: ўғли оёқ-қўли ёйилиб юз-тубан йиқилди...

Даҳо бир келишида туман рўзномасида бўлди. Иккита қаламкаш ёронини эргаштириб келди. Ўтирар-ўтирмас, қишлоқ йўлидан ёрилди.

— Шу, йўл ёмон-да, пахан, — деди.

- Шундай, қишлоқ бўлади-ю, гўр бўладими, шундай! — деди сержант Орзикулов.
- Деновдан қишлоққача машина бир мартаям лўқимайди. Катта йўлдан уйимизга қараб бурилди дегандан машина олиб уради.
- Ёронлар бири кўйиб бири гапирди:
- Мен икки марта бошимни машина қиррасига уриб олдим. Хиёл бўлмаса каллам ёрилайин деди.
- Қаллаям гапми, мен машина лўқиганда машинадан отилиб кетайин дедим.
- Айниқса бурилишдаги ариқ ёмон экан. Машина ўхшатиб бир кўтариб урди.
- Еган-ичганим ичимдан тушиб кетди.
- Тишимни тишимга қўяман деб, тилимни тишлаб олдим.
- Энди, улларим, қишлоқ ўз оти ўзи билан қишлоқ-да, — деди сержант Орзикулов.
- Биламиз, бова, биламиз. Қишлоқларда кўп бўламиз. Яқиндаям газета топшириғи билан келиб-кетиб эдик. Қаерга бориб эдик, ўртоқ Ҳафизов?
- У борган жойимиз юқорироқда эди. Катта тут олдидан чапга бурилиб эдик. Ўзиям, уйи остонасигача тош тўшалган эди-да.
- Фамилияси Холиқовмиди? Ҳа, энди, у Холиқов-да! Уруш қатнашчиси! Қўша-қўша орден-нишонлари бор!
- Ана шунда сержант Орзикулов кулоғи динг бўлди.
- Нима бўпти? — деди. — Биз ҳам уруш қатнашчиси!
- Ия, шундайми?
- Шундай! Биздада бор, орден-нишон!
- Даҳо сергак тортди. Бир отасига қаради, бир ёронларига қаради. Кейин, ер сингалади. Хиёл кизарди.
- Қани, олиб келинг, қани? — деди ёронлар.
- Қўйинглар-е, улларим-е...
- Қўйинглари бўптими? Олиб келинг, бўлинг! Сержант Орзикулов чойнак қопқоғини шиқирлатиб ўйнади. Бир ўғлига қаради, бир ёронларга қаради. Гап жиддийлигини билди. Тиззасига таяниб кўзғолди.
- Ё, пирим! Олиб келсам, олиб келайин, кўп қўймадиларинг.
- Сержант Орзикулов шундай дея ичкарилади.

49

Сержант Орзикулов орден-нишонларини эски дўйписида сақлаб юрди. Орден-нишонлар дўппидан тўкилиб кета берди, сочилиб кета берди.

Орден-нишонларини энди белбоғида ўраб юрди. Энди, орден-нишонлик тугунни топиш қийин бўлди. Орден-нишонни топиш учун сандиқ тўла тугунларни битталаб ушлаб-ушлаб кўрар бўлди. Битталаб кўтариб-кўтариб кўрар бўлди. Шундай қилмаса, қайсинисида орден-нишон борлигини билиб бўлмади.

Тугунда бўлмади.

Орден-нишон сақлаяжак бошқа бир нима излади. Излади-излади, ошхонага кирди. Қозикда осифлик тузхалтага кўзи тушди.

Шу тузхалта орден-нишонбоп идиш кўринди!

Қозикдан тузхалтани олди. Тузини чинни косага тўкди. Тўнтариб-тўнтариб қокди.

Орден-нишонларини ана шу тузхалтага ағдарди. Оғзини ўраб-ўраб боғлади. Сандиққа солиб қўйди.

50

Сержант Орзикулов ана бу орден халтани кўтариб келди!

— Ана! — деди.

Ёронлар орден халтани айлангириб-айлангириб кўрди.

Орден халта оғзини очди. Кўзи олдига олиб келди. Орден халта ичига бир кўзлаб қаради. Мийиғида кулди.

— Дастурхонга тўкинг, улим, дастурхонга! — деди сержант Орзикулов. — Манави қанд-курсдайн тўкиб ташланг, сўғин, бари кўринади!

Ёронлар орден халтани дастурхонга тўнтарди. Халтадан жарақ-журук орден-нишон тўкилди.

— О-о-о! Эҳ-е-е! — деди ёронлар.

Сержант Орзикулов қанд-курсларни дастурхон четига сурди. Худди қанд-курс ёймишдай, кафти билан орден-нишон ёйди.

— Ана, ана! — деди.

— Шунча орден-медалингиз бўлатуриб, нима қилиб ўтирибсиз, бова?

— Нима қилайин? — деди сержант Орзикулов. — Орден-нишон от бўлса экан, миниб кўпқари чопсам!

— Катталарга боринг, йўлга тош тўшаб бер, денг.

— Қайси бир 9 майда раис қандай хизмат бор, деб сўраб эди. Шунда айтгандай бўлиб эдим.

— Нима деб эдингиз?

— Кўчамизга тош тўшаб беринг, дегандай бўлиб эдим.

— Нима деб эди?

— Бўлади-бўлади, деб эди. Шу-шу, ҳалиям бўлади-да. Шундай!

— Колхоз катталарини қўйинг, туманга боринг, туманга!

— Бари катта бир гўр, улларим. Катта зоти борки, бизга қандай хизмат бор, деб сўрайди.

Сиз дардингизни айта-айта қоласиз, катта зоти хўп-хўп, дея, бош ирғаб кета беради.

Даҳо тиззасига шапиллатиб урди.

— Ай! — деди. — Ўзим урушда бўлмадим-да, ўзгинам урушда бўлмадим-да!

— Нима қилардинг? — писандали деди сержант Орзикулов.

— Талаб қилардим! Кўчага тошйўл олиб келардим, темир найча билан жўмрак олиб келардим! Ана, Холиқов! Уруш қатнашчиси деб уни айтади!

— Ҳа, энди, Холиқов ёзувчи-да, улим, ёзувчи! Ёронлар бирдан сергак бўлди...

— Ким-ким? — деди.

— Ёзувчи! Шундай!

— Ёзувчи? Бу қишлоқда Паҳлавон Даҳодан бошқаям ёзувчи борми?

— Э-э, қанақа ёзувчи! — дея қўл силтади Даҳо. — Бешинчи синф маълумоти бор! Ўғлига шикоят ёздириб ёзувчилик қилади!

Ёронлар қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Ўғлига ёздирадими, неварасига ёздирадими, ишқилиб, ёзувчи деган номи бор-да! — деди сержант Орзикулов.

— Ёзувчи бўлса нима? — деди Даҳо.

— Ёзувчидан эл кўрқади, ёзувчидан катта кўрқади. Сен билан биздан ким кўрқади?

— Кўркмайдими, кўркмайдими?

Даҳо шундай дея, жуздонини очди. Ичидан қоғоз-қалам олди.

— Э, қўй-е, улим-е! — деди сержант Орзикулов.

— Нима қўй-е, нима қўй-е? — деди Даҳо. — Сиз кимдан кам? Урушда қон тўкиб келдингиз!

Сержант Орзикулов қаради-қаради, ўғли қарори қатъийлигини билди. Узалиб, ўғлининг қаламли қўлини ушлади.

— Шошма! — деди. — Аҳдинг беҳазил бўлса, майли, ёз. Лекин бошқа масалада ёз.

- Масалан?
- Масалан, молнинг емиши йўқ. Ҳар йили уч-тўрт баробар зиёд нархда емиш сотиб оламан. Зўр бўлсанг, молга емиш бер, деб ёз!
- Бўлди, емиш бўлса, емиш-да!
- Баракалла. Аввал иқтисод, кейин сиёсат деган Ленин бова. Тошйўлдан юрмай, чанг йўлдан юрсак, оёғимиз очдан ўлмайди. Лекин мол емишсиз қолса бўлмайди, шундай!
- Бўпти, пахан, унда, учта-тўртта ариза ёзаман. Битта-биттадан олиб борасиз.
- Қаёққа олиб бораман? — ажабланиб сўради сержант Орзиқулов.
- Туманга олиб борасиз, қаёққа олиб борардингиз? Туманда битмаса, ундан ҳам юқорига олиб борасиз.
- Йўқ-йўқ! — дея қўл силтади сержант Орзиқулов. — Молим очдан ўлсаям бормайман! Шундай!
- Ия, унда ким боради? Мен борайми?
- Борма, ким сенга борсин деяпти? Борма-да, хат-жилдга солиб, хабаркутига шундай ташлаб юбор, ўзи боради. Фақат, хатжилд бетига шундай-шундай манзилга етиб борсин, деб битасан, бўлди.
- Ёронлар тагин қаҳ-қаҳ уриб кулди.
- Э, бова, э, бова-е! — деди.
- Даҳо қизарди. Қалам учи билан чаккасини қашиди. Овозини бир парда кўтариб айтди:
- Пахан! Ўртоқлар олдида одамни уялтирманг!
- Идора дегани қаерда бўлади, билмасам, — деди сержант Орзиқулов. — Идораларда катта-катта одамлар ўтиради. Бориб нима дейман, билмасам...
- Ўзим ўргатаман, сиз хўп денг!
- Сержант Орзиқулов ўғлига тикилди. Ўғли авзойи ёмон бўлди.
- Боришга бир амаллаб топиб бораман, — деди сержант Орзиқулов. — Лекин довдираб қоламан-да, гапимни йўқотиб қўяман-да.
- Гапингизни йўқотмайсиз! Шоирнинг паханидай бўлиб гаплашасиз! Ўзим ўргатаман!
- Хўп, майлинг.
- Энди бориб, вельвет костюмингизни олиб келинг!

51

- Чийдухоба камзул бир вақтлар Даҳоники эди. Даҳо камзулни кийди-кийди, оҳорини тўқди. Кийди-кийди, отасига берди.
- Сержант Орзиқулов чийдухоба камзулни юзлик кийим қилиб олди.
- Тўй-маъракаларда кийди. Эътиборли-эътиборли жойларда кийди. Ҳайитларда кийди. Бегим кунлар бўхчага тахлаб қўйди.

52

- Сержант Орзиқулов ичкаридан ана шу чийдухоба камзулини олиб келди.
- Даҳо камзул уёқ-буёғини қаради.
- О-о-о, вельвет! — деди. — Вельвет жаноби олийлари!
- Даҳо камзулни болишга ёйди. Орден-нишонларни бир бошидан камзул кўкрагига такди.
- Камзул кўкраги орден-нишонга тўлди.
- Даҳо камзул ёқасидан кўтариб қаради, силкиб-силкиб қаради. Орден-нишонларни жарақ-журуклатиб қаради.
- Камзулни кийиб ўтирди. Кўксидаги орден-нишонларни томоша қилиб ўтирди.

— Қалай, ярашдими? — деди ёронларига, — ўзим урушда бўлмадим-да!..
Даҳо отасига қаерга бориш, нима қилиш, нима дейишликни ўргатди.
Бот-бот ўргатди.

53

Сержант Орзикулов бомдод намозини наридан-бери ўқиди.
Орден-нишонлик камзулини кийди. Устидан беқасам чопонини илди. Белбоғини боғлади.
Заранг таёғини судраб, бекатга борди. Автобус йўлини қаради.
Боботоғ узра кун сарик берди.
Шунда, кўз олдида бир нима йилт этди.
Сержант Орзикулов сесканиб тушди.
Эътибор билан қаради: чопони ёқасидан бир нишон чиқиб турди. Ана шу нишон кун сариғида йилт-йилт этди.
Сержант Орзикулов туф-туф, дея, ичига туфлади. Теварак-бошга қаради.
Теваракда одам зоти йўқ бўлди.
Шунда, чопони ёқаларини оҳиста ёнларига сурди. Кўкси тўла орден-нишонларни офтобга тутди.
Оҳиста-оҳиста ўнг тарафига тебранди.
Орден-нишонлар офтобда жарақ-жарақ этди!
Оҳиста-оҳиста чап тарафига тебранди.
Орден-нишонлар офтобда ярақ-ярақ этди!
Сержант Орзикулов орден-нишонларини томоша қилди. Бош ирғаб-бош ирғаб томоша қилди. Кулимсиб-кулимсиб томоша қилди!
Шу вақт, олисдан автобус овоз берди.
Сержант Орзикулов чопони ёқаларини апил-тапил ёпди. Орден-нишонларини яширди.
Автобус зинапоясидан энкая-энкая чиқди. Энкайишида чопони ёқалари халта бўлиб осилди.
Ана шунда тагин орден-нишонлари кўриниш берди.
Орден-нишонлари шалвир-шалвир этди. Орден-нишонлари жангир-жунгур этди.
Автобусда болалиқдан билла ўсмиш Садир бўйинсаси бўлди. Ана шу бўйинсаси жойидан лик этиб турди. Сержант Орзикулов аскарликдан қайтмиш кунлардан олиб ҳазиллашди.
Сержант Орзикулов аскарликдан қайтмиш кунлардан олиб, бармоқларини чаккасига қўйиб ҳарбийча салом берди.
— Здравствуй, сержант Орзикулов! — деди. — Сколько зима, сколько весна!
Автобусда ўтирмишлар пиқ-пиқ кулди. Бўйинсаси ёшларга қаради.
— Қани, сержант Орзикуловга жой берганский! — деди. — Сержант Орзикулов ўтирганский! Боиси, сержант Орзикулов қариганский!
— Етмишдан ошиб ҳам ақлинг кирмади-кирмади-да! — деди сержант Орзикулов.
Сержант Орзикулов Садир бўйинсаси билан елкама-елка ўтирди.
— Қани, сержант ошна, шаҳарлабсан-да? — деди — бўйинсаси.
— Шундай, шундай!
— Менга ақл кирмади дейсан, сенга қачон ақл киради, сержант ошна?
— Эб-эй, нима, ақлимиз йўқми?
— Ақлинг бўлса, эртаматандан орден-нишон тақасанми? Нима, бир сенда борми, орден-медал?
— Тақсам, ўзимники!
— Бовужуд, урушга борибсан экан-да! Ёрил-е, баччағар, ёрил-е! Бозор-ўчаргаям орден-медал тақиб бор-е!

— Комиссар чақирибди, ошна, комиссар!

— Ҳа-а, шундай де! Шўхлашаманда-е, сержант ошна! Бегим кунлар тақиб юрмасдинг, шунга айтаман-да!

54

Сержант Орзикулов сўради-сўради, туман ижроқўми биносини топиб борди.

Зинапоя ушлагичидан ушлаб-ушлаб, иккинчи қаватга кўтарилди.

Қават нимқоронғилигидан кўзи яхши ўтмади. Шу боис, эшикларга тикилиб бориб қаради. Эшикларни ушлаб-ушлаб кўриб қаради. Эшикларга пешонаси тегайин-тегайин деб қаради.

Қаради-қаради, ўғли айтмиш ўн олтинчи эшикни топди. Адашмаяпманми, қош-киприклари эшикка тегайин-тегайин деб қаради.

Шу вақт, эшик фавқулудда очилди. Сержант Орзикулов пешонасига келиб тегди.

Сержант Орзикулов пешонасини ушлай-ушлай кетига тис бўлди.

Ичкаридан чиқмиш аёл кечирим сўрай-сўрай кетди.

Сержант Орзикулов очик қолмиш эшикдан ичкарилади.

Заранг таёғини бурчакка суяб қўйди.

Катта билан кўришиб-сўрашди.

Катта сержант Орзикуловга дераза тарафдан жой кўрсатди.

Сержант Орзикулов катта айтмиш жойга ўтирди.

— Омин! — дея фотиҳа ўқиди.

Катта юзига фотиҳа тортмади. Бош ирғаб қўя қолди. Қалам учи билан стол чертди.

— Келинг, бова? — деди.

— Шукур, худога шукур! — дея бош ирғади сержант Орзикулов.

— Нима гап?

— Тирикчилик, катта, тирикчилик.

— Тирикчилик ҳам ҳар хил-да.

— Шу...

Сержант Орзикулов гўё палов еяётгандай, кафтини оғзига югуртириб-югуртириб олди.

— Нима, паловми? — деди катта.

— Йўғ-е, катта, мол одаммидики, палов ейди... Сержант Орзикулов тагин кафтини оғзига югуртириб-югуртириб олди.

— Ҳалиги, мол, ейди-ку, оти нима эди...

— Комбикорма.

— Йўқ, ундай эмас, йўқ...

— Шелуха.

— Ҳа-ҳа, шулха! Шундай, шулха! Катта қоғоз титкилади.

— Энди, емиш масаласи чатоқ, бова, жуда чатоқ, — деди. — Мана, бозор йўлига ўтаяпмиз.

— Катта...

Сержант Орзикулов ғўлдиради.

"Катта, мени урушда бўлиб эдим. Мана, орден-нишонларим ҳам бор", демокчи бўлди.

Аммо тили бормади. Бир каттага, бир кўкрагига қаради.

"Катта, кўкрагимга қаранг, кўкрагимга", демокчи бўлди.

Каттанинг кўзи кўкрагимга тушса, ўзи тушуниб олади, дея ўйлади.

Катта қоғоз титкилаш билан машғул бўлди.

Сержант Орзикулов ана шунда ўғли дастурига биноан эмас, тамомила тескари тарафга ўтириб қолганини англади.

"Миям қурсин, — дея афсусланди. — Ўғлим бундай демаб эди-ку".

Кейин, ўзини-ўзи оқлади:

"Каттанинг ўзи жой кўрсатди-да, менда нима айб".

Оҳиста жойидан кўзғолди.

— Ҳа, бова? — деди катта.

— Манави дераза шамоли кўп ёмон экан.

— Ҳа-а.

Сержант Орзикулов деразага муқобил тарафга ўтди. Деразага рўпарў бўлиб ўтирди.

Чопони ёқаларини ёнларига сурди. Ордено-нишонларини деразадан тушмиш ёруққа солди.

Орден-нишонлари ёруғда ялтиради!

Катта ана шунда орден-нишонларни кўриб қолди!

— Уҳ-у-у! — деди. — Зўрсиз-ку, бова?

Сержант Орзикулов жилмайди. Бир кўкрагига қаради, бир каттага қаради.

— Шундай, шундай! — дея бош ирғади. Сержант Орзикулов ана шунда ўғли калласига қойил бўлди!

"Минг қилсаям, шоир калла-да, шоир калла. Ҳа, каллангдан, ўғлим".

— Бўпти, бова, — деди катта. — Бўпти, бир келиб қолибсиз, садқаи суханингиз. Биз Улуғ Ватан уруши қатнашчиларини эъзозлаймиз. Аризангиз борми, ё, ўзим ёзиб берайинми?

— Э, ҳа, айтгандай!

Сержант Орзикулов қўйинларини пайпаслади-пайпаслади, тўрт буклоғлик қоғоз олди.

Катта қоғозни столга ёйди. Кафтлари билан текислади.

— Хатингиз хушрўй экан, бова, — деди.

— Шундай, шундай!

— Бу, ўғлингиз ҳам ёрдам бериб турадимиз, бова?

— Йўқ, катта, улимиз шаҳардан бери келмайди. Ўзи билан ўзи бўп кетди.

— Ҳа-а, ишқилиб, хушрўй ёзар экансиз. Биратўла кунжараям қўшиб бера қолай, бова?

Сержант Орзикулов кўзларини пирпиратиб ўйлади. Ўғли кунжара деб эдимиз, йўқми, ана шунга ўйлади. Ўйлади-ўйлади, ўғли кунжара демаганини эслади.

— Йўқ, катта, йўқ, — дея бош чайқади. — Бизга шу, ҳалиги айтганингиздан бўлса бўлади. Боиси, уйда олам-жаҳон хашак бор. Адирдан гарди-гурд, бир тутам-икки тутамдан ташиб келиб, уюб ташлаб эдим. Бир қишни бемалол ўтказди. Бизга шу...

— Шелуха!

— Шундай, шундай! Шулха бўлса бўлади!

— Яшанг, бова, баъзи бировлар беш қўлиниям оғзига тикиб келади. Бирданига беш-олти нарса сўрайди.

— Йўқ-йўқ...

"Ўғлимиз фақат шулха деб эди", деб юборайин, деди.

55

Шоирлар тоғлади.

Булоқ бошини маврид этди.

Даҳо толлар остидан қайнаб чиқмиш булоққа қўлларини узатиб лабларига босди.

Ўзича, булоқни чўлп-чўлп ўпди. Кафтларини тоғ чўққиларига узатиб лабларига босди.

Ўзича, олачалпак тоғлар бетидан ўпди.

Шоирлар давра олди.

Даҳо сувга бўш шиша отди.

Шиша кўриниб-кўринмай оқди.

Бир кучук сув ёқалаб чопди. Шишани етиб олди. Искади-искади, юз ўгирди-кетди.

Шиша оқиб кетмиш тарафдан бир одам булоқ ёқалаб келди.

Шоирлар билан кўшқўллаб кўришди.

Даҳо одамни даврага марҳамат этди.

Одам узун-калта шишаларга қаради. Шишалардан булоққа юз бурди.

— Қуллуқ, ош бўлсин! — деди. — Хуш-хушвақт кетсаларингиз, биз ўтиргандай гап. Билсаларингиз, булоқ табиат каромати...

— Биламиз, брат, биламиз!

— Билсангиз, яхши. Анави куни беш-олтитаси шаҳардан келиб... ўтириб кетди! Кейин билсам, артистлар экан. Артист бўлмай, қора ер бўлгурлар, булоққа чўмилгани камдай, кир пайпоқларини сувга отиб кетибди. Аёллар сувга келса, сатилларига пайпоқ илашибди. Таёқни олиб чопиб келдим. Жувонмарг ўлгурлар кетиб қолибди...

Даҳо одам тирсагидан ушлади.

— Артист ўз номи ўзи билан артист, ҳа, артист! — дея ғилжайди. — Мен шоир! Эшитяпсизми, шоир! Мен — фазога интилган инсон! Мен — она-табиатни кўз қорачиғидай асраб-авайлагувчи посбон!

Одам анойи бўлди, гапида анойи бўлди:

— Ўзларингиз шаҳарда яшаб, табиатни қандай қилиб кўриқлайсизлар? — деди.

— Кўриқлаймиз, ҳа, кўриқлаймиз! Шеърлар ёзамиз, халқни табиатни асрашга чорлаймиз!

Одам булоқ ёқалаб кетди.

Хиёлдан кейин сой ўнг бетида иккита бола қора берди. Болалар магнитофон қўйиб келди.

Шоирлар билди, одам ўғилларини кўз-қулоқ бўлиб туриш учун юборди.

Давра қизиди.

Бир шоир Даҳонинг елкаларини ёпиб турмиш сочларини силаб хиргойи қилди:

— Соч эмас бу, шаршара-е, шаршара!..

Шоирлар бири қўйиб бири Даҳони улуғлади:

— Шеърларингиз классика!

— Поток сознания!

— Модернизм!

Шоирлар шу баҳона ўзларини кўз-кўз қилгиси кедди. Кимларни ўқишларини билдиргиси келди.

— Кафка!

— Камю!

— Пруст!

Шоирлар бир-бирлари соғлиги учун қадаҳ кўтарди.

— Жозе Мария!

— Кейрош!

— Ия, саломат бўлсинлар, иккови битта одам-ку!

— Йўғ-е!

— Ҳа, Салтиков-Шчедрин дегандай гап-да!

— Шундайми? Уф-ф, кайфим ошди...

Даҳо ўзини мастликка олиб ёнбошлади. Уятдан кўзларини юмиб мудради.

Бир шоир нашриётдан куйиб гапирди:

— Муҳаррир...оти нима эди?.. Ўша ғирт тўнка экан! Китобимни ўқиб бўлиб, бу таржимами, дейди.

— Қайси, ҳалигим, у ғирт саводсиз!

— Анавими, у йўқ одам!

— Биринчи жумладан бошлаб ёпишса бўладими! "Шеробод адирлари Гренландия айсберглари каби оппоқ ястаниб ётар эди", деб ўқиб, ўхшатиш бундай бўлмайди, дейди. Ўрток,

савод деган нарса борми ўзи, Стейнбеклар кўп нарсаларни Гренландия айсбергларига таққослаб тасвирлаган, дедим. Эшакнинг қулоғига танбур чертдинг нима, унга гапирдинг нима, во-во!

Шоир шаҳодат бармоғи билан кесакни уриб кўрсатди.

Даҳо ёзилиб келиш учун кетди.

Чайлада ёнбошлаб ётмиш болалар магнитофонни кўтариброқ кўйди.

Булоқ бўйларини ашула олди:

*Киши ҳолимни билмас, меҳрибонидин адашгонман,
Ватан оворадурмен, дўстонидан адашгонман...*

Даҳо кела бермади.

Шоирлар алағда бўлди. Ҳайдовчини йўллади.

— Шоир акангиздан бир хабар олинг, ука, — деди. — Айтиб бўладими, бегона жой...

Ҳайдовчи хўп, дея кўзғолди. Сув ёқалаб юрди.

Сув бурилиб оқар ерда оёқ илди. Ажаб синоат кўрди:

Кун қирлар ортида ботай-ботай деди.

Булоқ сувлари офтоб нурида йилт-йилт этди.

Даҳо куёшга табассум билан боқиб хаёл сурди.

Бир нима сувга йилт-йилт этиб тушди, шитир-шитир этиб тушди.

Даҳо куёшга шоирона-шоирона боқиб... сувга чоптирди!

Ҳайдовчи чаппа бурилиб чопди.

56

Даҳо булоқ ёқалаб келди. Қўлларини чайди. Силкиб-силкиб курутди. Ашула келмиш тарафга ўнг қўлини шоп қилиб бақирди:

— Анавини ханграатмасаларинг-чи!

Болалар ё, Даҳо гапини эшитмади, ё, эшитиб эшитмасликка олди.

Булоқ бўйлари ашула оғушида қолди:

*Ватансиз бенаводурмен, маконидин адашгонман,
Ғариби кўйи гурбат, хонумонидин адашгонман,
Ва ё бир мурғи ваҳший ошёнидин адашгонман.*

Даҳо ашулага қўл силтаб ўтирди.

— Одам эмас булар! — деди. — Эшитсаям эшитмасликка олиб, молга ўхшаб ўтира беради!

Ҳайдовчи ер боқиб ўтирди. Калла қашиди. Толчўп билан ер чизди.

Кўнгилхушлик давом этди.

— Ўзи, бу ашула кимники? — деди Даҳо.

— Ким билади! Менимча, матбуот шанба сонлари учун ғазал ёзиб турадиган Камтарий, Дехқоний деган шоирларники бўлса керак!

— Ҳа-а, айтдим-а, примитив диалектикада ёзилган деб!

Улуғ Фурқатнинг улуғ ғазали булоқ бўйлари узра учди, ёнғоқ япроқлари узра учди.

*Тирикман зоҳирида, халқ бир одам гумон айлар,
Ва лекин ҳоли сурат, танда жонидин адашгонман.*

Даҳо бир олмани артди-артди, егиси келмади. Ҳайдовчига узатди.

— Лутфан тақдим этаман! — деди.

Ҳайдовчи бир олмага қаради, бир Даҳо қўлига қаради. Олмади!

Ашула поёнлади.

— Хайрият-е, овози ўчди! — деди Даҳо. — Энди, буям санъатда-а? Нима деб бўқирди? Бундай ашулани биз ҳам айта оламиз!

Даҳо қулоч очди, дутор чалажак созчи қиёфасини олди. Овозини йўғонлатиб айтди:

Тирикман зоҳирида, халқ бир одам гумон айлар...

Даҳо тоғдан энибоқ сўради:

— Нима бўлди, пахан?

— Бинойи бўлди, бинойи. Уруш иштирокчиларига ўзлари олиб келиб берадиган бўлди.

— Ана, айтдим-ку, ана!

Даҳо сўради, сержант Орзикулов жавоб берди. Гап кунжарага келди.

Ана шунда Даҳо чидаб туролмади. Болишдан лик этиб турди. Тарсиллатиб кафтига муштлади.

Сержант Орзикулов сесканиб тушди.

— Эҳ, пахан, эҳ, пахан! — деди Даҳо. — Сиз, кунжара керак эмас, дедингизми?

— Шундай, шундай! Ўзинг айтдинг-да, шулхадан яхшиси йўқ деб?

Даҳо тагин кафтига муштлади.

— Мен айтган бўлсам, шелуха яхши емиш, шу сабабли шелуха сўранг, деб эдим! Кунжара шелухадан ҳам яхши-ку?

— Биламан, шулха билан кунжарани аралаштириб берса, мол семиради. Лекин сен, мен нима десам, шуни қилинг, дединг-да.

Даҳо шаҳодат бармоғини чаккасига нуқилади.

— Бу калла билан Гитлерни қандай қилиб тор-мор қилгансиз, пахан? Тасаввур қилолмайман!

— Шу ёғигаям шукур, улим, шуям йўқ эди.

— Ҳа, майли, бўлган иш бўлди. Шундай қилиб, емиш масаласи бўлдими, пахан?

— Бўлди, улим, бўлди.

— Яна қандай кам-қўстингиз бор?

— Энди, шу молхона... — минғиллади сержант Орзикулов.

— Молхона? Нима молхона? Қани, юринг-чи. Даҳо отаси олдига тушиб молхонага борди. Молхона оғзидан қаради.

Молхона иккита болор ёғочи синиқ бўлди. Синиқ жойи хиёл чўкиб турди. Шу боис, болор синиғига иккита устун тироғлик бўлди.

— Шундай тура берса бўлмайдими? — деди Даҳо.

— Бўлади, беш-олти йилдан буён шундай турибди. Тагинда тура беради.

— Бўлмаса нимага молхона, молхона дейсиз?

— Ёмони, қишда шу чўккан жойидан томчи томади.

— Унда бундай қилинг, пахан. Иккита устунниям олиб ташланг.

— Йўғ-е...

— Сиз хўп денг, бўлинг!

Сержант Орзикулов иккита устуннида олиб ташлади.

— Энди, томга чиқинг.

Сержант Орзикулов нарвондан томга чиқди. Ўғли айтмиш ишни қилди: синиқ болорлар устидан бир оёқлаб тепди.

Болорлар чўрт синиб, ичкари тушди. Устидан том тупроқ тўкилди.

Молхона усти ўра бўлиб қолди.

— Ана энди туман борасиз-да, шифер билан ёғоч сўрайсиз!

Даҳо отаси қўлига ариза ёзиб берди.

58

Сержант Орзикулов тагин туман йўл олди. Ўн олтинчи эшикни топиб борди.

— Ҳозир шифер билан ёғоч тугади-ку, бова, — деди катта.

— Билмасам...— дея елкасини қисди сержант Орзикулов.

— Вақтлироқ айтсангиз бўларди, бова. Энди нима қиламиз? Пича сабр қиласизми?

— Ўзингиз биласиз, катта. Ишонмасангиз бориб кўринг, том тешилиб ётибди. Мана шундай тешик!

Сержант Орзикулов кучоғини катта очиб кўрсатди.

— Мол-ҳолингиз шу қишни ўтказолмайдими? — деди катта.

— Ўтказолмас-ов. У тешикдан қор-ёмғир тугул, харсангтош кириб кетади, шундай.

— Унда, уйингизга тафтиш юборамиз, бова. Бир-икки кун сабр қиласиз энди. Сиздай-сиздай беш-олтита жуда муҳтожлар бор. Шуларни таъминлаймиз.

Ўн кунлардан кейин қишлоқ шўросидан учта одам келди. Молхона остидан қаради, молхона устидан қаради. Ёрдам беражак бўлди.

Сержант Орзикулов тагин бир бор ўғли калласига қойил бўлди.

"Молхона муқаддамгидай бўлса, ёрдам бермасдилар, — дея ўйлади. — Ўғлимнинг калласи шоир калла-да".

59

Бу сафар назмбоз ўғил ёлғиз келди.

— Қалай, пахан? — деди.

— Бўлди, бари бўлди. Ана, оғилхонамизгача шипир бўп кетди.

— Кўрдим, кўчаданок кўрдим.

— Худо мартабасини улуғ қилсин, кўп яхши катта экан. Хўп мурувват қилди.

— Соддасиз, пахан, соддасиз! Мана, ким учун қилди, мана!

Даҳо шундай дея кўкрагига урди.

— Орқангизда ким турганини билиб турибди, ҳа, раҳбарлар ҳам анойи эмас!

— Нима, катта сени танийдими?

— Танимасаям, ишқилиб, билади! Ёзувингиз чиройли экан, дедими? Бўлди, бекорга бундай демайди! Сизнинг бундай ёзолмаслигингизни яхши билади!

— Ишқилиб, гапимни ерда қолдирмади-да.

— Қолдириб кўрсин!

Даҳо жойлашиб ўтириб, тагин бир нима ёзди. Бу, машина аризаси бўлди.

Ана шунда сержант Орзикулов ёрилди.

— Энди, шу аризабозликни қўй, улим, — деди. — Одамнинг бети чидамай қолди. Бугун бу, эртага у... Сержант Орзикулов қариган чоғида тиланчи бўлиб қолибди, демайдими? Дейди! Тиланчи демасаям, мўлтони дейди!

— Э-э, пахан, сиз фойдангизни ўйласангиз-чи, фойдангизни! Тиланчи дейди, мўлтони дейди!.. Шуюм гапми?

— Гап, улим, гап. Ёшим етмишдан ошди. Урушда...

— Энди, пахан, ҳозир ошкоралик даври... Урушган бўлсангиз... ўзингиз учун урушгансиз!

Сержант Орзикулов сесканди.

Пиёласидаги чой чайқалди. Ўнгирига бир-икки томчи чой томди.

Пиёласини шошиб дастурхон кўйди. Ўғлига тикилди.

— Нима-нима? — деди.

— Урушган бўлсангиз, ўзингиз учун урушгансиз! Хафа бўлманг, пахан, ҳозир ошкоралик даври! Сиз отмаганингизда, немис отар эди! Оқибат, урушдан қайтиб келмас эдингиз! Хуллас, ўз жонингизни сақлаш учун урушгансиз!

— Тағин гапинг борми?

— Қалтираманг, пахан, калтираманг! Ҳозир ошкоралик даври!

— Бўлса, айтиб қол, армонда қолма!

— Мен сизга фойдангизни гапирсам, дарров аччиғингиз келади, пахан! Ўша вақтда туғилганимизда биз ҳам урушга борган бўлардик! Замонангиз тўғри келиб, урушга борибсизми, энди шундан фойдаланинг деяпман! Беш кунлигингиз борми-йўқми, бола-чақангизни таъминлаб кетинг, деяпман! Ана, нима деяпман!

— Таъминламай, нима қиляиман? Ана, молхонагача шипир бўлиб кетди. Кимнинг молхонаси шипирли?

— Э-э, булар бир тийин, пахан, бир тийин!

— Бўлмаса, тағин нима дейсан? Даҳо кўлидаги қоғозни кўз-кўз қилди.

— Мана, нима дейман! Машина, машина!

— Ота-бовам пиёда юрган!..

— Чин, пахан, чин, отангиз машина минмаган! Сабаби, у замонда машина бўлмаган! Ҳозир эса бор!

— Машина керак бўлса, ўзинг бор!

— Мен боришим мумкин, пахан. Лекин менга машина бермайди, пахан, бермайди! Машина тугул, гугурт сўраб борай, бермайди! Сизга эса беради! Сабаби, сиз яхшими-ёмонми, урушда бўлгансиз, орден-медал олгансиз!

— Куним адирда ўтади, мен машинани нима қиламан?

— Тўпорисиз, пахан, тўпорисиз! Яна-тағин, урушда бўлганман, дейсиз! Бу калла билан қандай килиб урушгансиз, тасаввур қилолмайман! Сотамиз! Тушундингизми? Сотамиз! Машина кўлда қирқ минг туради! Қирқ минг! Давлат нархи эса бор-йўғи ўн минг!

Шунда, сержант Орзикулов шаштидан тушди. "Ҳақиқатан ҳам кўп пул бўлар экан", дея ўйлади.

— Ҳали мана бу невараларингизни уйлантириш керак бўлади, жойлантириш керак бўлади! — деди Даҳо. — Бунинг учун пул керак бўлади, пахан, пул!

"Боланинг калласи ишлайди, — дея ўйлади сержант Орзикулов. — Минг қилсаям, шоир калла-да".

— Майли, машина аризаниям олиб бораман, — деди сержант Орзикулов. — Лекин олдин тош йўл билан жўмрак ҳал бўлсин. Беш кўлни баробар оғизга тиксак, яхши бўлмас.

— Ҳа-а, яшанг, пахан! Ўзимнинг паханимдан-да, ўзгинамнинг пахангинамдан-да!..

Даҳо отасини чўлпиллатиб ўпиб олди.

— Лекин буни оғзингиздан чиқарманг, пахан...

60

Дашт осмондай бепоён бўлди. Уфқ алвон-алвон бўлди. Оқшом мусаффо-мусаффо бўлди. Бепоён дашт узра тўрғайлар ҳаволади. Чарх уриб чулдиради, чарх уриб бўзлади. Даҳо шоирона-шоирона боқиб одимлади. Изидан саккиз яшар жияни эргашди. Қоқилиб-суриниб эргашди. Бурнини ковлаб-ковлаб эргашди.

Даҳо бир харсангтош олдида оёқ илди.

Камзулини буклаб-буклаб тошга қўйди. Тушиб кетмасин дея, камзул кўкрак чўнтагидаги дафтар-қаламни босиб-босиб қўйди.

Даҳо тош ўнгида, жиян тош чапида ўтирди.

Даҳо папирос бурқситди. Даштга термулиб хаёл сурди.

Дашт узра тўрғайлар чархпалак бўлди, тўрғайлар юлдуздай учди, тўрғайлар жойида муаллақ қотиб қолди.

Тўрғайлар сози кўнгилини оромлади, тўрғайлар сози кўнгилини созлади.

Беш-ўн қадам олдин тошлар орасидан бир тўрғай ўқдай отилиб учди. Тошлар узра муаллақ бўлиб чулдиради. Тағин тошлар аро шўнғиди, тағин самода ҳаволанди.

Жиян ана шу тошларга қараб чопди. Қўлларини тиззаларига тираб энкайди. Энкайди-энкайди, қоматини олди.

— Тоға, манавинга қаранг! — деди.

Даҳо имиллаб қўзғолди. Жияни олдига борди.

Тошлар орасида хас-чўпдан бино бўлмиш ин бўлди. Инда патлар тўшоғлик бўлди.

Инда иккита полапон қимир-қимир этди...

Полапонлар пати бўлмади, полапонлар қаноти бўлмади.

Полапонлар ҳали жиш бўлди!

Полапонлар питир-питир этди. Индан ерга тушгиси келди. Йўрғалаб-йўрғалаб юргиси келди. Ҳаволаниб-ҳаволаниб учгиси келди.

Аммо начора, дард бору, дармон йўқ бўлди!

Полапонлар оғзини каппа-каппа очди. Нораства-нораства овоз берди:

— Чий-чий-чий!..

Даҳо чўккалади. Индан бир чўп суғуриб олди. Чўп учини полапон оғзига олиб борди. Полапон оғзини юмиб олди. Даҳо чўпни шайлаб турди. Интиҳо, полапон тағин оғзини очди.

— Чий-чий-чий!.. — деди.

Даҳо чўп учини полапон оғзига тикиб юборди.

— О, кирди! — деди. Жиян сесканиб тушди.

Полапон тўлғонди, полапон талпинди.

— Чий-чий-чий!.. — дегиси келди. Даҳо чўп билан полапонни туртди.

Полапонда ҳаёт нишон бермади!

Тўрғай бошлари узра чарх уриб бўзладн.

Шунда, тошлар орасидан ҳаддан зиёд нимжон овоз келди.

Даҳо тошни кўтариб қаради.

Тош остида ёнғокдай чипор мойк бўлди. Мойк ёриғидан бир тумшук чиқиб турди. Тумшук вақти-вақти билан қимирлади. Ҳаётга талпинди.

— Бечора-е, чиқолмаяпсанми? Ҳозир чиқарамиз, ҳозир. Аввал бир сув ичиб ол!

Даҳо шундай дея, оғзида тупук тўплади. Тупугини авайлаб мойк ёриғига тўкди.

Мойк ёриғи балғамга тўлди.

Даҳо папиросини бурқситиб-бурқситиб тортди. Чўғини полапон тумшуғига олиб борди. Чўғ тупукда жиз-жиз этди.

Жиян инграб юборди.

Тўрғай бошлари узра чарх уриб бўзлади.

Даҳо мойкни индан олди. Айлангириб қаради.

Полапонда жон асари бўлмади!

Даҳо мойкни отиб юборди.

Полапон бир ён бўлди, бешиги бир ён бўлди!

Тўрғай бошлари узра чарх уриб бўзлади.

Жиян чинқириб юборди. Тоғаси тиззасига юзларини яшириб йиғлади.

— Нимага йиғлайсан? — деди Даҳо. — Чўқиб олади деб кўрқяпсанми? Чўқиб кўрсин, тош билан соламан!

Жиян ўпкасини босолмай йиғлади. Кўзи қири билан ерда сулайиб ётмиш полапонга қаради. Тагин юзларини яширди.

— Кетдик, жиян, кетдик, — деди Даҳо. Жиян кетига қарай-қарай эргашди.

Даҳо камзули олдига келди. Бирдан афти буришди.

— Тфу! — деди. Жиян олға ўтиб қаради.

Камзул кўкрак чўнтагида турмиш дафтар-қаламга... куш ўтириб кетди!

61

Катта бир сержант Орзикуловга қаради, бир деразага қаради. Ташқари тикилиб ўйлади.

Сержант Орзикулов қошига келиб ўтирди. Бармоқларини бир-бирига кийдирди. Сержант Орзикуловга тикилди.

— Бова, — деди, — бир гап айтсам, бировга айтмайсизми?

— Қандайчикин гап?

— Йўқ, сиз олдин айтинг-да. Масалан, ўғлимга айтмайман, денг-да.

"Ўғлимдан кўрқар экан, — хаёл қилди сержант Орзикулов. — Ўғлимнинг кўкрагига муштлаганича бор экан".

— Айта беринг, айтмайман.

— Гап бундай, бова. Сиз ана шу ўғлингизни чақалоқдан гўдак қилдингиз, гўдакдан бола қилдингиз, боладан йигит қилдингиз. Хуллас, бир парча этни одам қилдингиз. Тўғрими гапим?

— Шундай, шундай!

— Кейин, ўқитдингиз, уйлантирдингиз, жойлантирдингиз. Буям майли, бу, ҳар бир ота-она бурчи. Энг даҳшатлиси, урушда бўлдингиз! Жон олиб, жон бериб келдингиз, қон кечиб келдингиз. Ким учун қон кечиб келдингиз? Аввало, ана шу фарзандлар учун! Қола берса, ана шу эл-юрт учун! Ана шу эл-юртни деб, аждарҳо оғзига қўл тикиб келдингиз! Гитлер аждарҳо эди-да, тўғрими гапим?

— Шундай, шундай!

— Шундай экан, фарзандлардан қарзингиз қолмади! Эл-юртдан қарзингиз қолмади! Жамики бурчингизни бажариб бўлдингиз! Энди, оёқни узатиб ётинг! Фарзандлар ўз кунини ўзи кўрсин!

— Энди, катта, шу неваралар...

— Кеча фарзанд ташвиши деб чопдингиз, бугун невара ташвиши деб чопяпсиз. Эртага чевара ташвиши келади, индинга эвара ташвиши келади. Дунё шундай, бова! Энди сиз кўйинг, бова, дамингизни олинг! Неваралар ўз кунини ўзи кўрсин!

— Шундай, катта, шундай!

— Ўлманг, бова! Майли, бу айтганингизниям бажариб бераман! Имконият бўлди дегандан ўзим хабар қиламан!

Сержант Орзикулов кўйнига қўл солди.

— Манавини...

— Йўқ-йўқ, бова, ариза ўзингизда турсин. Бу ерда нима кўп, қоғоз кўп, йўқолиб қолади. Ўзим хабар қиламан, ўшанда олиб келасиз. Қани, қўлни беринг. Хайр, омон бўлинг.

62

Даҳо оқшом вақти келди. Кўча бош-адоғига қаради.

Сержант Орзикулов ўғли нимага қараётганини билди.

— Ижобат бўлмади, улим, ижобат бўлмади, — деди.

- Кўриб турибман, бўлмаганини.
— Лекин ўзим хабар қиламан, деди.
— Аризани олиб қолдимми?
— Йўқ, ариза қўйнимда турибди, мана.
— Унда, бўлмайди!
— Йўқ, бўлади, деди. Сўгин хабар бераман, деди.
— Э-э, қачонгача хабар оласиз? Тўрт марта бордингизми? Тўрт марта! Шу вақтгача бўлса бўларди-да! Мен, халқимни сарсон қиладиганларга кўрсатиб қўяман!
Даҳо шундай дея ичкарилади. Изидан ёронлари юрди. Ёронлар давра бўлиб ўтирди.
Сержант Орзикулов дастурхон ёйди. Чой олиб келди.
— Ўтиринг, пахан, ўтиринг, — деди Даҳо.
— Бемалол чой ичиб ўтира беринглар. Мен ўчокқа ўтин ёриб берайин, — деди сержант Орзикулов.
Даҳо ёронлари билан маслаҳатлашди-маслаҳатлашди, қоғоз-қалам олди. Ичкари уйга кирди.
Бу орада сержант Орзикулов келди.
— Ай, яшанглар, улларим, — деди.
Чойнакни қимирлатиб-қимирлатиб кўрди. Чойи тугаганини билди. Чой дамлаб келди.
Асфалнишин бўлиб ўтирди. Чой қайтарди. Чой куйиб берди.
Хиёл ўтди, Даҳо келди. Ёронларига бир қоғоз узатди.
Ёронлар бирин-бирин ўқиди. Бош ирғаб-ирғаб ўқиди.
— Гўзал! — деди. — Лекин бу одамлар қаерда, Даҳо?
— Шу қишлоқда, қаерда бўлади.
— Булар қўл қўярмикин?
— Мен айтаман-у, халқим йўқ, дейдими? Жон дейди! Мен элга оғиз солсам, эл жон дейди-я, пахан?
— Жон демасаям, ишқилиб, йўқ демайди. Айниқса, Оролни асрайлик, дея маъруза қилаётганингдан буён, эл иззатингни қилиб қолди!
— Ана, эшитдингизми? Хў-ўш, Очил жиян кўринмайди, пахан?
— Жиянинг улфатлари билан юргандир-да. Нима эди? Хизмат борми? Бўлса, айта бер. Мана, ўзим бор.
Даҳо бир қатор исм-шариф ўқиди.
— Ана шуларни уйга айтиб келинг, пахан!
— Нима, зарил иш борми?
— Бор, зарил иш бор!
— Унда, энангга айтайин-да, хўракни мўлроқ қилсин?
— Боринг, шундай қилинг!

63

- Сержант Орзикулов бир ош пиширимлар ўтиб қайтиб келди.
— Айтдим, бари борамиз, деди, — дея бош ирғади. Ёронлар Даҳога қараб бош ирғади.
— Мабодо бу билан ҳам бўлмаса нима қиламиз-а? — деди Даҳо.
Ёронлар пинак бузмади.
— Унда, ўша ифлоснинг кавушини тўғрилаб қўямиз, — деди.
— Қандай қилиб кавушини тўғрилайсиз?
— Тўғрилаймиз-да. Сиз Тошкентда юрган одамсиз, Даҳо. Биз туманда ишлаймиз. Туманда ким қандай, барини биламиз!
— Масалан, ўша раҳбар ҳақида нимани биласиз?

— Уми? У... у, учига чикқан бузуқи-ку!
— Бузуқи? Бузуқилигини қаердан биласиз?
— Бутун туман билади!
— Билишнинг ўзи бўлмайди-да. Далил керак, далил! — деди Даҳо.
— Далил кўп.
— Масалан?
— Масалан, бир кўккўз ўринбосари бор. Пахтадай оппоққина аёл. Ана шу кўккўз ўринбосари билан юради. Куппа-кундуз куни шу кўккўзни мана бундай қилиб тиззасида олиб ўтиради...
Ёрон тиззасида гўдак кучоқлаб ўтирмишдай қилиб кўрсатди.
Сержант Орзикулов эътибор билан кўрди, кунт билан эшитди.
Даҳо кафтларини бир-бирига ишқади. Олма пўстлоғини қулочкашлаб дастурхонга урди.
— Бўлди! — деди. — Эшитдингиз-а, пахан, шикоятни эътиборга олса олди, олмаса, устидан юқорига ёзамиз! Маиший бузуқларга давлат идораларида ўрин йўқ, деб ёзамиз!

64

Бирин-кетин уруш иштирокчилари кириб келди. Даҳо уруш иштирокчиларига бир-бир қараб олди. Гўё мажлисда сўзламоқчидай томоғини қирди. Овозини атайин йўғонлатди. Тантанали суратда сўз бошлади.

— Ҳаммамиз учун ҳурматли ва азиз уруш қахрамонлари! — деди. — Биз қалам аҳли ҳақиқатни барқарор этиш учун келдик! Топталган ҳақиқатни излаб топишга ёрдам бериш учун сизларни чақирдик!

Бир чол қулоғи оғир шекилли, қабатида ўтирмиш йигитдан сўради:

— Нима деяпти? — деди.

— Ҳақиқатни излаб топиш керак, деяпти! — деди йигит.

Даҳо гапида давом этди:

— Мана сиз, Қулмат бова, оқсайсиз! Жабҳаларда оёғингиздан ярадор бўлиб келдингиз! Натижада Қулмат чўлоқ, деб тахаллус... йўқ, лақаб олдингиз! Қулмат чўлоқ! Она-Ватан учун чўлоқ бўлиш! Она-Ватан ҳурмат-эътибори эса бу!

— Худога шукур, неварам, тўкин-сочинчилик, ейиш-ичишдан камчилигимиз йўқ.

— Камчилигимиз йўқ? Ай, отахон-е! Кўчангизни қаранг, кўчангизни! Шу кўчадан юриб бўладими? Ҳатто, машинада юриб бўлмайди!

— Умримиз шу кўчада ўтди, неварам, энди, буёғиям бир гап бўлар.

— Йўқ, отахон, йўқ! Умрингиз бундай ўтмайди! Мана, биз бор! Энди ойнадай равон йўлда юрасизлар! Сизлар бунга муносибдирсизлар! Улуғ Ватан уруши! Жабҳа! Москва! Берлин!

— Йўқ, мен Берлингача борганим йўқ, неварам. Мен Булғорияни озод қилишда тиззамдан ўқ еб қайтиб келиб эдим.

— Барибир! Урушда бўлганмисиз? Бўлгансиз! Майиб-мажруҳ бўлганмисиз? Бўлгансиз! Жайдари халқ айтгандай, чўлоқсиз! Қулмат чўлоқ!

— У-ку, чин, неварам.

— Бўпти-да!

Даҳо ёронларига қараб олди.

— Эшитяпсизларми, булар ҳалиям фойда-зиёнини билмайди! Булар бу тўпорилиги билан қандай қилиб урушган, тасаввур қилолмайман. Эҳ, ўзим урушда бўлмадим-да!..

Шунда, ёш йигит гап қўшди:

— Энди, бовалар қариди, шоир ака, қариди, — деди. — Бирови кар бўп қолди, бирови шапқўр бўп қолди, бирови жойидан туролмай қолди...

— Мана, сиз, ука? — деди Даҳо. — Отингиз нима эди? Ҳа, Аваз! Мана, сиз уруш қатнашчисиз...

— Биз уруш қатнашчиси эмас, шоир ака. Биз Афғонистонда бўлиб келдик, холос.

— Бўлмаса, унда сизни ким дейди?

— Бизни "афғон", дейди.

— Авазбой, Афғонистонга дам олиш учун бориб келдингизми? Албатта, урушга-да!

— Чин, лекин афғон бошқа, уруш бошқа...

— Афғонистонда лола сайли бўлмади, уруш бўлди, уруш! Сиз шу урушда байналминал бурчингизни бажариб келдингиз, байналминал бурчингизни!

— Чин, байналминал бурчимизни бажариб келдик, чин.

— О-о-о, байналминал бурчни бажаришнинг ўзи бўлмайди! О-о-о, душман ўқи қулоқлар остидан виз-виз ўтиб туради! Гоҳ ўнг тарафда, гоҳ чап тарафда душман бомбалари пақ-пақ ёрилиб туради! Ҳар қадамда душман миналари гумбур-гумбур портлаб туради! Душман самолётлари ажал уруғини сочиб туради! Сув ости кемалари патир-путур торпедо отиб туради!..

— Афғонистонда ичгани сув йўқ, шоир ака, сув ости кемаси нима қилади?

— Нега сув йўқ? Амударё-чи? Қадимий Жайхун?

— Мен Афғонистонда бўлганим билан душман юзини кўрганим йўқ, шоир ака.

— Унда, нима иш қилдингиз?

— Озиқ-овқат омборхонасида ишладим.

— Ана, ана! Сиз озиқ-овқат бермаганингизда лашкар оч қолар эди, жангда мағлуб бўлар эди! Орден-медаллардан борми?

— Сандиқда бир-иккита бор эди шекилли.

— Ия, нимага сандиқда ётади? Тақиш керак, олиб тақиш керак! Мана, отахонларимизни қаранг, кўкраклари ялт-юлт қилади! Кўз қувонади! Сиз ҳам тақинг-да!

— Кўйинг, шоир ака, кўйинг, уяламан.

— Соддасиз, Авазбой, соддасиз. Уялсангиз, бу дунёда очдан ўласиз!

65

Даҳо уруш иштирокчиларини руҳан арбади, қалбан элади.

Охир-оқибат, чоллар маъқуллаб бош ирғади.

Биров тузумни сўқди, биров орден-нишонни сўқди, биров каттани сўқди!

Даҳо ана шунда ўзи ёзмиш аризани ўқиб берди.

Уруш иштирокчилари бир овоздан розилик берди.

Даҳо аризани охиста бир четга сурди. Ўрнига оппоқ қоғоз қўйди.

Уруш иштирокчилари Даҳо юзигада қарамай қўл қўйиб берди.

Фақат "афғон" Даҳо юзига қаради.

— Ариза уёқда қолди-ку, шоир ака? — деди.

— Энди, "афғон" ука...— дея каловланди Даҳо. — Ҳа-ҳа, ариза охирида имзо учун бўш жой қолмади, ҳа! Қўл қўя беринг, "афғон" ука, ҳамма қоғоз, бир қоғоз!

"Афғон" кўлида қалам, ўйлади-ўйлади, шартта қўл қўйиб юборди.

Қулмат чўлоқ аччиқ билан қайта-қайта қўл қўйди.

— Мана бўлмаса, мана! — деди.

— Яшанг, отахон, яшанг! — деди Даҳо. — Қўш имзо бўлди, қўш имзо! Зиёни йўқ! Қўш имзо, масалани кўшқўллаб маъқуллаш бўлади!

— Бўлдими, энди кета берсак, майлими? — деди уруш иштирокчилари.

— Йўқ, шошманглар, отахонлар. Пахан, қозондан бир хабар олинг, палов пишдимикин! Мен ватан учун қон тўккан табаррук халқимни куруқ оғиз жўнатмайман!

Сержант Орзикулов иккита лалми тобоқда палов олиб келди.

Даҳо томоғига чертиб-чертиб айтди:

— Энди, айбга буюрмайсизлар, ҳалигидан йўқ, — деди. — Ҳадемай намоз ўқишни бошламоқчиман. Тоат-ибодатга берилмоқчиман.

— Бали, улим, бали! — деди уруш иштирокчилари.

— Асл мусулмон фарзанди шундай бўлади!

Даҳо кулочларини катта очди. Оғзини тўлдириб-тўлдириб айтди:

— Сиздай табаррук халким қон тўкиб ҳимоя қилган ватан учун муносиб фарзанд бўлмасам бўлмайди-да!

— Ўзи, колхозимизга ўзингиз раис бўлсангиз бўлар экан! — деди уруш иштирокчилари.

Даҳо қўл силтади.

— Йўқ, вақтим йўқ! — деди. — Ижод, ижод!

66

Сержант Орзикулов паловдан кейин тўксон беш чой сузди.

Ўғлига чой узатди.

— Э, яшанг, пахан, яшанг! — дея чойни олди Даҳо. — Пахан, энди, қачон туман жўнайсизлар?

— Билмасам, — дея елка қисди сержант Орзикулов. — Қачон десанг, шу.

Даҳо уруш иштирокчиларига қаради.

— Хўш, қачон сафар қиласизлар, табаррук отахонлар? — деди.

Уруш иштирокчилари анграйди. Бир-бирига қаради. Елка қисди.

Сукунатни "афғон" бузди.

— Мен боролмайман, шоир ака, — деди. — Мактабда дарсим бор.

— Биз ҳам шу, — деди уруш иштирокчилари. — Тирикчилик, улим, тирикчилик!

Даҳо аризани рўқач қилди.

— Бу тирикчилик эмасми? — деди. — Бундан ортиқ тирикчилик борми?

— Сиз шаҳарда яшайсиз-да, улим, — деди уруш иштирокчилари. — Ўтин-чўп демайсиз. Иссиқ-совуғингиз олдингизда, шу боис, орқайин бўлиб юрасиз. Бизда, мана, сержант Орзикулов билади, бир каллада минг хил ташвиш.

— Мен асло бормайман, — деди Қулмат чўлоқ. — Шаҳарлаб келгунча бир кун ўтади. Шундаям, автобус бўлса. Одам идораларда икки-уч ош пиширимлаб ўтириб қолади. Шундаям, катталар қабул қилса. Бўлмаса, сиз қабулида ўтирасиз, катталар орқа эшигидан чиқиб кетади. Нафақам масаласида бошимдан ўтиб эди.

— Сиз, отахон, мана шундай орден-медаллар тақиб борасиз, бирдан кириб кетасиз!

— Орден-медал тақиб боришдан армон қолмади, неварам. Менга ўхшаган орден-медаллилар тўлиб ётибди!

Уруш иштирокчиларини кўндириш қийин бўлди.

Шунда, сержант Орзикулов уруш иштирокчилари жонига ора кирди.

— Унда, аризани олиб, ўзим бир борайин қани, — деди сержант Орзикулов. — Мабодо, қўл қўйганлар келсин, деса, ёппа-барака бир бориб келасизлар, бинойими?

— Майли, бир боришга бориб келамиз, майли. Уруш иштирокчилари шундай дея, уй-уйларига тарқалди.

Даҳо отасини зим-зиё ҳовли четига қўлтиқлаб борди.

— Гап бундай, пахан, — деди. — Ана, имзолар аскардай саф бўлди. Энди... шу, тошйўл билан жўмрак ташвишини бўлди қиламиз, пахан.

Сержант Орзикулов хушхол бўлди.

- Мен айтиб эдим-ку...
- Жуда билиб айтган экансиз, пахан, жуда! Ота-боболаримиз чанг йўлдан юрган, ариқдан сув ичган! Бизниям чанг йўл кўтаради!
- Ана энди ўзингга келяпсан!
- Энди, пахан... юқорига машина аризани узатасиз, келишдикми?
- Сержант Орзикулов ана шунда ўғли мақсадини билиб олди.
- Уят бўлади, улим, уят бўлади! — деди.
- Нимаси уят бўлади? Ана, қатор-қатор имзо. Мен бекорга алоҳида қоғозга имзо қўйдириб олмадим! Жамоа бўлиб сўраса, дарров беради!
- Одамда тайин бўлса-да, улим. Олдин тошйўл деб, бирдан машина десам. Йўл бирёқли бўлсин қани. Сўғин, машина бўлади.
- Ҳа, майли... Унда, дадил-дадил гаплашинг, пахан. Қўрқманг, ўзим бор!
- Бундан зиёд қайтиб гапиришайин?
- Сенинг айтганинг бошқадир, денг! Бояги гаплар ёдингизда-я? Ёнинг десанг... ёзаман денг!..

67

- Сержант Орзикулов остонада оёқ илди.
- Чопони ёқаларини очди. Орден-нишонларини кўримли қилди.
- Аммо... ичкарилаш учун бети бўлмади!
- "Тағин келдингми, чол, деса, нима дейман?" дея ўйлади.
- Ўйлади-ўйлади, кўйнидан буклоғлик қоғозни олди. Катта очди.
- Олға узатиб ичкарилади.
- Заранг таёғини бурчакка суяб қўйди.
- Аризани энди қўшқўллаб ушлади. Ўзидан бир қадамча олға узатди. Катта сари юрди.
- "Қўлимда қоғоз кўриб, раҳм қилади", дея умидланди.
- Чин, қулоғида телефон ушлаб ўтирмиш катта сержант Орзикулов қўшқўллаб узатиб келмиш қоғозга тикилиб қолди.
- У нима? — деди.
- Сержант Орзикулов ариза дейишинида билмади. Ушбу сўзларни оғзига эп кўрмади! Ушбу сўзларга тили бормади!
- Ана, ана! — деди.
- Нима ана?
- Нома, нома!
- Нома? Қани, беринг-чи.
- Катта шундай дея, телефонни жойига қўйди. Сержант Орзикулов узатиб турмиш қоғозни олди. Эътибор билан қаради. Кетига чалқайди. Елкасидан нафас олди.
- Уф-ф! — деди. — Биламан, тўрт марта ўқидим, биламан!
- Йўқ, бу бошқа, бунда...
- Сержант Орзикулов бармоқлари билан ҳавода имзо қўйиб кўрсатди.
- Бунда қўл бор, катта, қўл!
- Катта аризани тағин очди. Охирини қаради. Пешонаси тиришди. Лаблари чўччайди.
- Уҳ-у-у! — деди. — Дониёров, Тошбоев, Зайнид-динов... Зайниддинов Алибой, Алибой...
- Катта деразага қараб ўйлади. Кейин, сержант Орзикуловга қаради.
- Бова, бу Зайниддинов Алибой урушдан қайтиб келмаб эди шекилли?
- Шундай, раҳматлик қайтиб келмади, шундай.
- Унда, шикоятга қандай қилиб қўл қўйди?

Ана шунда сержант Орзикулов нима гаплигини англади. Бир бошқа бўлиб қолди.

"Ҳай, шум-а, шум шоир-а! — дея ўйлади сержант Орзикулов. — Сенга тирикларнинг имзоси етмасмиди? Энди нима десам бўлади?"

— Энди, катта...— дея каловланди. — Алибой эл-юрт учун урушда жон берди, шундай. Энди, отаси учун бола-чақаси тошйўлдан юрсин, деймиз-да. Отаси учун бола-бақраси жўмракдан сув ичсин, деймиз-да.

— Тушундим, бова, тушундим. Уруш қурбонлари етим-есирларига албатта ёрдам берамиз. Аммо ҳали-ҳозирча иложимиз йўқ. Иложи бўлсин, дарҳол ёрдам берамиз.

— Нимага иложи йўқ экан? Шунча ниманинг иложи бўлади-ю, бир шу тошйўл билан жўмракнинг иложи бўлмайди? Ҳали....

Сержант Орзикулов чап қўйинини ушлади. "Ҳали тошйўл аризаси нима эмиш, қўйнимда машина аризасиям бор, мана", деяин-деяин, деди!

— Шундай бир катта район учун беш-олти машина тош билан, ёш боланинг чулдиридай келадиган манавиндай жўмрак нима деган гап? — деди.

— Чин, ҳеч гап эмас, бова, чин. Биласизми-йўқми, район ҳам рўзғордай гап, бова. Бугун бу йўқ бўлади, эртага у йўқ бўлади. Куни келса, бари бўлади! Ҳозир бозор йўлига ўтпимиз. Шу сабаб, кўп танқисчилик бўляпти.

— Улуғ Ватан уруши эскирди десаларинг, ана, Афғонистонда...

Сержант Орзикулов шаҳодат бармоғи билан стол чертди.

— Афғонистонда...

— Байналминал! — деди катта. Сержант Орзикулов кетма-кет стол чертди.

— Ҳа-ҳа, шундай! Афғонистонда ана шундайчикин бурчини бажариб келганлар бор! Бизни икром қилмасаларинг ҳам, ана шу бурчни бажариб келганлар иззатини қилинлар!

— Биз Улуғ Ватан уруши қатнашчилариниям, Афғонистонда байналминал бурчини бажариб келганларниям ҳурмат қиламиз, бова.

— Афғонистонда ҳалигидайчикин...

— Байналминал!

— Ана шундайчикин бурчни бажариб келишнинг ўзи бўлмайди, шундай!

— Бўлади, бова, бўлади.

— Шу билан бешинчи бор келишим, қачон бўлади? Бу идорами, нима ўзи?

— Шундай дея берсангиз, мени хафа қиласиз, бова. Сўғин, икковимизники бўлмайди...

68

Ана шунда сержант Орзикулов жойидан лик этиб турди.

— Бўлмайди? — деди. — Нимага бўлмайди?

— Уф-ф, ўтиринг, бова, ўтиринг! Гапга кулоқ солмасангиз, икковимизнинг ошначилигимиз бўлмайди, деяпман!

— Гапга кулоқ солмай нима қияпман?

— Обрўйингизни сақланг, деяпман-да, бова!

— Обрўйимга нима қилибди?! Мен Масковдан Берлингача Гитлер кувиб бориб эдим! Мен олти "тил" ушлаб келиб эдим! Мен генераллардан раҳматномалар олиб эдим, генераллардан! Мен уч жойимдан ўқ еб эдим! Шундай!

— Тавба қилдим, бова, тавба қилдим!

— Мен сендайин...

Сержант Орзикулов кафтини кулоғига тутиб кўрсатди.

— Идорада мана бундай қилиб кулоғимга телефон кўндириб ўтирмаб эдим! Шундай!

— Хўп, деяпман-ку, бова, хўп!

- Хўп демай кўр қани! Финг десанг...
Катта бирдан ўзгарди. Юзлари қахрли тус олди.
— Хўп демасам, нима қиласиз? — деди.
— Финг десанг... ёзаман!
— Нима қиласиз?
Сержант Орзикулов бармоқларини стол узра югуртириб кўрсатди.
— Финг десанг... мана бундай қилиб ёзаман! Сенинг айтганинг бошқадир!
— Қаёққа ёзасиз?
Сержант Орзикулов шаҳодат бармоғи билан шифтга ишора берди.
— Горбачёвга ёзаман!
— Нима деб ёзасиз?
— Ана шу катта... кўккўз ўринбосари билан... шундай-шундай, деб ёзаман!
— Нима-нима?
Катта оҳиста-оҳиста жойидан кўзгалди. Кўзлари ола-ола бўлди.
— Ана шу катта иш вақтида...
Сержант Орзикулов тиззасида гўдак кучоқлаб турмишдай қилиб кўрсатди.
— Кўккўз ўринбосарини мана бундай қилиб тиззасида кучоқлаб ўтиради, деб ёзаман!
Катта юзларидан ранг қочди. Юзлари бирдан важоҳатли тус олди.
— Ҳе, бетинг қурсин! — деди. Катта қалт-қалт қалтиради.
Сержант Орзикулов нима қилишини билмади. Нима дейишини билмади. Жойидан довдираб-довдираб турди. Катта овози қалт-қалт этди.
— Чиқ идорадан! - деди. - Ҳе, тилинг кесилсин!
— Нима учун чиқаман? Сенинг айтганинг бошқадир!
— Чиқ дейман, бўлмаса, ҳозир мелиса чақираман! Катта узун стол ўнгидан ёнбош бўлиб юрди. Сержант Орзикулов стол чапидан ёнбош бўлиб юрди. Катта сержант Орзикуловга егудай-егудай бўлиб тикилди.
— Сен аризабоздан бошқа одам урушга борган йўқми? Бир сен аризабозми, урушга борган?!
— Оғзингга қараб гапир, мен ватан учун жанг қилиб эдим!
— Агар сенга ўхшаган аризабозлар ҳимоя қилган ватанда яшашимни билганимда, бу дунёга келмас эдим!
— Келиб юрибсан-ку?
Катта ўнг чўнтаги астарини ағдариб кўрсатди.
— Эй, инсон, қани тошйўл, қани?!
Катта чап чўнтаги астарини ағдариб кўрсатди.
— Қани жўмрак, қани?! Бўлса кўрсат, қўлингга берайин-да, сендан қутулайин?!
— Мен уруш қатнашчисиман, сенинг айтганинг бошқадир!
— Сен уруш қатнашчиси эмас... сен — уруш аризабозисан! Сен — уруш ифвогарисан!
— Мени қариб қолди, деб сўкяпсанми? Орамизда "афғон" бўзболалар бор! Бориб айтмаганимниям кўрасан!
— Уруш-уруш дедиларинг, энди, Афғонистон ҳам қўшилдимми?! Фарғонада ўқ отилди, энди ўқ отганларгайм қўл қўйдириб ол! Ўшда қирғин бўлди, энди қирғинчиларгайм қўл қўйдириб ол! Ленин майдонида "Бирлик" намоиши бўлди, энди намоишчиларгайм қўл қўйдириб ол!
Катта гапира-гапира бурчакда суёғлик заранг таёқни олди.
— Уруш қатнашчисини сўкканинг учун ҳали калланг билан жавоб берасан! Сенинг айтганинг бошқадир! — деди сержант Орзикулов.
— Сен уруш қатнашчиси эмас! Сен — уруш фиска-фасодчисан! Сен — уруш маразисан!
Катта заранг таёқни эшикдан даҳлизга отиб юборди. Шаҳодат бармоғи билан даҳлизни кўрсатиб зуғум қилди.

— Чиқ! — деди. — Қайтиб қорангни кўрмайин!
Сержант Орзикулов остонадан хатлади.
Катта сўка-сўка, эшикни сержант Орзикулов юзига қарсиллатиб ёпди.
— Ҳе, соқолинг кўксингга тўкилсин! — деди. — Сен уруш аризабозлари ўлмадинг, мен кутулмадим!
Ана шунда... ана шунда, сержант Орзикулов ток урмиш одам мисол алпанг-талпанг бўлди.
— А?.. — деди.
Ана шунда... ана шунда, сержант Орзикулов ярасига тиғ тегмиш бемор мисол қалқиб-қалқиб кетди.
— А-а-а?.. — деди.
Сержант Орзикулов эшикни муштлайин деди. Эшикни тепайин, деди.
Аммо кўлида қувват бўлмади, оёғида дармон бўлмади.

69

Сержант Орзикулов дахлизда мўлтайиб-мўлтайиб турди.
Турди-турди, ерда ётмиш заранг таёғини олди.
Оҳиста-оҳиста зинадан энди.
"Ай, ўлайин-а, урушга бормай мен ўлайин-а!" дея инқиллади.
Ижрокўм биносидан ташқарилади. Олд-кетига қарамади. Автобус бекатига йўл олди.
Автобус орқа эшигидан кирди. Ичкарида одам сийрак бўлди. Жойлар бўш бўлди.
Шундай бўлса-да, сержант Орзикулов... бўш жойлардан уялди! Бўш жойларга қарашга бети бўлмади!
Автобус охирида чўк тушди. Елкасидан нафас олди.
"Ай, жоним-а, эсизгина жоним-а", дея нолон этди.
Олд ўриндик қиррасига билакларини тўшади. Юзини билакларига босди. Кўзларини юмди.
"Урушда ўққа учсам бўлмасмиди", дея нолон этди.
Уйига қандай етиб келди, ўзида билмади.
Гап йўқ, сўз йўқ, кўрпа-тўшак қилиб ётиб олди.
Кампири гирдикапалак бўлди.
— Нима қилди, чол, нима қилди? — деди. Сержант Орзикулов юзини тескари бурди.
— Шундай кунларга қолгандан кўра, урушда бедарак йўқолсам бўлмасмиди...— дея инқиллади.
Сержант Орзикулов шу ётишда ўнгалмади.

70

Қўнғироқ тунда жиринглади.
Даҳо эшитмаслакка олди. Болишдан бош кўтармади.
Ким бўлса-да, жиринглатиб-жиринглатиб кетади, дея ўйлади.
Аммо қўнғироқ тинимсиз жиринглади.
Даҳо уйқусираб қўзғолди. Эшик очиб, бўсағада турмиш жиянини кўрди.
Жияни юзида хорғинлик бўлди, ташвиш бўлди.
— Шу... бованинг тоби қочиб қолди, — дея чайналди жиян.
— Қайси бова?
— Отангиз, сержант Орзикулов.
— Ҳа-а, бизнинг паханми? Энди, қаричилик шу-да...
— Холам қаттиқ тайинлади, тез етиб келсин, деди.

— Ну-ну, кечаси-я? Энди, мен эртага бораман-да.

— Бова оғир ётибди, тоға. Бораман десангиз, ана, кўчада машина турибди. Тонг сахарда етиб борамиз.

Даҳо ўйлаб-ўйлаб кийинди.

Қишлоғига ухлаб-ухлаб келди.

Кўзларини очиб, машина чироғида уйларини кўрди.

Машинадан тушиб ичкарилади.

71

Сержант Орзикулов уй тўрида узала ётди.

Кампири бошида мунғайиб-мунғайиб ўтирди. Кўзи илиниб-илиниб ўтирди. Мудраб-мудраб ўтирди.

Даҳо охиста йўталди.

Онаси бош кўтарди, пойгакда турмиш ўғилни кўрди.

Тиззасига суялиб кўзғолди. Қулочини тор очди. Ўғлига қараб юрди.

Ўғлини бағрига босди. Тескари қаради. Кўзларини енги билан артди.

Тагин жойига қайтиб ўтирди.

Даҳо отаси бошига борди. Чўккалаб ўтирди.

Отаси ўша чайир юзли сержант Орзикулов бўлмади.

Юзлари пажмурда бўлди.

Жағлари, кўзлари ич-ичига чўкиб ётди.

Бошлари гўдак бошларидайин майдагина бўлди.

Сержант Орзикулов кўзини очмади.

Даҳо отасидан ҳол сўради:

— Қалай, пахан, ўзингизни яхши ҳис қиялпсизми? Сержант Орзикуловдан садо чиқмади.

Шунда, кампири ора кирди.

— Ай, отаси, улингиз келди, — деди. — Сиздан кўнгил сўраяпти, эшитялпсизми?

Сержант Орзикулов шундагина кўзини очди. Бошида турмиш ўғилни кўрди. Билинар-билинемас бош ирғади. Қўлини кўрпа остидан олди. Аммо кўтара олмади. Гидам узра силжитди-силжитди, ўғли тарафга олиб борди.

— Турсун, отанг кўришаман деяпти, ол, қўлларини, — деди онаси.

Даҳо отаси қўлини қўшқўллаб ушлади.

Даҳо бир сесканди. Этлари увишди, жимир-жимир этди.

Отаси қўли жонсиз бўлди!

Хаёлида, қурбақа ўлигини ушлагандай бўлди.

Юраги дук-дук урди. Қўллари қалтиради.

Бўғзидан нимадир, нимадир бир нима отилиб чиқайин-чиқайин, деди.

Бир амаллаб жойидан кўзғолди. Жойида тикка турди. Чайқалди-чайқалди, кетига бурилди. Эшик тарафга юрди.

Либосини оёғига илиб-илмади, кийиб-киймади. Ташқари отилди.

Зим-зиёда энтикиб-энтикиб нафас олди. Кўйлаги ёқасини очди.

Тирсаги билан қайрағочга суянди. Қайрағочгада оғирлик қилди. Қайрағоч қайишиб кетди.

Юрди-юрди, тутга суянди. Чаккасини тут танасига қўйди. Кўзларини юмди.

Очиқ деразадан онаси овоз берди.

— Ай, Турсун-ув, қаердасан, отанг чакиряпти! Даҳо ичкарилади.

— Отанг, Турсун улим оёғимни уқаласин деяпти, — деди онаси.

Даҳо бош ирғаб чўк тушди.

Кўрпа остига қўл тиқиб пайпаслади. Отаси оёқларини топди.

Зуваласи пишиқ отаси коксуяк бўлди-қолди!

Даҳо, отаси оёқларини оҳиста-оҳиста уқалади.

Бақувват қўллар муолажаси дармон бўлди шекилли, отаси кўзларини очди. Оёқлари тарафда чўккалаб ўтирмиш ўғилга қаради. Нимадир демоқчи бўлди. Аммо томоғига бир нима тиқилди. Овози ичига тушиб кетди.

Зўр бериб оғиз жуфтлади. Тағин бўлмади.

Кампири оғзига сув томизди.

Сержант Орзикулов билинар-билинемас ютинди. Кўзларини юмиб очди. Гапириш учун чоғланди. Лабларини қимирлата олди, аммо овозини кўксидан кўтара олмади.

Одам овози оғир бўлади, зилдай оғир бўлади!

Сержант Орзикулов чирок теграсида айланмиш капалакка термулиб қолди.

Онаси узалди. Дераза пардани сурди.

Сержант Орзикулов деразага қаради.

Осмон ости тобора оқариб келди.

Хўрозлар қичқирди. Бузоқлар маъради.

Сержант Орзикулов жонланди. Юзлари хиёл ёришди. Эшитилар-эшитилмас пичирлади:

— Пода вақти бўлди шекилли...

Сержант Орзикулов ўғлига термулди.

Ёлғиз ўғил қишлоқдан кетиб қолди. Ота бағридан кетиб қолди. Фарзанд шу-да. Аввал-аввал, ота ўғли бўлади. Кейин-кейин, эл ўғли бўлади. Юрт ўғли бўлади. Эл-юрт ташвишлари билан юради.

Ёлғиз ўғил ўжар бўлди. Ёлғиз ўғил чарс бўлди.

Ана, ўсиб-унди. Катта-матта одам бўлди. Оти нима эди... Ҳа-ҳа, шоири замон Паҳлавон Даҳо бўлди.

Борди-ю, иш буюрса, ота гапини олмади? Ким билади, шоиру замон...

Шундай бўлса-да, бир айтиб кўради. Фарзандга иш буюришнинг оталик гашти бўлади.

Ким билади, охирги марта иш буюриши бўлади...

— Турсун улим, молларни подага хайдасанг бўларди...

Даҳо бош ирғади.

— Хўп, пахан, хўп, — дея жойидан кўзғолди.

72

Даҳо оғилхона тараф юрди.

Ёғоч панжарали дарича олдига келди. Дарича учига қўлини қўйди. Оғилхонага назар солди.

Холаси чўнқайди. Докадан сут сузди.

Димоғи энди соғилмиш сут ҳидини туйди.

Кетидан онаси келди. Онаси дарича зулфинини олди. Оғилхонага юрди. Холаси қўлидан сутни олди.

— Ҳа-а, дарров соғиб бўлдингизми? Айланайин-да, сиздан, — деди.

— Анави ола говмишингиз мол эмас экан, остига йўлатмади.

— Айтдим-ку сизга, бировини соғсангиз бўлади деб. Ола говмиш подага кўшилмайди, бирдай уйда ётади. Мендан бошқани яқинига йўлатмайди. Турсун улим-а, холанг айтган анави ола говмишни қолдир-да, манависини подага қўшиб кел. Ола говмишни ҳали ўзим соғиб оламан.

Даҳо теваракка аланглади. Бирон-бир хивич излади.

Шунда, бостирма бурчагида ётмиш таёкка кўзи тушди. Бориб олди. Кўзларига олиб келди.

Сержант Орзикулов заранг таёғи! Бурчакда ёта бериб, чанг босибди. Заранглигида билинмай қолибди.

Даҳо заранг таёқ чангини кафтлари билан сидириб ташлади. Кафтларини бир-бирига уриб қокди.

Заранг таёққа суянди. Пешонасини қўллари устига қўйди.

Даҳо аросатда қолди. У подага мол ҳайдайдими? Шоир Паҳлавон Даҳо-я? Кўрганлар нима дейди? Паҳлавон Даҳо ким деган одам бўлади?..

Дарича ғийқиллаб очилди.

Даҳо бош кўтариб қаради. Жиянини кўрди.

Жиян, тоғаси подага мол ҳайдашига кўзи етмади шекилли, ўзи келди.

Ҳовли дарвозасини очди. Мол бўйнидан арқонни олди. Заранг таёққа қўл узатди.

Даҳо таёқни бермади. Ўргимчак ин қўймиш ёғоч кўзига тикилди. Ўйлаб қолди. Ё, жиянига таёқни берсинми? Отаси билиб ўтирибдими? Йўқ, йўқ...

— Йўқ, ўзим бораман. Пахан... йўқ, отам айтди, — деди димоғида.

Даҳо дарвоза сари юрмиш молга эргашди.

Во ажаб, таёқни қандай ушлар эди? Отаси қандай ушлар эди?

Эслай олмади.

Заранг таёқни ерга судраб юрди. Йўқ, ярашмади.

Худди кетмон кўтармишдайин елкасига қўйди. Бир учидан қўшқўллаб ушлади. Елкаси оша таёққа қаради.

Йўқ, бунисида эп бўлмади.

Энди, жуздон мисол қўлтиқлаб олди.

Ана шу маъқулдай бўлди.

Мол кетидан юрди. Қадамидан чанг ўрлади.

Ердан сув сепилмиш тупроқ иси келди.

Даҳо қишлоқ этагида тош қалаб ўралмиш подаётоққа келди. Бир четда тўдаланиб тортишмиш одамларни кўрди.

Даҳо изига қайрилди.

Шунда, одамлар Даҳони кўриб қолди. Бари шу ёққа қараб юрди.

73

Даҳо довдиради-қолди.

Кўлтиқламиш таёқни кетига яширди.

Юзлари ловв қизиди.

Серрайиб қолди.

Олдинда келмиш одам кескин қўл силтаб айтди:

— Бокмайман дедимми, бокмайман!

— Ахир, ўзимиз келишиб эдик-ку, сержант Орзикулов оёққа тургунча галма-гал боқамиз деб. Гапларингда турунлар-да, энди!

— Қосим, садағанг кетайин, бугун сен бок!

— Тунов куни ишга бормай пода бокқаним учун ҳисобчи бир кунлик иш ҳақимни қирқиб ташлади, бўлди-да!

— Нима гап? — деди Даҳо.

— Сиз сўраманг, биз айтмайлик!

— Отангизнинг бошлари ёстикқа теккандан буён кунимиз шу! Ҳозирнинг ўзидаёқ йигирмадан ошиқ одам молини бозорга сотиб келди!

— Жонига теккандан кейин шу-да!

- Анави Содиқов муаллим гали келганда пода боқишга ор қилиб, сигирини сўйиб сотди!
— Тўғри-да, дипломи бўп туриб пода боқадими!
— Яхшими-ёмонми, бир усталнинг эгаси!
— Ўзи, замон бирор устални эгаллаганники бўп қолди!
— Усталлар кўпайиб кетди...
Даҳо кўнглига гап тугул, қил сиғмади. Тезроқ изига қайтгиси келди.
— Раисга боринглар, раисга, — деди.
— Раисга неча марта айтдик, подачи тайинланг деб! Раис одамларда йиғиладиган пулдан бошқа ойликда тайинлади. Ҳеч ким рози бўлмади! Ўзингиз биласиз, зўрлаб ишлатишни замон кўтармайди!
— Раис Жонибек калга айтибди. Кал, бир камим энди молга эргашиб юришми, депти!
— Ортиқ соқовгада айтибди. Соқов, кўлини мана бундай қилиб кўрсатибди, мен трактор ҳайдайман, депти!
— Хўп, подани қаерда боқасан? Теварак-бошинг пахта, иморат...
— Чини билан бир қарич бўш ер қолмабди-е.
— Дала четлари-чи?
— Пахта ҳашаротига қарши дори сепилган, молингдан ажрамоқчи бўлсанг боқ!
— Яхшиси, подани тарқатиб юбора қолайлик!
— Оғзингга тош-е!..
— Яхшиси, бундай қилайлик. Мана, ҳаммамизнинг улимиз бор, бирортасининг бўйнига кўйайлик, тамом!
— Э, улар ойни кўзлаб турибди!
— Менинг улим пайласуп бўлмоқчи! Манави Жўравойнинг ули боқмаса!
— Улимни ҳозир Тошкентдан топасиз, у прокурорликка хужжат топширгани кетди!
— Менинг улим, ҳеч бўлмаса ошпазликка ўқийман деб юрибди!
— Холиқбой, кенжангиз икки йилдан буён ўқишга киролмай келяпти, шуни бир алдаб кўринг!
— Энағарга айтдим, кўнмаяпти-да! Подачи бўлса, қизлар қарамас эмиш!
— Шундай дедими? Чин-да, ҳозир диплом бўлмаса, қизлар қарамайди!
— Э, билмай қолдим бу фарзандларни! Мактабни битиради-ю, шаҳар жўнайди!
— Уларни кўйинг, менинг бир улим ҳали иштон кийган йўқ, фазогир бўламан дейди!
— Шу, фазодаям пода бормикин?
— Э-э, бўлган билан бу фарзандлар боқмайди! Ўша ёқдаям бирор устални олади.
Даҳо гангиб қолди.
Гала-ғовурдан киши билмас суғурилди. Кетига қараб-қараб жўнади.
"Нима бўляпти ўзи? Шу ўзимизнинг қишлоқми ё бошқа ерми?"

- Олам осмонранг бўлди.
Тонг еллари мушк-анбар таратди.
Даҳо дарвоза бўсағасида оёқ илди.
Бир кўнгли, ичкари кирайин, деди. Ичкарида ота ётибди, кўнгил бузилади, деди. Бир кўнгли изига қайтайин, деди. Қайтиб қаерга борайин, деди.
Даҳо ўйлади-ўйлади, ичкарилади.
Ола говмиш охурига оёқ кўйди. Деворга чиқиб олди. Деворда тўрт оёқлаб ўрмалади. Ундан бостирмага ўтди.
Бостирмада юрмиш бабақ хўроз қоқоқлаб ерлади.

Даҳо чўчиб тушди. Бабақ хўроз кетидан ўқрайиб қаради.

Бир синиқ қутига омонат ўтирди. Тиззаларини кучоклади. Кўзларини юмди.

Бадани қизиди. Ўзини ҳаммом буғхонасида ўтирмиш ҳис этди. Майин ҳавони ҳаммом буғи деб тасаввур этди. Қўлларини ёнларига ёйди. Энтикиб-энтикиб нафас олди. Оёқ-қўлларини уқалади. Кўкракларини оҳиста-оҳиста силади. Бармоқларини ботириб-ботириб уқалади.

Бошидан сув қуймоқчи бўлди. Теварагини пайпаслади. Тоғора излади. Аммо қўлига тоғора илашмади.

Ана шунда, кўзларини очди...

Даҳо энтикди. Кўнгли тағинда кенгликни қўмсади, тағинда юксакни қўмсади.

Кетига ўгирилиб қаради.

Бостирма усти ярми синч том бўлди. Синч том устида бир ғарам хашак бўлди.

Синч том икки қаватли уйга келбат берди.

Даҳо ана шу томдаги ғарамга чиққиси келди. Қандай қилиб чиқишни ўйлади.

Ерга қаради. Бостирмага тиралмиш нарвонга кўзи тушди.

Ерга узалди-узалди, нарвонни тортиб олди. Синч томга тиради. Босиб-босиб кўрди.

Нарвондан оҳиста-оҳиста юқорилади. Иккинчи қаватга кўтарилди.

Синч том усти юксак бўлди, шамолгоҳ бўлди.

Даҳо ғарам бўйлаб ўрмалади.

Шунда, чап оёғини бир нима тортиб қолди. Даҳо интилди, аммо оёғини тортиб ололмади.

Авайлаб энкайди, оёғига қаради. Чолвори пойчаси нарвон миҳига илашиб қолди.

Даҳо ғарамни кучоклади. Оёғини силтаб-силтаб қоқди. Бўлмади, чолвори пойчасини миҳдан тортиб ололмади.

— Тфу! — дея нарвонни бир тепди.

Нарвон бостирмага, ундан ерга тарақлаб тушди.

Товуқлар қоқоклади. Олапар ит хурди.

Даҳо ерга қараб қўл силтади.

"Ўлиб кетмайдими. Юқори кўтарилиб олдим, бўлди-да", деди.

Чалқанча узалиб ётди. Оёқ-қўлларини бор бўйича ёйди. Кўзларини юмди.

Ердан онаси овози эшитилди:

— Ҳа-а, тарақлаган нима экан десам, нарвон ағнаб кетибди-да. Эб-эй-эб-эй, эсимдан айланайин-да, говмишим соғувсиз қолибди-ку...

Қишлоқ узра товушлар таралди. Хўрозлар қичқирди. Қўй-эчкилар маъради. Моллар мўнгради. Отлар кишнади.

Тонг ёниб кетди.

Дарича ғийқиллаб очилди.

Даҳо ерга энкайиб қаради.

Онаси қадини дарича панжарасига тўнтарди. Қозикдаги бузоқни қўйберди.

Бузоқ ирғишлаб-ирғишлаб ўйнади. Говмиш елинига чопди. Тиззалаб чўккалади. Тирсиллаб турмиш-тирсиллаб турмиш елинни шўрпиллатиб-шўрпиллатиб сўрди.

Говмиш, бузоғини ялаб-юлқиди.

Онаси вақти-вақти билан бузоқни нўхтасидан тортиб-тортиб турди. Сутдан айириб-айириб турди.

Бузоқни тағин қозикқа қантарди.

Панжарадаги қадини олиб келди.

Тирсиллаб турмиш елин олдида чўнқайиб ўтирди.

Говмиш бекаси дока рўмолини искаб-искаб кўрди.
Бекаси говмиши елинини кафтларига олиб силади. Елин учларини ерга бир-икки тортди.
Елиндан тизиллаб сут отилди.
Говмиш безовта бўлди. Бекасини думи билан туртди.
— Бош-бош, жонивор, бош дейман! Бўлмаса, подага қўшиб келаман!
Бекаси аввал-аввал димоғида айтди. Айтиб-айтиб, говмишини соғиб бошлади:

*Измолида ўтинг бор,
Оқар булоқ сутинг бор,
Отли молим, хўш хўш,
Зотли молим, хўш-хўш!*

Бекаси ориқ бармоқлари говмиш елинини чўзиб-чўзиб тортди.
Кадига тизиллаб тушмиш оппоқ-оппоқ сут садо берди: повв-повв-повв!..

*Сени ҳайдаб боқайин,
Кўзтуморлар тақайин.
Тарғил молим, хўш-хўш,
Говмиш молим, хўш-хўш.*

Бекаси говмишини қўшиққа солди, говмишини олқишлади.
Бекаси говмишини суйиб-суйиб куйлади, тўлиб-тўлиб куйлади:

*Хўш-хўш дейман, олабош,
Кўзинг ўтқир, қаламқош.
Қалам қошинг сузилсин,
Сутинг ерга сизилсин.*

Говмиши вазмин-вазмин кавш қайтарди. Қуралай кўзлари мудради.
Елинидан қуюқ-қуюқ, оппоқ-оппоқ сут тағинда тизиллаб окди: повв-повв-повв!..

*Зотдор ола отинг бор,
Қозон-қозон сутинг бор.*

Говмиш, сен рўзгоримиз ободи бўлдинг, болаларимиз ризқ-рўзи бўлдинг, оклиги бўлдинг.
Болаларимиз уйқудан уйғонади. Сут, сут, дейди.
Шунда, болаларимизга кўкрагимизни берамиз.
Болаларимиз кўкрагимизни шўлп-шўлп эмади, чўлп-чўлп эмади.
Шундай бўлса-да, болаларимиз барибир... барибир сенинг сутингни сўрайди, говмишим.
Сенинг сутинг бизнинг сутимизданда мазали-да, тўйимли-да, говмишим.
Майли, бизнинг сутимиз қуриб қолса қолсин, аммо сенинг сутинг қуриб қолмасин,
ГОВМИШИМ.
Ий, говмишим, ий!..

*Қуралай кўз, хоҳишим,
Туёқлари кумушим.*

Говмишим, биламан, сенга қийин. Тун демайин, кундуз демайин, сут йиғасан, елинингни

тўлдирасан.

Елин тўла сутингни биз соғиб оламиз. Биздан қолмишини бузоғинг эмиб олади.

Сенга бўлса, шалвирамиш елин қолади.

Шундай, говмишим, шундай, сен одамзот ризқ-рўзи учун бино бўлдинг, насибаси учун бино бўлдинг, говмишим.

Ий, говмишим, ий!..

*Жонивор, мени кўргин,
Кавш қайтар, жим тургин.
Хурмаларни тўлдириб
Ийиб сутингни бергин.*

Говмишим, болаларимиз кўкракларимизни ҳадеб эзғилаб торта берса, бизга малол келади. Бўлмаса, ўз боламиз-а, пушту камаримиз-а!

Сенинг елинингни бўлса бизда сўрамиз, бузоғингда сўради. Сенга эса малол келмайди, говмишим.

Қуллуқ сенга, говмишим, қуллуқ!

Ана, тирсиллаб турмиш елининг сўлиб қолди. Елинларингни торта бериб-торта бериб, қўлларим толди.

Ана, бузоғинг тамшаняпти, сенга талпиняпти...

Сен безовтасан, сен алағдасан...

Ий, говмишим, ий!..

*Кадимни тўлдирарман,
Болангни қулдирарман.
Олаймагин, жонивор,
Болангга қолдирарман...*

Кўшиқ — кўшиқда қолди, сут — сутда қолди.

Уй тарафдан жонҳолат овоз келди:

— Ойхол, чоп, Ойхол!

Бекаси кадини кўтариб ҳадаҳалади.

76

Даҳо кўшиқдан карахт бўлди.

Кўзларини юмиб ётди-ётди, ўзини... ўлик фаҳмлади!

Қимир этмади. Хаёлан жонини излади. Излади-излади, тополмади.

Ич-ичидан ҳайрон бўлди. Кўзларини ним очди. Кўзлари мовий-мовий олам кўрди. Кўзлари қирмиз-қирмиз ранг кўрди.

"Анави мовий олам, ложувард осмон. Қирмизранг қуёш нурлари, — дея хаёлланди Даҳо. — Демак, ўлмабман. Ўлик одам кўрмайди. Ўлик одам дунёни ҳис этмайди".

Даҳо кўкракларини ушлаб-ушлаб кўрди. Бошларини ушлаб-ушлаб кўрди.

"Мана, бошим жойида турибди. Яна-тағин, фикрляпти, — тағин хаёлланди Даҳо. — Йўқ, ўлмабман. Ўлик одам боши фикрлай олмайди".

77

Шунда... шунда, уйдан йиғи келди:
— Отам-ай, отам-ай!..
Йиғи авж олди. Йиғи ҳовлини олди.
Даҳо ана шунда ўзига келди!
Дирк этиб ўтирди. Уй тарафга олазарак боқди.
Хаёлида, нарвон жойида бўлди.
Хашакни кучоқлаб узала тушди. Оёқларини қўшиқ айтилмиш ерга узатди.
Оёқлари ерга етмади!
Она Ер олис бўлди!
Сут қўшиғи олис бўлди!
Оёқларини ликиллатди, оёқларини типирлатди, оёқларини саланглатди.
Оёқлари ерни тополмади!
Момо Ер йўқ бўлди!
Сут қўшиғи йўқ бўлди!
Назмбоз бўлмишдан буён интилиб келмиш, назмбоз бўлмишдан буён талпиниб келмиш
осмонга қаради.
Осмон олисдан-олис бўлди!
Момо Ер осмонданда олис бўлди!..
Паҳлавон Даҳо муаллақ қолди.

1985

ИЗОҲЛАР

"Юлдузлар мангу ёнади" қиссаси илк марта "Шарқ юлдузи" журналида чоп этилган. ("Шарқ юлдузи", 1977, 10-сон.) 1980 йилда бу қисса Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида "АБК" - "Авторнинг биринчи китоби" серияси остида чоп этилади. Кейинчалик қисса қайта ишланиб, "Кўшиқ" китобига (1987) "Давра" номи билан киритилади (Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти). "Давра" ёзувчи томонидан яна қайта ишланади — энди "Юлдузлар мангу ёнади" номи билан "От кишнаган оқшом" қиссалар тўпламида чоп қилинади ("Шарқ" нашриёт-матбаа концерни Бош тахририяти, 1994).

"Китоблик Сайфиддин Ҳодиев бор-ку, яқинда ўша билан ўтириб қолдим"... (78-бет.) Сайфиддин Ҳодиев — самбо бўйича икки марта жаҳон чемпиони (1974 йил, Мўғулистон; 1975 йил, Белорусия). Тоғай Мурод 1975 йил Тошкентдаги "Салом" чойхонасида Сайфиддин Ҳодиев билан учрашган ва узоқ суҳбатлашган ("Мен қайтиб келаман. Тоғай Мурод замондошлари хотирасида". "Янги аср авлоди" нашриёти, 2007).

"От кишнаган оқшом" қиссаси биринчи марта "Ёшлик" журналида эълон қилинган (1982 йил, 11-сон). Сўнгра қисса 1985 йилда "Ойдинда юрган одамлар" китобида нашр қилинади (Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти). Адиб 1985 —87-йиллар таҳсил олган Москвадаги Максим Горький номли Адабиёт институти Олий адабиёт курслари семинар машғулотида "От кишнаган оқшом" қиссаси юксак баҳоланади ва катта шов-шувга сабаб бўлади; "Дружба народов" журналига чоп этиш учун тавсия қилинади. Лекин ёзувчи бу билан қаноатланиб қолмайди. Бошқа асарлари сингари адиб унинг қайта тахрири устида ҳам қаттиқ ишлайди ва "От кишнаган оқшом" китоби тўлиқ вариантда дунё юзини кўради ("Шарқ" нашриёт-матбаа концерни Бош тахририяти, 1994).

"Ойдинда юрган одамлар" қиссаси ёзувчининг энг дилбар ва муаллифнинг ўз сўзи билан айтганда, "не кунларни кўрмаган", энг мураккаб тақдирли қиссаси илк марта "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасида тилга олинади. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубов сўз бошиси билан "Ойдинда юрган одамлар" қиссасидан парча эълон қилинади ("Ўзбекистон адабиёти ва санъати", 1983, 1-сон). Орадан бир йил ўтгач, қисса "Шарқ юлдузи" журналида эълон қилинади ("Шарқ юлдузи" журнали, 1984, 1-сон).

"Ойдинда юрган одамлар" қиссаси 1985 йилда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида нашр этилади. Шу йили бу китоб Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Ойбек номидаги мукофоти билан тақдирланади. Йиллар ўтгач, Тоғай Мурод бу қиссага яна мурожаат қилади ва уни қайта ишлайди. Ниҳоят қиссанинг тўлиқ варианты чоп қилинади ("От кишнаган оқшом", "Шарқ" нашриёт-матбаа концерни Бош тахририяти, (1994).

*Ёришмоқда олис чек ҳам
Тонг фусункор, сулув бирам.
Ғазал янглиғ жарангдор дам,
Янгроқ ҳаво эсингдами?
Бошланар тўрғайлар куйи,
Табиатнинг тонгги тўйи,
Ёруғ рўё эсингдами?
(340-бет.)*

Тоғай Мурод бу шеърини мисраларни ўзи севган шоир Миртемирдан олган ("Салқин сахар дарё бўйи...", 1966 йилда ёзилган).

*Боболарим бирин-кетин суяк суриб ўтган ер,
Момоларим сочларини қирқта ўриб ўтган ер.*

(340 — 342-бетлар.)

Ушбу мисралар шоира Ҳалима Худойбердиева қаламига мансуб ("Мен қайтиб келаман. Тоғай Мурод замондошлари хотирасида". "Янги аср авлоди нашриёти", 2007).

"Момо Ер қўшиғи" қиссаси биринчи марта "Қўшиқ" номи билан "Ёшлик" журналида эълон қилинади ("Ёшлик", 1987, 3-сон). Қиссанинг тўлиқ варианты шу йили китоб шаклида чоп этилади (Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987). Асарнинг ёзувчи томонидан қайта ишланган янги варианты эса 1994 йилда нашр қилинади ("От кишнаган оқшом". "Шарқ" нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, 1994).

М. АҲМЕДОВА, ёзувчининг умр йўлдоши.

МУНДАРИЖА

Сўз боши ўрнида

Тоғай Муроднинг кўшиқлари. *С. Аҳмад*

Тоғай Муроднинг илк қиссалари. *О. Ёқубов*

Тоғай Муроднинг туғма истеъдоди. *П. Қодиров*

Қиссалар

Юлдузлар мангу ёнади

От кишнаган оқшом

Ойдинда юрган одамлар

Момо Ер кўшиғи

Изоҳлар. М. Аҳмедова